

Fig. 1. Christiansborg slot set fra S. Nicolai tårn. HL fot. 1982. — *Christiansborg Castle seen from St. Nicolaj.*

CHRISTIANSBORG SLOTSKIRKE

OG KIRKERNE PÅ KØBENHAVNS SLOT

INDLEDNING

NOTER S. 12

Oversigt. Gennem mere end 800 år har Slotsholmen været bebygget, først med et borganlæg for Roskildebisperne, siden hen fra 1300'rne med et slot, der i de følgende århundreder som sæde for kongen og rigets administration skulle få en stadig voksende betydning. Omtrent lige så længe har her eksisteret et kapel eller en kirke som ramme om bispe- og kongehoffets religiøse liv. Den nuværende kuppelkronede slotskirke, opført i 1800'rnes første årtier af C. F. Hansen, er imidlertid kun den sidste af en lang række af kirkebygninger, der har afløst hinanden gennem tiden, – hvad enten de sammen med slottet er blevet nedrevet med vold, brændt eller blot forsætlig er jævnet med jorden for at give plads for et nyt og mere storslået anlæg. Ved at følge slotskirkerne i deres forskellige skikkelser fra det ældste kapel på Absalons borg frem til den nuværende slotskirke har man en enestående lejlighed til at se de skiftende epokers liturgiske behov, politiske ambitioner og kunstneriske idealer genspejlet i fyrstens egen kirke.

I redaktionen af Christiansborg slotskirke og de tidligere kirker på Københavns slot vil gennemgangen af de enkelte slotskirker forløbe i kronologisk rækkefølge, således at der indledes med *kapellet på Absalons borg 1167-1369* (s. 19-21). Dernæst følger *Københavns slotskirke I 1369-1721* (s. 22-66), herunder

Det reformerte kapel 1667-99 og *Kirken i Lambert van Havens projekterede residensslot på Slotsholmen o. 1680-87;* herefter *Københavns slotskirke II 1722-30* (s. 67-98) og *Christiansborg slotskirke I 1731-94* (s. 99-176) og værket afsluttes med den nuværende *Christiansborg slotskirke II* (s. 177-280). I forbindelse med omtalen af de enkelte kirkers inventar vil genstande, der vides anskaffet til det pågældende kirkerum, blive behandlet herunder, også selv om disse stykker måtte være genanvendt i de efterfølgende slotskirker. Som en hovedregel beskrives inventargenstande, der senere er overflyttet til andre kirker, kun summarisk og for en mere detaljeret behandling henvises til de allerede udkomne eller planlagte beskrivelser i »Danmarks Kirker«.

Slotskirkens menighed. Lige fra den ældste tid har slotskirken som privatkapel for bispen og senere kongen i første række skullet betjene slottets beboere. Som præster fungerede før reformationen de skiftende hofkapellaner, men det lader sig ikke sikkert afgøre, om der har været knyttet en fast præst til kapellet i København, eller man blot har benyttet de forskellige gejstlige, der som en del af hofhusholdningen fulgte med på herskabernes skiftende opholdssteder.[1]

I en kort periode efter reformationen var kirken ude af funktion i forbindelse med Christian III.s store ombygning af slottet. I den tid lod kongen prædike for sig og dronningen i Vor Frue kirke. »Oc naar det var lystigt Vejrlig reed Hans Mayst. oc Dronningen med sine Jomfruer til Kircke paa Gangere«, som Jens Wolf beretter i sin Encomion Regni Daniæ.[2] Slotsherren og den øvrige hofstab benyttede dog S. Nicolaj kirke.

Fra Christian III.s tid ved man med sikkerhed, at der har været knyttet en fast præst til slotskirken, afvekslende med de kongelige hofprædikanter, som prædikede, når kongen var til stede.[3] 1630 befalede Christian IV yderligere, at nogle af universitetets professorer skulle gøre tjeneste i slotskirken om onsdagen.[4] Prædikensproget afhang til dels af de skiftende præster. Alle slotskirkens præster var danske, bortset fra to tyske slotspræster, der var knyttet til kirken i 1700'rne parallelt med de danske.[5] Derimod var hofprædikanternes nationalitet under Christian III udelukkende tysk, ligesom der på ny fra Frederik III.s tid fast var knyttet en tysk og i enkelte perioder også en fransk kapellan til hoffet.[6] Praksis var, at der prædikedes afvekslende på dansk og tysk.[7]

Vi har kun få præcise efterretninger om det kirkelige liv i slotskapellet, men antagelig er normale handlinger som dåb, vielse og fra 1736 konfirmation inden for den faste menighed foretaget her. Fra 1600'rnes slutning fremgår det, at flere jøder blev døbt i kirken under de kongelige herskabers bevågenhed, ligesom også dåb af mohrer (negre) fandt sted.[8] Da slotskirken ikke havde egen kirkegård, skete her ingen egentlige begravelser, idet menighedens afdøde overførtes til andre københavnske kirker, men bisættelseshandlinger synes dog i visse tilfælde at være foregået i slotskirken.[9] Som et særligt træk ved kirkens ceremoniel noteres det i 1786, hvordan man her har afskaffet den i øvrigt almindelige praksis med anvendelse af messeklæder, alterlys, fastsatte sange og besværgelser af djævlen ved dåben.[10]

I løbet af 1700'rne og 1800'rnes første årtier var slotskirkens menighed hjemløs tre gange i forbindelse med kapellets ombygning eller nyopførelse, i perioderne 1722-25, 1731-40 og 1794-1826. Ved disse lejligheder var de kirkelige handlinger overført til andre københavnske kirker.[11]

Som slotskirke for det nyopførte andet Christiansborg var kirken endnu i 1800'rne primært hoffets kirke. Til slotskirkens »sogn«, der hørte under den kongelige confessionarius, ikke under Sjællands biskop, medregnedes også funktionærer ved Det kongelige Bibliotek, Nationalmuseet, Rosenborg og Kunstmuseet, samt Det kongelige Teaters kunstnere. En afgørende ændring i kirkens status måtte derfor indtræde, da det besluttedes, at det tredje Christiansborg ikke længere skulle fungere som kongebolig. I forbindelse med pastor Carl Ingvard Linnemanns tilbagetræden som slotspræst 1926 valgte man derfor at ophæve kirken som slotskirke og lukke den for offentlige gudstjenester. Kirken stod dog ikke ubrugt. Kongen havde fremdeles reserveret sig kirkens afbenyttelse til forefaldende kirkelige handlinger inden for kongehuset. 1927 begyndte desuden en række meget besøgte månedlige gudstjenester, ligesom også Rigsdagen fra dette år holdt regelmæssige gudstjenester, en tradition, der videreføres endnu i dag i forbindelse med Folketingets åbning i oktober.

1930 oprandt imidlertid en ny æra for Christiansborg slotskirke, idet der på initiativ af kirkeminister N. P. Dahl efter kongelig resolution af 16. juni oprettedes et særligt slotssogn med tilliggender fra Christians sogn, Helligånds sogn og Vor Frue sogn og med den gamle slotskirke som sognekirke.[12] Kirken, der tidligere havde hørt under Vor Frue provst blev nu henført under Holmens provst. Den ny sognekirkes liv blev dog kun af kort varighed, og allerede 1965 valgte man efter kongelig resolution af 18. marts at nedlægge kirken på ny.[13] Siden da er slotskirken i lighed med tiden 1926-30 blevet lejlighedsvis benyttet til ceremonier inden for kongehuset (senest 1972 ved Frederik IX.s castrum doloris), ved Folketingets gudstjeneste og som vikarkirke for andre københavnske menigheder (senest 1981-82 ved Trinitatis kirkes restaurering).

En ny funktion har slotskirken dog fået siden 1966

Fig. 2. Dronning Louises castrum doloris 1752 i Christiansborg slotskirke (s. 10). Farvelagt tegning af Johan Jacob Bruun. Rosenborg. — *The lying in state of Queen Louise in 1752 in the Chapel of Christiansborg Castle.*

som øvelsesrum og koncertlokale for Det kongelige danske Musikkonservatorium.

Kirkelige handlinger inden for kongefamilien. I kraft af sin status som kirke på et af rigets vigtigste kongeslotte, ja, siden enevælden det mest betydningsfulde gennem sin placering i residensstaden, har slotskirken i tidernes løb været ramme om flere prominente begivenheder inden for kongehuset. Mens dåbsceremoniellet for de kongebørn, der fødtes på slottet i København almindeligvis synes at være foregået i privatgemakkerne,[14] har alle kronprinsernes eller tronarvingernes konfirmationer fra prins Christian (VII) til prins Christian (X) fundet sted i Christiansborg slotskirke.[15] Først med prins Frederik (IX).s konfirmation i Fredensborg slotskirke 1915 brydes denne tradition. Kongelige bryllupper er kun lejlighedsvis foregået her, således Christian VII.s formæling med prinsesse Caroline Mathilde 1766, samme år som prinsesse Sophie Magdalene viedes til kronprins Gustav (III) af Sverige i slotskirken.[16] 1828 fandt brylluppet mellem prins Frederik (VII) og Frederik VI.s datter Vilhelmine sted i den nyopførte slotskirke under udfoldelse af et storslået ceremoniel.[17] Senere i århundredet kan nævnes brylupperne mellem prinsesse Thyra og hertug Ernst August af Cumberland 1878 og mellem prinsesse Ingeborg og prins Carl af Sverige 1897.[18]

Helt isoleret i slotskirkens historie står salvingen 1767 af Christian VII og Caroline Mathilde. Som en hovedregel foregik alle kongelige salvinger siden enevælden i Frederiksborg slotskirke, og før den tid var Frue Kirke i København den foretrukne kroningskirke.[19] I slotskirken på Christiansborg var alle stole på gulvet i dagens anledning blevet ryddet væk, og et baldakinprydet podium rejst i kirkens østende lige over for altret (fig. 3-4). Under baldakinen, der øverst var smykket med sværdbærende engle om-

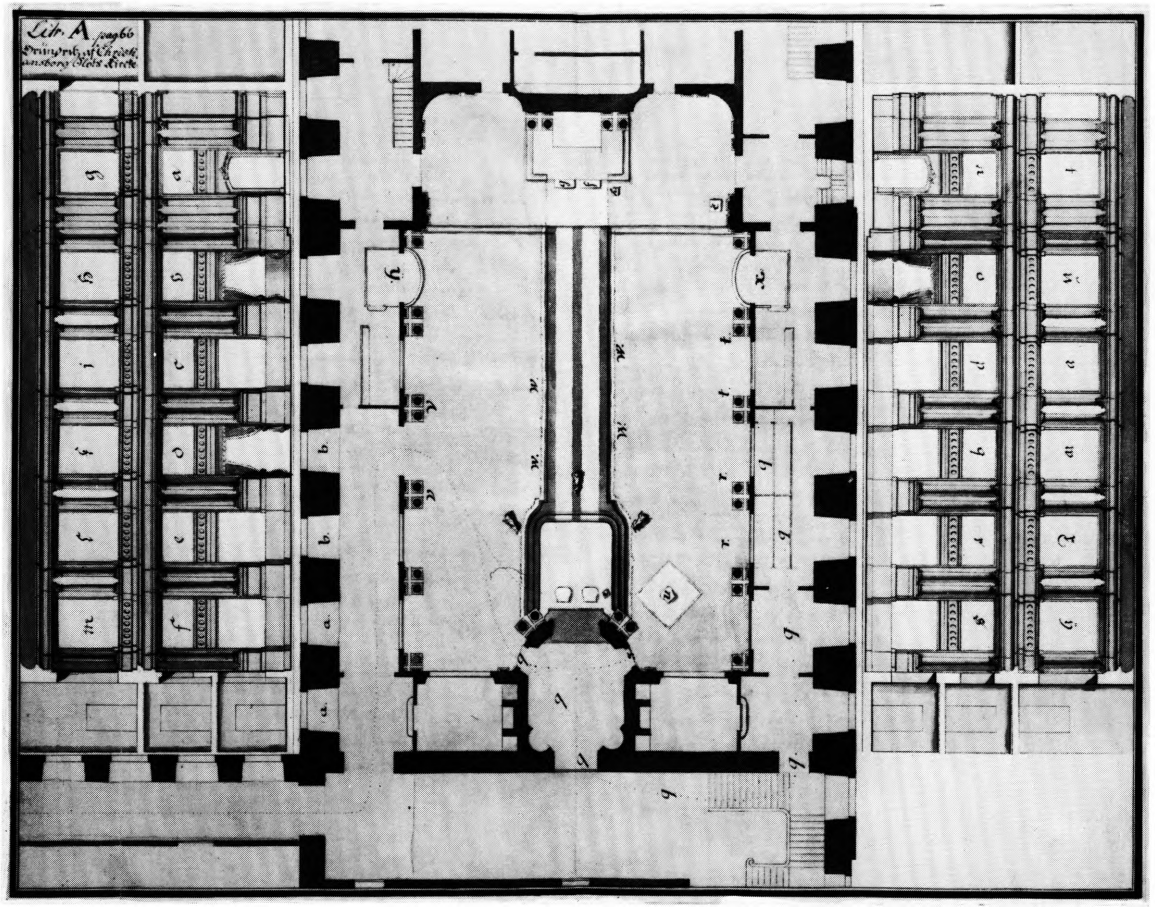

Fig. 3. Slotskirken. Længdesnit og plan af dameetage med angivelse af G. D. Anthons indretning ved Christian VII.s salving 1767 (s. 9). RA. — *Castle Chapel. Longitudinal section and plan of the Ladies Floor with G. D. Anthons arrangement for the anointing (coronation) of Christian VII in 1767.*

kring et kronet topstykke med indskriften »Gloria et Amore Patriæ«, stod de kongelige troner, bevogtet af de tre sølvløver fra Rosenborg. Den ansvarlige for kirkens udsmykning var hofbygmester Georg David Anthon.[20]

En ganske særlig rolle har slotskirken spillet i forbindelse med de kongeliges bisættelser. Lige fra Christian IV og frem til Frederik IX har en række danske konger og enkelte dronninger ligget på castrum doloris (fig. 2, 5, 91) i kirken før begravelsen i Roskilde domkirke.[21] Navnlig under enevælden udviklede den kongelige katafalk sig til en pompøs og uhyre sammensat opbygning, der ikke blot omfattede selve forhøjningen med den kongelige ligkiste, men også inddrog hele kirkerummet som ramme om den billedlige forherligelse af monarken.[22]

Musiklivet. Fra gammel tid har kirkerne på Københavns slot og Christiansborg dannet ramme om et rigt og varieret musikliv. Christian II viste stor interesse både for gudstjenestens indhold og form og lagde i sin ordinans nøje vægt på tilrettelæggelsen af kirkesangen.[23] Foruden instrumentister rådede han, i al fald fra 1519, over et sangkor på en snes medlemmer, der først og fremmest gjorde tjeneste i slotskapellet. Herfra stammer korets betegnelse »kapellet«, og det er i dette korps af sangere, det senere Kongelige Kapel har sit udspring.[24] Kantoriet blev yderligere udvidet under Christian III, der ved sit hof i København efter mønster fra udlandet, også rådede over et instrumentalensemble og et antal trompetere.

Hermed var grunden lagt til den veritable blomstringstid for hofmusikken under Christian IV.[25] 1633 indkaldtes den berømte tyske kapelmester og komponist Heinrich Schütz. Det er formentlig frugterne af hans arbejde, den franske gesandt Charles Ogier kunne nyde godt af, da han kort før den udvalgte prins Christians bryllup,i august 1634 overværede en gudstjeneste med ledsagelse af orgel, fløj-

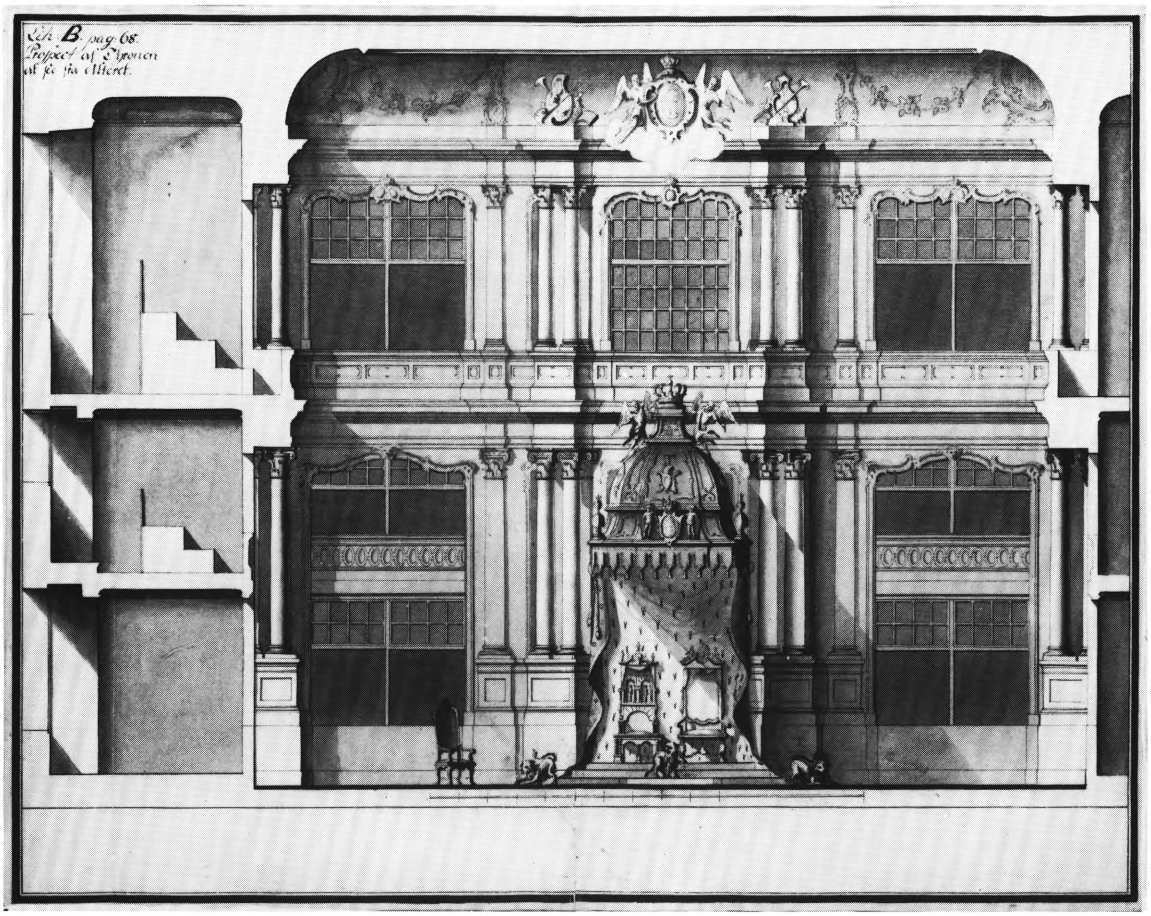

Fig. 4. Slotskirken. Tværsnit mod kongestol med G. D. Anthons opstilling af tronstolene ved Christian VII.s salving 1767 (s. 9). RA. — *Castle Chapel. Cross-section towards the King's Gallery with G. D. Anthon's throne-arrangement for the coronation of Christian VII in 1761.*

te og andre instrumenter.[26] Den kræsne gæst var dog noget forbeholden i sin dom og karakteriserede kun musikken som »rigtig god«. Ønsket om at sikre musikanterne en så fordelagtig placering som mulig i slotskirken var sikkert baggrunden for kapelmesterens forslag til »udskud« (et pulpitur) o. 1634, et ønske, der dog i den foreslåede form blev afvist af kongen som for bekosteligt og unødvendigt til den forestående begivenhed (jfr. s. 26). Når kantoriet i øvrigt var forhindret, vikarierede 12 udvalgte elever fra Vor Frue skole, de såkaldte »Davidsdegne«, f.eks. ved den udvalgte prins' begravelse 13 år senere.[27] Sangen måtte dog strækkes ud i halvanden time, førend det var lykkedes at bære den tunge kiste fra kirkedøren til sin plads foran altret.

Ikke længe efter indvielsen af slotskirken på det første Christiansborg opførtes her langfredag 1742 et passionsoratorium, sat i musik af Christian VI.s hofkapellan Johann Adolph Scheibe. Hermed synes den mere end 200-årige tradition for offentlige kirkekoncerter i slotskirken at være etableret. Passionskoncerterne, der i pietismens tid blev en slags erstatning for de forbudte operaforestillinger, fik en umådelig stor tilstrømning, hvilket Holberg udtrykkelig noterede sig som et tidens tegn.[28]

Med C. F. Hansens radikale ombygning af kirkens indre efter slotsbranden 1794 blev de akustiske forhold samtidig afgørende forbedret. Men der var dog stadig problemer, som komponisten C. E. F. Weyse påpegede, idet musikken fortabte sig i den bageste del af orchestret (pulpituret over altret) og han foreslog derfor en bræddevæg opsat for bedre at koncentrere lyden.[29] Selv fik Weyse, der siden 1819 var hofkomponist, talrige kantater opført i slotskirken. Kormusikken fik atter en central placering i kirkens musikliv fra 1800'rnes midte med »Cæciliaforeningens« koncerter, indledt på initiativ af komponisten Henrik Rung for at genoplive interessen for den gamle italienske korkunst.[30] Men også for større korværker som Johan Sebastian Bachs Matthæuspas-

sion frembød slotskirken de bedste muligheder, som Musikforeningen demonstrerede ved en opførelse 1875 med forskellige kor og dobbeltkor placeret på pulpiturerne omkring den centrale kuppelhvælving. [31]

For musiklivet i slotskirken i vort århundrede har dirigenten og organisten Mogens Wöldike haft en central betydning, fra 1922 som stifter og leder af Palestrinakoret, der holdt flere koncerter i kirken. Med sin belysning, som endnu bestod af levende lys, dannede slotskirken en stemningsfuld ramme om musikken. 1931-59 var Wöldike fast knyttet til slotskirken som organist, og på hans initiativ indledtes 1932 de kirkemusikaftener, der gennem sit repertoire fortrinsvis fra 1500-1700'rne har haft en enestående betydning i dansk musikliv.[32] Men også samtidens musik opførtes naturligvis her, således 1931 Carl Nielsens monumentale orgelværk »Commotio«, hvis udformning menes at bære præg af, at komponisten under tilblivelsen havde lejlighed til at spille på slotskirkens orgel.[33] Som en naturlig konsekvens af Wöldikes tilhørsforhold til Christiansborg slotskirke knyttedes også Københavns Drengekor, der siden starten blev ledet af Wöldike, hertil.[34]

Til trods for slotskirkens nedlæggelse som sognekirke 1965 videreføres koncertlivet fortsat i forbindelse med Det kongelige danske Musikkonservatoriums benyttelse af kirken.

NOTER

[1] Jfr. Holger Fr. Rørdam: Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen, 1859-63, s. 270-74. Om hofprædikanterne i øvrigt, jfr. Detlev Gotthard Zwergius: Det siellandske Clerisie, 1754, s. 407ff.

[2] Jens L. Wolf: Encomion Regni Daniæ, 1654, s. 145f.

[3] Jfr. Zwergius, s. 438, der anfører, hvordan kongen 1557 tillagde en kongelig hofkapellan ved slotskirken som salær to vikariater, henholdsvis S. Jørgens i Roskilde og S. Annas i København. Nielsen, s. 53 kan dog først føre navnelisten over kirkens præster tilbage til 1563.

[4] Carl Bruun: Kjøbenhavn, I, 1887, s. 491f.

[5] Nielsen, s. 53-54.

[6] Holger Fr. Rørdam: Om de tyske Menigheder i Danmark i 17de Aarhundrede, i KirkehistSaml. 2.rk., III, 1864-66, s. 151ff.

[7] H. Holck: Kjøbenhavns Sogne-Kirkers Beskrivelse, 1775, s. 4 og J. F. Lange: Beschreibung der königlichen Residenzstadt Copenhagen und der königlichen Landschlösser, Berlin 1786, s. 25.

[8] LA, Kirkebøger for Hof- og slotskirken, Dåbsprotokol 1686-1754. RA, OHM, I.L.16. Sager vedrørende Jøders og Mohrers Daab i Slotskirken 1743-77. Også andre københavnske kirker benyttedes dog til jødedåb, jfr. H. Weitemeyer: Lidt om Jødeomvendelser i København navnlig i det 18. Aarhundrede, i Tidsskrift for Jødisk Historie og Literatur, I, 1919, s. 337-364.

[9] LA. Kirkebøger, Døde 1828-92, 1892-1926. For kongefamiliens medlemmer foregik siden 1600'rne jævnlig bisættelse i slotskirken, jfr. nedenfor s. 50.

[10] Lange, s. 25.

[11] Nielsen, s. 32f. Efter enevældens ophør var slotskirken ligesom selve Christiansborg statens eje og dets styrelse henlagt under Indenrigsministeriet (til 1894, 1896-1900, 1913-55), Ministeriet for offentlige arbejder (1894-96, 1900-1913) og Boligministeriet (siden 1955).

[12] Nielsen, s. 42ff. Oprettelsen af et særligt slotssogn var dog tilsyneladende allerede på tale 1922, jfr. Statsinventariekommissionens Journalsager 1921-22.

[13] Jfr. Statstidende, 22. marts 1965. Slotssognet deltes mellem Holmens og Helligånds sogne. Årsagen til slotskirkens nedlæggelse har antagelig i første række været den markante affolkning af det lille sogn. Jfr. også Berlingske Tidende, 2. april 1965.

[14] Jfr. OHM, I.O. 1(-5): Cermonialia ca. 1670-ca. 1746; OHM I.L.1a (5-7): Diverse Sager vedrørende Dronningers og Prinsessers Nedkomster, Barnedaab m.m. 1745-1827.

[15] Jfr. OHM I.L.10: Sager vedrørende Konfirmationer i Kongehuset, 1740-1826. Nielsen, s. 31.

[16] OHM I.N.24: Ceremoniel i anledning af Kong Christian VII.s og Dronning Caroline Mathildes Formæling; I.N.27: Ceremoniel i Anledning af Prinsesse Wilhelmine Carolines Formæling med Arveprins Wilhelm af Hessen-Cassel og Kronprinsesse Sophia Magdalenas Formæling med Kronprins Gustav af Sverige.

[17] Jfr. OHM I.N.17: Forestillinger og Resolutioner vedrørende Formælingen mellem Prins Frederik Carl Christian og Prinsesse Wilhelmine Marie 1827-29.

[18] Nielsen, s. 31.

[19] Jfr. Povl Eller: Salvingerne på Frederiksborg, 1976.

[20] Jfr. OHM I.N.25: Kong Christian VII.s og Dronning Carolina Mathildas Salvings- og Kroningsceremoniel.

[21] Foruden Christian IV.s bisættelse i 1648 har følgende konger haft castrum doloris i slotskirken: Frederik III (1670), Christian V (1699), Christian VI (1746) og Frederik V (1766). Efter en pause under de sidste Oldenborgere genoptages traditionen med Christian IX (1906), Frederik VIII (1912), Christian X (1947) og Frederik IX (1972). Af dronninger, der vides at have haft castrum doloris her, er Charlotte Amalie (1714), Louise (1721), Louise (1751) og So-

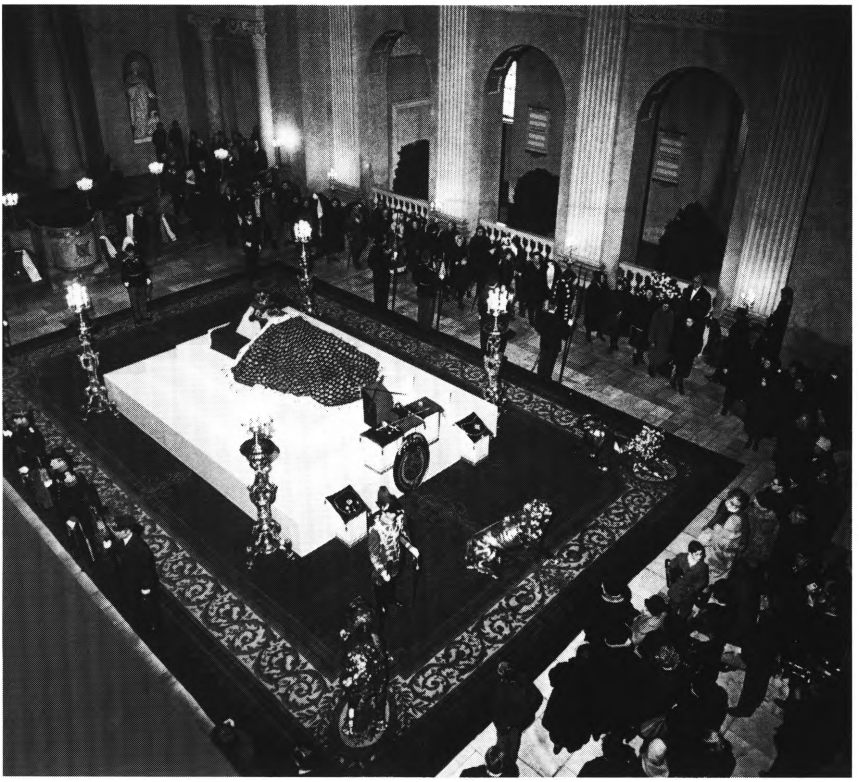

Fig. 5. Frederik IX.s castrum doloris januar 1972 i Christiansborg slotskirke (s. 10). Københavnerne defilerer forbi kongens kiste, opstillet på en forhøjning i kirkens midte med kronregalierne og de tre sølvløver fra Rosenborg foran. Erik Gleie fot. — *The lying in state of Frederik IX in January 1912 in the chapel of Christiansborg. The people of Copenhagen file past the King's coffin on a catafalque in the middle of the church with the regalia and the three silver lions from Rosenborg Castle in front.*

phie Magdalene (1770). Rekvisitterne til de kongeliges castrum doloris figurerer undertiden i de bevarede inventarier, således 1728-31 og 1732-37, 1738-39, jfr. Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. Endnu i dag opbevares en række genstande fra tidligere kongelige bisættelser i slotskirken.

22 En artikel om enevældens kongelige castrum doloris er under udarbejdelse af forfatteren.

23 Jfr. Niels Schiørring: Musikkens Historie i Danmark, I, 1977, s. 87f.

24 Niels Friis: Det kongelige Teater, 1943, s. 102f. En anden grundstamme for kapellet var kongernes korps af trompetere, paukere og basunere.

25 Jfr. Angul Hammerich: Musiken ved Christian den Fjerdes Hof, 1892.

26 Charles Ogier: Det store Bilager (I Memoirer og Breve udg. af J. Clausen og P. F. Rist, XX), 1914, s. 32, 71.

27 Angul Hammerich: Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700, 1921, s. 114f.

28 V. C. Ravn: Koncerter og musikalske Selskaber i ældre Tid, 1886, s. 43.

29 C. E. F. Weyse: Breve udg. af S. Lunn og E. Reitzel-Nielsen, II, 1964, s. 22.

30 Schiørring, II, 1978, s. 327-30.

31 Angul Hammerich: Musikforeningens Historie 1836-1886, 1886, s. 170.

32 Schiørring, III, 1978, s. 242f.

33 Torben Schousboe: Carl Nielsens præludier for orgel, i Organist-Bladet, 1966, s. 20-27.

34 Søren Sørensen: Københavns Drengekor gennem 50 år, 1974.

KILDER

I det følgende er anført en detaljeret fortegnelse over arkivalier, tegninger, indberetninger m.m., der er benyttet ved beskrivelsen af Christiansborg slotskirke og de tidligere kirker på Københavns slot. Noter til hver enkelt kirke er placeret efter denne.

ARKIVALIEOVERSIGT

RIGSARKIVET. *Danske Kancelli:* B. 46.1481-1571. Diverse A-D, nr. 1-163. – B. 177. 1534-88. Diverse Kammersager. (Nr. 92. 1555-56. Fortegnelse over lærred, damask, drejl m.m. leveret af Sander Leyel til kongens kammer med angivelse af anvendelse. – Nr. 100. 1549-57. Inventarier, tegninger m.m. vedr. Kgl. Maj.s sølvtøj m.m.). – B. 189. 1633-47. Kontraktbøger. – B. 191. 1650-60. Kontraktbøger. A. B. C. – B.231. 1650-58. Revisions-Tegnebog over Pengeudbetalinger fra Rentekammeret til Lensmænd, Hoftjenere, Købmænd og andre. – B. 232. 1636-39. 1642-59. Revisions-Tegnebog over Vareleverancer til K.M.'s Tjenere ved Københavns Slot og andetsteds, betalte af Rentekammeret. – B. 233. 1636-39, Revisions-Tegnebog over Pengeudbetalinger fra Rentekammeret til Købmænd og Kræmmere og en Del K.M.'s Tjenere. – B. 234. 1633-52. Revisions-Tegnebog over Pengeudbetalinger fra Rentekammeret til Haandværkere. – C. 8. 1660-99. Sjællandske Tegneiser. – D. 20. 1699-1771. Sjællandske Tegnelser. – G. 1. 1802-47. Originale kgl. Reskripter og Resolutioner med Koncepter og Indlæg (vedr. 1819). – I. 4. 1808-23. »Kongelige Resolutioner og Danske Kancellis Forestillinger. 2det Departement« (vedr. 1819). – I.5. 1808-23. »Kongelige Breve« (vedr. 1819). – I.48. 1800-48. Brevbøger (vedr. 1819). – I.50. 1815-48. Brevregistre (vedr. 1819). – M. 18. 1800-48. Brevbøger (vedr. 1819). *B2. Rentekammeret 1588-1660:* 1559-88. Rentemesterregnskaber (fejlagtigt placeret). – 1588-1660. Rentemesterregnskaber. – 1642-60. Ordre til rentemesterregnskaber. – 1589-1659. Bilag til rentemesterregnskaber. – 1620, 1622-28. Bygningsskriverens regnskab for indtægt og udgift af bygningsmaterialer. *Forskellige institutioner i tilknytning til Danske Kancelli: 3.* Missionskollegiet og direktionen for Waisenhuset 1714-1859, 24b, 1729-34. Sager Vajsenhuset vedkommende.

Rentekammeret. Arkivet: 11.36. 1749-1849. Afleveringsdestinationer for diverse rentekammerkontorer, kommissioner og direktioner m.v. 1-24.

Rentekammeret. Skatkammeret 1660-79: 216.1-86. 1660-79. Rentemesterregnskaber. – 216.182-288. [1594-] 1660-79. Afregninger I-XXIII.

Rentekammeret. Kammerkancelliet 1679-1771: 2211. 45-49. 1684-93. Resolutionsprotokoller (Nr. 248, inventarium af 16/3 1686). – 2212.145. 1680-1819. Instruktioner. Hofbetjente, slotsfogeder og -forvaltere, bygnings-, stald- og stutteri-, forst- og jagt- samt told- og konsumtionsvæsenets betjente. – 2214.40. 1679-1848. Dokumenter vedr. København, købstæder, inventarier, tegninger m.m. – 2215.35. 1680-1823. Diverse dokumenter vedr. det kgl. bygningsvæsen i almindelighed. – 2215.36. [1680]-1846. Kontrakter og diverse dokumenter vedr. kgl. slotte og bygninger.

Rentekammeret, Dansk-norske Assignationskontor 1679-1711: 222.874-75. 1680-1707. Kontrakt- og certepartiprotokoller, ltr. A-B.

Rentekammeret. Renteskriverkontorerne 1679-1771: 2241.98. 1702-20. Indkomne breve ang. bygningsvæsenet. – 2242.1-2. 1720-71. Registre over kgl. ordrer og resolutioner. – 2242.4-16. 1720-71. Kgl. resolutioner og reskripter m. bilag. – 2242.17-18. 1682-1712, 1715-70. Kgl. resolutioner og kontrakter vedr. hofetaten.

Rentekammeret. Renteskriverkontorerne 1713-1840: 2411.39. 1773-1840. Danske relations- og resolutionsprotokoller. – 2421.581. 1682-1821, 45. Dokumenter vedr. diverse kgl. slotte, bygninger og ejendomme m.v. i København og på Christianshavn.

Rentekammeret. Bygningskontoret 1182-1826: 244.1. 1782-1826. Alfabetisk sagsregister over kgl. resolutioner. – 244.3-20. 1782-1804. Kommunicerede kgl. resolutioner m. bilag. – 244.21-23. 1782-97. Kopibøger. – 244.34-52. 1782-1819, 24-26. Registre til kopibøger. – 244.66-84. 1782-1826. Journaler (vedr. 1817-20). – 244.85-114. 1782-1826. Journalregistre (vedr. 1817-20). – 244.115-51. 1782-1826. Journalsager. – 244.157. 1798-1814. Kontrakter. – 244.158. 1783-95. Offentlige licitationer over bygningsarbejder og materialleverancer ved kgl. bygninger.

Rentekammeret. Bygningsadministrationen 1182-1840: 245.400-01. 1782-1807. Licitationer. – 245.402-13. 1818-23. Licitationsprotokoller. – 245.414-16. 1782-1827. Beregninger og overslag over bygningsarbejde. – 245.418-19. (1747) 1782-1848. Kontraktprotokoller. – 245.471. 1782-1830. Diverse sager. – 245.472. 1800-03. Landbygmester i Altona C. F. Hansen. Forskellige embedspapirer. – 245.473. 1804-14. Overbygningsdirektør C. F. Hansen. Forskellige embedspapirer.

Rentekammeret. Bygningsadministrationen 1841-48

(50): 256.14-22. 1841-50. Registre til kopibøger.

Rentekammeret. Bygningskommissioner: 422.2-5. 1742-70. Indkomne sager til journal A og B. – 423.38. 1779. Indkomne sager (kat. 158). – 423.45. 1776-77. Overslag ang. Christiansborg Slot og de øvrige kgl. bygninger i København. – 424.1-3. 1803-45. Kgl. resolutioner ang. slotsbygningen med kommissionens forestillinger. – 424.5. 1815-45. Kgl. reskripter og resolutioner vedr. slotsbygningen, uden forestillinger. – 424.8. 1803-45. Deliberationsprotokol. – 424.10-24. 1803-46. Kopibøger for slotsbygningen. – 424.17-20. 1803-46. Journaler for slotsbygningen. – 424.22-34. 1803-46. Journalsager for slotsbygningen. – 424-35. 1813-45. Sager vedr. Thorvaldsen og Dalhoff. – 424.36. 1820-45. Sager vedr. Bissen, Eckersberg, Jerichau og I. P. Lund. – 424.46. 1803-06. Kassebog og regnskab for indtægterne og udgifterne ved den nye kongeboligs opførelse. – 424.47-48. 1836-45. Kassebøger vedr. Christiansborgs Slots opførelse. – 424.49-54. 1803-45. Den nye kongeboligs kontobøger. – 424.55-60. 1812-45. Regnskab for den nye kongeboligs opførelse. – 424.61. 1809-45. Nebenbygningernes, arkadernes og flere bygningers kontobog. – 424.62. 1800-19. Kontobog for forskellige bygninger m.m. – 424.63-65. 1804-45. Journaler over indtægterne og udgifterne ved det kgl. slot Christiansborgs opførelse. – 424.66-78. 1804, 24, 34-45. Hovedbøger for Christiansborg slots opførelse. – 424.79-83. 1804-45. Journaler over indtægterne og udgifterne ved det kgl. slot Christiansborgs opførelse. – 424.85-87. 1819-45. Avancebøger vedr. slotsbygningen. – 424.88. 1824-46. Kontrabog for slotsbygningskommissionen med Nationalbanken for seddelfolium i hovedbogen nr. 2 fo. 58 a° 1824. – 424.89. 1824. Materialregnskab for Christiansborg slot. – 424.90. 1803-04. Ekstrakter af materialregnskabet. – 424.91. 1806-42. Diverse regnskabssager vedr. Christiansborg slot. – 424.98. 1804-39. Ujournaliserede sager vedr. slotsbygningen. – 424.122. 1794, 1800. Papirer vedr. Christiansborg slots genopførelse.

Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Zahlkassen: 1680-1731. Hof- og civiletatens udgifter. – 1731-1847. Hof- og civiletatens udgifter.

Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Slotsregnskaber: 1666-1731. Inventarieregnskaber. – 1742-87 (94). Christiansborg slots inventarieregnskaber. – 1828-29. Christiansborg Slots materialregnskab. – 1813-32. Christiansborg Slots Materialregnskaber. – 1814-28. Christiansborg Slots Materialforvalters Regnskaber. – 1824, 1835. Slotsbygningskommissionens bygningsregnskaber. – 1837-45. Slotsbygningskommissionens bygningsregnskaber. – 1809-35. Regnskaber for reparation af slottets sidebygninger. – 1735-39. Charlottenborg Slots inventarieregnskab. – 1820-24. Hørsholm slotskirkes bygningsregnskab (vedrørende året 1823).

Lens- og Amtsregnskaber: 1599-1661. Københavns Lens regnskaber. – 1599-1657. Københavns Lens Kvittanciarumsbilag. – 1640-60. Københavns Slots lysregistre.

Partikulærkammeret: 38. 1699-1731. Partikulærkammerregnskaber. – 39. 1706-31. Bilag til Partikulærkammerregnskaber.

Partikulærkammeret. Bygningssager: 83. 1737-67. Resolutionsprotokoller. – 84. 1768-75. Resolutionsprotokoller. – 85. 1721-26. Kgl. resolutioner vedr. bygningsvæsenet. – 86. 1721-30. 1742-73. Bygningsregnskaber. – 87. 1721-30. Bilag til bygningsregnskaberne.

Slotsbygningskommissionen 1731-45: 122. 1737-45. Resolutionsprotokoller. – 123. 1734-41. Korrespondanceprotokoller. – 124. 1731-45. Adskillige sager, Christiansborg slot 1733-45. – Do. 1740-45. Brevkoncepter. – 130. 1731-34. Hovedbog. – 131. 1731-45. Bygningsregnskaber. – 132. 1731-45. Bilag til bygningsregnskaberne. – 133-34. 1731-40. Materialforvalter Fischers materialregnskab over det forrige demolerede slot, med bilag. – 139. 1736-40. Akter ang. leverance af mursten. – 140. 1741-46. Årlige designationer over ubetalte regninger. – 142. 1738-39. Akter vedr. de til residensslottet brugte farver, og vedr. transporten af marmor fra Norge. – 145. 1727. Specifikation af bygningsudgifter.

Kongehusets arkiv: Christian VI. 1734-40. Kongens egenhændige Breve til Overstatssekretær Grev Schulin. – Christian VIII. II. 121-63. Breve fra forskellige. 1820, 1821, 1822, udat. (H. E. Freund); 1813-18, 1820-25, udat. (C. F. Hansen).

Overhofmarskallatets arkiv: I.F. 1,4a. 1739-1830. Diverse Inventarieregnskaber for Christiansborg Slot, Sidebygninger og Slotskirken. – I.F. 29, (II.F.20) 1782-1833. Regnskaber over det kgl. Sølvkammers Inventarium. – Samlingspakke. 1788-1864. Diverse Inventariefortegnelser (pakke nr. 1. 1851. Fortegnelse over samtlige Møbler og Inventarium i Christiansborg Slot). – I.L. la (5-7). 1745-1827. Diverse sager vedr. Dronningers og Prinsessers Nedkomster, Barnedaab m.m. – I.L. 10. 1740-1826. Sager vedr. konfirmationer i Kongehuset. – I.L. 16a. 1743-77. Sager vedr. Jøders og Mohrers Daab i Slotskirken. – I.N. 5,3b. 1764-66. Sager vedr. Prinsesse Wilhelmine Carolines Formæling med Arveprins Wilhelm af Hessen-Cassel, Prinsesse

Louises Formæling med Prins Carl af Hessen-Cassel og Kronprinsesse Sophia Magdalenas Formæling med Kronprins Gustav af Sverige. – I.N. 17. 1827-29. Forestillinger og Resolutioner vedr. Formælingen mellem Prins Frederik Carl Christian og Prinsesse Wilhelmine Marie. – I.N. 24. 1766. Ceremoniel i Anledning af Kong Christian VII's og Dronning Caroline Mathildes Formæling. – I.N. 25. 1767. Kong Christian VII's og Dronning Carolina Mathildas Salvings- og Kroningsceremoniel. – I.N. 27. 1764-66. Ceremoniel i Anledning af Prinsesse Wilhelmine Carolines Formæling med Arveprins Wilhelm af Hessen-Cassel og Kronprinsesse Sophia Magdalenas Formæling med Kronprins Gustav af Sverige. – I.O. l-(5). 1670-ca. 1746. Ceremonialia. – I.O. 38-39. 1826-27, 1836, 1872. Sager vedr. Christiansborg Slotskirkes og Universitetsbygningens og Sorø Akademis Indvielse og Nedlæggelse af Grundstenen til det nye kgl. Teater. – I.O. 41. (1672, 85) 1738-1839. Sager vedr. Hofembedsmænd og Funktionærer. – III.Q. 15. 1864-1926. Sager vedr. Christiansborg Slotskirke a-b. – *Hoffourerkontorets arkiv.* I. 147-48. 1826. Christiansborg Slotskirkes Indvielse.

Tyske Kancelli. Speciel del: U.A. Polen. A II.7. 1419-1571. Akter og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Polen (vedr. brev til Chr. II [1520-23]).

Indenrigsministeriet. Bygnings- og Havesager: 1849-1955. Journaler. – 1849-1955. Journalsager. Gr. 6.

Regnskaber ældre end 1559. Kammersager: Reg. 108a. 2. 1487, 1493, 1507. Kongernes hofholdningsregnskaber. – 34. 1539-48. Omslagsregnskaber og omslagsregistre m.m. fra Chr. Ill's tid. – 35. 1537-45. Kvitteringer m.m. til Henrik Schulte og Carsten Grip. – 37. (1548). »Verzeichniss der empfangenen vnd aussgelegten Gelder aff dem Zuge macher Meister Anno 1548«. – 40. 1535-53. Geverd Schenckes kvitteringer for betalte fordringer m.m. – 41-46. 1546-58 [div. år], Rentemesterregnskaber.

Regnskaber 1559-1660. Bygningsregnskaber: Reg. 108b. 49a-c. 1628-32, [-1641]. Bygningsregnskaber for St. Annæ værk og forskellige bygninger for Københavns slot. – 57. 1639-60. Slotskirkens blokregnskaber.

Regnskaber 1559-1660. Andre regnskaber: Reg. 108b. 8. 1634. Regnskab over forsk. udgifter i anledning af prins Christian d. 5tes bilager. – 9. 1647. Regnskab over forsk. udgifter i anledning af prins Christian d. 5tes død og begravelse. – 10. 1622-28, 1628-35. Regnskab over Sølvkammeret.

Privatarkiver: 818. C. F. Hansen.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.V. *Kgl. Bygningsinspektoratsarkiver. Christiansborg Slotsforvaltning:* 1-7. 1846-49, 1852-1906. Journaler for sager vedr. Christiansborg og tilbygninger. – 8-10. 1851-1922. Journalsager. – 19. 1884-86. Journalsager vedrørende slottets brand 3. okt. 1884.

Kgl. Bygningsinspektoratsarkiver. Bygningsinspektorat C: C. 112-19. 1904-60. Christiansborg slot. H. – C. 122. 1932-42. Christiansborg slot. Slotskirken. H. – C. 130-36. 1905-60. Christiansborg slot. V. – C. 137. 1865-1907. Synsprotokoller vedr. Christiansborg slot. – C. 138. 1942-50. Synsprotokol for Christiansborg slot.

Københavnske kirkebøger: Hof- og slotskirken, sogn nr. 84: 1. 1686-1754 (1671-1746). Fødte. 1692-1828-(1695-1838). Viede. (for kongelige). – 13. 1828-61. Døde. – 14. 1861-92. Døde. – 15. 1892-1925. Fødte. – 16. 1892-1901. Konfirmationer. – 17. 1902-16. Konfirmationer. – 18. 1916-28, 1916-30. Konfirmationer. – 19. 1892-1927. Viede. – 20. 1892-1926. Døde.

Københavns Politi 1793-1863: K, nr. 59. 1794-1859. Udtagne Journalsager. Korrespondance vedr. div. forhold ved kongehuset og hoffet.

MARCUSSEN & SØNS ARKIV, ÅBENRÅ. Prisoverslag af 12/7 1825, vedr. orgel.

HOLMENS KIRKE. *Holmens provstekontor:* 1864-1933, 1934-65. Synsprotokol for Christiansborg Slotskirke.

I KIRKEN. Ordinantz-Protocoll. Kongens Rescripter. Christiansborg SlodtzKirke andgaaende (...) Samlet af Reinholt Ibsen, HoffCantor.

SLOTSFORVALTNINGENS ARKIV. 1921-43. Journalsager (deponeret i kirken). – Regnskab over Det kongelige Sølvkammer over det i Det kongelige Sølvkammer værende Staten tilhørende guld- og sølvtøj m.v. – 1839ff.-1851. Fortegnelse over samtlige Meubler og Inventarium som forefindes i Christiansborg Slot (...) – 1861. Fortegnelse over Inventarier. – 1870-89. MøbelInventarium i Christiansborg Slot og Tilbygninger. – Af- og Tilgangsordrer 29. dec. 1862-26. okt. 1894 (...) – Fortegnelse over forskellige Inventarier som gik tabt ved Branden i oktober 1884.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *Ny kongelig samling:* 394b, fol. E. J. Jessens samlinger til Siellands Stifts Beskrivelse i Almindelighed, om Antvorskovs, Korsørs, Kallundborgs, Dragsholms, Sæbyegaards, Holbeks og Ringsted Amter; om Kiøbenhavn og de øvrige Kiøbstæder. – 1182, 4°. Efterretning om Slotskirken og Hofpræsterne i Kiøbenhavn. – 1540, 2°. Breve til J. M. Thiele. – 1701, 2°. Breve fra H. E. Freund. – 3341, 2°. Breve til H. V. Bissen. *Kallske samling:* 37, fol. Resenii Descriptio Hafniae. Desunt nonnulla in fine. *Collinske brevsamling:* XX Ilb. Til Jonas Collin sen. *Ledreborgske samling:* 159, fol. En kort Relation om Hans Majestæts Min Allernaadigste d.. Herre og Konge Kong Christian den Siettes Højtidelige Indtog i det nye Kongelige Residens-Slott i Kiøbenhaffn d. 26. Novembr. Saa vel som ogsaa om SlottKirckens Indvielse Dagen deref-

ter d. 27de November. Anno 1740, forfattet af Thomas Clitau, Kiøbenhafn 1740. – 197, fol. Nachrichten welche zu einer pragmatischen Beschreibung des neuen Königlichen Residentz Schloss Baues nöthig seyn dürften. *Addimenta.* 257, fol. Breve til Hermann Ernst Freund fra en Række enkelte Mænd og fra forskellige Institutioner. Nyere brevsamling D II.

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING. *Håndskrifter, notebøger m.m.:* Københavns slot, udgravningerne 1902-21. Renskrift af notater 1970. – Jan Steenberg: Udkast til beskrivelse af Frederik IV.s slotskirke. – Harald Langberg: Prædikestole udførte af Johan Frederik Ehbisch i Aarene 1726-1738, 1940.
– Charles Christensen: Christiansborg slot, 1942. –
Birgitte Bøggild Johannsen: Beskrivelse af bygning og inventar, 1980-82.

TEGNINGER

RIGSARKIVET. *Partikulærkammeret:* Ptk. 85. 1725-26. (Ehbisch, udkast til døbefont til Fredensborg, samt udkast til prædikestole, planer og opstalter). –
Ptk. 123. 1734-41. (Häusser, projekt 1 og 2). –
Ptk. 127. 1738-45. (1739, bil. 363, Häusser, projekt 3 samt revideret projekt 2. 1740. bil. 1072, cordongesims). – Ptk. 132. 1731-45. (1734, bil. 172, litr. B og D, fundaments- og kælderplan). – Ptk. 141. 1738. (Eigtveds grundrids over residensslottet).

Overhofmarskallatets arkiv: I.L. 16a. 1743-77. (Planskitse 1779).

Statens civile Bygningsadministration. Tegningssamlingen: Mappe 2. 1803-04. (bl. 1, plan til slottets 1. etage over kælderen med forbindelsesfløj til slotskirken; bl. 3, plan over slottets underste mezzanin med forbindelsesfløj til slotskirken; bl. 8, opstalt af slottets nordøstlige fløj med snit af sidefløje med oprindeligt planlagte slotskapel). – Mappe 22. 1810. (bl. 1-5, C. F. Hansen, projekt til slotskirken 1810, opstalter, planer og snit; bl. 6-8, C. F. Hansen, udaterede tegninger til slotskirken, opstalt af forsiden samt tvær- og længdesnit). – Rulle 6. (C. F. Hansen, jonisk kapitæl til kirkens udvendige søjleforhal, udateret).

Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler: 1866, nr. 224-14 (plan af underetage); 1871, nr. 209-9 (skitser af Matthæus og Markus); 1873, nr. 287 (skitse af Johannes); 1885, nr. 496 (etageplaner); 1893, nr. 412 (etageplaner); 1932, nr. 389 (tegninger af hovedgesimsen).

Kortsamlingen, Krigsministeriets aflevering: 2A. (Ehbisch, udkast til døbefont, samt planer af Københavns slot efter Frederik IV.s ombygning, med angivelse af slotskirken).

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *Håndskriftsamlingen, Ny kongelig samling:* NKS Fol. 386c. Tegninger af det gamle kongelige Slot i København. Pap. 17. og 18. Aarh. – NKS 8., 181. N. Eigtved, Grundrisse zum Königl. erbaunden Residentz-Schlosse Christiansburg. 1739. Pap. – NKS 4., 675d. Grundtegning af enhver etage i Christiansborgs hovedbygning, samt to løngangsbygninger, forfærdiget af J. B. Magens. 1784. Pap. 18. Aarh. *Billedsamlingen:* Tegninger af Københavns slot. G. F. Hetsch: Tegning af prædikestol og korgitter.

THORVALDSENS MUSEUM. Thorvaldsen, skitse til krucifiks, planlagt udsmykning af alterpodium, o. 1820. – Thorvaldsen, udkast til Religionen, planlagte statue til alterpodium 1820. – Thorvaldsen, skitser til Kristi Opstandelse, til hovedportalens trekantrelief. – Thorvaldsen, skitse til hovedportalens trekantrelief, gips, 1835. – Thorvaldsen, skitse til englefrise.

NY CARLSBERG GLYPTOTEK. H. W. Bissen, foldestudie til engel, blyantstegning 1821-22. –
H. W. Bissen, skitse til Kristi Opstandelse, til hovedportalens trekantrelief, gips, efter Thorvaldsens udkast. – H. W. Bissen, brændtlersskitse af evangelisterne Matthæus, Markus og Johannes, 1842. –
H. W. Bissen, skitse til relieffet Kongernes Tilbedelse, tegning. – H. W. Bissen, skitse til relieffet Lazarus' Opvækkelse. – Samme, variant. – H. W. Bissen, prospekt af slotskirken set fra Ved Stranden, blyantsskitse 1823.

FORSVARETS BYGNINGSTJENESTE. Københavns slot, planer. – Christiansborg I, planer ca. 1736 af løngang, kirke og kirkebygning. – Andreas Kirkerup, tegninger 1794 af stillads og vinduer til det afbrændte Christiansborg I.

KUNSTAKADEMIET. *Samlingen af arkitekturtegninger:* C. F. Hansen, skitsebog. – Christiansborg slot set fra nordøst, laveret tegning til: Samling af forskjellige offentlige og private bygninger. – Slotskirkens hovedfacade mod slotspladsen, samt grundplan, o. 1810. – Skitse til gallerivæggens indre opbygning. – Opmåling af slotskirkens vestportal v. Børge Kyllesbach 1940. – Theofilus Hansen, prospekter til genopbygning af det afbrændte Christiansborg 1884-87.

BOLIGMINISTERIETS EJENDOMSDIREKTORAT (deponeret i slotskirken). Planer og tegninger af Christiansborg slotskirke II.

LANDSARKIVET. *Kgl. Bygningsinspektoratsarkiv. Christiansborg slotsforvaltning:* 8-10, Journalsager, 1894 (etageplaner). *Inspektorat C:* 113-14, 1917 (tegninger af Thorvald Jørgensen til ny lanterne); 122, 1932-33 (etageplaner, snit).

KUNSTINDUSTRIMUSEET. G. F. Hetsch, tegning til døbefont, samt til alterstage.

ROSENBORG. J.J. Bruun, farvelagt tegning af dronning Louises castrum doloris i Christiansborg slotskirke 1752.

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING. Per-

spektiv af Københavns slot efter Frederik IV's ombygning. – Spærplan af Christiansborg slotskirke I. – Heinrich Hansen, tegning af Christiansborg slotskirke II, interiør med alter. – Charles Christensen og C. A. Jensen, tegning af de middelalderlige ruiner under Københavns slot 1924.

DRONNINGENS HÅNDBIBLIOTEK. Beliggenhedplan til projekt I (Christiansborg I). – C. W. Eckersberg, akvarel af Højbro, samt slotskirkens to østligste fag, set fra Gammel Strand, 1809.

KOBBERSTIKSAMLINGEN. Lambert van Havens projekt til residensslot, ca. 1680-87, kælderplan, samt facade og portal af kirken i det projekterede slot. – Le Clerc, idealprospekt af Christiansborg slot I set fra nordøst, 1747. – Jardin, tegning af Christiansborg slotskirke med Frederik V.s castrum doloris 1766 til kobberstik af J. G. Bradt 1768. – H. E. Freund, tegninger til evangelister, fra skitsebog 1821. – C. C. Peters, skitse til evangelisten Johannes 1872. – H. W. Bissen, tegning til relief af Lazarus' opvækkelse. – J. L. Lund, skitse til harpespillende engel. – A. Küchler, skitse af H. W. Bissen. 1821.

SANDERUMGAARDS GODSARKIV. Beliggenhedsplan til projekt II (Christiansborg I).

BREGENTVED GODSARKIV. Lambert van Havens projekt til residensslot, stueplan.

FREDERIKSBORG MUSEET. Stoleplan af hhv. dame- og mezzaninetage i Christiansborg slotskirke, ca. 1742.

NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM, *(Tessin-Hårlemannsamlingen):* Lambet van Havens projekt til residensslot i København, ca. 1680-87, planskitse med kommentarer af Nicomus Tessin d.y. 1687 efter van Havens model.

LITTERATUR

Litteraturen om København og byens kirker i almindelighed er omtalt i bind 1, s. 220 under Vor Frue kirke. For litteratur om Københavns slot og Christiansborg, samt de tilhørende slotskirker henvises til Københavns bibliografi. Litteratur om København til 1950, udg. Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft, I, 1957; 1951-65, udg. Svend Thomsen, 1967. Desuden Kilder til Københavns bygningshistorie, udg. Sigurd Jensen, Thomas Riis og Poul Strømstad m.fl., i HistMeddKbh. 1982, s. 172-201. Litteratur med særlig omtale af Christiansborg slotskirke og de tidligere kirker på Københavns slot er meddelt i udvalg i forkortelseslisten.

FORKORTELSER

For forkortelser, jfr. den almindelige forkortelsesliste i »Danmarks Kirker«, senest i Ribe amt, s. 54-56 og Holbæk amt, s. 53-55.

Gamrath. Helge Gamrath: Københavns slot, i Christiansborg slot, udg. Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn, I, 1975, s. 48-166.

HistMeddKbh. Historiske Meddelelser om København, If. 1907f.

KbhDipl. Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728, udg. O. Nielsen, I-VIII, 1872-87.

Lund. Hakon Lund: Christian V's projekter og Det første Christiansborg, i Christiansborg slot, udg. Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn, I, 1975, s. 167-314.

Lund, II. Hakon Lund: Det andet Christiansborg, i Christiansborg slot,udg. Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn, II, 1975, s. 1-104.

Nielsen. O. C. Nielsen: Kjøbenhavns Hof- og Slotskirke historisk-topographisk beskreven, 1932.

Stiesdal. Hans Stiesdal: Absalons borg, i Christiansborg slot, udg. Kristian Hvidt, Sven Ellehøj og Otto Norn, I, 1975, s. 1-47.

Arkivgennemgangen vedrørende Christiansborg slotskirke og de tidligere kirker på Københavns slot er foretaget af *Poul Grinder-Hansen, Ulla Kjær, Henrik Larsen* og *Erik Lyckegaard.* Redaktionen af orglerne skyldes *Ole Olesen,* der også har bidraget med dokumentarisk materiale til indledningens afsnit om musiklivet i slotskirken. *H. D. Schepelern* har påtaget sig oversættelsen af de latinske indskrifter på klokkerne fra det ældste Københavns slot. *Jean Olsen* har udført de engelske oversættelser af billedtekster og resuméer.

PERSONFORKORTELSER

BBJ = Birgitte Bøggild Johannsen
ElM = Elna Møller
EN = Ebbe Nyborg
HJ = Hugo Johannsen
HL = Henrik Larsen
JJF = Jens-Jørgen Frimand
KdeFL = Kjeld de Fine Licht
LL = Lennart Larsen
MLJ = Marie-Louise Jørgensen
MN = Marianne Nielsen
NE = Niels Elswing
NJP = Niels Jørgen Poulsen
VM = Vibeke Michelsen

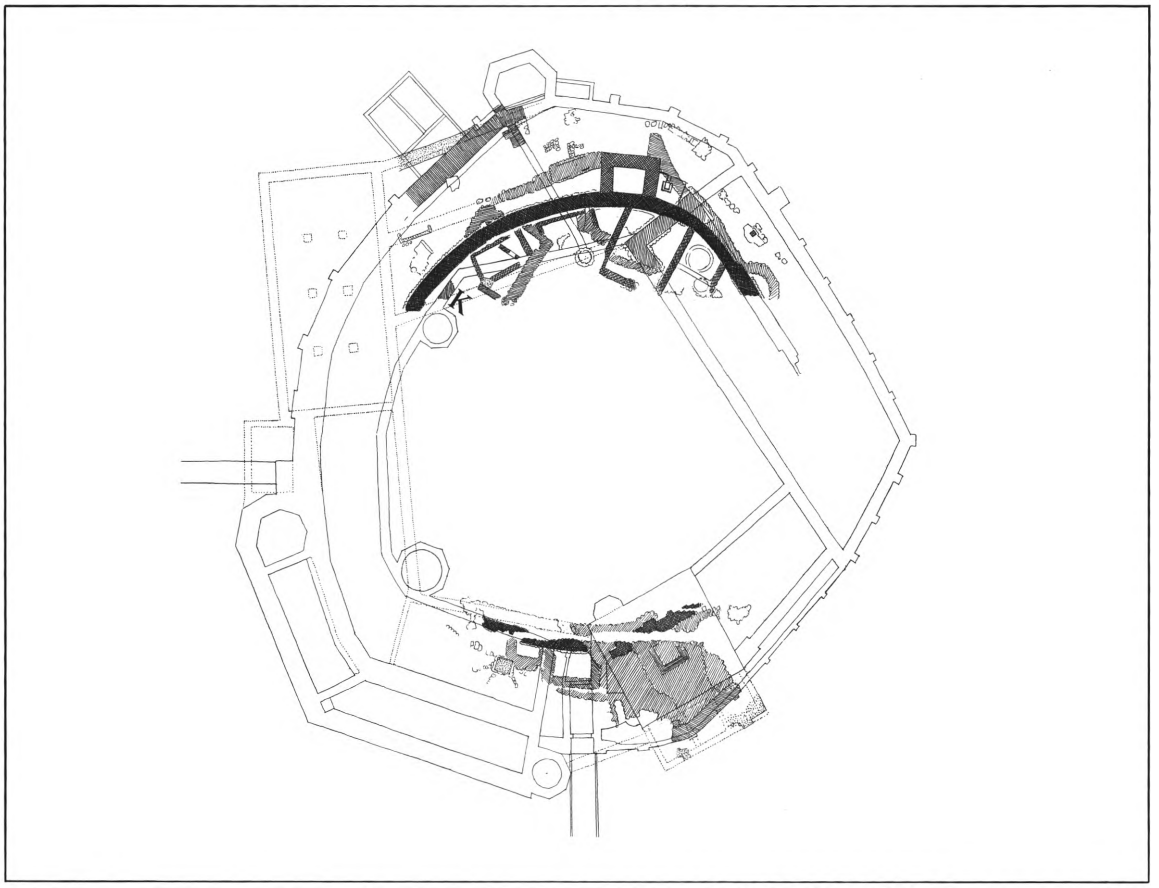

Fig. 6. Oversigt over de middelalderlige ruiner under slotsgården og slotspladsen, indtegnet på en sammensat plan af Københavns slot efter 1707-opmålingen og efter Frederik IV's ombygning, jfr. fig. 10 og 41. 1:900. Ruinfragmentet af kirkefløjen er markeret med K (s. 20,30). Tegning 1924 af Charles Christensen efter C. A. Jensen, NM2. — *Plan of the medieval ruins beneath the inner and outer courtyards of Christiansborg, sketched on a combined plan of Copenhagen Castle according to the survey og 1707 and to the plan of Frederik IV's altered and rebuilt castle, cf figs. 10 and 41. Ruin fragment of the Chapel Wing is marked with K.*

KAPELLET PÅ ABSALONS BORG 1167-1369

NOTER S. 21

HISTORISK INDLEDNING

Ifølge Saxos Gesta Danorum grundlagde biskop Absalon 1167 en ny borg på Strandholmen, en lille ø mellem Sjælland og Amager.[1] For at sikre borgens tilhørsforhold testamenterede han den 1182 til Roskilde bispestol til evigt eje og søgte yderligere gennem en række pavelige stadfæstelsesbreve at konfirmere sin donation.[2] Som værn mod sørøvere var anlægget i første række strategisk motiveret, men med byen Havns stadig større økonomiske betydning kom borgen i de følgende to århundreder til at spille en central rolle i det politiske spil

Fig. 7. Vievandskar? Romansk sandstensfragment, fundet i brønd i ruinkompleksets vestlige del (s. 21). HL fot. 1982. — *Stoup? Romanesque sandstone fragment, found in a well in the westerly part of the medieval remains.*

mellem kirke og kongemagt. 1343 lykkedes det Valdemar Atterdag at erhverve den for kronen, efter at den siden 1329 havde været i hænderne på forskellige udenlandske panthavere. Den blev dog kun på kongelige hænder for en kortere periode: 1368 erobredes både borgen og byen af kongens fjender med hanseaterne i spidsen, og for at markere triumfen desto tydeligere jævnede man det følgende år borgen med jorden.

Kendskabet til Absalons borg er begrænset, og endnu mere sparsom er vores viden om bispeborgens kapel. Før Valdemar Atterdags tid nævnes tilsyneladende kun en slotsklerk (clericus de castro), der 1294 sammen med slotsfogeden havde nøglen til byseglets opbevaringssted;[3] det er dog langtfra givet, at klerken var knyttet til et kapel på borgen. Konkret viden om kapellets eksistens har vi først 1361, hvor Valdemar Atterdag ansøger pave Innocens VI om stadfæstelse af en række kapeller, som han har ladet opføre og indstifte (»edifficari et fundari«) på sine borge Vordingborg, Kalundborg, Søborg, Gurre, Korsør og København, enten foran eller lige i nærheden af selve fæstningerne (»vel ante seu prope castra ipsa«).[4] Samtidig beder han om aflad for dem, der besøger kapellerne på bestemte tidspunkter, bl.a. festdagene for kapellernes patroner og dagen for deres indvielse.[5]

Da slottet få år efter blev erobret af Hansestæderne, omtaltes blandt plyndringsgodset en kiste med et skønt silkeornat, der anvendtes ved kirkens højtider.[6]

Det lader sig ikke afgøre ud fra det ovennævnte, om kong Valdemars kapel var en fra grunden nyopført kirke, eller om der alene var tale om en nyindstiftelse af et allerede eksisterende kapel.[7] Den sidste mulighed er dog mest sandsynlig, eftersom den gamle bispeborg næppe kan have manglet et kapel.

BORGEN OG KAPELLET

Hvordan kapellet i givet fald har været anbragt og udformet vides ikke. Man kan kun fremsætte formodninger ud fra kendskabet til det ældste anlæg, hvis ruiner delvis blev afdækket gennem en række udgravninger i årene 1902-21 under slotsgården og foran østfløjen af det nuværende Christiansborg.[8] Absalons borg var omgivet af en kridtstensringmur, der har dannet en uregelmæssig cirkel, at dømme efter de fremdragne dele af anlæggets øst- og vestlige dele (fig. 6). Op til muren sluttede sig forskellige bygninger af varierende størrelse og betydning. I vest var et ringmurstårn og tre murstenshuse, der antagelig har hørt til borgens økonomiafdeling, i øst et mere anseligt hus af munkesten, hvis østmur er bevaret i et ca. 13 m langt forløb, væltet ind over fundamenterne til det senere Blåtårn. Det er nærliggende at identificere dette hus med slotsherrens bolig, palatiet. Teknisk viser det slægtskab med den ældste hjemlige teglstensarkitektur.

Borgen kan yderligere karakteriseres gennem en række arkitekturfragmenter af granit, sandsten og tegl, der fandtes dels nedstoppet i en brønd under det nuværende slotstårn, dels spredt uden for ringmuren i syd og øst. Også disse stykker lader sig datere til 1100'rnes an-

den del med paralleller i Sorø, Ringsted, Vitskøl og Kalundborg kirker.[9] Sammenholdt med tilstedeværelsen af de fine, delvis polerede naturstenssøjler (og et enkelt kapitæl) tegner der sig et billede af et højt kultiveret byggeri. Det er fristende af knytte fragmenterne sammen med kapellet, som kan have ligget i selve palatiet eller tæt derved, som det kendes fra biskop Eskils cirkulære borgkapel på Søborg.[10] Men kun et enkelt led kan med en vis sandsynlighed forbindes med kapellet:

Vievandskar? Blandt arkitekturfragmenterne, nedlagt i den såkaldte holkebrønd fandtes et ca. 25 cm højt stykke, udhugget af Höör-sandsten (fig. 7). Fragmentet, der tidligere blev identificeret som en søjlebase og placeret omvendt, består af en cirkulær grundflade med en diameter på ca. 16 cm; herfra udspringer en meget primitiv attisk profil, der foroven afsluttes af et kvadratisk led med svagt indskrånende sider mod en halvcirkulær fordybning, udhugget i stenens overside.[11]

NOTER

[1] Saxonis Gesta Danorum, udg. J. Olrik og H. Ræder, I, 1931, s. 458.

[2] KbhDipl. I, nr. 1. Om borgens historie 1167-1369, jfr. Stiesdal, s. 1-47.

[3] H. Rørdam: Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen, 1859-63, s. 268.

[4] DiplDan. 3. rk. VI, 1361-63, 1969, nr. 118 og den pavelige stadfæstelse ActaPont. I, 904, nr. 538.

[5] DiplDan. nr. 119. Tre år senere opnår han en fordobling af afladens omfang for de fire første kapeller, der yderligere er blevet suppleret med relikvier. Københavns og Korsørs slotskapeller er dog ikke nævnt, jfr. ActaPont. nr. 580.

[6] KbhDipl. VI, 1. Beretning 23. juni 1368.

[7] Vor viden om de øvrige kapeller er for sparsom til, at der kan drages sikre konklusioner, jfr. DK. Præstø, s. 197ff. (Vordingborg), Frborg, s. 1151 ff. (Søborg); s. 721 ff. (Gurre). Om Korsør og Kalundborg, jfr. L. F. la Cour: Korsør, 1926, s. 46 og Vilh. Lorenzen: Kalundborg Slot i Fra Holbæk Amt, 1924, s. 58. Også Stiesdal, s. 5, tolker Valdemars supplik som en oprettelse af et nyt alter, måske i forbindelse med en restaurering af kapellet.

[8] Notater fra udgravningerne er 1970 samlet i en maskinskrevet renskrift (NM2). Jfr. desuden Christian Axel Jensen: Christiansborg, i Ord och Bild, 34, 1924, s. 65-74 og samme: Ruinerne af Absalons borg og Københavns slot, 1950. Endvidere H. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, II, 1940, s. 3-14 og Stiesdal.

[9] Stiesdal, s. 41.

[10] Også i sin anlægsform med bygninger anbragt op imod ringmuren og en åben borggård i midten kan Absalons borg sammenlignes med Søborg, jfr. Stiesdal, s. 42. Derimod er der ingen sikre arkæologiske holdepunkter for at rekonstruere borgen, endsige kapellet, efter gengivelsen på Københavns bysegl fra 1275 som en korsformet centralbygning kronet af et højt midtertårn, jfr. Ramsing, op. cit. s. 9f. og fig. 7 og 10 med Charles Christensens rekonstruktion. Denne fantastiske bygning har mindelser om Kalundborg kirke og det langt senere Gjorslev. Mod denne antagelse, se E. Nystrøm: Historie og Topografi, i HistT. 10. rk., VI, s. 449ff., efterfulgt af Ramsings eget forsvar i HistMeddKbh. III, 452 ff. Muligheden af at identificere seglets centralbygning med borgkapellet antydes af Stiesdal, s. 43, dog med betoning af, at »det stiliserede i byvåbnet har større sandsynlighed end det naturalistiske«.

[11] Jfr. Stiesdal, s. 33 og fig. 26. Fragmentet er i dag udstillet som et vievandskar? i ruinkomplekset under Christiansborg. Jfr. også notat af Johannes Hertz i NM2 af 24. jan. 1983.

Fig. 8. Københavns slot og Tøjhuskomplekset set fra Amager (s. 26,31). Detalje af kobberstik, udført efter Jan van Wijcks forsvundne Københavnsprospekt fra 1611. NM2. — *Copenhagen Castle and the Arsenal complex seen from Amager. Detail of print after Jan van Wijck's prospect of Copenhagen 1611, now lost.*

KØBENHAVNS SLOTSKIRKE I 1369-1721

NOTER S. 58

BYGNINGSHISTORIE

KIRKEN I DET GENREJSTE SLOT 1369-1536

Efter Valdemar Atterdags død 1375 kom Københavns slot, der omtaltes som ødelagt i bund og grund, på ny i Roskildebispens besiddelse, omend kun for en kortere periode.[1] Ved en voldgiftsdom 1417 opnåede Erik af Pommern at få både slottet og Københavns by i værge, og selv om der aldrig blev fældet nogen endelig dom i sagen, forblev slottet nu permanent i kongehusets eje. Allerede i Erik af Pommerns Øresundspolitik indgik slottet og byen som brikker af afgørende økonomisk betydning, og København – by og slot – skulle i løbet af de

følgende århundreder yderligere konsolidere sig som rigets absolutte centrum såvel politisk som administrativt.

Det er uvist, hvor hurtigt slottets genrejsning er foregået under bisp Niels og hans nærmeste efterfølgere. Den omstændighed, at der 1387 nævnes en høvedsmand på slottet, og at biskoppen 1398 fra borgmuren overværede en kamp, tyder på, at slottet i det mindste var beboeligt.

Da kongehuset overtog slottet, skete der formentlig en udbygning og modernisering, men først fra 1500'rne findes mere detaljerede efterretninger om de enkelte fløje, og egentlige planer af slottet er ikke bevaret før begyndelsen af 1700'rne. Tilsyneladende har omridset fra Absalons ringmur (se s. 20) også i den genrejste borg i hovedtræk markeret den ydre grænse, hvortil en række bygninger har sluttet sig.[2] Men udenfor har været endnu en ringmur, der i efterfølgende faser af slottets udvidelse synes at have fastlagt den ydre periferi.

Om kapellet flyder kilderne uhyre sparsomt før 1500. I Christoffer af Bayerns hofholdningsregnskaber fra april-september 1447, hvor kongen det meste af tiden opholdt sig på Københavns slot, nævnes to kapellaner blandt hofpersonalet.[3] 1487 omtales desuden en stænkedegn og en klokker, hvilket tyder på, at der i det mindste på dette tidspunkt blev holdt regelmæssige gudstjenester på slottet.[4] Under kong Hans har der åbenbart været byggearbejder i gang på slottet. 1493 indkøbes jern til vinduer i »thet ny Huss paa Slottet«, samt bly, kramper og tilsyneladende også kalk fra Saltholm;[5] men det vides ikke præcis, hvor disse materialer skulle anvendes. Heller ikke om der er nogen forbindelse til en klokke med årstallet 1491, som ifølge Resen (1677) fandtes i et tårn (»quadam in turre«) på slottet og som benyttedes i forbindelse med de kirkelige handlinger.[6]

Efter 1500 antager vores viden om kapellet mere konkret form. En kuriøs reference er Arild Huitfeldts beretning om spøgerier i slotskirken 1512 som forvarsler om kong Hans' død.[7] Der tales både om en mystisk klapren med kirkedøren midt om natten og om uforklarlige aktiviteter med alterklæderne, som klokkeren om aftenen havde bredt ud på altret, men som om morgenen blev fundet »sammenvicklede oc anderledis lagte«.

Fra Christian II.s regeringstid findes derimod flere vidnesbyrd om kapellet, der tyder på, at det har haft kongens særlige bevågenhed. 1517 opnåedes paveligt løfte om aflad for besøgende til slotskapellet, svarende til forordningen for byens øvrige kirker.[8] Mellem 1520 og 1523 omtaler et brev fra en ukendt svensker til kongen den store gudstjeneste i kirken til ære for den ølandske helgen S. Elef (Elof), »Then helge herre, helge Eleff«, hvis relikvier efter erobringen af Borgholm slot 1519 var blevet overført til København, og her besøgtes af mange.[9] Efter alt at dømme gav Christian II.s interesse for kapellet sig også konkrete udslag i rummets indretning. 1520-21 opholdt den nederlandske bygmester Michiel Heynrick van Haerlem sig på slottet, der da var genstand for ombygning. Kongen ønskede at reparere eller fuldstændig omlave den gamle side af gården ved køkkenet, bryggerset og bagerset, og muligvis har planerne også omfattet andre af slottets fløje.[10] Efter et slagsmål med en landsmand havde mester Michiel imidlertid følt sig nødsaget til at forlade Danmark i begyndelsen af 1521; men i et forsøg på at stemme sin kongelige velynder mildere sendte han sammen med to bønskrifter et par projekttegninger til Christian II, utvivlsomt med direkte forbindelse til det aktuelle byggeri: Et udkast til et ottekantet spir på det firkantede bagertårn og en aftegning af et orgelpulpitur i slotskirken.[11] Pulpituret kunne anbringes bagtil ved kapellets gavl under dronningens pulpitur og dér gå igennem gavlen på sydsiden. Her ville være plads til et orgel eller et værk på seks fod, der kunne klinge lige så godt som ét på otte fod og være mere fordelagtigt placeret end på de bjælker som (allerede) sad i muren til et orgelværk. Disse var for tæt på koret og kongens bedestol. Om pulpituret kom op efter forslaget, vides ikke. I det andet brev fra mester Michiel omtales en snedker, der skulle bistå bygmesteren i at udføre stoleværket (»die ghestoelten«) og kisten, men det fremgår

ikke, om det drejer sig om inventar til kirken.[12]

Kronen på værket i kongens formodede modernisering af kapellet har antagelig været opsætningen af den store femfløjede altertavle, der 1727 af Frederik IV blev skænket til Viborg Søndre sogns kirke efter slotskirkens nedrivning (jfr. s. 35). Den rigt udsmykkede, udskårne, malede og forgyldte tavle, der domineres af fremstillinger fra Kristi lidelseshistorie, er udført i Antwerpen, antagelig i 1500'rnes første fjerdedel, og det er fristende at sætte anskaffelsen i forbindelse med Christian II.s ophold i denne by, f.eks. under hans rejse i sommeren 1521,[13] eller mere generelt se den i lyset af kongens nære familieforbindelse til Nederlandene.

Til brug for kirken fandtes endelig, i al fald før o. 1670, tre klokker i et lille tårn, der dog blev nedrevet i begyndelsen af Christian V.s regeringstid.[14] Alle klokkerne rummede i deres indskrifter hentydninger til Christian II, og to af dem var daterede, henholdsvis 15(1 ?)6 og 1520. Den sidstnævnte klokke bar en anråbelse til S. Anna, den ærværdige beskytterinde af dette sted, men dermed er det på ingen måde givet, at slotskapellet var indviet til Mariæ moder, som antydet i den ældre litteratur.[15]

Kort før kongens fald var slotskirken ramme om en dramatisk begivenhed, da Poul Helgesen S. Hansdag 1522 påkaldte sig Christian II.s heftige vrede for en prædiken om Herodes' og hans bolerske Herodias' grusomhed med åbenbare allusioner til kongens privatliv. Fire år senere prædikede karmelittermunken på ny offentligt på Københavns slot, men var nær aldrig sluppet ud i god behold for den voldsomme forbitrelse og opstandelse, hans uforbeholdne kritik af »lutheriet« vakte hos kongens mænd.[16]

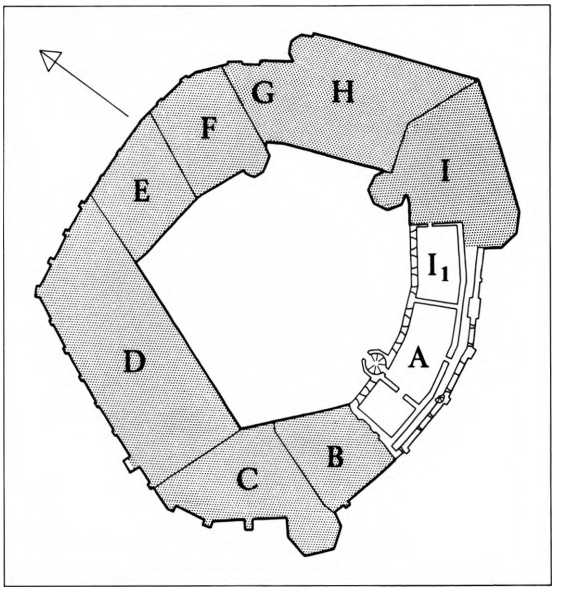

Fig. 9. Oversigtsplan over Københavns slot efter 1707-opmålingen. A: kirkefløj; B: køkkenfløj/prinsessefløj; C: bryggers og bagers; D: riddersalsfløj; E: rådstuefløj; F: Blåtårn; G: portfløj; H: kongefløj; I: drabantsalsfløj; I_1: drabantsal. — *General plan of Copenhagen Castle according to the survey of 1707. A. Chapel Wing. B. Kitchen Wing/Princesses' Wing. C. Brewery and Bakery. D. Great Hall Wing. E. Council Hall Wing. F. »Blåtårn« (the Blue Tower). G. Gatehouse Wing. H. King's Wing. I. Guard Room Wing. I_1. Guard Room.*

KIRKEFLØJEN

Kirkens placering og udstrækning i det senmiddelalderlige anlæg lader sig i første række udlede af en række opmålinger (fig. 10-15), der udførtes o. 1707, formentlig som optakt til Frederik IV.s planlagte ombygning.[17] Tegningerne (i det følgende betegnet 1707-opmålingerne) viser i hovedtræk slottet i den udformning, det havde efter den seneste mere gennemgribende ombygning 1552-58. Ved denne lejlighed blev kirkefløjen, der lå mellem drabantsalsfløjen i sydøst og køkkenfløjen i sydvest (fig. 9), forhøjet på de eksisterende mure. Disse karakteriseredes som både gamle, svage og meget forhuggede med vinduer.[18] Heraf turde man slutte, at kirken, i al fald i sin ydre ramme, var senmiddelalderlig. Dette indtryk bestyrkes af de spidsbuede ribbehvælv i de to kælderrum under kirken, gengivet på tværsnittet fra 1707 (fig. 15). Kirkens uregelmæssige plan med nord- og sydmurens knækkede forløb tyder desuden på, at man ved opførelsen har måttet tage hensyn til ældre bygningsdele på stedet. I forbindelse med udgravningerne af slottet i

dette århundrede (fig. 6) kunne alene afdækkes fundamenterne til den nordvestligste del af kirkefløjens gårdmur,[19] men en nærmere datering af dette fragment er næppe mulig på det eksisterende grundlag (jfr. s. 30). Ej heller en rekonstruktion af kirkefløjens forbindelse med de senmiddelalderlige fundamentsmure nord herfor.[20]

KIRKEN PÅ KØBENHAVNS SLOT 1536-59
CHRISTIAN III.S OMBYGNING

Hvor Christian II.s byggearbejder på Københavns slot kun synes at have været af begrænset omfang, undergik den kongelige residens under Christian III en gennemgribende modernisering, der også skulle omfatte slotskirken.[21]

Enkelte fornyelser var allerede foretaget så tidligt som 1537,[22] men det egentlige nybyggeri indledtes først efter 1550 på et tidspunkt, hvor landets politiske og økonomiske situation var så stabil, at opmærksomheden kunne vendes fra fæstningerne til mere civile byggeopgaver. Samtidig med arbejderne på Københavns slot foregik tilsvarende ombygninger af fyrsteboligen på Flensborghus, Sønderborg, Koldinghus, Dronningborg og Nyborg slotte.[23]

1552 gik man i København for alvor i gang med indsamling af materialer, og det følgende år begyndte selve byggeriet. [24] Leder i tiden fra 1553-55 var kongens bygmester Jacob (Unthartt), indkaldt fra Sachsen eller i det mindste bekendt med sachsisk arkitektur.[25] Første etape gjaldt kongefløjen, der udvidedes på nye fundamenter, lagt ud i slotsgraven parallelt med den gamle mur.[26] Udvidelsen synes at være videreført på ydersiden af den eksisterende drabantsalsfløj og afsluttet mod sydvest med runddelen.[27] Selve kongefløjen kronedes af et usædvanligt, kølbuet tag og smykkedes mod gården med en mangekantet karnap, prydet med udskårne, malede og forgyldte månedsbilleder.

Samtidig forberedtes den næste fase, der bestod i en forhøjning af huset mellem det ny hus (kongefløjen) og den ny køkkengavl.[28] Hermed sigtes efter alt at dømme til slottets søndre del, der omfattede drabantsalsfløjen (den indre del), kirke- og prinsessefløjen. Arbejderne skulle efter planerne begynde det følgende forår, men forinden måtte bygmesteren og slottets lensmand Peder Godske undersøge, om muren overhovedet kunne tåle en forhøjning. Kongen ønskede oprindelig, at muren på bygningen mellem det ny hus og køkkenet skulle gøres en etage højere og krones af et tag med samme kølbueform som kongefløjen, således at »thet motte bliffue skickeligen och well ordineret med capellet och andet paa samme hus«.[29] I tagetagen ville kongen lade indrette nogle fyrstekamre.[30] Efter Jacob Bygmesters og Niels Murmesters opfattelse var den gamle mur imidlertid kun stærk nok indtil salen (vel drabantsalen), men derover alt for forhugget med vinduer til, at man kunne bygge på den.[31] Det blev derfor vedtaget, at man kun skulle forhøje muren på det ny hus en til to sten og i stedet opsætte »et stenderverck (bindingsværk) saa høg som muren paa thett nye hus (kongefløjen)« med én etage i bindingsværksdelen og én i spæret.[30] 21. april 1555 kunne Peder Godske indberette, at arbejdet på slottet gik vel for sig.[32] Samme efterår holdt hoffet sit indtog,[33] men byggeriet fortsatte også i de følgende år før Christian III.s død 1559. Fra 1557 var Hercules von Oberberg leder.

SLOTSKIRKENS INDRETNING

Om slotskirkens indretning beretter kilderne kun sparsomt. Fra februar 1556 betaltes Hermann (Raphaëlis) Orgelmager for et orgel, der stod færdigt i november samme år.[34] I august havde den ny lensmand Poul Hvidtfeldt endvidere fået befaling til at lade udskære nogle våben på de stole, der var under udarbejdelse til kapellet, henholdsvis kongens våben på den ene side og dronningens på den anden »for paa den øverste Stol«.[35] På de andre stole »der nedenfor« skulle udskæres løvværk og andet, sådan at det kunne gå fra hånden desto hurtige-

re.[36] Gennem en øjenvidneskildring, forfattet af den fuggerske agent Bernhardt Wusenbencz 1567 ved vi, at kirkerummet langtfra gjorde noget imponerende indtryk.[37] Han nævner altret med kærter på og orglet, men hæfter sig ved, at kirken derudover ingen prydelser havde i form af billeder eller andet. På »der por kirchen«, der både kan betegne koret og –hvilket er mest sandsynligt her – galleriet,[38] var den kongelige stol, der karakteriseres som »gar schlecht«.

Som et af landets ældste protestantiske fyrstekapeller fortjener Christian III.s kirke på Københavns slot interesse, selv om den ved sit beskedne udstyr ikke har kunnet måle sig med hans svogers eller gemalindes senere kapeller på Hansborg (DK. SJyll. s. 237ff.) og Sønderborg (DK. SJyll. s. 2129ff.).[39] Det middelalderlige kirkerum er antagelig blevet bevaret i sin oprindelige højde og udstrækning, omend med ændret hvælv og vinduer. Til inventaret (s. 35), der vel har talt den næsten nye Antwerpenertavle, har det væsentligste supplement været stolene, der kan have omfattet pulpiturer til kongens og dronningens pladser, foruden stolestader opstillet på gulvet. Også orglet har været bemærkelsesværdigt. Endelig må kirken have haft en prædikestol, selv om den næppe er identisk med den, der ses på tværsnittet fra o. 1707 (fig. 15).

SLOTSKIRKEN UNDER FREDERIK II OG CHRISTIAN IV 1559-1648

Under Christian III.s søn og efterfølger Frederik II blev den omfattende udbygning af Københavns slot for en tid stillet i bero. Bortset fra enkelte leverancer af kalk og mursten, vel i forbindelse med reparationer,[40] har interessen i højere grad været koncentreret om de to nordsjællandske slotte, Frederiksborg og Kronborg, hvor der begge steder indrettedes slotskirker.

Først under Christian IV afspejler kilderne på ny en mere udtalt interesse, både for slotskirken og selve den kongelige residens i København. Allerede fra 1591 ses regelmæssige indkøb af byggematerialer til slottet. 1595-96 forhøjedes Blåtårn med et nyt pragtspir og fra o. 1598 arbejdedes syd for slottet med opførelsen af et nyt Tøjhus og af Proviantgården som rammer om et storslået havneanlæg (fig. 8).[41] Denne omlægning af Slotsholmen, der 1619 f. videreførtes med Børsen, vidner om kongens betydelige planer for hovedstaden, både i militær, repræsentativ og merkantil henseende. På et tidspunkt før deltagelsen i Kejserkrigen 1625-29 skal Christian IV endog have påtænkt at nedrive slottet og opføre et andet i ny stil,[42] men der vides intet mere konkret herom. Også i slotskirken arbejdedes der i de første år af Christian IV.s regeringstid, men at dømme efter kilderne kun med reparationer af mindre omfang. Der indsættes nye vinduesruder, en vindueskarm og en bordplade (»skiffueblad«) repareres, kirkegulvet forbedres adskillige steder, og vindeltrappen ved kirken tækkes med skifer, ligesom der leveres søm til kirketårnets spir.[43] For inventarets vedkommende synes den mest omfattende forbedring at gælde orglet, der 1603 blev nedtaget og repareret af Nicolas Maass.[44] Endnu i de følgende snes år nævnes slotskirken kun få gange. Udvendig forbedres 1612 spiret over kirkens klokker, mens interiøret 1615 kalkes. Få år forinden, 1610, var opsat tre vinduesrammer og en ny »fyrskiffue« (vel et fyrrebord), leveret til musikanterne.[45] Samtidig med en grundig reparation af riddersalsfløjen skal kongen 1622 ved en gennemgang have sat det omløbende pulpitur i forbindelse med drabantsalen.[46]

I tiden op til Det store Bilager, den udvalgte prins Christians bryllup med den kursachsiske prinsesse Magdalene Sibylle i okt. 1634, skete talrige forberedelser på slottet. Af kongens brev fra februar 1634 fremgår det, at kapelmesteren havde ønsket et »udskud«, dvs. et pulpitur opsat i koret »thuerd offuer fraa ded andit«.[47] Planen blev imidlertid afvist efter den tegning, kapelmesteren havde udført, dels fordi »Samme structur viil koste En heel hab«, dels fordi man ikke ville have meget gavn af den, »Ephterdi dii Solennia alle Skeer paa Sallen«.[48] Efter kongens opfattelse ville det være

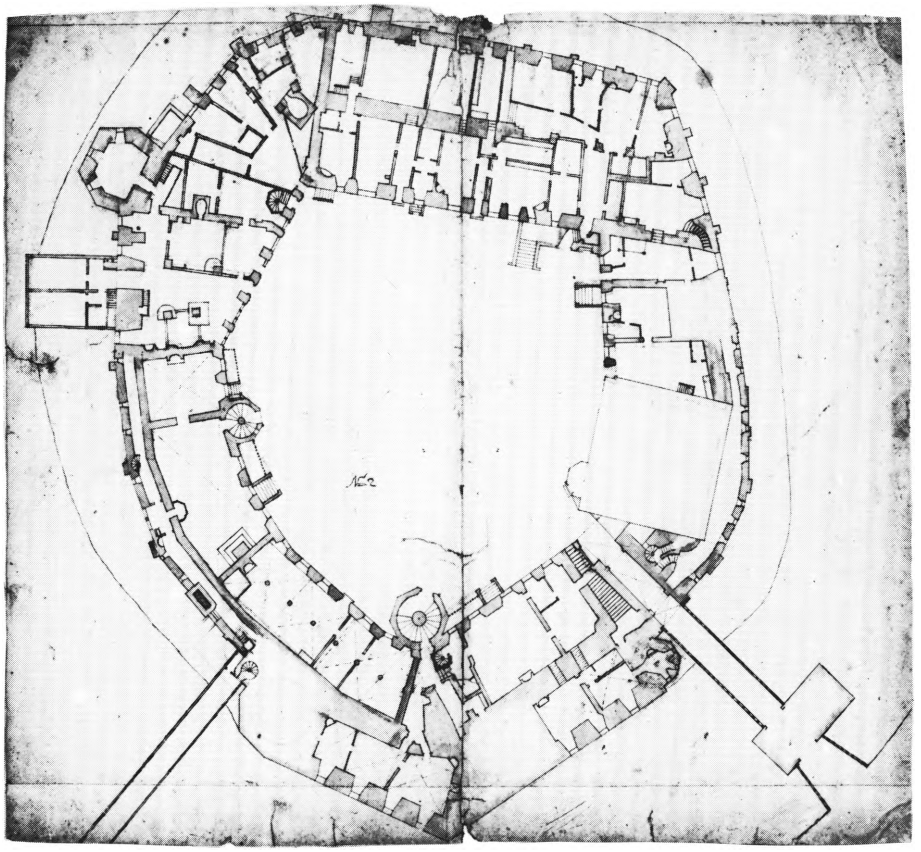

Fig. 10. Københavns slot. Plan af stueetage (første etage). Kirkefløjen ses til venstre. 1:900. Målt 1707. KglBibl. — *Copenhagen Castle. Floor plan. Chapel Wing to the left. Measured 1707. Ground Floor (first storey).*

bedre at bygge et stykke ud tværs over for den plads, hvor orglet stod i gamle dage. Yderligere skulle man ved enden af kirken imod kongens kammer indrette den gang, der går hen til kongestolen »der offuenpaa« således, at der kunne stå folk hen over altret og prædikestolen. Endelig ønskede Christian IV en stol til sig selv »paa den siide, dersom Rügens Raad pleier at staa, Saat man udaff vechtergangen kan gaa ind udi samme stoll«. Stolen skulle være lukket med glasvinduer omkring og ikke være større end til et enkelt menneske. Snedkeren skulle straks tage fat på stolen, så den kunne opsættes, når kongen kom til stede. Denne gennemgribende forandring af kirkens stolesystem lader sig kun delvis rekonstruere udfra de bevarede planer og tværsnittet. Efter alt at dømme er der tale om tre inventarstykker: et pulpitur, formentlig til musikanterne, opsat i koret tværs over for det gamle orgelpulpitur (jfr. s. 48f.); endvidere et pulpitur hen over alter og prædikestol, sandsynligvis den såkaldte »fyrstelige stol«, nævnt i inventarierne, og kongestolen, antagelig opsat i vest, med indgang fra vægtergangen. I efteråret 1634 havde den franske gesandt Charles Ogier lejlighed til at se kirken i funktion.[49] Kongen sad da på et højt pulpitur (vel den nyindrettede kongestol), hvor man ikke kunne se ham. Derimod var der frit udsyn til kongens smukke døtre, anbragt på et (andet) pulpitur, måske det førnævnte over altret. Endelig sad prinserne og de øvrige hofmænd på gulvet.

De sparsomme arkivalske oplysninger kan kun i ringe omfang supplere vores viden om arbejderne i kirken 1634. 26. juli indlagde tømreren bjælker med bånd (vel jernbånd) i kirken, måske i forbindelse med opsætningen af et eller

flere af de ovennævnte pulpiturer.[34] 1. juli leveredes 3000 mursten til en mur mellem kirken og borgestuen,[50] der var beliggende i stueetagen øst for kirken. Dette kan dreje sig enten om en reparation af den gamle mur bag altret, der ved opsætningen af pulpituret til de fyrstelige personer havde behov for at blive styrket, eller om indretning af et rum bag kirken, således som det er angivet på stueplaner fra 1707 (fig. 13). Også et positiv blev repareret[34] og endelig opsatte man et spir (»spidtz«) over kirken, vel på kirkens trappetårn.[51]

Arbejderne var dog ikke afsluttet hermed. 1636 byggede Johan Lorentz et lille orgel, der antagelig har været opsat direkte på gulvet eller på en lille muret forhøjning. 1640 blev endnu et positiv leveret af Lorentz,[34] og der indrettedes et kammer til musikanternes instrumenter på pulpituret, et rum, der sidenhen betegnes kapellet (jfr. s. 48). Desuden blev prinsens og frøknernes stole i kirken smykket med adskillige billedskærerarbejder af snedker Bertel Møller og stafferet med grønt.[52]

SLOTSKIRKEN I TIDEN 1648-1721

Som nævnt havde allerede Christian IV i sin regerings velmagtsdage overvejet at nedrive Københavns slot og erstatte det med et nyt »alamodisk«.[53] Også for hans efterfølgere har manglerne ved det ældgamle, ombyggede slot været indlysende og særligt mærkbare, ikke mindst efter at kongemagtens position ved enevældens indførelse var radikalt ændret. Utilfredsheden med den kongelige residens kan aflæses håndgribeligt gennem den række slotsprojekter, der fremkommer under Frederik III og Christian V.[54] Blandt planerne, der også omfattede slotsanlæg på andre lokaliteter i byen (Kastellet, Sophie Amalienborgs jorder), vil Lambert van Havens projekt til et residensslot med tilhørende slotskirke på Slotsholmen blive særligt behandlet i et efterfølgende afsnit (s. 52f.). Indtil Frederik IV.s tid, hvor en omfattende modernisering af slottet gennemførtes (jfr. s. 67f.), har bygningsarbejderne mere karakter af supplementer og reparationer af det allerede eksisterende. En væsentlig ændring var dog udflytningen af Kunstkammeret og Det kongelige Bibliotek, der for sidstnævntes vedkommende havde haft til huse i to store værelser over slotskirken, men nu blev anbragt i den 1665-73 opførte bygning mellem Tøjhuset og Proviantgården.[55]

Med hensyn til slotskirken tillader de nu mere omfangsrige kilder, ikke mindst de udførlige inventarier fra 1666f. at give et betydeligt mere detaljeret billede af kirkens udstyr.[56]

1666 omtales udførligt indretningen både i kongens, kronprinsens og »De förste Persohners stol« (over altret), og nede i kirken prædikestolen, præstestolen og rigsrådernes stole, alt med midlertidigt sort omhæng, der 1672 udskiftedes med rødt.[57] Indvendig var kongestolen beklædt med gyldenlæder. De grønne gardiner, der var anskaffet under Christian IV,[58] blev dog 1672 udskiftet med røde, 1679 med hvide taftgardiner. På gulvet var et antal stolestader, men hvor der endnu 1634 befandt sig kongelige personer på de forreste stole, synes disse, i al fald fra 1662, at være forbeholdt kongens øverste embedsmænd og hofstaben, placeret efter rang med de fornemste nærmest altret.[59] Herudover opregner både inventarier og øvrige regnskaber et antal kongelige stole eller stolekamre, der efter møbleringen at dømme må have været placeret som lukkede stole på pulpituret, antagelig i niveau med kongestolen og den fyrstelige stol. Også på gulvet har været lukkede stole, foruden præste- og skriftestolen.

O. 1670-72 synes slotskirken at have været genstand for reparationer af mere omfattende karakter, der sammen med opstillingen af Frederik III.s castrum doloris i tiden 30. marts til 3. maj 1670 nødvendiggjorde indretningen af en interimskirke i riddersalen. Om selve reparationen i kirken er kilderne uhyre sparsomme. Men en oplysning 6. aug. 1669 om bestilling af tre dygtige jernankre til at sætte tværs gennem kirken i stedet for de tre bjælker, der nu ligger, til at sammenholde muren indtil videre,[60] kunne tyde på, at en konsolidering af kirkefløjens

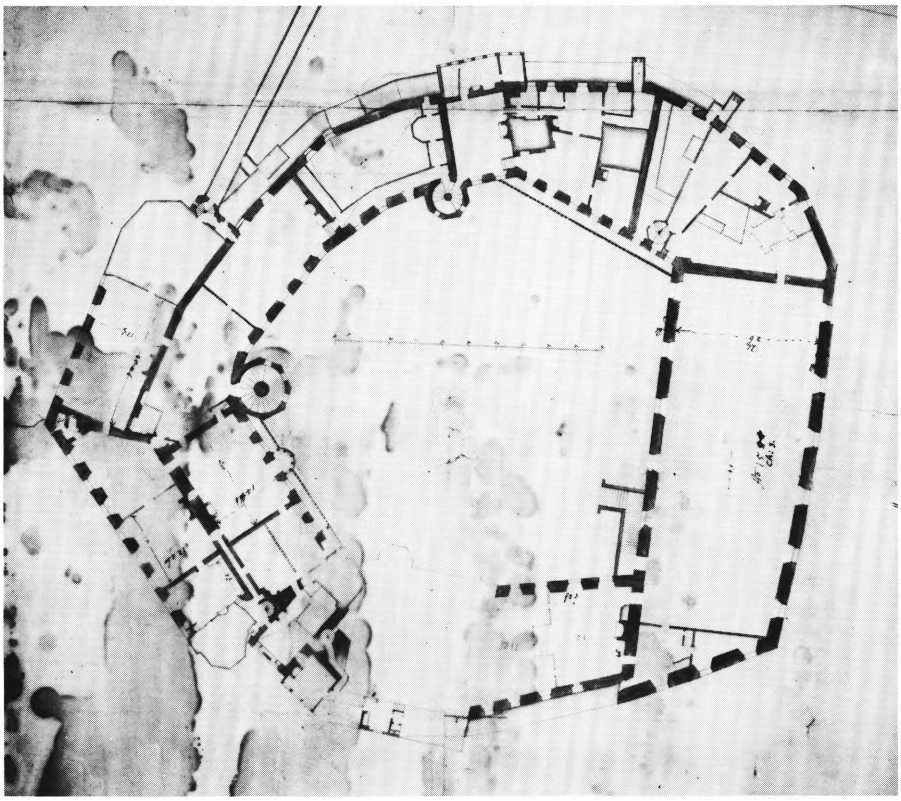

Fig. 11. Københavns slot. Plan af kongeetage (anden etage). Kirkefløjen øverst til venstre. 1:900. Målt 1707. KglBibl. — *Copenhagen Castle. Floor plan. Chapel Wing to the upper left. Measured 1707. The King's Floor (second storey).*

mure og loft har været nødvendig, og et stillads hertil kan have tvunget menigheden til for en tid at flytte ud. Det er sandsynligvis i forbindelse med dette arbejde, bygmester Steenwinckel 1672 får udbetalt 400 rdl. til slotskirkens reparation.[61]

Interimskirken blev indrettet i riddersalen i efteråret 1670 og synes at have fungeret endnu i marts 1672.[62] Salen blev monteret med alter, prædikestol og stole, som hofsnedker Hans Balche brækkede ned fra kirken og satte op på ny. Kongestolen var anbragt på et skillerum, hvis placering ikke nærmere angives, og en trappe synes at have ført op til den.[63] Herudover nævnes stole til prins Jørgen, kammerherre Krabbe, overhofmarskal, køgemester, hofbetjente, fodermarskal, vinskænk og nogle ikke nærmere specificerede »fruentimmere«.[64]

I de sidste år af Christian V.s regeringstid udførtes på ny arbejder i kirken af mere omfattende karakter. 1695 udarbejdede bygmester Steenwinckel en liste over materialer til slotskirkens pulpitur for i alt 96 rdl., formentlig i forbindelse med en gennemgribende reparation eller opsætningen af et helt nyt pulpitur.[65]

Under Frederik IV skete ingen større forandringer af slotskirken, før residensens ombygning i 1720'rne. Væsentligst er de fornyelser af kirkens tekstiler, der skete ved Reformationsjubilæet 1717, hvor kirken i anledning af 200-året for gennembruddet af det »sande Evangelies Lys« var prydet med »tapetserier og andre mobilier«.[66] Talrige alen karmoisinrødt fløjl og taft blev i den anledning benyttet til ny alterdug, knæfaldsbetræk, gardiner og skriftestol, omhæng om prædikestol, betræk om rigsrådernes stole og nyt omhæng om kongestolen.[57] Den sidste begivenhed af større betydning, som slotskirken blev ramme om, var dronning Louises castrum doloris i marts 1721.[66]

BYGNINGSBESKRIVELSE

Oversigt. Beskrivelsen af kirkefløjen med slotskirken bygger i første række på grafiske kilder, der på enkelte punkter lader sig supplere ad arkivalisk vej. Vigtigst er tegningerne fra 1707 (fig. 10-15), der med to etageplaner, et tværsnit og en opstalt af gårdfacaden, giver et temmelig detaljeret og formentlig i hovedtræk pålideligt billede af tilstanden kort før slottets nedrivning. Beskrivelsen er disponeret i følgende afsnit: *Ydre:* Kirken og hovedslottet (s. 30), facader (s. 31). *Indre:* Kælder (s. 32), kirkesalen (s. 32), rum ved kirken (s. 32), trapper og kommunikationsveje (s. 33). *Sammenfatning* (s. 33).

YDRE

Kirken og hovedslottet. Københavns slot var sammenbygget af en række fløje af skiftende bredde og højde, der tilsammen dannede en uregelmæssig femkant med hovedindgangen beliggende mod øst mellem Blåtårn og kongefløjen. Kirkefløjen (fig. 9-15, 29) udgjorde slottets sydvestlige del og var i øst sammenbygget med drabantsalsfløj en, i vest med køkken- og prinsessefløjen. Planen var et langstrakt, uregelmæssigt rektangel, der både mod slotsgården og -graven knækkede et par steder. Kirken optog tre fag, svarende til to tredjedele af fløjens længde, og udfyldte omtrent den fulde bredde, idet en muligvis yngre vægtergang fulgte kirkerummets sydmur som forbindelsesgang mellem drabantsalsfløjen og køkkenet. Samtidig fungerede den som adgangsvej til kirkens prædikestol og kongestolen i vest. Slotskirken udfyldte de to nederste stokværk over en hvælvet kælder. Ovenover var en etage, opført i bindingsværk, indrettet til gemakker for medlemmer af hoffet. Under Frederik III var to værelser dog forbeholdt kongens bibliotek,[55] mens et antal gemakker 1674-99 var omdannet til et reformert kapel for dronning Charlotte Amalie (s. 51). Øverst i kirkefløjen, umiddelbart under det kølbuede tag, var indrettet endnu en etage, antagelig til de laveste grader blandt tjenerstaben. Til kommunikationen mellem kirkefløjens enkelte etager var mod gårdsiden et femsidet, spirprydet tårn, der forneden rummede hovedindgangen til kirken, foroven indeholdt kirkens klokker. Der har ikke været direkte koordination mellem kirken og de tilstødende bygningers etagehøjde, som det fremgår både af tværsnit, planer og facadetegninger fra 1707, – en konsekvens af slottets opbygning med sekundært sammenføjede fløje af forskellig alder.

Vest for kirken var et to fag langt afsnit, der dog kun i underste stokværk var direkte forbundet med kirkerummet gennem en åbning. Fundamentet af denne dels gårdmur blev frilagt ved århundredets begyndelse, mens selve slotskirkens område dækkes af det senere Christiansborgs østfløj.[19] Det bevarede murfragment (fig. 31) ses i dag i et 3,25 m langt forløb, opført af munkesten i en 1,40 m tyk kassemur med en kerne af mørtel, iblandet brokker. Muren, der antagelig er senmiddelalderlig, er opført i munkeskifte og hviler på et kampestensfundament, som strækker sig hen til Absalons kridtstensringmur. Mellem teglstensmuren og ringmuren kunne under udgravningerne iagttages et gulv af store røde teglsten, lagt på et ca. 30 cm tykt lag af murgrus og ler, iblandet brokker; herpå var yderligere et fyldlag, hvorimellem fandtes en gullandsflise og øverst et gulv af små røde og gule sten, lagt i firkantmønster. Dette gulv strakte sig hen over ringmuren og må formentlig tolkes som kældergulvet i kirkefløjens vestligste del. En nærmere datering af de enkelte lag kan næppe gives udfra de eksisterende rester af fragmentet. Det lader sig heller ikke sikkert afgøre, hvordan kirkefløjens forbindelse har været til de senmiddelalderlige fundamentsmure nord herfor, tilsyneladende rester af et rektangulært hus, der delvis overlapper den gamle ringmur, men i øvrigt ved sin placering inde i slotsgården bryder med det senere anlægs plan.[67]

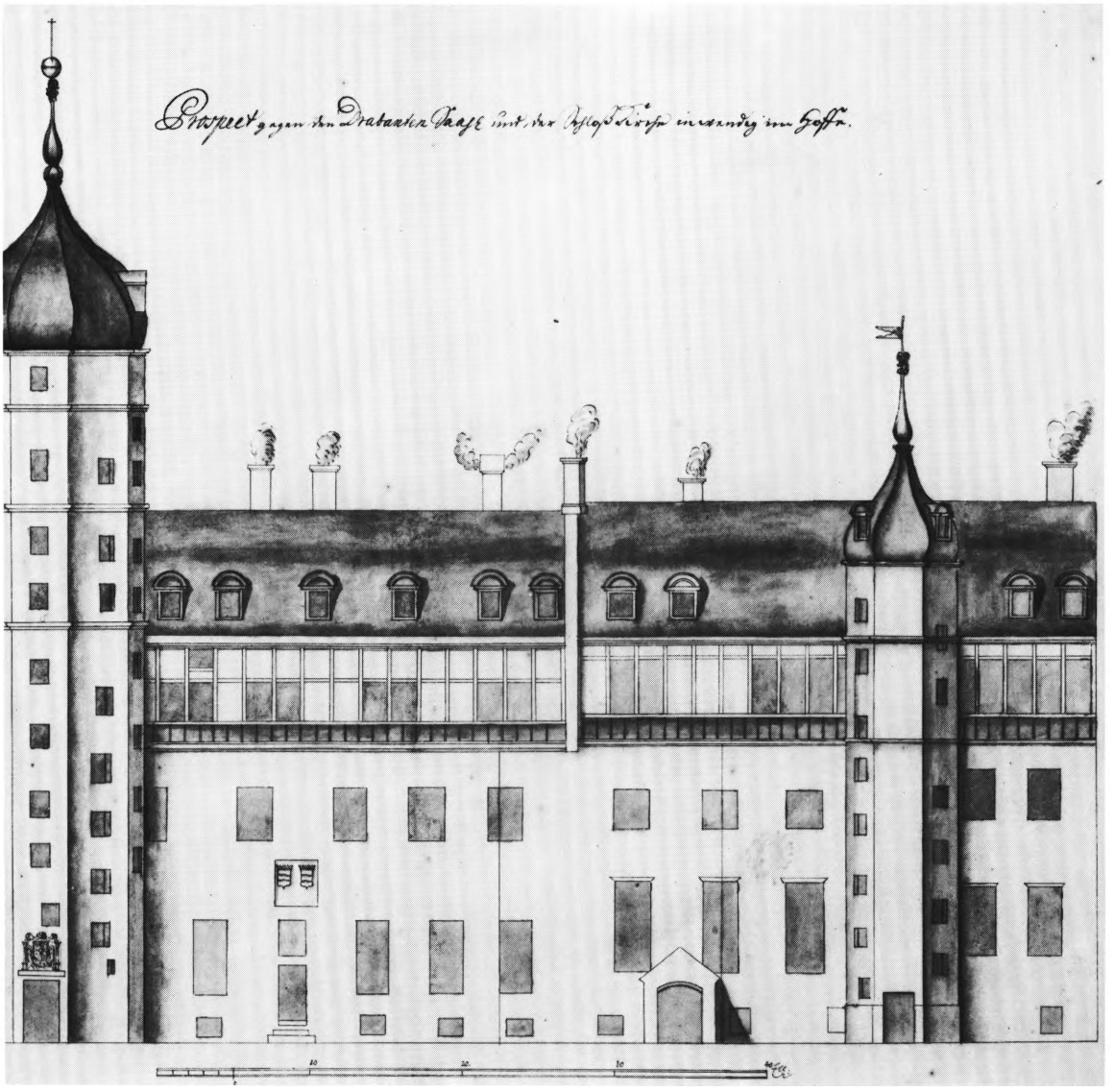

Fig. 12. Københavns slot. Facade af drabantsals- og kirkefløj mod slotsgården. 1:300. Målt 1707. KglBibl. — *Copenhagen Castle. Facade of Guard Room – and Chapel Wing overlooking the courtyard.*

Facader. Prospektet af kirkefløjen mod gården fra 1707 (fig. 12) viser antagelig i hovedtræk det udseende, bygningen fik efter den store ombygning i 1550'ernes midte. Slotskirken omfattede de tre østligste fag. Udadtil gav den alene sin eksistens til kende ved de særlig store, ca. 3,75 m høje firkantede vinduesåbninger med vandret overligger; i etagen ovenover var mindre, ca. 1,5 m høje enkle rektangulære vinduer. Vinduestypen med vandret overligger, der genfindes andre steder på slottet, kan efter et af de ældste prospekter fra 1611 (fig. 8) at dømme, være oprindelig.[68] Opbygningen med to stokværk over hinanden afspejler formentlig det indre system med pulpituretage. Et fremspringende vindfang rummer nedgang til kælderen, der får lys gennem tre små lysåbninger; disse er betegnende nok ikke anbragt aksefast med kirke vinduerne.

Kirkefløjens sydfacade mod slotsgraven er kun summarisk kendt. Den lave forbindelsesgang, der var dækket med et halvtag, har skjult

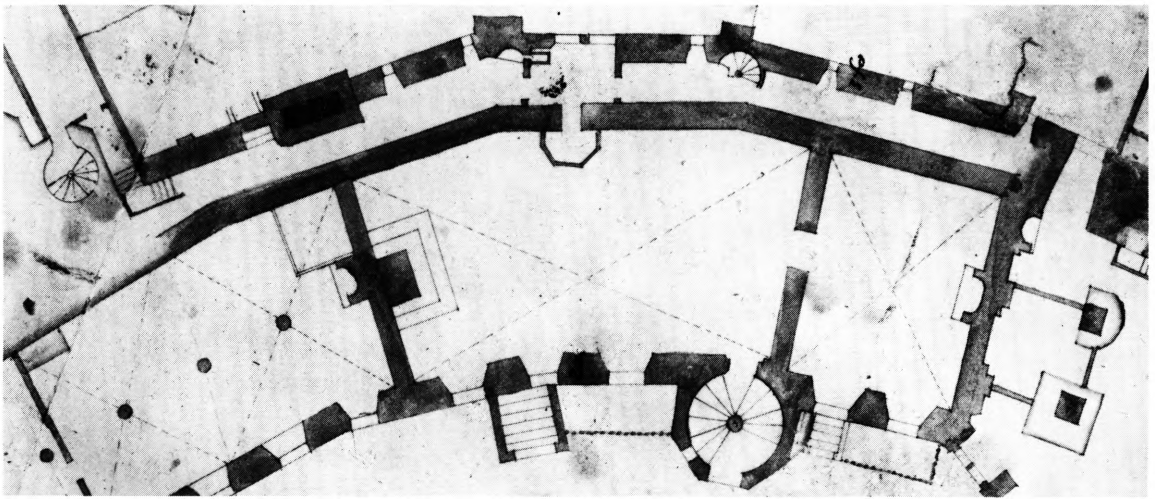

Fig. 13. Kirken på Københavns slot. Plan af stueetage (første etage). 1:300. Målt 1707, jfr. fig. 10. KglBibl. — *Copenhagen Castle's Chapel. Plan of the Ground Floor (first storey)- 1707.*

kirkens nedre stokværk og kun gennem små, spredt anbragte åbninger givet et indirekte lys via indgangen til prædikestolen. Herover har kirkemuren ligget frit med tre 3,75 m høje vinduer i øst.[69] Deres form kendes ikke. En mindre åbning i sydmuren ud for vestpulpituret ved kongestolen har antagelig via en trappe forbundet stolen med vægtergangen.[70] Hele bygningen har formentlig stået hvidkalket som de øvrige fløje og i al fald i de seneste år før nedrivningen haft kobbertag (jfr. s. 70).

INDRE

Kælder. Under kirken var en kælder, opdelt i mindre rum med en kraftig langsgående skillemur og overhvælvet med spidsbuede ribbehvælv. Et af rummene mod syd har været indrettet til begravelse. En lem i kirkegulvet og en trappe har ført ned til gravhvælvingen.[71]

Kirkesalen. Det uregelmæssige kirkerum målte indvendig ca. 8,5 m i bredden, mellem ca. 15 og 18 m i længden og ca. 10 m i højden. Kirken var formet som en sal uden markering af grænsen mellem kor og skib, hverken i gulv eller loft. Et omløbende pulpitur i niveau med den øverste vinduesrække dækkede rummets øst-, nord- og vestvæg. Herunder har yderligere, i al fald på nordvæggen, været en pulpituretage. Altret stod på et podium i øst, mens kongestolen sandsynligvis var anbragt overfor i kirkens vestende. Prædikestolen havde sin plads på sydvæggen, omtrent i rummets midte. Hvor orgel og døbefont har været placeret, vides ikke med sikkerhed.

Kirkesalen har tilsyneladende dannet en ganske enkel, usmykket ramme om inventarstykkerne. Om selve gulvbelægningen nævner kilderne intet konkret, udover lejlighedsvise reparationer.[72] Oven på de fliser, der antagelig har ligget her, var anbragt måtter, hvis fornyelse indgår som en fast post i regnskaberne. Væggene var kalkede, men prydedes, i al fald ved særlige lejligheder, med ophængte tekstiler.[73] Loftet var udformet som et fladrundbuet tøndehvælv og overgangen til væggen markeret med en profileret gesims.[74]

Farveholdningen i kirkerummet lader sig vanskeligt rekonstruere i detaljer, men inventaret har sikkert bibragt interiøret den dominerende kolorit med altertavlens og pulpiturernes forgyldning og bemaling, suppleret med den fremherskende røde farve i tekstilerne (alterklæder, omhæng om prædikestol og pulpiturer, gardiner smst.).

Rum ved kirken. I regnskaberne nævnes jævnligt kirkekammeret, der øjensynlig benyttedes som møbeldepot for slottet, ikke for kirken

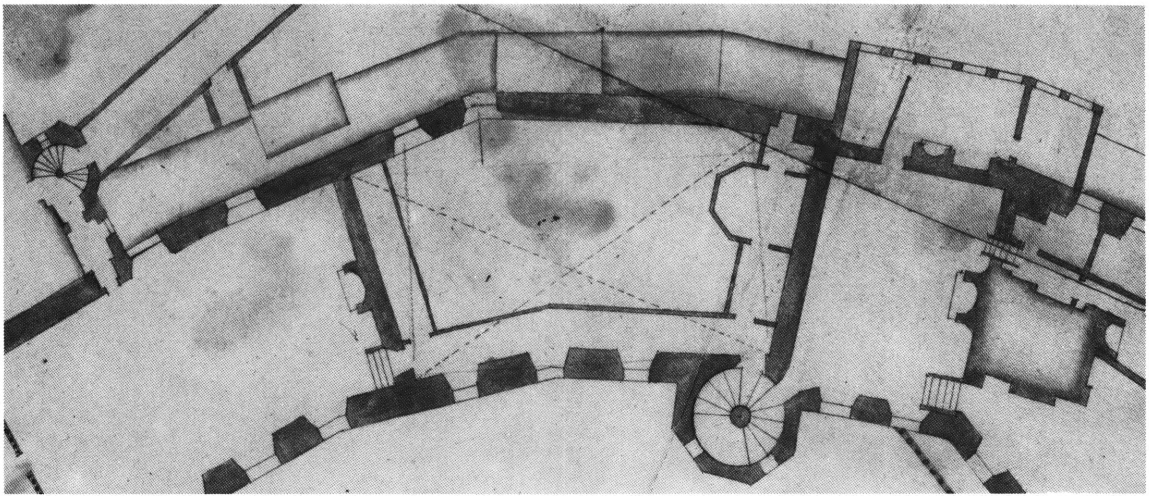

Fig. 14. Kirken på Københavns slot. Plan af kongeetage (anden etage). 1:300. Målt 1707, jfr. fig. 11. KglBibl. — *Copenhagen Castle's Chapel. Plan of the King's Floor (second storey). 1707.*

alene.[75] 1679 betegnedes dette kammer at dømme efter indholdet »Mobilie Camerit«, og beliggenheden angaves at være på kongens vægtergang, d.e. forbindelsesgangen langs kirkens sydmur. Den præcise placering fremgår dog ikke af planerne fra 1707 (fig. 13-14, 29).

Et lille kvadratisk rum bag kirkens østmur er vist på planen af underste stokværk (fig. 13). En lille rundbuet dør fører ifølge tværsnittet (fig. 15) herind, men denne er dog ikke angivet på planen.[76] Det kan måske dreje sig om et præsteværelse eller et sakristi, selv om disse ikke er nævnt i regnskaberne.

I kirkens vestmur var en åbning til et stort rektangulært rum med kamin. Heller ikke dettes funktion lader sig afgøre med sikkerhed. Måske har det blot været et forgemak til kirken.

Trappe og kommunikationsveje. Adgangen til kirken fra slotsgården foregik via portalen i det femsidede trappetårn. Herfra førte seks trin op til en dør i kirkens vestende og atter en række trin videre til pulpiturets nordvesthjørne. Ad det lange pulpitur på nordvæggen (også betegnet kirkegangen (s. 44)) kom man via en åbning og et par trin i kirkens nordøsthjørne ned til drabantsalen. Til kongens stol i vest førte dog en ekstern vej, uset for de øvrige kirkegængere, ad forbindelsesgangen, der udsprang ved rundtdelen og videreførtes syd for kirken til køkkenfløjen. Gangen betegnedes karakteristisk nok »løngangen«.[77]

SAMMENFATNING

I forhold til 1500'rnes og 1600'rnes øvrige slotskapeller i Danmark indtager kirken på Københavns slot en særlig plads. Om en nybygning fra grunden var her ikke tale. Selve rummet med den uregelmæssige plan var direkte overtaget fra det senmiddelalderlige kapel. Det gælder antagelig også den manglende markering af skellet mellem kor og skib. Langs de tre vægge i den protestantiske kirkesal var opsat et system af pulpiturer, der dog ikke var udført under ét som resultat af en samlet plan, men var kommet til inden for et længere tidsrum (s. 43ff.). Pulpiturerne hvilede på knægte, indmuret i væggen, og havde således karakter af inventarstykker, sekundært ophængt i den enkle, enskibede kirke; dog viser dispositionen af vinduerne imod gården, at det under Christian III fornyede rum tog hensyn til et pulpitur langs nordre flankemur. Pulpiturerne indgik ikke i en egentlig arkitektonisk opbygning af interiøret, således som det kendes fra flere af Frederik II.s og Christian IV.s slotskirker.[78]

Det mangelfulde kendskab til alle enkelthe-

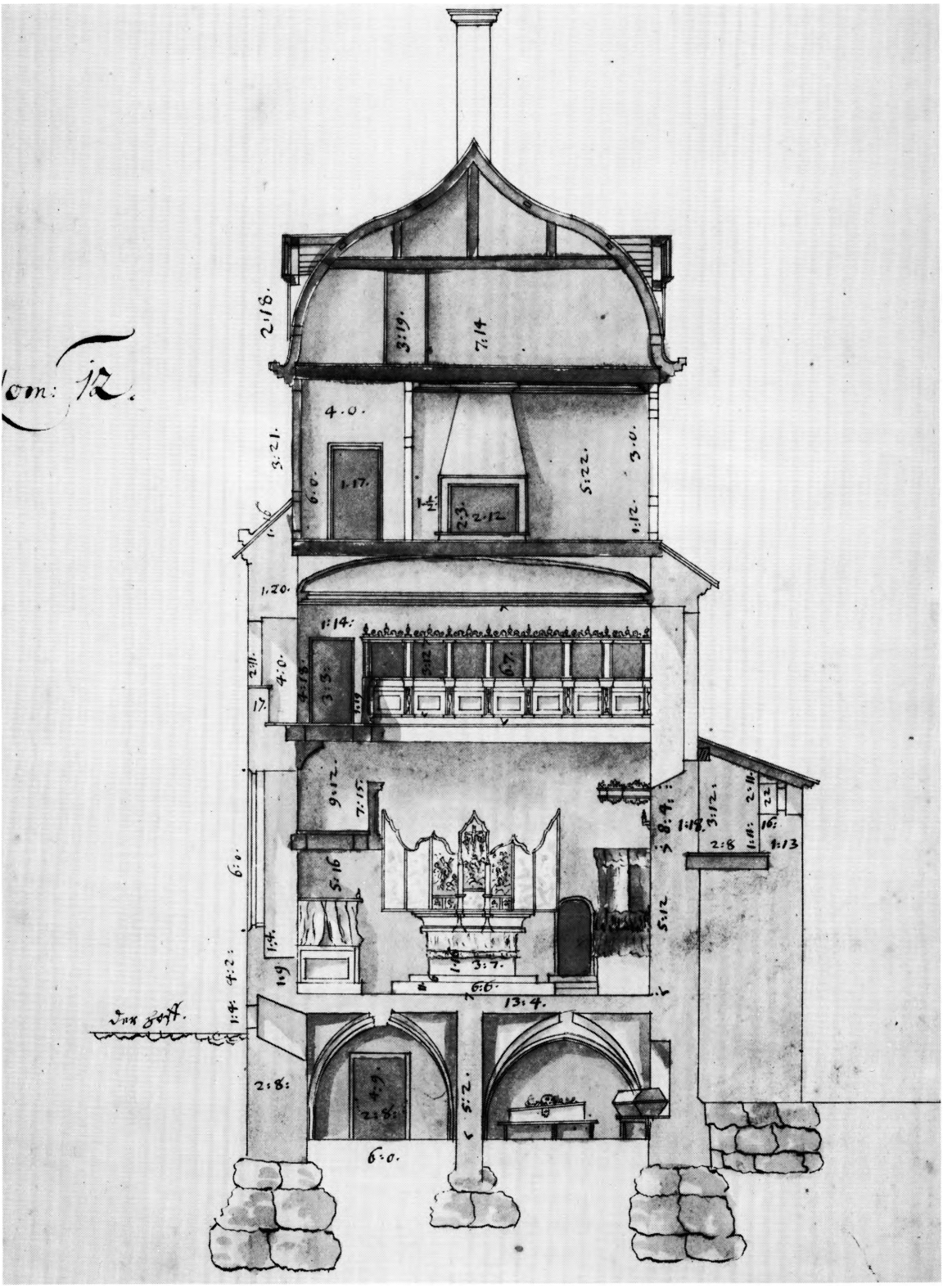

Fig. 15. Københavns slot. Tværsnit af kirkefløjen set mod øst. 1:150. Målt 1707. KglBibl. — *Copenhagen Castle. Cross-section of the Chapel Wing to the east. 1707.*

der i indretningen af den københavnske slotskirke gør det vanskeligt at give en helt præcis vurdering heraf. Den hyppigt anvendte disposition med kongestolen anbragt over for altret i rummets længdeakse og prædikestolen placeret på den ene langside, muligvis først kommet til i forbindelse med Christian IV.s ombygning.[79] Før den tid havde kongen en anden plads, måske på et pulpitur i nord på altrets højre side og med front mod prædikestolen.[80] Dronningen sad i Christian III.s kapel på den anden side af kongen, måske i syd eller vest.

INVENTAR

Oversigt. Det ældste bevarede og samtidig det betydeligste af slotskirkens inventarstykker er altertavlen, der formentlig blev anskaffet af Christian II. Prædikestol, pulpiturer, stolestader og orgel hidrørte, ligesom altersølv og tekstiler, fra det protestantiske kapel. Siden Christian III.s nyindretning af slotskirken 1552-58 synes dog en del at være ændret og andet føjet til i løbet af 1600'rne. Da Frederik IV. lod påbegynde nedrivningen af kirkefløjen 1722, blev adskilligt kasseret; selv prædikestolen blev afhændet.

Den store altertavle skænkedes 1727 til Viborg Søndre sogns kirke, hvor den endnu er opstillet, mens et orgelpositiv en årrække fungerede i Fredensborg slotskirke. Altersølvet, dåbsfadet, forskellige tekstiler og mindre inventarstykker som pengeblok og -bøsser forblev for en tid i slotsdegnens forvaring. Enkelte genstande blandt altersølvet fandt dog anvendelse både i Frederik IV.s nye kirke og i de efterfølgende slotskirker på Christiansborg og eksisterer endnu i dag, deponeret på Sølvkammeret, Rosenborg og Nationalmuseet.

†Alterbord. På tværsnit og stueplan fra 1707 (fig. 15, 13) er angivet et rektangulært alterbord, opsat på et podium med to trin. Materialet fremgår ikke af kilderne.

* *Alterklæde* (fig. 16), 1717, af rødt fløjl, underforet med lærred og smykket med broderier i guld og sølv af kronet storkors med de tre »hovedvåbner« (det danske, norske og svenske). I krans af palmegrene og laurbærkviste, hvorom skriftbånd med versaler: DOMINUS MIHI ADIUTOR«. Herunder elefantordenens vedhæng og årstallet 1717.[57] Dette fornemme stykke blev overført til Frederik IV.s nye slotskirke (jfr. s. 81) og fandt efter at være blevet omsyet o. 1740 på ny anvendelse i kirken på det første Christiansborg (s. 151). Året efter den store slotsbrand 1794 overførtes det blandt en række andre reddede genstande fra Amalienborg til Rosenborg.[81]

†Alterklæder. Et alterklæde af rødt fløjl er omtalt i inventarierne 1624-49.[82] Muligvis er det identisk med det gamle fløjlsalterklæde, der ganske vist allerede 1640 blev skænket af kongen til den ny kirke på Christianshavn (DK. Kbh.By, 2, s. 476). 1654-66 nævnes alene en brun gyldenstykkes alterdug, 1654-84 endvidere en sort damask *alterdug.*[83] Først 1672 optræder på ny et rødt alterklæde af slet (glat) fløjl med lange sølvfrynser, der dog o. 1688 erstattedes af et tilsvarende.[84]

* *Altertavle* (fig. 17). Fra 1686 omtaler inventarierne en stor træaltertavle »udhuggen i Billeder og forgyldt«.[85] Denne tavle, der tydelig er vist på tværsnittet fra 1707 (fig. 15)[86] blev efter kongelig resolution 1727 skænket til Viborg Søndre sogns kirke og i forsommeren det følgende år modtaget på stedet, emballeret i to pakkasser med henholdsvis altertavle og alterfod.[87]

Den udskårne skabstavle af eg med forhøjet midtparti og svungne sidestykker i kølbueslag har på hver side to malede fløje (pentaptych).[88] Den er i dag opstillet på en predella, hvis forside inddeles af tre pilastre, hvorimellem panelfelter. Denne er dog næppe identisk med den helt glatte alterfod, der ses på tegningen (fig. 15).[89]

Som nævnt s. 24 er altertavlen udført i Antwerpen og talrige steder forsynet med det karakteristiske bymærke: Hånden med de udspilede fingre.[90] Tavlen lader sig stilistisk datere til første fjerdedel af 1500'rne, måske endnu nærmere til 1510-15.[91] Det har derfor været nærlig-

gende at formode, at den fornemme tavle blev anskaffet af Christian II og opstillet i det daværende slotskapel, selv om dens placering her først er sikret arkivalsk godt 150 år senere.

**Altersølv.* 1) *Kalk,* 1533. Fra Antvorskov kloster ligesom en tilhørende disk (jfr. DK. Sorø s. 616f.). Kalken og disken er nævnt i det ældste kendte inventarium 1624 og kan siden følges blandt slotskirkens altersølv, der 1741 deponeredes på Sølvkammeret og 1835 overførtes til Rosenborg.[92] Herfra kom genstandene 1859 til Nationalmuseet (inv. nr. D. 18172).

2) *Kalk* (fig. 20), 1696, 22,5 cm høj. Cirkulær fod i to afsæt med lav standkant, hvorover hulkehl og godronnering (med skiftevis konkave og konvekse led). Overgangen mellem fod og skaft er markeret med en ring. Knoppen mellem de indknebne skaftled har attisk slyngbånd, hvorimellem firbladede blomster i drevet arbejde på punslet baggrund. Ved overgang til bæger er indskudt et led.

Fig. 16. Alterklæde 1717 med kongeligt monogram, detalje. Anvendt i kirkerne på Københavns slot og Christiansborg I (s. 35). Rosenborg. — *Antependium 1717 with royal monogram, used in the Chapel of Copenhagen Castle and the Chapel of Christiansborg I.*

Det glatte bæger hviler i en skål, formet som buetunger. En profilring danner overgang til den øvre del, hvorpå er indgraveret Christian V.s kronede monogram mellem palmegrene og krogede kviste med knopper og tulipanlignende bladduske. Ved spidserne af C og 5-tallet er akantusblade. Under foden indgraveret »Ao 1696 Den 29 May Wigt. 91. lot«. På standkanten cirkulært mestermærke for Johan Kohlmann junior (Bøje s. 42). Tilhørende glat *disk* (fig. 18), tvm. 21,5 cm. I bunden indgraveret kongemonogram som kalkens, på fanen cirkelkors på punslet baggrund. Under fane samme mestermærke som kalken og indgraveret vægtangivelse: »W. 20 L. 2 q«; herover oldermandsranke (fig. 19). Både kalk og disk blev 1741 indført i inventariet for Sølvkammeret, hvor de stadig opbevares.

**Kalkklæder* (fig. 22). 1654-66 er omtalt en »salfett«, der lagdes over den store kalk fra Antvorskov. Først 1782 optræder på ny et lille sølvmorstæppe med guldfrynser og et tilsvarende med guldgalon, begge til at lægge over altertøjet. To cirkulære servietter, svarende til denne beskrivelse, er endnu bevaret på Sølvkammeret, men kunne efter materialet at dømme muligvis hidrøre fra tiden før 1731.

†Altersølv. 1) *Kalk* med tilhørende *disk,* er nævnt 1624-54, men udgået før 1666.

2) *Kalk* af tin er tidligst omtalt 1624, fra 1654 med tilhørende disk. Senest anført 1737.

†Oblatæske, nævnt 1654-1738, af træ.

†Alterkande, omtalt 1624-1785, med lille pibe og smykket med Danmarks våben. Kanden er udeladt i det næstfølgende inventarium 1804-08 og kan muligvis være gået tabt under slotsbranden 1794. Den kan være identisk med den sølvkande til brug for altret, der allerede 1602 blev forsynet med en knap af Niels Truidsøn.[44] Kirkens altersølv opbevaredes, i al fald fra 1654, i en gammel egekiste. Fra 1672 nævnes en lille kistebænk ved altret, antagelig identisk med den gulmalede egekiste med lås, der er nævnt 1686 og som afhændedes på auktion *1727* [57]

**Sygesæt.* 1) O. 1650-70. Skænket af Frederik III. Bestående af kalk, disk og flaske med oblat-

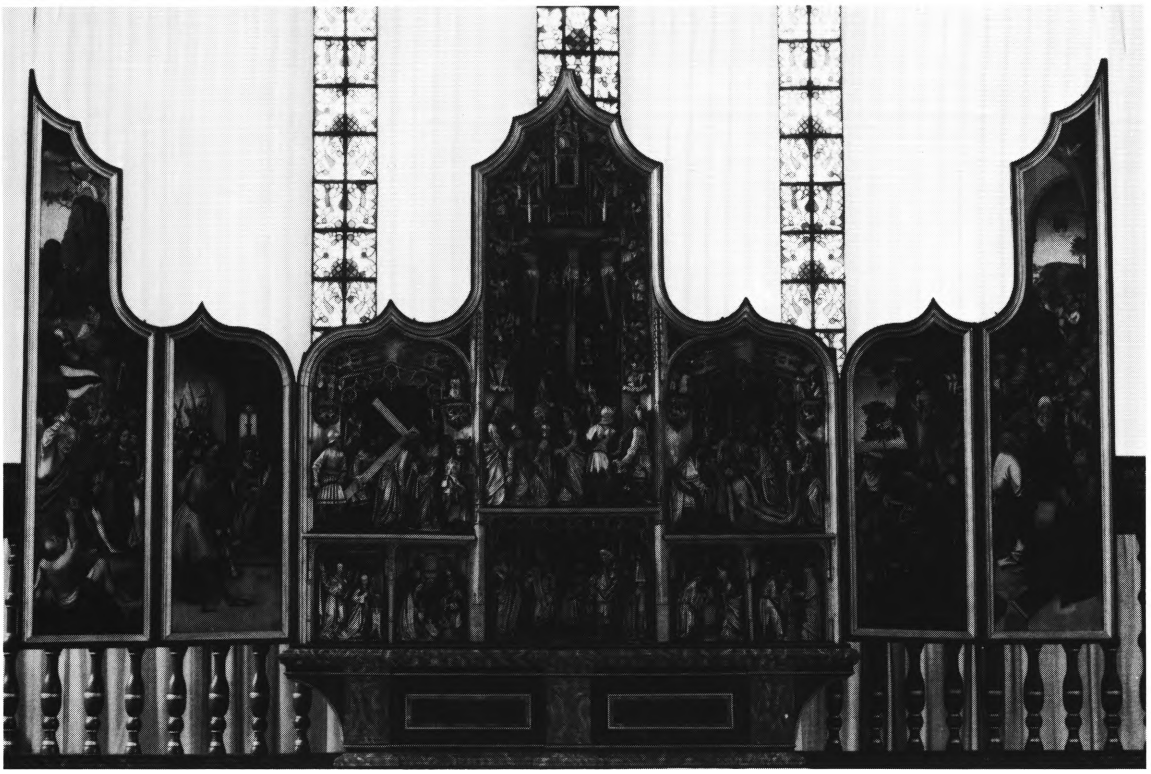

Fig. 17. Altertavle fra Antwerpen. 1500'rnes første fjerdedel. Oprindelig i kirken på Københavns slot, men 1727 skænket til Viborg Søndre sogns kirke. (S. 35). Jens Borød fot. 1982. — *Altar-piece from Antwerp. First quarter of the 16th century in date, originally in Copenhagen Castle's Chapel but donated in 1727 to Viborg Søndre's parish church.*

gemme i låget. Kalken (fig. 24) er 12 cm høj på sekstunget fod med fodplade og knop, på hvis over- og underside er tungedekoration.[93] På foden Frederik III.s kronede navnetræk. Disk, (fig. 24) 9,5 cm i tvm., glat med cirkelkors på punslet baggrund og det kongelige monogram ligesom kalk. Ingen stempler. Flaske med oblatgemme i låget (fig. 25), oval, 12 cm høj. Glat korpus med Frederik III.s monogram, hvorover der i modsætning til kalk og disk er en lukket bøjlekrone.[94] Under bunden fire stempler: Mestermærke med JAB for Johan August (Rettig) Bang (Bøje 670), Københavns-mærke 1784, guardeinmærke for Frederik Fabritius, månedsmærke vædderen. Desuden indprikket vægtangivelse: »Wog 12 lod«. Tidligst nævnt i inventariet 1666, hvor det opbevaredes i en brun fløjlspose. De fire stempler og vægtangivelsen på flasken kan stamme fra en senere reparation eller vurdering. 1835 blev sættet overført til Rosenborg (inv. nr. Qc. 5-213 a-b og 5-202a).[92]

2-3) 1705. Bestående af to identiske sæt med kalk, hvori vinbeholder med oblatgemme samt disk (fig. 26). Desuden †lille *lysestage* med saks, anskaffet samtidig med disse. Kalken er 15 cm høj med fod på bred fodplade og indgraveret dobbeltrille; herover skaft med indknebne skaftled omkring profileret knop. På det glatte bæger indgraveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Under fodpladen fire stempler: Mestermærke WR 1705 for Wulf B. Jagenreuter (Bøje Tillæg 3108, dog med 1703), Københavnsmærke 1705, guardeinmærke for Conrad Ludolph og månedsmærke skytten. Vinbeholder i bægeret. På undersiden to mestermærker for Wulf B. Jagenreuter. Øverst oblatgemme som låg med svagt hvælvet overside, smykket med koncentriske ringe af dobbelte linjer. Disk, tvm. 9 cm, med glat fane, hvorpå dob-

beltrifling. Ingen stempler. Opbevares i samtidige futteraler betrukket med rødt læder og prydet med indstemplet guldornamentik. Sygesættene blev erhvervet sammen med *futteralerne* fra Normand »Guldarbeder« (Andreas Normand, kgl. guldsmed 1700-1727).[95] På Sølvkammeret.

†Alterstager. To store messingstager, smykket med våbenskjolde, nævnt i inventarierne 1624-1739. Stagerne ses på gengivelsen af altret 1707 (fig. 15), men tegningen må antagelig benyttes med forbehold, idet stagernes profileringer nøjagtig er indordnet efter alterfodens.

Alterbøger. 1624 omtales en alterbog, biblen, et passionale og **et gammelt graduale,* der formentlig er identisk med Det kgl. Biblioteks eksemplar af Niels Jesperssøns Gradual (fig. 27), anden udgave fra 1606, hvis læderbind med metalbeslag endnu bærer påskriften »Kiøbenhafens Slodt«.

†Messehagler. 1) 1604 betaltes for reparation af en gammel messehagel,[96] muligvis identisk med en messehagel af sort fløjl, nævnt 1624-49 eller med 2) en gyldenstykkes messehagel, omtalt 1624-66. 1672-1707 er i inventariet medtaget en violet messehagel med gyldenstykkesgrund, måske den samme som ovennævnte. 3) En messehagel af rødgyldent fløjl med gult foer og Danmarks våben broderet på, blev 1640 af Christian IV bortskænket fra kirkens beholdning til den ny kirke på Christianshavn (DK. Kbh.By 2, s. 479). 4) 1654-1707 optræder en sort damaskmessehagel med sort fløjlskors og foret med dvælg (groft vævet lærred). 5) En rød fløjlsmessehagel med brede guldgaloner og korset aftaget opbevaredes 1666 i kirkekammeret.

†Alterskranke. Et poleret jernrækværk med 12 messingknopper blev anskaffet 1704 fra messingarbejderen Jacob Bahr.[57] Udgik 1731.

Fig. 18-20. Alterkalk 1696 og disk, af Johan Kohlmann junior (s. 36). 18. Disk. 19. Oldermandsranke, vægtangivelse og mesterstempel fra disk. 20. Alterkalk. Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *Altar chalice 1696 and paten by Johan Kohlmann junior. 18. Paten. 19. Rim-mark of the master of guild, weight and master's mark from paten. 20. Altar chalice.*

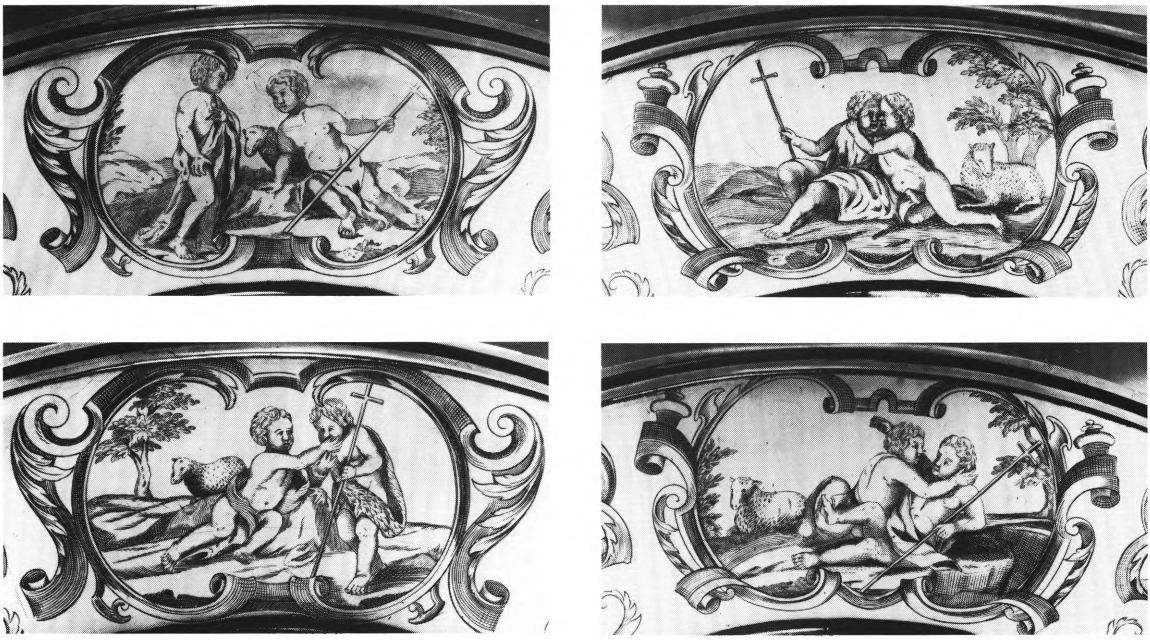

Fig. 21. Jesusbarnet i leg med Johannes Døberen. Detalje af dåbsfad 1698, jfr. fig. 23. Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *Infant Jesus at play with John the Baptist. Detail of baptismal dish 1698.*

Knæfaldet var, i al fald siden 1707, betrukket med rødt klæde, oprindelig sammensyet af stof, der havde været anvendt i præsternes stol, skriftestolen, samt på en dør, men fornyet 1717 i anledning af jubelfesten. 1739 udgået.

**Dåbsfad,* (fig. 23) 1698, af sølv, 48,5 cm i tvm. I bunden Christian V.s kronede monogram over årstallet 1698, udført i drevet arbejde. På fanen inden for profileret kant er indgraveret fire store og fire små figurfremstillinger, indrammet af kartoucher med bladslyng. De fire store scener (fig. 21 a-d) viser Jesusbarnet i

Fig. 22-23. 22. Kalkklæde med guldgalon (s. 36). 1700'rne? 23. Dåbsfad 1698 af Johan Kohlmann junior (s. 40). Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *22. Chalice cloth with gold braid. 1700s? 23. Baptismal dish 1698 by Johan Kohlmann junior.*

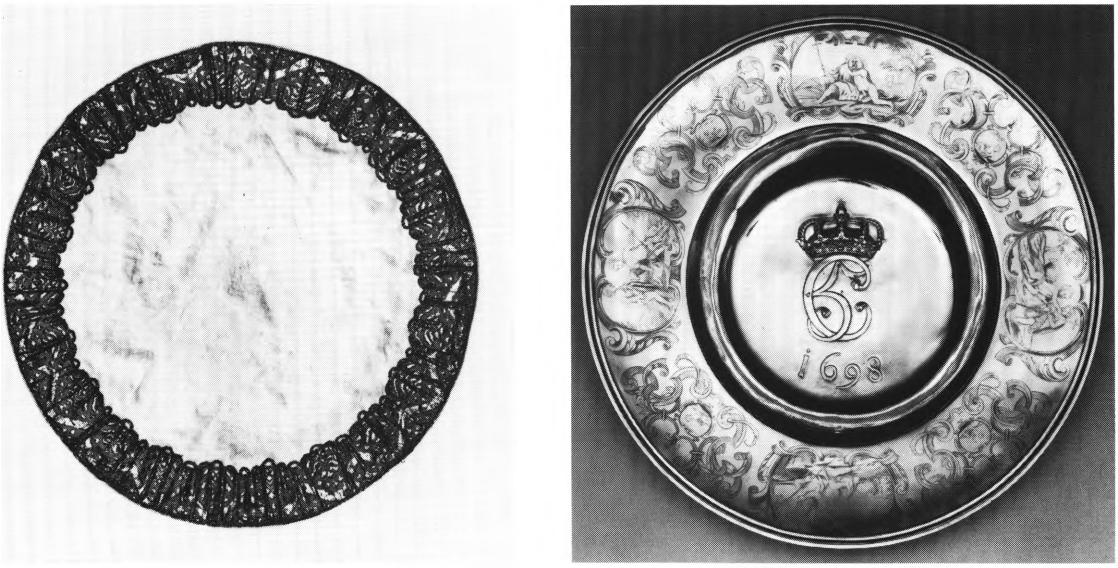

Fig. 24-25. Sygesæt o. 1650-70, skænket af Frederik III (s. 37). 24. Kalk og disk. 25. Flaske med oblatgemme i låget. Rosenborg. — *Communion set for visiting the sick, c. 1650-70, presented by Frederik III. 24. Chalice and paten. 25. Flask with concealed compartment in the cover for the sacramental wafer.*

leg og samtale med den lille Johannes Døber, kendelig gennem korsstaven og lammet. Det idylliske motiv, der højst sandsynligt bygger på stikforlæg, er henlagt til et åbent landskab med enkelte træer.[97] De fire små billeder gengiver alle Jesus og Johannes Døberen nøgne, bortset fra et løst draperi. Under fanen er fire stempler og en vægtangivelse: Mestermærket for Johan Kohlmann junior (Bøje 191), der også havde udført alterkalk og disk, Københavnsmærke 1698, guardeinmærke for Conrad Ludolph og månedsmærke vandmanden. Som vægtangivelse: »Wig 5 pd 7 lod 2 quintin«. Fadet er tidligst nævnt i inventariet 1712 og har siden 1740 været deponeret i Sølvkammeret.

Inventarierne har ikke registreret nogen døbefont. Måske har fadet blot stået på en simpel fod eller bord (jfr. DK. Frborg. s. 1823).

†Dåbsfade og -kander. 1622-24 indleverede kongen i Sølvkammeret to par vandbækkener og kander fra slotskirken.[98] En lille dåbskande af kobber på en jerntrefod er indført 1712 og nævnes endnu 1834-39 i Sølvkammerets inventarium. Herefter ses den ikke. [99] Jerntrefoden udgik allerede mellem 1785 og 1804.

Det store dåbsfad fra 1698 og dåbskanden af kobber har ikke været benyttet til de kongelige børn, der siden 1671 døbtes i et særligt guld-dåbsfad med tilhørende kande, opbevaret på Rosenborg. Det vides ikke sikkert, hvad man før den tid har brugt til de åbenbart ret sjældne dåbshandlinger blandt slotskirkens menighed.[100]

†*Prædikestol.* Kendskabet til stolen bygger i første række på gengivelserne fra 1707 (fig. 13 og 15). Det fremgår her, at dens grundrids udgjorde de fem sider af en ottekant, og at lydhimlen var forsynet med lave ornament-smykkede top- og hængestykker, mens selve kurvens form var skjult bag et omhæng (jfr. nedenfor). Stolen var opsat på kirkens sydside, omtrent i rummets midte, ud for en åbning til vægtergangen.

Prædikestolens anskaffelsestidspunkt fremgår ikke af de benyttede kilder, og en nærmere datering alene på grundlag af prospektet er næppe mulig. 1650 nævnes opsætning af lys i kirken, bl.a. ved prædikestolen, og 1665 tilmures nogle ridser forneden i stolen.[101]

Da kirken blev nedrevet i 1720'rne, overførtes prædikestolen 1725 til materialgården imellem andet kasseret gods, der skulle bortauktioneres. [57]

†*Prædikestolsomhæng.* 1666 nævnt omhæng af sort slet (glat) fløjl med frynser, 1672 af rødt slet fløjl, kantet foroven med sølv- og silke-frynser. 1704 udskiftedes det med et nyt af samme materialer. Også pulten var fløjlsbetrukket. 1717 fik prædikestolen på ny udskiftet omhænget til et karmoisinrødt fløjlsditto, besat med brede guldgaloner; hertil en kappe med lange guldfrynser forneden og smalle ved siden, samt et tilsvarende fløjlsbetræk på pulten og armpuderne. Alt blev kasseret 1731.

Fig. 26. Sygesæt 1705, af Wulf B. Jagenreuter, skænket af Frederik IV (s. 37). Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *Communion set for visiting the sick, 1705, by Wulf B. Jagenreuter, presented by Frederik IV.*

†*Timeglas,* opsat ved prædikestolen, nævnes fra 1686, men udgår 1731.

†*Lysarm,* opsat på sydvæg ved prædikestolen, er angivet på prospektet fra 1707 (fig. 15), men ikke nævnt i inventariet.

†En *knæleskammel,* til prædikestolen, anvendt til at knæle på under Fadervor, anskaffedes 1674.[102]

†Stole. Slotskirkens stoleindretning lader sig kun delvis rekonstruere. På gulvet var et antal stolestader, hvor pladserne nærmest altret var forbeholdt de fornemste blandt menigheden. Desuden fandtes enkelte lukkede stole. På kirkens øst-, nord- og vestvæg var, i højde med kongeetagen, indrettet et omløbende pulpitur, der med en åbning i sydvest stod i forbindelse

med vægtergangen og i nordøst med drabantsalen. På dette pulpitur, hvis østende ses på 1707-prospektet (fig. 15), var kongestolen efter alt at dømme anbragt mod vest. Endvidere fandtes i øst en stol for fyrstelige personer, samt formentlig i nord, stole til medlemmer af den kongelige familie. Herunder er på prospektet angivet endnu et pulpitur. Dets nøjagtige udstrækning eller funktion kendes dog ikke. Heller ikke musikkens placering i kirken lader sig fastslå med sikkerhed. Det gælder hverken for musikanterpulpituret med et tilhørende rum, »kapellet« til instrumenternes opbevaring, eller for orglet.

†*Stolestader.* På kirkegulvet har været anbragt stolestader. I forbindelse med Christian III.s ombygning udførtes stole med udskåret løvværk, formentlig på stolegavlene neden for de kongelige stole.[35] Om disse bibeholdtes helt frem til kirkens nedrivning eller erstattedes med andre, vides ikke. 1634 omtaler Charles Ogier stoleplanen, hvor de kongelige efter en streng rangorden sidder øverst, derefter kansleren og rigets marsk, så admiralen, skatmesteren og de øvrige rigsråder, anbragt after alder, fire i hver stol. Der opstod derfor en pinlig situation, da den kejserlige gesandt en dag kort før den udvalgte prins' bryllup havde sat sig i den forreste stol foran prinserne. Ogier noterede sig maliciøst i den forbindelse, hvordan der netop på samme tid blev afsunget en vekselsang over temaet: »Når du er buden til bryllup, da sæt dig ikke øverst.«[49] 1662 kendes på ny en plan, efter hvilken de fem første stole alene indrettedes til rigsråderne, formentlig fordi kongehusets medlemmer nu havde fået pladser enten i lukkede stole på gulvet eller på pulpiturerne. Endelig opregner en plan fra 1693 (fig. 28) (gentaget 1695) to stolerækker med i alt 21 stole, 11 i syd og 10 i nord, hvor standspersoner og hoffets funktionærer, alle af mandkøn, var anbragt efter rang. De forreste seks stole, tre i hver side, var forbeholdt gehejmeråderne.[59] Kvindernes pladser er ikke nævnt her. Antagelig har de da siddet i lukkede stole på gulvet eller på bænke på pulpiturerne.

Fig. 27. Niels Jesperssøns Gradual, anden udgave, 1606 i indbinding med påskriften »Kiøbenhafens Slodt«. Sandsynligvis fra slotskirken (s. 38). KglBibl. — *Niels Jesperssøn's gradual, second edition, 1606, bound and inscribed »Kiøbenhafens Slodt«. Probably from the Castle Chapel.*

Af stolene har særlig rigsrådernes stole markeret sig i regnskaberne. 1634 fik »herrestolene« seks dækkener af sort plys og sort, slet fløjl, samt tre fløjlshynder.[103] 1660 udførtes 11 døre, og 1674 leveredes rygstykker og brædder for de to ender til de ældste rigsråders stole.[102] Stolene var fortsat behængt med klæde, idet to stole, vel de fornemste, fra 1679 havde rødt fløjlsomhæng og de fire andre rødt klæde.[104] 1717 udskiftedes det, og seks (sic) af rådets stole beklædtes nu med rødt klæde, mens to behængtes med rødt fløjl fra kongens kirkestol og prædikestolen. Udgået 1731. I stolene nævnes fra 1674 seks fodskamler betrukket med rødt klæde til at knæle på.[105] Udgået 1724.

†*Præstestol.* 1634 omhænges »den stol, præsten sidder i før prædiken« med røde damaskgardiner.[103] 1666 omdrages præstestolen med sorte taftgardiner og sorte frynser, og 1674

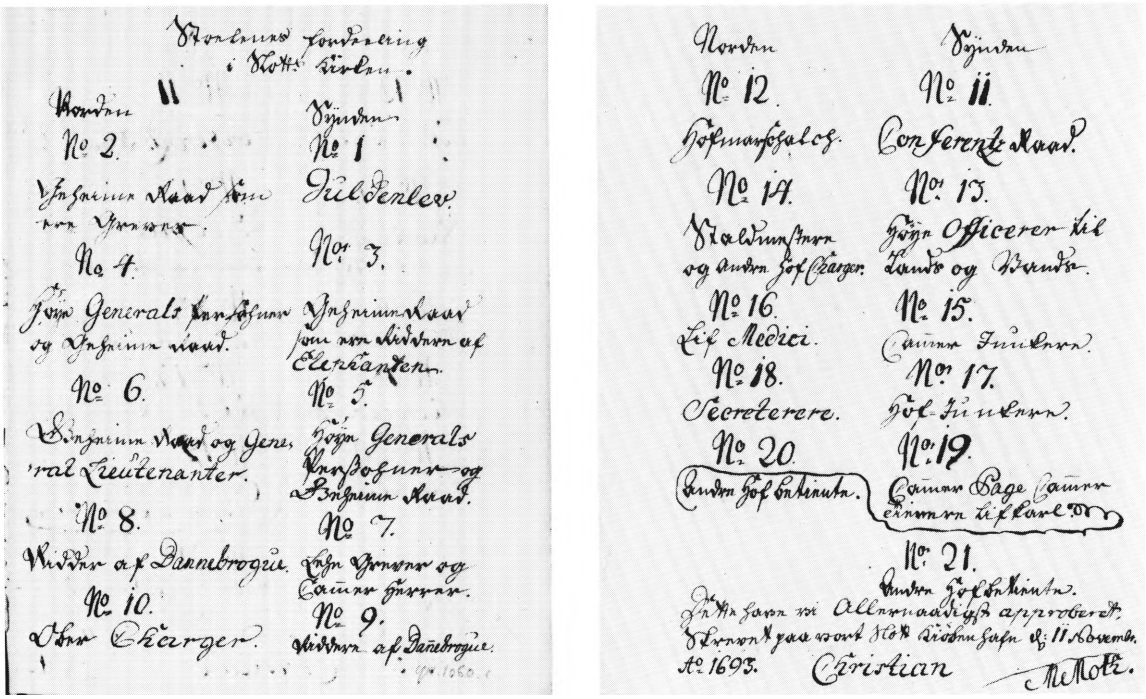

Fig. 28. Plan over slotskirkens stoleindretning 1693 (s. 42). KglBibl. — *Plan of the seating arrangement in the Chapel 1693.*

forsynes den med en fodskammel.[102] Endelig omtaler inventariet 1679-88, at præstestolen, såvel som skriftestolen, er omhængt med rødt klæde, »af det som hafvuer sit paa Domb Sahlen (Højesteret) i forrige tider«.[106] Herefter er den ikke nævnt.

†Skriftestolen. Denne omtales først udtrykkeligt fra 1672, hvor den var omhængt med seks røde taftgardiner med tilhørende kappe, forsynet med smalle sølv- og silkefrynser. Indvendig var som nævnt 1679-88 rødt klæde. 1707 omtales »den ny skriftestol« med fire stykker røde taftgardiner, kappe og gardiner (fornyet 1717), en lang løs fyrrebænk og en knæleskammel anbragt derved. Alt udgik 1731. Skriftestolen kan muligvis identificeres med den opbygning med gardinforhæng, der ses på kirkens nordvæg i koret (fig. 15).

†Lukkede stole. Det nøjagtige antal af lukkede herskabsstole på gulvet lader sig vanskelig fastslå, endnu mindre deres præcise placering. 1710 nævnes to gardinstænger til dr. Peters' stol og én til »hendes høje nådes« stol. Sidstnævnte udgår først 1731. 1712 er omtalt Madame Eickstedts (Edele Cathrine von Eickstedt, gift med officeren Valentin von Eickstedt) stol, hvori var to gardinstænger; disse blev dog efter regnskab 1712-16 udtaget, tillige med fire grønne gardiner af rask (tyndt, groftvævet uldent stof). 1722 betegnes stolen som etatsrådinde Leths stol. Samme år er anført en rød plyspude i et vindue til en stol »neden i kirken«. Endelig opregnes i auktionslisten over kasserede genstande fra slotskirken 1728-31, to lange gardinstænger fra »Gross Cancellerindens« stol (Ida von Holstein, gift med statsministeren Johann Georg von Holstein).

†Pulpiturer. Hovedkilden til vor viden om placeringen af slotskirkens pulpiturer er 1707-opmålingerne (fig. 13-14, 29). Ca. 6 m over gulvhøjde har løbet pulpiturer på kirkens øst-, nord- og vestvæg. Hertil kom endnu et pulpitur på nordvæggen, anbragt under det øvre ca. 3 m over gulvet. Pulpiturerne, der var ophængt på knægte, indmuret i væggen, havde varierende dybde. Dybest, dvs. ca. 2 m, var det tredelte

pulpitur i vest med den femsidede karnap. En skillevæg med døråbning afskildrede det fra det ca. 1,5 m dybe nordpulpitur. En tilsvarende adskillelse fandtes mellem dette og det ca. 1,25 m dybe pulpitur i øst over altret. De indbyrdes uligheder bekræfter indtrykket af, at pulpiturernes enkelte afsnit var opsat til forskellig tid. Eksistensen af den øvre vinduesrække på nordvæggen taler for, at nordpulpituret stammer fra Christian III.s ombygning. Antagelig har kongestolen oprindelig været placeret her. Senere har der tilsyneladende været siddepladser for både kongelige og menige medlemmer af hofstaben. Pulpituret har yderligere tjent som forbindelsesvej mellem drabantsalen og kirkens vestligste del. I 1600'rne betegnes dette afsnit ligefrem »kirkegangen«.[107] Ind mod kirkens midtskib synes både dette og de to andre pulpiturer at have haft glasvinduer, i al fald fra 1642.[108]

Vestpulpiturets alder er vanskelig af fastslå. Ganske vist havde allerede Christian II.s dronning sin stol her, men udformningen med det polygonale fremspring er sandsynligvis først fra 1600'rne, hvor kongestolen var anbragt dette sted.

Bedst belyst er østpulpituret over altret, der indrettedes i forbindelse med Det store Bilager 1634 for at skaffe flere siddepladser. Her var den fyrstelige stol og fra o. 1686 kavalerernes stol. Tværsnittet fra 1707 (fig. 15) viser tydelig den syv fag lange facade med brystværn og ornamentsmykkede topstykker.

Det ca. 2 m dybe pulpitur i nordøst under nordvæggens galleri er kun vist på tværsnittet (fig. 15), og det er derfor ikke muligt at slutte sig til dets udstrækning eller adgangsvejen til det. Pulpituret springer et stykke frem foran det ovenliggende og har tilsyneladende ikke været lukket mod midtskibet. Hverken alder eller funktion vides med sikkerhed. Måske har kirkens musikanter haft plads her (s. 48).

Stole for kongen og dronningen. 1) I mester Michiels brev 1521 til Christian II omtales bjælker, indsat i muren til et orgelværk, der dog efter bygmesterens mening var for tæt ved koret og kongens bedestol.[11] Som alternativ foreslås et orgelpulpitur under dronningens pulpitur bagtil ved gavlen på sydsiden. Kongestolen synes således at have været i kirkens østende, muligvis hævet på et pulpitur som dronningens stol. Denne må have været på kortsiden modsat altret i sydvest (her betegnet vestvæggen).

2) 1556 udførtes stole til kongen og dronningen, begge smykket med våbenskjolde, Christian III.s på den ene side, dronningens på den anden »for på den øverste stol«.[35] Antagelig har begge været anbragt på et hævet pulpitur over de løvværkssmykkede stole »der nedenfor«, som nævnes i samme kilde. 1567 omtaler et øjenvidne, at kongestolen var på »der borkirche«, der ganske vist kan oversættes med kor, men også, som det formentlig er tilfældet her, betegner et pulpitur.[38] Kongens plads har formentlig været i nord, på altrets højre side og vis à vis prædikestolen. Denne antagelse bekræftes af Christian IV.s brev februar 1634, hvor opsætningen af pulpituret i øst over altret omtales som et indgreb ved »den gang, som gaar hen til myn Stoll der offvenpaa«.[48] Inventariet 1638 nævner »kongens gamle stol« (i modsætning til den nyindrettede, jfr. nedenfor). Møblementet omfattede tre stole, betrukket med rødt laken (klæde), en bænk, en rød, »uforet« (vel upolstret) stol, samt fem grønne taftgardiner.

Dronningens stol på den anden side af kongens kunne principielt have ligget enten på samme pulpitur op mod kongens plads eller på en af de modstående vægge i syd eller vest. Indretningen kendes ikke.

3) Februar 1634 bestilte kongen en stol på den side, hvor rigsråderne plejer at stå »Saat man udaff vechtergangen kan gaa ind udi samme stoll«.[48] Den skulle være lukket med glasvinduer og ikke være større end til et enkelt menneske. Snedkeren fik befaling til straks at gå i gang med den »Saat den kan opsættes Naar gud vyll, jeg kommer tilstede«. Da Charles Ogier i august 1634 overværede gudstjenesten, sad kongen på et højt pulpitur, hvor man ikke kunne se ham, antagelig på den nysudførte stol.[49] Sandsynligvis har kongestolen ved denne lejlighed fået sin blivende plads på vestvæg-

gen med indgang fra løngangen.[109] Den præcise motivering for flytningen kendes ikke. Antagelig hænger den sammen med nyindretningen af østendens pulpiturer, dels til den fyrstelige stol anbragt skråt over for den gamle kongestol, dels til musikanterne, der kan have fået plads på nordvæggen umiddelbart under kongen og derfor uden for dennes synsfelt.

I årene efter 1634 er der kun tale om mindre reparationer, såvel af stolen, som af dens inventar.[110] Væsentligst blandt fornyelserne er bemalingen 1651 af stolen med cinnoberrødt på tre døre og en stor vindueskarm, samt under gyldenlæderbeklædningen på væggen. Desuden udsmykning med »Graadescher« (grottesker) oven omkring, dvs. formentlig over gyldenlæderet.[111] Først fra 1666, hvor detaljerede inventarier er bevaret, kendes flere enkeltheder vedrørende indretningen.

Kongestolens plan kendes alene fra planerne over kirkens øvre etage (fig. 14, 29). Pulpituret ved vestvæggen er gennem skillevægge inddelt i tre rum. Forskudt fra midtaksen er et ca. 3 m dybt, 3 m langt femkantet fremspring, der i nordvest flankeres af et ca. 2,75 m langt rum, i sydvest af et ca. 1 m langt rum, der med en åbning er forbundet med løngangen langs sydmuren. Kongestolen er med stor sandsynlighed identisk med den fremspringende karnap, anbragt lige over for altret. Om stolen i denne form svarer til Christian IV.s enmandsstol (jfr. ovenfor) er dog uvist. Imidlertid findes ingen oplysninger om eventuelle ombygninger. Det lille rum i sydvest er formentlig bagkammeret eller stolekammeret bag kongens stol (jfr. s. 46) mens det store kan have fungeret som plads for andre højtstående medlemmer af kongefamilien, måske dronningen (jfr. s. 46) eller kronprinsen.

Majestætens stol, hvis ydre i øvrigt ikke kendes, var omhængt med klæde; 1666 nævnes et omhæng af sort slet fløjl og damask med guldfrynser og guldgaloner, måske en afløser for de ti bredder sølvstykke til at hænge om kongens stol, nævnt samme år i kirkekammeret.[57] 1672 er omhænget af rødt, slet fløjl med kappe og dekoreret med sølvfrynser, 1711 af

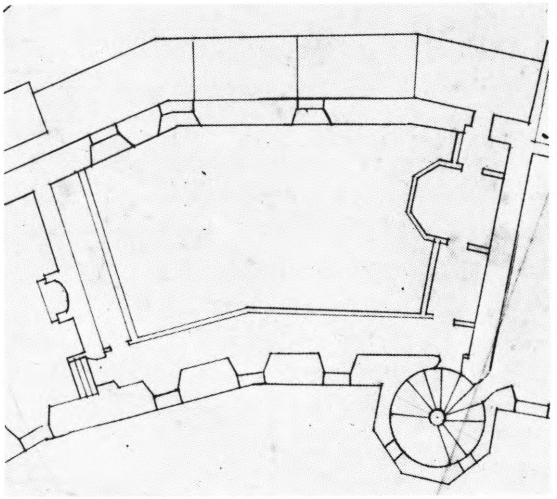

Fig. 29. Kirken på Københavns slot. Plan af kongeetage (anden etage). 1:300. Målt 1707, jfr. fig. 14. Forsvarets Bygningstjeneste. — *Copenhagen Castle's Chapel. Plan of the King's Floor (second storey).*

rødt damask, men 1717 på ny af karmoisinrødt fløjl, nu med lange guldfrynser. Afgået 1745-47.

Indvendig var de rødmalede vægge beklædt med gyldenlæder, der 1679 efter en kort periode med rødt klædesindtræk erstattedes med forsølvet læder på blommerant (lyseblå) grund. 1711 nævnes dog igen rødt damaskbetræk, bl.a. under vinduerne og på pillerne i stolen, samt på gangen hertil. Udgået 1731. For vinduerne var 1666 fem grønne damaskgardiner, samt to grønne af rask. De fem gardiner erstattedes 1672 med røde taftgardiner, 1679 med hvide, udført af samme stof og 1711 fornyet. Udgået 1731. I vindueskarmen lå, i al fald fra 1679, to små røde fløjlspuder. På gulvet rødt klæde, udskiftet 1712 og afgået 1731.

Til møblementet hørte 1666 to lænestole, antagelig identiske med de to lænestole med rødt fløjlsbetræk, guld- og sølvfrynser, samt brogede hynder af rask og fløjl, nævnt 1672 og 1679. 1684 er dog kun et betræk til en lænestol tilbage, samt diverse hynder og puder.[112] 1707 kasseres en ubrugelig lænestol, 1712 noteres på ny to lænestole, der kasseres 1722, betrækket dog først 1731.[113] Foruden lænestole nævnes

1666 en høj stol med flamsk syning og en lav stol med sort fløjl. Yderligere findes 1679 en stor skammel med rødt betræk, måske identisk med en af de to knæleskamler, Hans Balche leverede 1670.[102] 1724 udgår en lille lav skammel, 1727 en knæleskammel med rødt betræk. Yderligere er 1679 omtalt to klapper og en nagelfast skammel, udstoppet med karmoisinrødt slet fløjl, udgået 1724. Et lille fyrbord med et lille rødt bordklæde anføres 1666; tilsyneladende er det identisk med det lille bord med rødt fløjlstæppe, der 1672 er i stolekammeret, 1684 ses kun det røde borddækken. Udgået 1722. 1666 findes en jernkakkelovn i kongestolen, vel den, der 1653 blev repareret og bemalet.[114] Herefter er alene i inventariet nævnt en jernkakkelovn i kongens stolekammer, muligvis den, som maler Sivert Sivertsen bemalte 1667 »bey des Königs Stuhl«.[115] Til stolens inventar opregnes endelig 1666 fire små »Stücker med Landschaffer«.

Ved kongestolen nævnes fra 1672 bagkammeret eller *stolekammeret,* antagelig identisk med det lille rum sydvest for kongestolen, udfor åbningen til løngangen.[116] Rummet fungerede øjensynlig både som forgemak til stolen fra syd og som møbelmagasin.[117] Den indvendige vægbeklædning svarede til kongestolen.[5] To hvide taftgardiner dækkede de to vinduer, der 1707 omtales som engelske blikvinduer med fransk glas, fornyet 1717. Foruden de under kongestolen nævnte stole, stolebetræk, hynder og bord med bordtæppe, er nævnt en jernkakkelovn.

Dronningens stol nævnes endnu som et selvstændigt rum 1653, hvor en kakkelovn males og 1660-62, hvor glasruder opsættes.[108] Placeringen kendes ikke. Den kan have været på pulpituret i vest eller nord, eventuelt på gulvet. Fra 1667-99 havde Christian V.s dronning Charlotte Amalie sit eget reformerte kapel på slottet (s. 51 f.).

Den fyrstelige stol (»De förste Persohners Stoel«, »Den förste Stoel«),[118] over altret blev opsat efter kongens befaling 1634. Måske var det her, Charles Ogier i august samme år så kongens »meget smukke døtre« placeret.[49] Af stolens i alt syv fag synes de fyrstelige personer kun at have optaget de fire.[119] De tre sidste fag kan have rummet kavalerernes stol, der fra 1686 omtales »nest hoes« den fyrstelige stol (se nedenfor) .

Udvendig var stolen klædesbeklædt, 1666 med sort fløjl og damask, 1672-79 med rødt slet flosfløjl, i alt 13 bredder, prydet med lange sølv- og silkefrynser på kappen og »nedenomkring« med smalle sølvfrynser. 1727 kasseres det gamle røde klæde, hvormed stolen havde været betrukket. I vinduerne var 1666 fire røde taftgardiner og fire armpuder af fløjl, de sidstnævnte dog 1672-79 erstattet af en lang pude foran alle fire vinduer.[120]

Indvendig var 1666-79 et skiftende antal røde caffas (glat klæde med lådden bagside) stole med frynser. Fra 1679 nævnes også en fyrrebænk med rygstykke og tilhørende fodskammel, som indtil 1712 udgjorde hele møblementet. 1712 tilkommer dog 12 drejede egestole med rødt skind, der 1719 erstattes med fire stole med rødt klædesbetræk nede fra selve kirken. 1722 er atter kun bænk og skammel, som kasseres 1725.

Kavalerernes stol, anbragt »nest hoes« den fyrstelige stol. Nævnt fra 1686. Inventaret synes alene at have bestået af en 4 alen lang bænk og en fodskammel, der dog allerede udgår før 1688. 1722 kasseres bænken.

Foruden de ovennævnte stole opregner inventarier og regnskaber fra det 17. århundrede et skiftende antal *stole eller stolekamre til prinserne og prinsesserne.* Placeringen af disse kan ikke afgøres med sikkerhed. 1634 sad, i det mindste ved de gudstjenester, Charles Ogier overværede, prinsesserne på pulpituret, mens prinserne havde deres pladser i stole nede på kirkegulvet foran de øvrige kirkegængere.[121] 1641 betaltes snedker Bertel Møller for »adskilligt billedsnider- og snedkerarbejde« på »Försti. Naade Prindtsens och Fröickernis Stoel«, og samtidig blev alt grønmalet i prinsens stol, samt fortil i frøkenernes stole. Også en dør samme sted blev grøn.[52] 1654 blev prinsens stol på ny grønmalet, både indvendig på paneler, stole, bænke og døre, mens nogle bænke fik rød farve.[122]

1656, 1659 og 1673 afregnes yderligere for franske glasruder til prinsens stol.[108] Formentlig blev begge stole anbragt på pulpituret og nyindrettet 1641 f., men de nøjagtige pladser kendes ikke. Muligvis har kronprinsen (»Hans Kongl. Høyhed«), hvis stoleinventar først kendes fra 1666, siddet umiddelbart ved siden af kongestolen, dvs. i nordvest,[123] mens prinsesserne, hvis stol først omtales fra 1684, kan have siddet på pulpituret i nord. Samme sted kan have været pladser til prins Jørgen (nævnt 1672-84), prins Christian (1684-88) og prins Carl (1707 ff.).[124]

Hans kongelige højheds (kronprinsens) stol. 1666 udvendig beklædt med sort fløjl- og damaskomhæng med sorte silkefrynser. Indvendig fra 1684 beklædt med rødt klæde. For vinduerne var taftgardiner; 1666 nævnes fem gamle gardiner, 1684 syv små gardiner, der dog 1707 og atter 1714 udskiftes med seks røde gardiner af forskellig længde. I alle vinduerne var en lang plysarmpude. Alle tekstiler udgik 1731. Møblementet bestod 1666 af fire stole med rødt caffasbetræk, to træbænke og to flamske bænkepuder. 1684 nævnes alene rødt plys til en lænestol. 1688 tilkom en »taffelstoell« med rødt læder. 1707 findes en højrygget stol, betrukket med rødt fløjl, en stol med rødt forgyldt læder, en klapstol med rødt klæde og en fodskammel; 1722-27 afgår alt inventar.

Prins Jørgens stol. 1672-79 udvendig beklædt med 18 bredder rødt slet plys med tilhørende kappe, prydet med sølvfrynser. I vinduerne fem røde taftgardiner, der dog 1684 er reduceret til fire; endvidere en rød fløjlsarmpude i vinduet, 1684 erstattet af en rød plyspude i vinduerne. Indvendig var rummet beklædt med rødt caffa; 1679 ophængtes et stort lærredsgardin som skillevæg. 1672-79 bestod møblementet af en lænestol med hvidt blomstret caffa med »noget Guld«, og silkefrynser omkring, samt en tilhørende hynde. 1679 tilkom to røde caffasstole med silkefrynser og en nagelfast bænk med rødt klæde. 1684 nævnes ingen møbler; antagelig stod rummet nu tomt efter prinsens giftermål i England året forinden. Stolen kan fra 1707 være blevet genanvendt til prins Carl, men inventarierne giver ikke mulighed for at afgøre dette med sikkerhed.

Prins Christians stol. 1684-88 indvendigt beklædt med rødt klæde og forsynet med syv røde taftgardiner og en pude i vinduerne. 1686 nævnes også seks gardinstænger. Desuden en fyrretræsbænk med ryglæn og én uden. En af disse er vel identisk med en med rødt plys beklædt bænk fra 1684. Efter 1688 nævnes stolen ikke længere i inventariet. Også dette rum kan principielt være genanvendt til prins Carl fra 1707 (jfr. ovenfor).

Prins Carls stol. 1686-88 synes prins Carl (f. 1680) at have delt stol med prinsesserne (se nedenfor). 1707 figurerer prinsens stol dog som selvstændig. Væggene var som i de øvrige stole beklædt med rødt, vinduerne forsynet med i alt otte røde taftsgardiner. Sammesteds var en lang rød armpude. Alle tekstilerne kasseredes 1731. Møblementet udgjordes af en lænestol, beklædt med rødt klæde, antagelig identisk med den »gevundene« valnøddestol, der afgår 1727; betrækket var allerede kasseret 1722. En fyrrebænk og en lille skammel kasseredes 1724.

Prinsessernes stol. 1686-88 omtalt som »prins Carls og prinsessernes stol«, fra 1707 som »Den kongelige prinsesses stol«. Indvendig rødt klæde, røde taftgardiner i vinduerne og en rød plysarmpude i vinduerne.[125] 1686 nævnes en gammeldags rød stol, vel identisk med den lænestol, der er omtalt 1688 og som kasseres 1727; betrækket var allerede afgået 1722. Hertil kom en bænk, der blev kasseret 1724 sammen med en klapstol fra 1707.

1684 og 1688 nævnes før omtalen af prinsernes og prinsessernes stole, et rødt plysomhæng på 19 bredder af 2,5 alens længde, smykket med sølvfrynser og en tilhørende kappe og ophængt omkring »det unge herskabs stole«, dvs. formentlig foran rækken af fyrstelige stole på nordpulpituret.[126] I en af de ovennævnte stole har åbenbart stået et lille alter, der dog ikke er nævnt i inventariet. Således bliver 1676 fire fyrrebrædder »indvendig für die Pfeiler genagelt auf den kleinen Altar oben bej der Jungen Herschaft. «[102]

I gangen uden for prinsessernes stol nævnes 1686 tre og 1688 to fastnaglede åbne bænke. Formentlig drejer det sig om siddepladser i kirkegangen i nord til medlemmer af tjenerstaben.[57] 1707-24 er dog kun anført en bænk med rødt betræk i inventariet efter kavalerernes stol.

1686-88 er yderligere blandt rækken af fyrstelige stole nævnt *fruentimmerets stol.*[127] Eneste inventar var en lille meget gammel stol, betrukket med læder. Den kan være identisk med *jomfruernes stol,* hvortil der 1653 udførtes et skillerum, fire døre og to bænke af 4,5 alens længde, suppleret 1654 med endnu fire bænke.[102] Endvidere med *De adelige jomfruers stol,* hvor 10 stole 1707 fik udskiftet et rødt klædesbetræk med rødt læder, men det kan heller ikke udelukkes at de sidstnævnte stole har været på gulvet (jfr. s. 43).

Musikanternes pulpitur. Et spørgsmål, der ikke er ganske afklaret i forbindelse med slotskirkens indretning, er placeringen af musikanterne, dvs. sangere og instrumentister, hvis antal under Christian IV blev markant forøget.[128] 1610 udførtes tre vinduesbuer (dvs. vinduesrammer) og en fyrskive (vel en bordplade af fyrretræ) til instrumentisternes brug, hvilket muligvis kunne hentyde til, at der allerede på dette tidspunkt eksisterede et pulpitur.[96] I foråret 1634 forhandlede kapelmesteren imidlertid med kongen om udførelse af et pulpitur i koret tværs over for det andet, men et fremlagt »affriidtz« blev afvist som unyttigt og for dyrt, til fordel for kongens egen plan: at bygge et stykke ud tværs over for den plads, hvor orglet stod i gamle dage.[46] Diskussionen drejer sig sandsynligvis om at skaffe øget plads til musikken, men præcis hvor kapelmesteren eller kongen ønskede den anbragt, er ikke ganske klart. Formentlig må der i begge tilfælde være tale om en placering i eller tæt ved koret på nord- eller sydvæggen.[129] 1638 omtales musikanternes pulpitur i forbindelse med indretningen her af et kammer til instrumenterne, indvendig beklædt med brædder på de to vægge.[102] Her på »Kappeteilet« eller kapellet opbevaredes forskellige instrumenter til det kongelige kapel (jfr. nedenfor). 1648 blev pulpituret sortmalet i forbindelse med Christian IV.s ligbegængelse, og også i de følgende år omtales mindre reparationer.[130] Fra 1672-1722 er kapellets inventar systematisk optegnet. Pulpituret med kapellet kan være identisk med den udbygning, der på tværsnittet fra 1707 (fig. 15) er vist på nordvæggen under herskabsgalleriet. Dog er hverken vist skillevægge eller angivet, hvordan opgangen hertil er foregået. Inventariet for kapellet nævner først gardiner 1707.[131]

Som depot for de kongelige musikanter rummede kapellet en række genstande, der ikke direkte brugtes i kirken. Ved indretningen 1638 udførtes tre store kistebænke, der fra 1672 var fyldt med diverse instrumenter og musikbøger. Desuden nævnes et futteral til violiner og et for til et positiv. Et positiv hørte fra 1672 til kapellets inventar, samt 1686 et gammelt ubrugeligt regal (jfr. s. 49). Hertil kom et skiftende antal bænke og stole.[132]

†Orgler. 1521 foreslår bygmester Michiel van Haerlem i sit brev til Christian II (jfr. s. 23), at der anbringes et orgelpulpitur bagtil ved gavlen på sydsiden under dronningens pulpitur. Der ville her være plads til et orgel på seks fod, hvilket var tilstrækkeligt, da det kunne klinge som et værk på otte fod. Mester Michiel anfører, at de bjælker, som allerede sad i muren til at anbringe et orgel på, var placeret for tæt ved koret og kongens bedestol.[11] Det foreligger ikke oplyst, om slotskirken overhovedet fik orgel på dette tidspunkt, eller om der opsattes et pulpitur på en af de førnævnte pladser.

1) I forbindelse med nyindretningen af slotskapellet o. 1550 bestiltes et orgel hos den sydfra kommende Hermann Raphaëlis. Orglet stod færdigt sidst på året 1556.[133] Detaljer om arbejdet kendes ikke, men i forbindelse med bygningen af et orgel til slotskirken i Dresden 1563 henviser Raphaëlis til sit slotsorgel i København, idet han lover at bygge Dresden-orglet større og herligere end dette og med mere stemmeværk. Dresden-orglet fik en størrelse på 13 stemmer, alle anbragt i ét og samme manualværk.[134] En kilde taler om »thet werk och positive, hand giørde paa Kiöppenhaffn slott«,[135] så det er tænkeligt, at orglet har haft

to manualer (hovedværk og positiv) ligesom renæssanceorglet i Sønderborg slotskapel, der muligvis også kan tilskrives Raphaëlis.[136]

1603 renoveredes og forbedredes orglet af Nicolaus Maass.[137] Orglets oprindelige plads var sandsynligvis på et sidepulpitur i koret, formentlig på sydsiden over for kongestolen (jfr. s. 48). På et tidspunkt før 1634 er det imidlertid blevet flyttet herfra. I sit brev af 28. febr. dette år refererer kongen således til orglets placering »i gamle dage«.[138] Flytningen kan have medført en opstilling et andet sted i kirken eller måske have været ensbetydende med, at orglet kasseredes, eventuelt overflyttedes til en anden kirke. En række omstændigheder taler for, at Raphaëlis-orglet fra København ligefrem kunne være identisk med orglet i Sønderborg slotskapel, der nystafferedes 1626 (DK. SJyll. s. 2154f.). Noget bevis herfor findes dog ikke.[139]

2) Bygget 1636 af Johan Lorentz. Prisen, 300 rdl.,[140] svarede til et nyt orgel med ca. seks stemmer, og det betegnes da også i regnskaberne som et lidet orgelværk. Det har rimeligvis været anbragt på et sten- eller flisegulv, eftersom der den 20. marts 1636 leveredes 4000 mursten og fire læster kalk til murermester Claus Wilche at forbruge til rendestene i vinkælderen såvel som til slotsherrens køkken og til det nye orgelværk, som skulle opsættes i slotskirken.[34] Den nøjagtige placering af det lille orgel lader sig ikke fastslå.

1726 blev et lille orgel eller positiv fra Københavns slotskirke afgivet til den nyindrettede kirke på Fredensborg,[141] (jfr. DK. Frborg. s. 847f.). Dets størrelse opgives 1832 til 10 stemmer, og det fremgår, at det er meget kompakt bygget og har pedaler.

Transportable †småorgler. Der fandtes adskillige flytbare positiver på de kongelige slotte. De blev transporteret omkring efter behov, og det er ikke muligt at fastslå, hvilke af dem der i kortere eller længere perioder har været i brug i slotskirken.

1) Et positiv i slotskapellet omtales april 1545.[142]

2) 1633, som et led i de omfattende forberedelser til den udvalgte prins Christians bryllup, foretog Johan Lorentz en istandsættelse af et meget brøstfældigt positiv i slotskirken.[143]

3) Et positiv leveredes 1640 af Johan Lorentz for 300 rdl.;[34] muligvis var det dette, der 1641 emballeredes i tre futteraler og sendtes til Glückstadt.[102]

4) Et positiv med tre stemmer fandtes i kirken 1672; året efter forsynedes det med et nyt halvtag.[130] Frem til 1722 nævnes et positiv i inventarregnskaberne; 1688 er det ubrugeligt, men 1707 findes atter et brugeligt positiv.

5) Et gammelt ubrugeligt regal (et ganske lille orgel med tungepiber) nævnes i inventarregnskaberne 1686 og 1688.

†Pengeblok(ke). 1625 anmodede Christian IV slotspræsten om at have opsyn med anvendelsen af de indsamlede penge i slotskirkens pengeblok til »de gamle forarmede og siugge aff woris hofftiennere, deris encher och børn«.[144]
1667 nævnes Børnehuset på Christianshavn også som modtager af de penge, der indsamles i »dend sidste anrettede fattigis tafle«,[145] mens en forordning 1699 yderligere medregner Søetatens Kvæsthus og påpeger, at pengene til de respektive nødlidende blev anbragt i den blok, som »for hvert Steds fattige der i Kirken er beskicket«. Der er imidlertid kun registreret en enkelt blok i regnskaberne, der 1668-69 nævner den i forbindelse med en reparation af låsen.[146] Først fra 1672 figurerer den i inventarierne, beskrevet snart som en jernbeslået, snart som en af jern udført stor armblok med tilhørende låse, opstillet og fastbunden ved et hjørne af altret. Afgået 1742-44 som de øvrige pengebeholdere.

†Pengeskrin. Et pengeskrin til de fattige sengeliggende er registreret fra 1707 og et lille skrin med beslag og to nøgler til Kvæsthusets penge ses fra 1666.

†Pengetavler. En »lade« af eg til penge, beregnet for »de Queste« (Kvæsthuset) udførtes 1658 af Hans Balche.[102] Kvæsthustavlen er omtalt i inventarierne fra 1666. En indlagt tavle for de syge ses fra 1679, mens kirkens tredje tavle, en oliventræstavle med forgyldt sølvklokke, nævnt fra 1686, vel var beregnet til Børnehuset. Tavlerne afgår 1742-44. En lille sølvfor-

Fig. 30. Klokke til pengetavle s. 50). Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *Bell for a collection tray.*

gyldt *klokke til en tavle, antagelig ovennævnte, indgår imidlertid i Sølvkammeret fra 1741 og er endnu bevaret her (fig. 30). Tvm. 3,5 cm. Foroven øsken med ring til ophæng.

†*Klingpunge.* 1638 udførte Daniel Handskemager og Andreas Svertfeger en pung til de fattiges penge.[96] Muligvis er den identisk med den guldbroderede klingpung med en lille sølvklokke, der nævnes i inventariet 1654. Fra 1666 beskrives kirkens klingpung som fløjlsbroderet med muskattræskaft og en lille sølvklokke; klokken omtales ikke efter 1731 på klingpungen og kan måske være påsat den ny klingpung i Frederik IV.s kirke (jfr. s. 90). Yderligere omtales 1672 to sorte klingpunge af klæde, der dog senest 1690 registreres som anbragt i kapellet (jfr. s. 48).

†*Salmenummertavler.* 1686 anføres tre sorte tavler til at skrive salmenumre på. Udgået 1731.

†*Billedtæppe*. I inventarregnskaberne for 1707 nævnes under kirken »1 Stöcke Historisch Tapet af Daniels, har sadt ved Altret«, 4,5 alen langt og 5 alen bredt. I den systematiske inventarliste fra samme år angives placeringen dog at være i rådets stole, måske på væggen ved stolestaderne for rigsråderne. Tapetet er ikke nævnt tidligere i kirken. 1728-31 omtales det som kasseret og udgået.[147] Ved jubelfesten 1717 blev kirken i øvrigt yderligere smykket med »tapetserier«.

†*Klokker.* I trappetårnet ved kirken var ophængt klokker, ligesom der blandt slottets funktionærer fandtes en klokker ved slotskirken. [148] Mere præcise efterretninger om kirkens klokker savnes dog.[149]

Begravelser. Det hvælvede kælderrum under kirken, i inventariet betegnet »Begravelsen«, synes lejlighedsvis at have været benyttet til midlertidige bisættelser af kongefamiliens medlemmer, før disse blev overført til Roskilde domkirke.[150] For kongerne og enkelte af dronningerne skete ligbegængelsen dog siden Christian IV.s tid i form af et prægtigt castrum doloris i selve kirken (jfr. s. 10). På tværsnittet fra 1707(fig. 15) ses to *kister.* Den ene, der er hensat i en niche i muren, har brede skråsider, mens den anden, der står på en ligbåre, synes trapezformet; det flade låg er smykket med et dødningehoved og andre figurer. At dømme efter tegningen var sidstnævnte tydelig en voksenkiste. Det er derfor tvivlsomt om denne og dens pendant, hvis størrelse vanskeligere kan anslås, har rummet de to små lig, der 1724 blev overført fra hvælvingen til Holmens kirke (DK. Kbh.By, 2, s. 167). Det fremgår ikke, hvem det drejer sig om.[151]

I »Begravelsen« henstod fra 1707 en løs italiensk trappe med 20 trin og tre høje †lysestager med blikplader. 1724 solgtes alt på auktion.

DET REFORMERTE KAPEL 1667-99

Da kronprins Christian (V) 1667 ægtede den hessiske prinsesse Charlotte Amalie, der var opdraget i en streng calvinistisk tro, blev det i ægtepagten tilladt prinsessen at dyrke sin religion og holde privatandagt med en »fredselskende hofprædikant« i et bekvemt, dertil forordnet værelse for sig og sin hofstab.[152] Kun prædiken og nadverhandlinger måtte foregå her, ikke dåb eller vielser.

Samme år blev indrettet et lille kapel i et af slottets gemakker.[153] Hvilket er dog ikke ganske klart.[154] Rummet blev 1671 malet og tapetseret med gul grund under tapeterne, gult løv på blå bund oven over disse og gule lister og døre.[155] Også to stole blev gule. Herudover nævnes af inventar frem til 1674 kun i alt 12 lange bænke til tilhørerne og en knæleskammel.[102]

1674 flyttede det reformerte kapel til etagen oven over slotskirken i et gemak, der tidligere havde tilhørt prins Jørgen.[156] Placeringen over kirken genfindes ved det lidt senere reformerte kapel på Nykøbing slot (DK. Maribo s. 255). Til kapellet hørte endvidere et værelse ved siden af dronningestolen og et forgemak.[57] Efter Christian V.s død 25. august 1699 flyttede dronningen til Charlottenborg, og alle inventargenstandene fra kirken og stolekammeret overførtes til den nyindrettede kirkesal her, mens kapellet på slottet blev nedlagt.[157]

Der er ikke bevaret planer af rummet og dets indretning, og det er uvist om 1707-tværsnittet af kirkefløjen (fig. 15) viser det da nedlagte kapel med det ca. ni alen brede gemak mod slotsgraven, forsynet med en kamin og flankeret af et smallere, korridorlignende rum. For selve kapellet nævner håndværkerregningerne et større antal vinduer, men der er indbyrdes uoverensstemmelser med hensyn til det nøjagtige tal.[158] Kapellet var indvendig beklædt med stribet, uldent stof (»kammerhængsel«).[159] Loftet var ligesom vinduerne malet grønt over en grå undermaling.[102]

Indretningen af den lille kirkesal har i overensstemmelse med den reformerte kirkes principper formentlig været ganske enkel. Regnskaberne nævner et *†bord,* hvorved præsten skal prædike. Bordet kan være identisk med det lille fyrbord, der omtales i inventarierne.

†Borddækken af rødt fløjl med sirater er nævnt 1679, formentlig som tilbehør til præstens bord. 1684 omtales dog et borddækken af sort klæde.

†Stole. Snedkeren Hans Balche udførte 1674 en bænk med ryglæn til dronningens kammerherre, fornemme residenter og kavalerer, samt året efter en ni alen lang bænk.[102] Inventarierne opregner imidlertid et større antal stole og bænke, der tildels kan være overført fra det ældre kapel. 1679 var 12 stole med rødt læder, et antal, der dog 1686 var reduceret til ni og 1690 til syv. Desuden en bænk med rygstykke og rødt læder, formentlig identisk med den ovennævnte af Hans Balche; 1686 var yderligere tre bænke uden ryglæn og 28 gemene fyrrebænke (20 i 1679, 25 i 1688). Endelig omtales 1690 syv klapper, lavet af løse bænke.

†Dronningestol. Dronningens stol eller stolekammer var udformet som et afskilret rum bag en skillevæg, med vinduer ud mod kirkerummet.[160] Efter alt at dømme var stolen hævet over gulvniveau.[161] Indvendig var væggene prydet med forgyldt læder på grøn bund, og den grønne farve var videreført på de fire taftgardiner, et fløjlsforhæng under vinduerne med sølvfrynser, samt en tilsvarende kappe. Også to stole var grønmalede, beklædt med grønt fløjl og besat med sølvfrynser. Endelig var et grønmalet fyrreskærmbræt anbragt foran skorstenen.

†Præstestol. 20. aug. 1674 anskaffedes ny gardinstang til præstestolen, hvis håndfang og klinke yderligere blev beslået.[146]

Gemakket næst for dronningens stol var beklædt med forgyldt læder på rød grund og prydet med et landskabsmaleri ophængt på skorstenen, samt et skab til dronningens gevær (sic).

Forgemakket havde ligeledes gyldenlæder på blå bund og rummede alene et skilderi over skorstenen, »om Troya«.

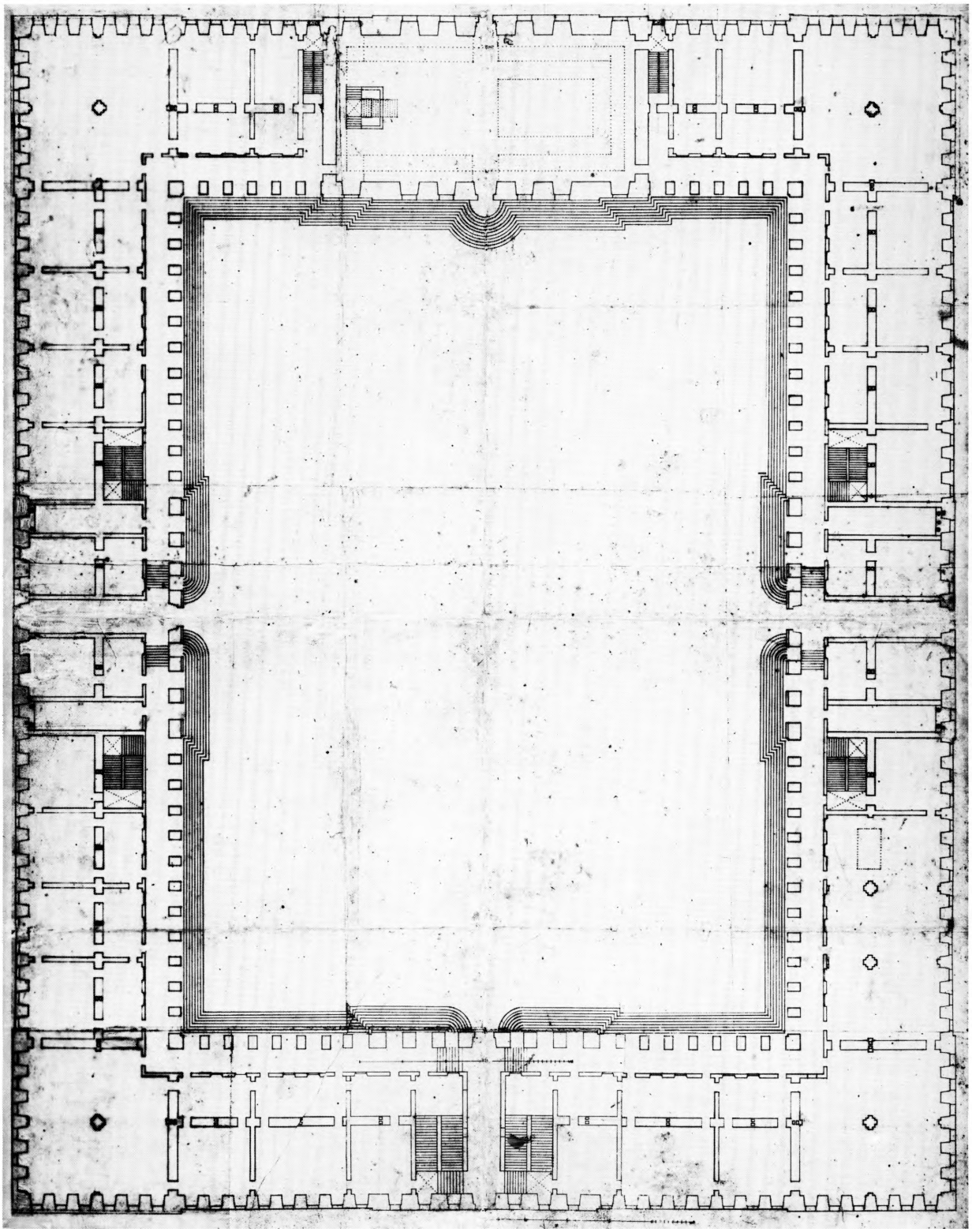

Fig. 31. Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen. Plan af stueetagen. 1:900. Bregentved godsarkiv. — *Lambert van Haven's projected castle for the Slotsholm site. Plan of the Ground Floor.*

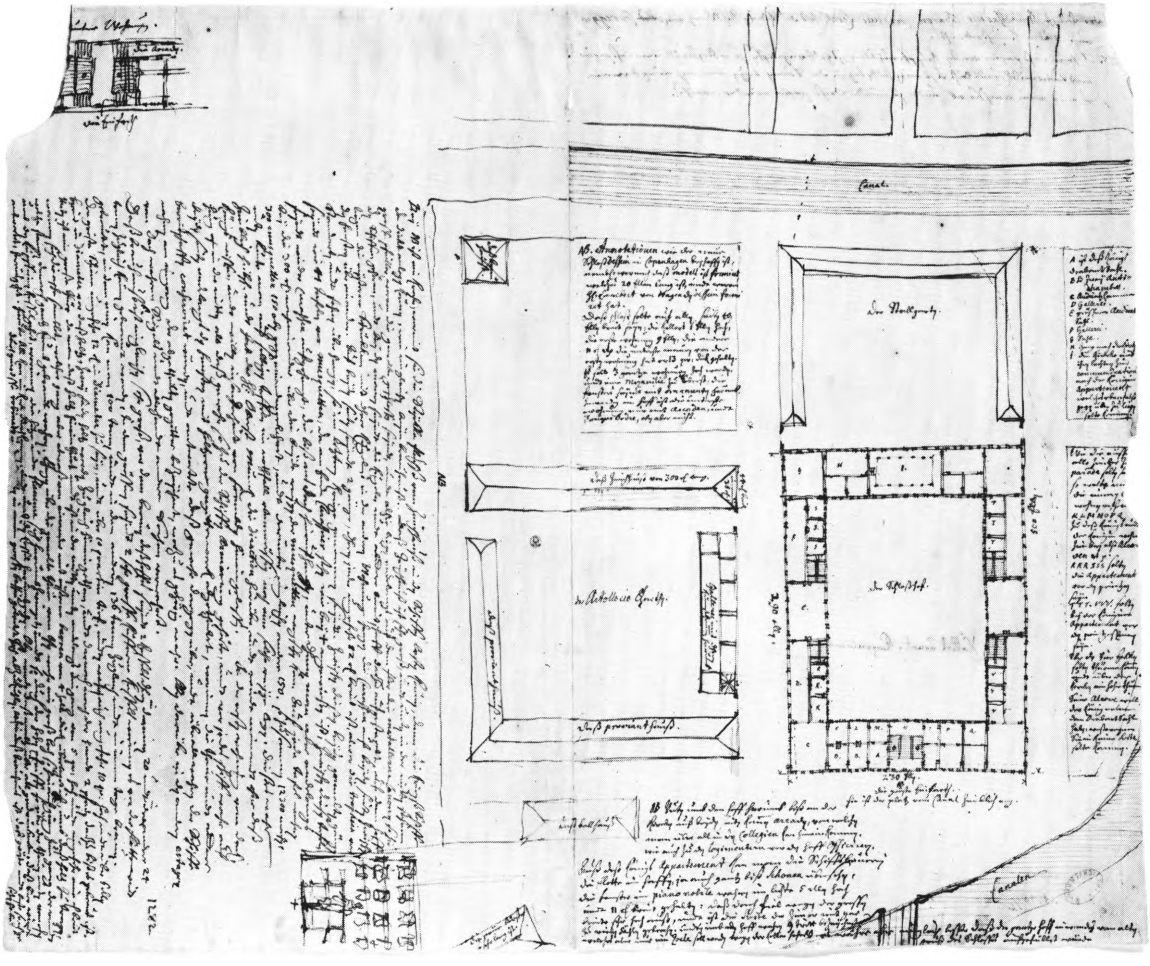

Fig. 32. Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen. Planskitse med kommentarer af Nicodemus Tessin d. y. 1687 efter van Havens model (s. 54). Tegning. Nationalmuseum, Stockholm. — *Lambert van Haven's castle project. Sketch plan with commentary by Nicodemus Tessin the Younger, 1687, after van Haven's model.*

KIRKEN I LAMBERT VAN HAVENS PROJEKTEREDE RESIDENSSLOT PÅ SLOTSHOLMEN O. 1680-87

Blandt den tidlige enevældes projekter til residensslotte i København skal særlig ét fremhæves i denne sammenhæng: Lambert van Havens forslag til et firfløjet slot med tilhørende staldbygninger på Slotsholmen.[162] Slottets kirke var anbragt som et centralt element midt i vestfløjen og markerede med al mulig tydelighed sin tilstedeværelse gennem de særlige vinduesformer og et vældigt spirprydet tårn.

Arbejdet med slotsprojektet må være begyndt kort efter 1680. Allerede 1681 noteredes det, at kongen lod forfærdige adskillige modeller og »desseiner« til et nyt slot i København, og fra maj 1682 til dec. 1687 betaltes bygmester Hans van Steenwinckel III regelmæssigt for modellen/modeller, formentlig udført efter Lambert van Havens forskrifter.[163]

Under et ophold i residensstaden i forsom-

meren 1687 så den svenske hofarkitekt Nicodemus Tessin d. y. den omtrent fuldførte model og tegningerne hertil. Hans skitse af anlægget (fig. 32) er sammen med en detaljeret kommentar en værdifuld kilde til viden om projektet i den afsluttende fase.[164] Hertil kommer en række beliggenhedsplaner, enkelte etageplaner, en facadeopstalt af en fløj og flere detaljetegninger, bl.a. af slotstårnet.[165] Ikke længe efter Tessins besøg synes arbejdet imidlertid at være stillet i bero. 1693 valgte kongen i stedet at lade den svenske hofarkitekt udføre planerne til det ny residensslot, men nu med henblik på en placering på det afbrændte Sophie Amalienborgs jorder.

Bestemmende for dispositionen i Lambert van Havens anlæg var de øst-vestgående akser, der allerede i 1600'rne var etableret på Slotsholmen med Tøjhuskomplekset, Kunstkammerbygningen og Frederiksholmkvarteret vest for det gamle slot. De tre dominerende gader i den nye bydel, anlagt under Frederik III, afstak bredden og midtaksens placering inden for det rektangel, hvor slottet skulle anlægges. I projekteringens tidlige faser arbejdes med et firfløjet slot af mindre omfang med klart markerede hjørne- og siderisalitter, anlagt på Slotsholmens østlige del.[166] I den endelige udformning af hele komplekset, som det kendes gennem Tessins beliggenhedsplan (fig. 32) optager slottet, nu med kun svagt antydede risalitter, rektanglens fulde bredde, mens længden overgår Tøjhusanlæggets. Omvendt er det oprindelige, stort anlagte system af længer omkring ridebanen, blevet væsentligt formindsket.

Kirken med det tilhørende tårn indgik som et afgørende led til markering af residensslottets hovedakse og var, bortset fra en enkelt plan,[167] lagt i vestfløjen over for hovedindgangen. Som en syv fag lang blok, der udfyldte hele fløjens bredde og omfattede tre etager over kælderstokværket, dannede slotskirken et forbindelsesled mellem kongens appartementer i anlæggets søndre halvdel og dronningens i den nordre.

Kirkens hovedindgang var anbragt mod slotsgården i vestfløjens midte. Denne var i lighed med de øvrige fremhævet i en risalit, som strakte sig over kirkens fulde længde og yderligere skød sig et stykke frem i de fem midterste fag. Op til portalen førte en halvcirkulær trappe, der oprindelig var planlagt videreført langs kirkens facade og yderligere hele gården rundt som opgang til den buegang, der

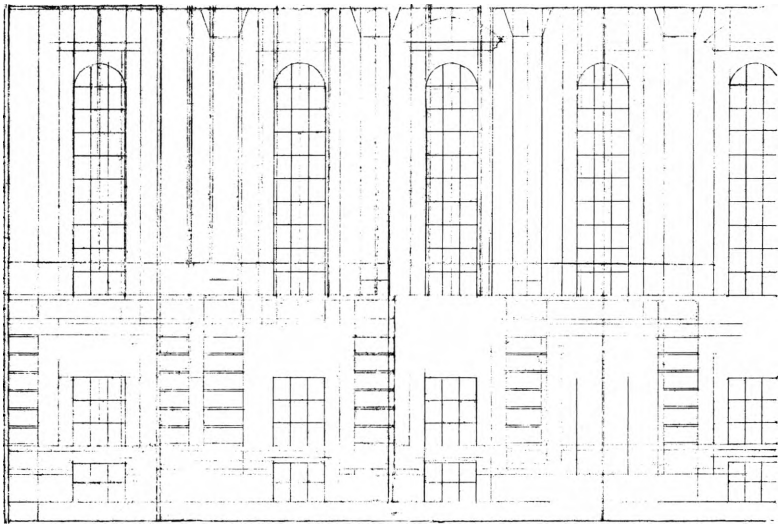

Fig. 33. Kirkens facade mod slotsgården i Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen (s. 55). 1:300. Tegning. Kobberstiksamlingen. — *Courtyard facade of the Chapel in Lambert van Haven's castle project.*

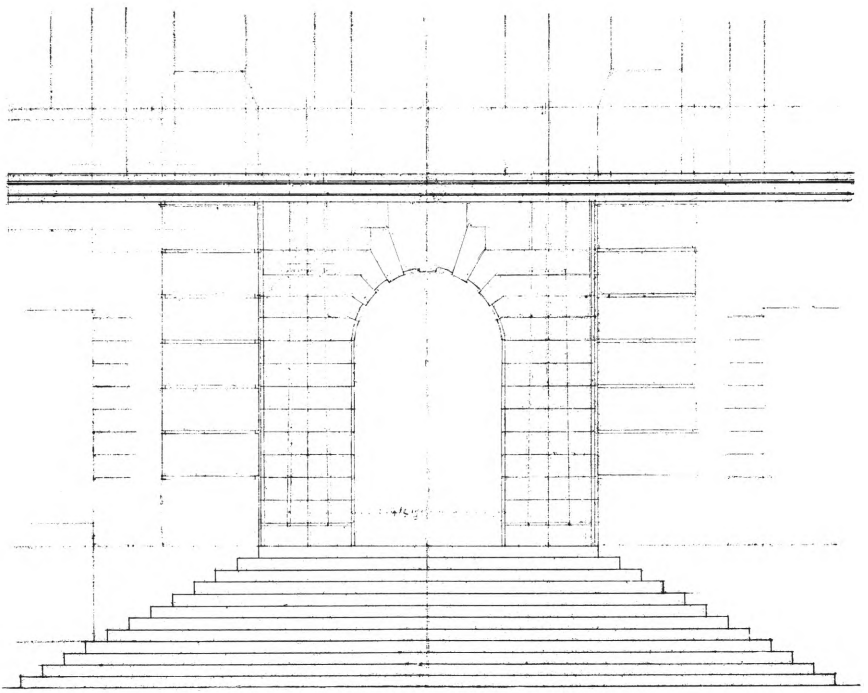

Fig. 34. Portal til kirken i Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen (s. 55). 1:100. Kobberstiksamlingen. — *Door to the Castle Chapel in Lambert van Haven's project.*

på alle sider førte ind til stueetagens rum bortset fra kirken.[168] Den rundbuede kirkeportal (fig. 34) var som slottets andre porte indsat i et bredt felt, udført i rustika og flankeret af rusticerede halvsøjler eller pilastre. Rusticerede murbånd eller pilastre[169] indrammede på samme måde kirkens vinduer igennem alle etager (fig. 33). Underetagens særlige karakter af sokkel blev yderligere understreget gennem vinduesindramningernes kraftige bossering. Den øvre del af kirken brød imidlertid på afgørende måde med facadekompositionen fra de øvrige fløje gennem en række af ca. 9,5 m høje rundbuede vinduer, der omfattede både kongeetagen og stokværket herover. Resultatet var – set med Tessins øjne – »sehr garstig« (meget rædselsfuldt), men på ingen måde i modstrid med praksis fra samtidens kirkebyggeri.[170] Vinduerne kronedes af halvrunde frontoner. Øverst i kirkefløjen, men ikke vist på facadetegningen, var den lave mezzaninetage. Som et sammenfattende element for kirkens fremspringende risalit var både mod gården og ridebanen en stor frontispiece ved taggesimsen. Også her var der dog disharmoni ifølge Tessin, fordi det store kirketårn, der var tænkt anbragt på vestsiden, gennembrød den udvendige fronton.[171] Kirketårnet, hvis underdel gentog skemaet fra slotsfacaden, smykkedes af et etagedelt spir, afsluttet af en kronet kugle, ligesom det eksisterende spir på Blåtårn.[172]

Til belysning af kirkens indre findes planer af henholdsvis kælder-, stue- og kongeetage (fig. 35-37). Kirkerummet udgjorde en tredjedel af vestfløjens samlede længde, nemlig ca. 44 m, og optog den fulde bredde på ca. 20 m. I højden omfattede den de tre hovedetager, dvs. ca. 18 m. Kælderen (fig. 37) var opdelt i 21 hvælvfag gennem to rækker af seks piller, hvis placering i bredden var bestemt efter vinduespillerne; i længden har derimod et andet princip været retningsgivende, idet rummet deltes i ca. 5 m brede sidefag og ca. 6 m brede midtfag. Ca. 3,5 m fra kælderens ene kortside var i længdeaksen angivet en rampe på 16 trin, hvis betydning først synes at kunne udledes ved en sammenligning med stueetagens plan (fig. 36). I kirkens sydligste del genfindes trappen, omend optegnet med punkteret linje og forkortet mod nord. Til trappen knytter sig et kvadra-

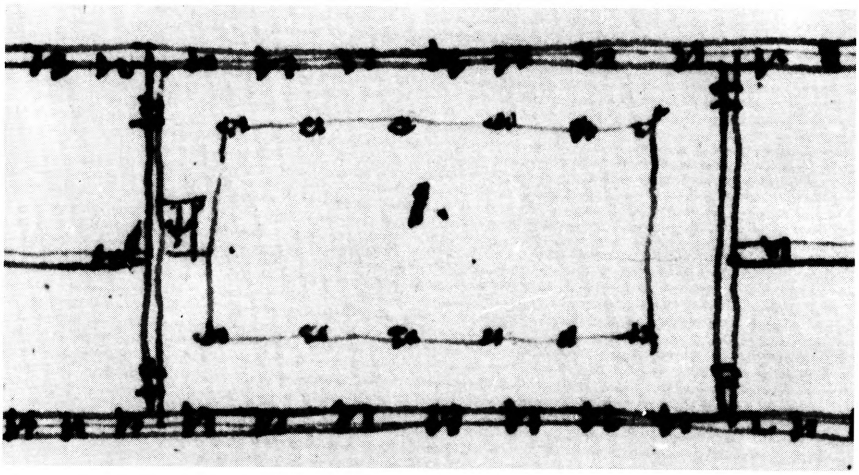

Fig. 35. Kirken i Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen (s. 57). Kongeetagen. Detalje af Tessins skitse 1687, jfr. fig. 32. Nationalmuseum, Stockholm. — *Castle Chapel in Lambert van Haven's castle project for Slotsholmen. The King's Floor. Detail of Tessin's sketch 1687.*

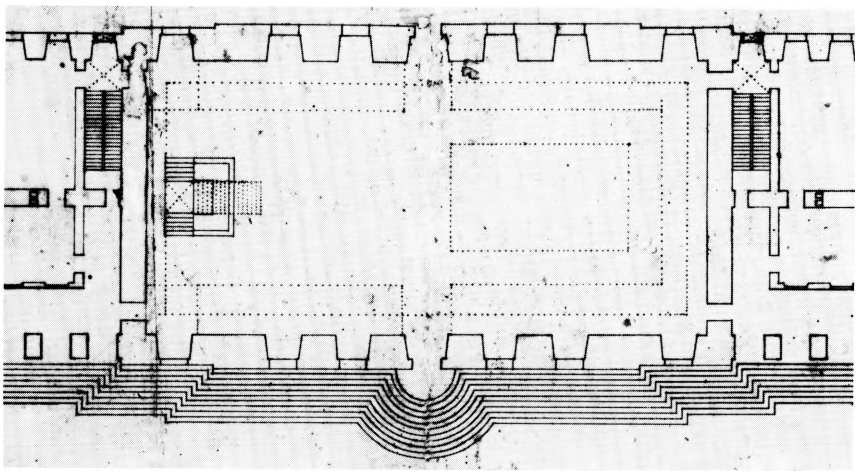

Fig. 36. Kirken i Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen. Plan af stueetagen (s. 55). 1:600. Detalje af fig. 31. Bregentved godsarkiv. — *The Chapel in Lambert van Haven's castle project for Slotsholmen. Plan of the Ground Floor.*

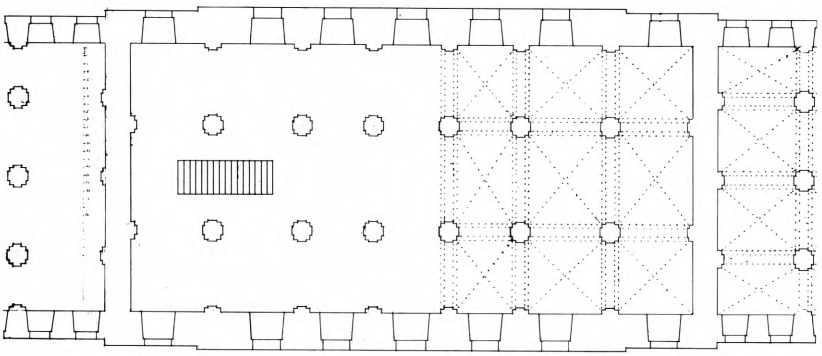

Fig. 37. Kirken i Lambert van Havens projekterede slot på Slotsholmen. Kælderplan (s. 55). 1:600. Tegning. Kobberstiksamlingen. — *The Chapel in Lambert van Haven's castle project for Slotsholmen. Plan of cellar.*

tisk, ca. 1,8 m bredt felt, der er angivet som overhvælvet. Hertil slutter sig yderligere to trapper i øst og vest, tegnet i fuldt optrukket streg. Hen over den lange rampe er med en dobbeltlinje afstukket et rektangulært felt, og inden for dette et mindre, hvis bredde sammenfalder med rampen, mens dybden er ca. 1,3 m. Hele opbygningen kan næppe tolkes som andet end kirkens alter med alterbord og alterskranke, lagt foran et kvadratisk podium, hvortil en række trin fører.[173] Under forhøjningen findes en trappe til kælderen, der måske i lighed med den eksisterende slotskirke skulle fungere som gravkrypt. Det usædvanlige arrangement bag alterbordet kunne muligvis tolkes som en forhøjning, hvorunder en hvælvet nedgang førte til kælderen, mens selve podiet efter de to trapper at dømme kunne have rummet en prædikestol.[174] I givet fald ville det have været et tidligt eksempel på et prædikestolsalter og måske det første af sin art herhjemme.[175] På Tessins skitse af kongeetagen (fig. 35) er oven over denne opbygning indtegnet et rektangulært felt som en trappe. Det er dog vanskeligt at få dens tilstedeværelse til at harmonere med et eventuelt prædikestolsalter, hvis den er ført vinkelret ud fra kirkens bagvæg og frem til galleriets forside, som det tilsyneladende er angivet. Måske er det blot en opgang til etagen ovenover, hvor et orgel kunne tænkes anbragt.

Sammenholdes planerne af stue- og kongeetagen med Tessins kommentarer, fremgår det klart, at kirken var udstyret med et pillebåret galleri, ført omkring rummets vægge. De to rækker af hver seks piller, der ifølge Tessins skitse er anbragt ud for hver vinduespille, opdeler kirkesalen i et bredt midtskib og to smalle sideskibe, men tilsyneladende uden korrespondance med kælderens støttesystem. I kongeetagen skulle galleriet, som fremhævet af Tessin, tjene til kommunikation mellem kongens gemakker i nord og dronningens i syd. Højst sandsynligt har galleriet været planlagt med endnu et stokværk, dvs. ialt tre, således at det også kunne tjene som forbindelsesvej for vestfløjens tredje etage. Hvor kongestol eller orgel skulle placeres, er uvist. Aftegnet i stueetagens nordre halvdel er et ca. 8×13 m stort rektangel, der antagelig kan tolkes som en blok af stolestader.[176] En række af de punkterede linjer, der følger rummets ydervægge med en afbrydelse ud for altret og tværaksen igennem hovedindgangen, kan måske også tydes som angivelser af stole.[177]

I sin opbygning med omløbende galleri på formentlig tre stokværk ville Lambert van Havens slotskirke have føjet sig ind i traditionen af hjemlige fyrstekapeller (jfr. s. 33), men manglen på præcis viden om galleriets udformning gør det umuligt at karakterisere dette nærmere. Det skal dog bemærkes, at det pillebårne galleri i tre stokværk genfindes i J. C. Ernsts kirke på Frederik IV.s ombyggede slot (jfr. s. 75f.), og det kan derfor ikke udelukkes, at det ældre projekt har givet ideer til udformningen af den 40 år senere opførte slotskirke.

NOTER

Mål anføres i *alen* (= 0,627 m), når dimensionerne er opgivet i de skrevne kilder, mens der benyttes *metermål,* når den omtalte bygning eller genstand er bevaret eller kendes fra tegninger.

BYGNINGSHISTORIE S. 22-29

[1] KbhDipl. I, nr. 78. Fra det 14. århundrede er borgen regelmæssig omtalt som Københavns slot eller Københavns Hus, jfr. KbhDipl. I, nr. 56, 68 og Ramsing: Københavns Topografi, s. 14. For slottets historie i tiden 1369-1731 bygger fremstillingen i første række på Gamrath, s. 48-166.

[2] På trods af udgravningerne af Blåtårns ruiner, samt rester fra riddersalen og bygninger syd herfor, er rekonstruktionen af slottets genrejsning før Christian III behæftet med stor usikkerhed, jfr. Gamrath, s. 56 f. og nedenfor, s. 25 f.

[3] G. Galster: Christoffer Parsbergs Hofholdningsrgsk. 1447, i DaMag. 1. rk. VI, 204-20.

[4] DaKanc. Reg. 108A, pk. 2: Kongernes hofholdningsrgsk. 1487.

[5] Jfr. note 4, 1493.

[6] Peder Resen: Descriptio Hafniæ, ms. i KglBibl. Kallske Saml. 37, fol. Klokkens indskrift lød »Anno Dñi Jesu Chr. MCDXCI«.

[7] Danmarks Riges Krønike, 1599 (fot. repr. 1977), s. 301.

[8] Rørdam, Kjøbenhavns Kirker og Klostre, s. 152f.

[9] Jfr. Elementa ad fontium editiones, XXIV, udg. af J. Steen Jensen og C. Lanckoronska, Rom, 1971, nr. 2. Her tolkes brevet dog fejlagtigt som en henvisning til en S. Olavs gudstjeneste. Om S. Elof og hans kult på Øland, jfr. også Ragnhild Boström i SvK. (Gärdslösa kyrka, Öland, bd. 177, 1978, s. 10, note 3).

[10] Der nævnes tømrere, snedkere, stenhuggere og murmestre på slottet, jfr, mester Michiels brev til kongen 1521, udg. af Otto Norn: Mester Michiels to Breve til Christian den Anden, 1948, s. 14.

[11] Norn, s. 22.

[12] Norn, s. 12.

[13] Jfr. C. F. Allen: Christiern den Anden 1513-1523, 1867 (De tre nordiske Rigers Historie) s. 101 f.

[14] Resen, jfr. note 6. Det omtalte tårn kan ikke være identisk med kirketårnet, der er medtaget på opmålingerne af slottet fra 1707 (jfr. s. 30). R. Mejborg i Ude og Hjemme, nr. 78, 30. marts 1879, s. 262, identificerer tårnet med det lille firkantede tårn mod slotsgraven ved muren mellem drabantsals- og kirkefløjen og betegner det rent hypotetisk som klokketårnet til det af Christian III nedbrudte slotskapel (sic). På prospekter fra 1600'rne (jfr. note 68) ses her et firkantet fremspring, der vel snarere må tolkes som en »hemmelighed«. Klokkernes indskrifter, der alle var formet som disticha, lød: 1. »Flos Decus & Stella, confirmat tum pia bella / Filia Burgundis Danica multa Salus« (Blomst, pryd og stjerne bekræfter da den smukke, fromme datter for Burgunderne, megen dansk retfærd). 2. »Regnorum Sceptra Christianus quando tenebat / MD(X?) cum Sex fundimur ecce Deo« (Dengang Christian holdt Rigernes sceptre, 15(1?)6, se, da støbes vi til Gud). 3. »Anna Parens Hujus Patrona Loci Veneranda / Mox Tibi Devotos Protege continuo« (Moder Anna, ærværdige beskytterinde for dette sted, beskyt straks og fremdeles de dig tilbedende). Denne klokke var udført 1520 under Christian II.

[15] Resen, jfr. note 6, refererer, dog uden navns nævnelse nogle (»nonnulli«), der fremfører denne teori og yderligere tilføjer, at Absalon havde Anna som patronesse. Jfr. også E. Pontoppidan: Origines Hafnienses, 1729 (1760), s. 259f.

[16] Lektor Poul Helgesens historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken, udg. af A. Heise, 1890-91 (nyoptr. 1967), s. 116f.

[17] Opmålingerne, der er fordelt mellem KglBibl. (ms. på Håndskriftsaml., Nykgl. Saml. 386^{c}, fol. og tegninger på Billedsaml.) og Forsvarets Bygningstjenestes arkiv, omfatter: Planer af stueetage, første etage samt etage under riddersalen, tværsnit af konge-, riddersals-, køkken-, drabantsals- og kirkefløj samt sukkerbageriet. Endelig opstalter af drabantsalsfløjen og riddersalsfløjen mod slotsgraven, de samme fløje mod slotsgården; desuden kongefløjen med Blåtårn og rådstuefløj, vist mod gården. Den sidstnævnte tegning er som den eneste af de bevarede dateret 1707.

[18] Jfr. F. R. Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie, 1872-78, s. 193.

[19] Jfr. note 8 (Absalons Borg), s. 40ff.

[20] H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, II, 1940, s. 18 omtaler det rektangulære hus fra senmiddelalderen, hvis fundamenter ligger inde på slotsgårdens område, jfr. fig. 6, men hævder uden egentligt bevis, at denne utvivlsomt bl.a. har rummet slotskapellet.

[21] Jfr. Gamrath, s. 80f.

[22] Jfr. Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar, i Scandia, VI, 1933, s.293f.

[23] Otto Norn: Christian Ill's Borge, 1949.

[24] Kilder til ombygningen er publiceret af F. R. Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie, 1872-78, s. 181-200. Desuden i Danske Samlinger, III, 1867-68, s. 69f. og KbhDipl. IV, 537f.

[25] Jfr. Norn, op.cit., s. 193 og samme i Weilbach: KunstLeks. III, 1952, s. 447f.

[26] Huset skulle opføres i en »fadzoenn«, så det blev lige som det stod udi en »buckt« og ikke havde hjørner ud fra den gamle mur, jfr. Friis, s. 185.

[27] Jfr. også Gamrath, s. 81.

[28] Friis, s. 189f. Lensmanden på slottet, Peder Godske refererede 17. okt. 1554 kongens befaling om at afbryde spæret over jomfrukammeret (prinsesseføjen) og over »Cappelenn« fra det nye hus, som nu er opsat og indtil den ny køkkengavl. Denne bygning skulle forhøjes og »anderledes foretages« end tidligere.

[29] KbhDipl. IV, 555.

[30] Jfr. note 29, s. 557.

[31] Friis, s. 193.

[32] KbhDipl. IV, 558.

[33] Gamrath, s. 83.

[34] Rtm.rgsk.

[35] Friis, s. 199.

[36] Det er desuden tankevækkende, at kongen på samme tid lod bestille en døbefont og i denne forbindelse kyndelmisse (2. febr.) 1557 modtog tre udkast gennem tolderen i Helsingør, Sander Leyel, udført af den samme mester, der udførte kongens faders gravmæle, dvs. sandsynligvis Cornelis Floris i Antwerpen, jfr. Chr. Axel Jensen: Om Cornelis Floris' Arbejder i Danmark, i Tilskueren, maj 1932, s. 368f. Fonten blev imidlertid afbestilt herfra, da kongen selv havde mestre, der kunne udføre den, jfr. KancBrevb. 5. febr. 1557. Fonten er blevet identificeret med den Cornelis Floris tilskrevne døbefont i Sønderborg slotskirke, jfr. DK. SJyll. s. 2136, der dog ikke omtaler den ovennævnte afbestilling; ej heller den bemærkelsesværdige iagttagelse, gjort under kirkens restaurering 1955-56, af fontehimlen, der er forsynet med Christian III.s og dronning Dorotheas våben, er stafferet med en marmormaling, der næppe er udført af dronning Dorotheas kapelmaler, jfr. indberetning i NM2. Byggeriet på Sønderborg var i begyndelsen af 1557 langtfra så vidt, at det synes relevant at bestille en døbefont til kirken, der først indrettedes 1568-70, jfr. Norn, s. 24f. Døbefonten og den tilhørende himmel kan derfor oprindelig have haft en anden placering, og det er fristende her at pege på den københavnske slotskirke, der indrettedes på dette tidspunkt. Dog etableredes også kapeller på Nyborg slot og Koldinghus under Christian III, jfr. note 39. Hvad grunden til en eventuel flytning fra et af disse slotskapeller til Sønderborg skulle være, er dog vanskeligt at forklare.

[37] DaMag. 6.rk., 2, 1916, s. 9.

[38] Jacob Grimm: Deutsche Wörterbuch, Leipzig 1860, II, sp. 243, anfører »Porkirche« = »Borkirche«, dvs. suggestus, ambo ecclesia eller koret. »Die porkirche (poerkirche, borkirche)« i betydningen galleri eller pulpitur er anvendt o. 1540 i bygningsrgsk. til kirken i Torgau på Schloss Hartenfels, jfr. Walter Ohle: Die protestantischen Schlosskapellen der Renaissance in Deutschland, Leipzig 1936, s. 8, 13f., 67f.

[39] Kongens kapeller på Nyborg slot og Koldinghus synes at have været lige så beskedne, jfr. Norn, s. 68, 39, 174. Også på Malmøhus var et kapel i kongefløjens stueetage, jfr. s. 87.

[40] KancBrevb.

[41] Jfr. Charles Christensen: Gamle bygninger på Slotsholmen, i HistMeddKbh., 4. rk., VI, 355f.

[42] Jfr. den franske gesandt Louis Deshayes, baron de Courmenins beretning fra 1629, citeret af O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, IV, 1885, s. 191. Det er fristende, som Charles Christensen, s. 364, at knytte Tøjhusanlægget, hvis øst-vestgående forbindelsesbygning mærkelig nok aldrig blev opført, sammen med kongens eventuelle planer om et nyt residensslot på Slotsholmen, med hovedaksen ført i nord-sydgående retning gennem havnen. I Lambert van Havens projekter til et residensslot overvejedes godt 50 år senere en lignende sammenknytning af slottets og Tøjhusanlæggets (nu suppleret med Bibliotek- og Kunstkammerbygningen) plan, jfr. s. 53 f. Louis Deshayes omtaler i øvrigt et andet projekt vedrørende opførelsen af et slot hinsides Holmen ved havet (ved Krabbelykke), jfr. s. 192.

[43] Lensrgsk. 1599-1603.

[44] Rtm.rgsk. Af mindre ændringer er en alterkandes supplering med en knap i 1602, betalingen til Jens snedker for en stol til kirken 1603, og reparation af en gammel messehagel, 1604, jfr. Lensrgsk.

[45] Jfr. Lensrgsk. Mindre forbedringer er anskaffelsen af en ny messeskjorte 1613, og et alterbæger 1621.

[46] Jfr. C. C. Andersen: Kjøbenhavns Slot, 1902, s. 21-22, dog uden kildeangivelser. Oplysningen er forgæves søgt verificeret i Rtm.rgsk., Lensrgsk., KancBrevb. og Christian IV.s egenhændige breve. Ifølge Rtm.rgsk., 8.juni 1622 blev dog en stor dør for kirken bemalet.

[47] Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia, III, 1878-80, s. 229.

[48] Jfr. note 47, s.240f.

[49] Charles Ogier: Det Store Bilager i Kjøbenhavn 1634, (Memoirer og Breve, udg. af J. Clausen og P. F. Rist, XX), 1914, s. 32, 36, 71.

[50] Reg. 108b, 49 a-c. Bygningsarbejder for S. Annæ værk og forskellige bygninger for Københavns slot.

[51] Reg. 108b, 8. Rgsk. over forskellige udgifter i anledning af prins Christian (V)s Bilager 1634, og Rtm.rgsk. 28.juni 1634. Her nævnes også et spir over runddelen mod slotspladsen.

[52] Rtm.rgsk.; Rtk. 216.272, regning fra maler William Hornbolt 23. dec. 1641.

[53] Jfr. E. Pontoppidan: Origines Hafnienses, (1729), 1760, s. 267 f. i et referat af den franske gesandt Deshayes.

[54] Jfr. Gamrath, s. 123; Lund, s. 167f.

[55] Fr. Schiøtt: Kong Frederik III.s Biblioteks- og

Fig. 38. Ruinfragment af kirkefløjens nordvestmur (s. 25, 30). HL fot. 1982. — *Ruin fragment from the north western part of the Chapel Wing.*

Kunstkammerbygning, i Arkitechten, X, 1907-08, s. 261.

[56] De tidligste inventarier for kirken daterer sig fra 1624, 1629, 1632, 1634, 1638, 1641, 1649 og 1654, men bortset fra en omtale af kongens gamle stol 1638, findes her kun opregninger af altrets udstyr (sølvtøj, tekstiler, liturgiske bøger), jfr. Københavns Lens Kvittanciarumsbilag, 1599-1657.

[57] Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk.

[58] Den grønne farve nævnes også 1641 ved prinsens og frøknernes stole, og 1651 indvendig på ny i prinsens stol, jfr. Rtk. 216.272.

[59] En forordning, udfærdiget 29. nov. 1662, kort efter enevældens indførelse, angiver placeringen på de fem første stole, med overstatholder, præmierminister grev Christian Rantzau, feltherre Hans Schack og rigets skatmester Hannibal Sehested i den forreste stol, jfr. DaMag. V, 1751, s. 32. Mere udførlige er planerne 1693 og 1695, der omfatter i alt 21 stole, fordelt i to rækker med henholdsvis nord og syd med K. F. Gyldenløve på den første stol i syd, gehejmeråder, der er grever, på anden stol øverst i nordrækken og afsluttende med de laveste hofbetjente nederst i nordrækken, jfr. OHM, I. O. 3, Ceremonialia, ca. 1670-1746, og KglBibl. Ny kgl. Saml. 1060[c], 4° (fig. 28).

[60] Sj.Tegn. 1669, fol. 734.

[61] E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber, 1918, s. 88.

[62] Rtk. 216.279, 26. nov. 1670 snedkerarbejde ved interimskirkens montering og Rtk. 216,275, 13. marts 1672 med omtale af nøgler til to kirkestole på den store sal. I juli 1672 nævnes dog prins Jørgens stol *i kirken.*

[63] Rtk. 216.275, 12. sept. 1671, 6. jan. s.å.

[64] Rtk. 216.275, 4. jan. 1672-13. marts 1672.

[65] Rtk. 2215.35, Diverse dokumenter vedr. det kgl. bygningsvæsen 1680-1823.

[66] Sj.Tegn.

BYGNINGSBESKRIVELSE S. 30-35

[67] De spredte udgravningsnotater, jfr. note 8 og 19 lader mange spørgsmål ubesvarede. Heri nævnes, at der på kirkemurens nordøstside lå rester af et teglstensgulv, hvilket kunne tyde på, at muren (fig. 38) har hørt til en bygning, der stod inden for ringmuren, jfr. s. 41. Det antydes også, at murens ydre beklædning af store regelmæssige munkesten (ca. 26-27 cm lange, 8-9 cm brede og ca. 12-13 cm høje med meget karakteristiske, ca. 2,5 cm brede fuger med midtstribe imellem, tillige med selve kernen kunne være en påmuring af samme art, som ses på den store teglstensklump, der står nordvest for denne. Ved en undersøgelse af kassemuren juni 1982 kunne der konstateres en hulmur på mere end 1 m på langs af teglstensmuren nærmest ringmuren, hvilket bekræfter formodningen om en eventuel påmuring. Det står således som et åbent spørgsmål, om kirkefløjens senere gårdfacade oprindelig skulle være indgået i en ældre bygning på selve slotsgårdens område i forlængelse af det rektangulære hus, jfr. også notaternes omtale af resterne fra et gult kirkegulv under den mur, der dannede gavle efter 1369 (?), s. 11 og 259.

[68] Jfr. det tilstødende afsnit vest for kirken, runddelens to øverste stokværk, der er gengivet på van Wijcks prospekt fra 1611, kongefløjens nedre stokværk mod gården og drabantsalsfløjens øverste stokværk med slotsgraven. Dette stokværk, der ikke ses på gengivelser før 1660, er formentlig senere tilføjelse til fløjens ydre del. Sml. Gamrath, fig. 72, 78 og 91 med fig. 125 og 135.

[69] På planen over 1. etage i KglBibl.s Billedsamling ses kun de to østligste vinduer, mens planen i Forsvarets Bygningstjeneste (fig. 29) også angiver et vindue vest herfor, omtrent oven over prædikestolen.

[70] Forbindelsesgangen må derfor være forhøjet på dette sted i forhold til det niveau, der er angivet på tværsnittet fig. 15.

[71] Jfr. Rtk. 216.274, 1652 og Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. 1707.

[72] Således 1602, jfr. Lensrgsk. og 1653, jfr. Rtk. 216.274.

[73] F.eks. ved Frederik III.s castrum doloris, hvor kirken beklædes med Hamburger- og engelsk bay. Rtk. 216.251 og reformationsjubilæet 1717, jfr. s. 29.

[74] En parallel til dette hvælv, der også var benyttet i et lille gemak i kongefløjens næstøverste stokværk, jfr. C. C. Andersen: Kjøbenhavns Slot, Tavle VII, findes i Holmens kirke. Hvælvingerne her er ganske vist først opsat i 1640'rne, men kan have haft ældre forgængere, DK. Kbh.By, 2, s.42f., 29f.

[75] Jfr. inventarrgsk. 1638-1722, Københavns Lens

Kvittanciarumsbilag 1599-1657 (1638-54); Rtk. Rev.rgsk. slotsrgsk. 1666-1722.

[76] På planen fra Forsvarets Bygningstjeneste er vist en åbning mod drabantsalen (fig. 29).

[77] Jfr. s. 45 og note 109.

[78] Jfr. Kronborg (1577-82, DK. Frborg. s. 562ff.), Nykøbing (1588-94, DK. Maribo s. 251 ff.), Koldinghus (1601-03) og Frederiksborg (1606-17), DK. Frborg. s. 1673ff.). I de to sidstnævnte slotskapeller er det klassicerende stengalleri harmonisk sammensmeltet med hvælvets bærende piller. Antagelig har dog allerede Hansborgs kapel (indviet 1566, DK. SJyll. s. 237 f.) haft omløbende galleri mellem rummets højtbesungne »høje, glatte stensøjler«. En undtagelse blandt disse kapeller var Skanderborg slotskirke (opført o. 1572), hvor det enkle, fladloftede rum i slottets sydende havde pulpiturer ved vestvæggen (kongelogen) og i syd, jfr. Otto Norn: Skanderborg Slotskirke, i Arkitekten, XLVI, 1944, s. 105-110.

[79] Denne opstilling, der formentlig allerede var benyttet i Sønderborg slotskapel i dets tidligste skikkelse (1568-70, DK. SJyll. s. 2128ff.) findes i Nykøbing, Koldinghus og på Frederiksborg. I sidstnævnte kirke er dog endnu en kongestol på gulvet, umiddelbart på højre side af altret. I Kronborg har Frederik II måske oprindelig indtaget sin plads under vestsidens orgelpulpitur modsat altret og adskilt fra dronningens plads i nord, jfr. Harald Langberg: Kronborg. Vejledning for slottets gæster, 1979, s. 24.

[80] Denne disposition var benyttet i det af Luther indviede kapel på Schloss Hartenfels i Torgau som det ældste af de sachsiske slotskapeller, der i flere henseender blev eksempeldannende for det hjemlige byggeri, jfr. note 38, s. 4ff. og Hans-Joachim Krause: Die Schloss-Kapelle der Renaissance in Sachsen, Berlin 1970, s. 9. Herhjemme fandtes som nævnt i Skanderborg kirke en kongestol på altrets højre side. Desuden på Sønderborg (efter 1616, og på Kronborg (indrettet under Christian IV). Paralleller til de adskilte stole for kongen og dronningen fandtes allerede i Christian II.s kapel på Københavns slot. Endvidere som nævnt antagelig på Kronborg, på Gottorp (før 1610, formentlig placeret henholdsvis på altrets højre og venstre side, jfr. Jochen Pause: Zur Ausstattungsgeschichte der Gottorfer Schlosskapelle i Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, 24, 1979, s. 89, note 23), Sønderborg (efter 1616) og Frederiksborg.

[81] Jfr. Rtk.rev.rgsk. Amalienborg inv.rgsk. 1794-96. Alterklædet på Rosenborg har inv.nr. 31 Pakke 3,a. Foruden dette overførtes ved samme lejlighed et rødt fløjlsalterklæde, et fløjisdækken til altergelænderet, fire fløjlspuder til knæfaldet, fem røde blommede caffaspuder med Christian IV.' navn, et alterklæde af netteldug med kniplinger, fem kirketavler, to pengekasser, et timeglas. Det er ikke klart, til hvilke af slotskirkerne genstandene har hørt. De lader sig endnu følge i Rosenborgs inventarprotokoller til 1851, hvor tillige anføres en kobberkande, vel identisk med den s. 41 omtalte. Herefter er deres videre skæbne ikke ganske afklaret. Alterklæderne af fløjl og netteldug var 1860 på Frederiksberg slot, tillige med de fire fløjlspuder, men fløjlsalterklædet blev samme år tilbageleveret til Rosenborg, hvor det dog ikke synes at kunne identificeres. Det samme gælder de øvrige genstande, bortset fra timeglasset, der kan være identisk med et af de tre, der opbevares i Frederik IV.s værelse (inv.nr. 10-137, 25-64 og 25-647).

[82] 25. dec. 1625 afregnede klokkeren og kapeldegnen for et nyt alterklæde, vel det ovennævnte, jfr. Lensrgsk.

[83] I arkivalierne er lejlighedsvis omtalt forskellige alterklæder, messehagler, altersølv og andre kirkelige inventarstykker, der opbevares i Sølvkammeret, således 1521 et fløjls »Kirck Deken« og et tilsvarende klæde af gyldenstykke, indleveret af mor Sigbrit, jfr. DaKanc. B46, nr. B38a. Jfr. også Reg. 108b, nr. 10. Rgsk. over Sølvkammeret 1622-35. Disse genstande er dog kun medtaget i det følgende, når provenien-sen fra slotskirken udtrykkelig er nævnt.

[84] Jfr. Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. Det forrige omtales som aldrig i brug og opbevares hos degnen.

[85] I Bernhard Wusenbeucz's beretning 1567 nævnes kun »ain altar«, jfr. note 37.

[86] Dimensionerne stemmer temmelig nøje overens med virkeligheden; alterskabets højde og bredde er 2,53 m × 2,435 m, mens tegningen viser ca. 2,35 m × 2,35 m (3 alen og 18 tommer). Skabets sidepartier er dog, ligesom det inderste sæt fløje, i deres øvre kontur tegnet omvendt af det faktiske.

[87] Jfr. note 57, 1728-31 og Francis Beckett: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder, 1895, s. 169.

[88] En udførlig beskrivelse af altertavlens udformning og billedprogram vil fremkomme i DK.s udgivelse af Viborg Søndre sogns kirke.

[89] Den oprindelige predella angives også på tegningen at have understøttet de to inderste malede sidefløje, ikke kun selve alterskabet som den nuværende. Selv om alterfoden som nævnt blev sendt til Viborg, har man øjensynlig valgt at udføre en ny. Det understøttes af det faktum, at der blandt de talrige indridsede årstal på predellaens bagside ikke findes noget ældre end 1728. Jfr. også Jens Borøds rapport af 10. maj 1982, NM Farvekonserveringen. Altertavlen var 1980-82 genstand for en undersøgelse og rensning, hvor de afskallede farvelag fæstnedes på ny. Herunder blev påvist i alt 22 eksempler på Antwerpens karakteristiske mærke med den udspilede hånd,

hvoraf i al fald to grupper synes udført med samme jern. Malerierne blev undersøgt med en I.R. Videcon monitor, der afslørede flere undertegninger og en række farvebetegnelser (f.eks. YXOY for grøn, Z for rød, IBIX for hvid og GEL for hvid).

[90] Siden Becketts analyse af Viborg-tavlen, op.cit., er et rigt materiale til belysning af Antwerpenertavler fra sengotikken og den tidlige renæssance blevet publiceret, jfr. Johnny Roosval: Retables d'origines néerlandaise dans les pays nordiqves, i Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'art, III, 1933, s. 136 f. Samme: Les peintures des retables néerlandais en suède, i Revue Beige, op.cit., IV, 1934, s. 311-20 og J. de Borchgrave d'Altena: Les retables brabançons conservés en suède, Bruxelles 1948. Samme: Notes pour servir a l'étude des retables anversois, i Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 4. rk., 29, 1957, s. 2-114; 30, 1958, s. 2-54.

[91] Jfr. Roosval, 1933, op.cit., s. 150, der sammenknytter altertavlerne i Arsunda, Hökhuvud, Frustuna og Västerås med Viborgtavlen og antager, at alle er udført af samme værksted i Antverpen, hvis leder betegnes »Viborgmesteren«.

[92] Jfr. Rgsk. over det kongelige Sølvkammer fra 1834-39 (Slotsforvaltningens arkiv). I DK. Sorø s. 616 f. anføres fejlagtigt, at kalken først 1774 kom til Christiansborg slotskirke.

[93] Kalken er af almindelig barokform. Sml. for fod og skaft f.eks. Sønder Asmindrups (skænket 1638, DK. Holbæk s. 192), Undløses (skænket samme år, DK. Holbæk s. 378), Store Tåstrups (1639, DK. Holbæk s. 330), Tibirkes (1656, DK. Frborg s. 1326), Græsteds (1676, DK. Frborg s. 1181).

[94] Bøjlekronen benyttes af enevældsmonarkerne, i hvert fald siden 1670, men kendes i billedfremstillinger både fra Christian IV.s og Frederik III.s tid, jfr. Erik Lassen: Dansk sølv, 1964, s. 108. Det er derfor næppe muligt at benytte anvendelsen af de to forskellige kronetyper som et eventuelt kriterium for forskellig datering af sygesættets dele.

[95] Jfr. note 57, regn. af 5. jan. 1706.

[96] Lensrgsk.

[97] Om motivet, jfr. også J. B. Knipping: Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands, I, Leiden 1974, s. 115ff.

[98] Reg. 108b, nr. 10. Rgsk. over Sølvkammeret 1622-35. Disse har muligvis været benyttet til dåbshandlinger.

[99] Regnskab over Det kongelige Sølvkammer for Aarene 1834 til 1839 incl. og Fortegnelse over det i Det kongelige Sølvkammer værende staten tilhørende guld- og sølvtøj m.v. Herefter antagelig overført til Rosenborg, hvor en kobberkande optræder i inventariet 1851, jfr. note 81. Denne har dog ikke kunnet identificeres.

[100] Dåbsprotokoller for slotsmenigheden kendes først fra 1686, jfr. LA. Kirkebog for hof- og slotskirken, I. Dåbsprotokol 1686-1754.

[101] Københavns Slots lysregistre og Rtk. 216.275.

[102] Rtk. 216.279.

[103] Reg. 108b, 8, Rgsk. over forskellige udgifter i anledning af prins Christians (V) Bilager 1634.

[104] Jfr. note 58. 1666 beklædes to af stolene med fløjl. 1670 erhverves 12,5 alen sort lak til rådernes stole, jfr. Rtk. 216.251.

[105] Rtk. 216.279. Foruden rigsrådernes stole i almindelighed er 1653 omtalt *herremandens* stole, der får fire ny døre, 1660 *rentemesterens* og *pagernes* stole, hvor det mellemliggende rygstykke udskiftes, og samme år tre stole, som rigsmarskallen har ordineret til kvindestole, smykket med tre lange og tre små stykker gitterværk (»gaderværk«). Jfr. Rtk. 216.279. Formentlig identisk med fruentimmer-stolene, hvori fire skamler, nævnt i inventariet 1712-24.

[106] Jfr. Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. I det følgende nævnes yderligere skriftestolen (den nye eller den gamle?) omhængt med røde taftgardiner af 10,5 alen taft med stænger.

[107] Betegnelsen »kirkegangen« kendes fra 1654 (bemaling af fire bænke og tre fjæle i vinduerne oven på kirkegangen, jfr. Rtk. 216.272). 1665 (afbrudt lås fra kirkegangen til drabantsalen, jfr. Rtk. 216.275), 1666 (udført bænk til slotspigerne på kirkegangen, jfr. ibidem), 1673 (vinduer, jfr. Rtk. 216.273). Desuden i inventarrgsk., således 1666 (nøgle til aflåsning af gangen, når kommunion foregår), 1679 (en bænk med rygstykke, samt tre i vinduerne.) Når der 1599-1602 i Lensrgsk. omtales reparation af vinduer i gangen i kirken, er det formentlig også denne, der sigtes til.

[108] Jfr. Rtk. 216.273; regninger fra glarmester Hans Mars vedr. glasruder til kirkegangen (gemene firkantede ruder) og til kongens, dronningens, prinsernes og den fyrstelige stol (franske firkantede ruder).

[109] Placeringen var ved vægtergangen, der løb parallelt med kirkens sydmur (jfr. s. 33). Samtidig på den side, hvor rigsråderne stod, dvs. formentlig ved sydsiden, hvis møbleringen med mands- og kvindeside har svaret til det normale. Indgangen fra vægtergangen eller løngangen er angivet på 1707-opmålingerne (fig. 14, 29), og løngangen opgives i al fald utvetydigt 1661 og 1717 at føre til kongestolen. Jfr. Rtk. 216.227 og SjTegn. Skal man følge stedsangivelsen bogstaveligt, kunne kongestolen principielt have været et hvilket som helst sted på sydvæggen, men mest rimeligt er det at formode en placering i sydvest (her betegnet vest) svarende til den senere. Her kunne kongen sidde uset for de øvrige kirkegængere på gulvet, der ville have ryggen vendt mod majestæten.

[110] 1647 udføres et rør (kakkelovnsrør?) med to døre for, af snedker Søren Ibsen, jfr. Rtk. 216.279. 1649

indsættes fem franske firkantede ruder i kgl. Majestæts »bedde Cammer«, jfr. Rtk. 216.273. 1651 repareres loftet på løngangen for kongens stol, jfr. ibidem, 216.227. 1653 repareres en kakkelovn i kongens stol, jfr. ibidem, 216.282. 1654 anstryges kongens »Bønne Kammer« på vægge og lister med rød limfarve, desuden males to døre røde og en kakkelovn overstryges, jfr. ibidem, 216.272. 1658 og 1660 udflikkes skifertaget på løngangen og over kongens stol, det sidstnævnte muligvis et tag over et fremspring i den lavere løngangs sydvestende med opgangen til kongestolen, jfr. Rtk. 216.275. 1656 og 1658 er desuden lignende reparationer på skifertaget over kongens kirkekammer, vel identisk med møbelkammeret på løngangen (jfr. s. 32f.). 1657ff. forfærdiges glasruder i kongestolen, jfr. Rtk. 216.273.
1661 udføres en vindueskarm med ramme på løngangen, der går til kongestolen, jfr. Rtk. 216.279.
1667 repareres jernkakkelovnen ved kongens stol, jfr. Rtk. 216.275. I forbindelse med Frederik III.s castrum doloris 1670 leveres sort betræk til den kongelige stol og forgemak i kirken, jfr. Rtk. 216.251.

111 Rtk. 216.272.

112 Betræk til en lænestolshynde noteres 1684 i stolekammeret.

113 1712 anføres betræk og hynder under kongestolen, -stolene, samt en hynde under stolekammeret. 1722 står en lænestol i kongestolen, en i stolekammeret, mens de kasserede betræk 1731 er anført under stolekammeret.

114 Rtk. 216.282 og 272.

115 Rtk. 216.275.

116 Begge betegnelser findes 1672 og 1679, mens benævnelsen stolekammer dominerer fra 1684.

117 Rummet er formentlig identisk med det forgemak, der ligesom den kongelige stol beklædes med sort i 1670, jfr. Rtk. 216.251.

118 Jfr. note 57, 1666, 1672.

119 Jfr. note 57, 1672: En armpude, der rakte fremfor de fire vinduer i stolen. Se også 1666: fire fløjlsarmpuder, fire taftgardiner.

120 1690 tilføjes en lang rød fløjlspude, som rækker frem fra to vinduer, samt yderligere en rød fløjlsarmpude i vinduerne.

121 Jfr. note 49. Den kejserlige gesandt brød netop denne regel ved en søndag selv at anbringe sig i den forreste stol, jfr. ibidem.

122 Jfr. note 52. Samme år udførtes en 1 alen lang, 2½ kvarter høj skammel i prinsens stol, der dog forhøjedes det følgende år, jfr. Rtk. 216.279. Samtidig udførtes en bænk som frøkenerne står på, og
1662 yderligere to fodskamler til prinsesserne, ibidem.

123 1666 nævner inventariet kronprinsens stol umiddelbart efter kongestolen og før genstande »neden i kirken«.

124 1684 ff. omtales stolene til kronprinsen, prins Jørgen, prins Christian, prins Carl og prinsesserne som stolekamre. 1707 betegnes de dog som stole. Betegnelserne har således været brugt i flæng om de samme rum.

125 1684 nævnes kun noget rødt klæde under vinduerne. 1707 tilkom tilsyneladende rødt klæde i hele stolen, der ligesom de øvrige tekstiler afgik 1731. 1684 var her tre vinduesgardiner og fem gardinstænger, 1707 erstattet af tre lange gardiner af 1,5 alens længde, tre af 1 alen og 1714 erstattet af fire gardiner på 1,5 alens længde.

126 Rtk.Rev.rgsk. slotsrgsk. Omhænget er nævnt efter kongestolen, men før kronprinsens stol, som da i givet fald også kan være blevet smykket med det; der er også kun nævnt omhæng for denne stol 1666. Hvis placeringen af denne var i nordvest som antaget s. 47, måtte omhænget således føres om hjørnet fra nordpulpituret. Det kan dog ikke udelukkes, at kronprinsens stol på det tidspunkt har været anbragt i nord.

127 1686 nævnt efter prinsessernes stol (og gangen udenfor), 1688 efter kavalerernes stol.

128 Jfr. Angul Hammerich: Musiken ved Christian den Fjerdes Hof, 1892.

129 Det er ikke klart, om kapelmesteren med »det andet«, overfor hvilket pulpituret skulle anbringes, hentyder til det gamle orgelpulpitur, som kongen nævner. I så fald synes Christian IV i hovedsagen enig med kapelmesteren om pladsen, men måske uenig mht. omfanget og udformningen af pulpituret. Men udtrykket »det andet« kunne principielt også referere til et pulpitur med kongestolen, jfr. s. 44f. I så fald drejer uenigheden sig også om den nøjagtige plads.

130 Rtk. 216.272. 1649 omtales lys i kapellet i kirken for instrumentisterne, jfr. Lensrgsk. 1556 udføres en 2,5 alen lang bænk i kapellet, ligesom et futteral til den store viola da gamba og to egefyldinger til positivet, jfr. Rtk. 216.279. Inventariet 1666 omtaler en nøgle til kapellets dør, der 1672 bliver ændret, jfr. Rtk. 216.275. 1673 udføres en dør og et halvt låg til positivet, jfr. Rtk. 216.279. 1675 udføres et »Unterschied«, 6 alen langt og 2 alen højt, sammen med en bænk på kapellet, måske en udbygning af det eksisterende pulpitur, jfr. ibidem.

131 Fem korte røde taftgardiner og en lang og en kort gardinstang, der kasseredes 1731. Når de ikke nævnes før, er det muligvis et indicium for, at pulpituret har undergået en forandring.

132 1672 omtales syv små bænke, 1679 otte, 1686 11 lange og korte, 1707 16 lange og korte, der dog ved kassationen 1724 var reduceret til otte. Desuden 1672 tre gamle stole, 1688 suppleret til fire, 1707 reduceret til en stol uden ryglæn med lammeskind, der kasseres 1727, ligesom en ruslæders stol. 1712

anskaffes en lille fodskammel og en lille skammel til organisten. Begge kasseres 1724.

133 Rtm.rgsk. 1556. Raphaëlis modtog 15. nov. 1556 betaling for det færdige orgel.

134 Ernst Flade: Hermann Raphael Rottenstein-Pock. Zeitschrift für Musikwissenschaft, 15. årg. hft. 1, 1932, s. 7. Ulrich Dähnert: Historische Orgeln in Sachsen, Leipzig 1980, s. 82f.

135 Ernst Flade, s. 4.

136 Mads Kjersgaard: Renaissanceorglet i Dronning Dorotheas Kapel på Sønderborg Slot. 1976.

137 Rtm.rgsk. Ifølge kongens befaling skulle Maass renovere, forbedre »och paa nye igien opflye« orglet. 1630 foretog Johan Lorentz en mindre reparation af »Orgelwerkett udi Slodts-Kircken« (formentlig Raphaëlis-orglet, dersom det stadig har befundet sig i kirken, ellers en afløser for dette eller et positiv).

138 Jfr. note 48. Årsagen til flytningen kan være trange pladsforhold på pulpituret, hvor sangerne og instrumentisterne formentlig også var placeret. En flytning til et andet sted i kirken kan være sket i forbindelse med reparationen 1603, jfr. note 137.

139 Sønderborg-orglets størrelse, opbygning (med hovedværk og positiv) og ombygningshistorie frembyder interessante fællestræk med Raphaëlis-orglet i Københavns slotskapel. Dets oprindelige anlæg er skabt med henblik på en fritstående placering, der ikke har været mulig i Sønderborg-kapellet. I-midlertid findes intet arkivaliemæssigt belæg for, at Københavns slotskapel skulle have afhændet sit Raphaëlis-orgel, og tilsyneladende fik kapellet på intet tidspunkt bygget et orgel, der kunne være dette en værdig afløser. Ved festlighederne i forbindelse med Det store Bilager kan man have været nødsaget til at undvære et stort orgel og nøjes med de forhåndenværende positiver. Ogier beretter ganske vist, at der spilledes orgel i slotskapellet, men han omtaler også orgelspil i salen, selv om man der kun kan have haft et positiv til rådighed. Jfr. i øvrigt note 137 samt Ole Olesen: Kan orglet i Sønderborg slotskapel være identisk med Raphaëlis-orglet fra Københavns slotskapel? (manuskript 1982 i NM2).

140 Rtm.rgsk. Niels Friis anfører i Johan Lorentz, Organist-Bladet 1945, s. 88, en pris på 250 rdl.

141 Jfr. note 84, 1728-31; udgået 27. marts 1732 og Rtk. 2215.35 1741. Positivet, der repareredes af L. D. Kastens 1729, var i brug til 1846, men allerede 1844 havde orgelbyggerne Marcussen & Reuter erklæret, at det ville være meningsløst at bekoste en reparation af det kassable instrument. 1846 fik Fredensborg slotskirke nyt orgel; det gamle opmagasineredes på slottet, men er senere forsvundet.

142 DaMag. 4. rk. l.bd. s. 92. Kongen sender bud efter sangere og musikere samt det positiv, som står i slottets kapel.

143 Rtm.rgsk. I indledningen til J. Clausen og P. Fr. Rists udgave af Charles Ogier: Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634, 1914, anføres det, at istandsættelsen skete under Heinrich Schütz's ledelse, men dette kan ikke have været tilfældet, eftersom betalingen for det færdige arbejde faldt den 21. aug. 1633 og Schütz først kom til landet i dec. samme år. Jfr. også note 137.

144 KbhDipl. V, 526.

145 KbhDipl. VI, 496.

146 Rtk. 216.275.

147 Inventariet for 1673 over tapeter nævner i alt 10 stykker med Daniels historie i forskellige rum, ingen dog i kirken. 1684 nævnes 12 stykker uden angivelse af placering. 1707 er foruden kirkens eksemplar opregnet i alt 16 tapeter med motiv fra Daniels historie. Det er fristende at knytte det store antal Danielstapeter sammen med efterretningerne om de i alt 20 tapeter med motiver fra Daniels historie, som Hans Knieper betaltes for i 1579, leveret i tre omgange i serier af henholdsvis 12, 6 og 2. Længden på disse tapeter varierer fra mellem 3-10 alen, mens bredden ligger fast på 4,5 alen, jfr. F. R. Friis: Samlinger af dansk Bygnings- og Kunsthistorie, 1872-78, 307 f. Tapeterne på Københavns slot har derimod skiftende bredder (mellem 3 og 5 alen) mens længden ligger fast på 4,5 alen. Denne variation kan måske bygge på en misvisende angivelse af de pågældende dimensioner i kilden fra 1579.

148 Jfr. Lensrgsk. 1612, hvor spiret over klokkerne i kirken forbedredes. Ibidem, nævnes fra 1604 regelmæssig en klokker, der varetager kirkens behov; jfr. også KbhDipl. III, 328 og VI, 461 om stadfæstelse af rettigheder 1641 og 1667 for klokkeren ved slotskirken.

149 Det er således uvist, om de af Resen omtalte klokker, ophængt i et lille tårn, der blev nedrevet i begyndelsen af Christian V.s regeringstid, senere kom til kirken, jfr. s. 24 og note 14. 1662 bestilles hos Frantz Roen, klokkestøber i Glückstad, et klokkespil på 28 klokker, men dette sangværk til slotstårnet blev aldrig opsat »formedelst Udygtighed«, jfr. SjTegn. 1662, 23. dec., 1668, 3. dec. og 1669, 16. jan. Det vides dog ikke, om klokkerne var tiltænkt slotskirkens tårn.

150 Således flere af Christian IV.s børn, der var døde på Københavns slot eller midlertidig anbragt her: 1605 Sophie, 1627 Frederik Christian, 1633 Anna Cathrine, 1634 Ulrik, 1647 den udvalgte prins Christian, jfr. Rtm.rgsk. og Lensrgsk. Senere 1652 hertug Frederik, 1658 Dorothea Juliana, 1673 Christian Wilhelm, 1698 Christian, jfr. Lensrgsk., Rtk. 216.275, Nielsen, s. 13 f.

151 I DK anføres, at det måske var to af Frederik IV.s og Anna Sophies børn. Det vides dog ikke med bestemthed, hvor mange børn Anna Sophie fødte. Tre børn, født før 1721, var begravet i Valløby kirke,

mens tre, født efter at moderen var blevet dronning, er begravet i Roskilde domkirke, jfr. A. Fabritius: Anna Sophie. Slægt og personlighed, i Dronning Anna Sophie, 1951, s. 18-20. Hvem af Anna Sophies eventuelle børn det da drejer sig om, er uvist.

DET REFORMERTE KAPEL S. 51

152 L. Bobé: Charlotte Amalie, Königin zu Dänemark, 1940, s. 123.

153 6. aug. 1667 udførte snedker Hans Balche to lange bænke à 6,5 alen til gemakket, hvor der holdes calvinsk prædiken, jfr. Rtk. 216.279.

154 Ifølge C. C. Andersen: Københavns slot, 1902, s. 18, lå det før 1679 (sic) i et forgemak på kongefløjens anden etage over dronningens gemakker. Kilden til denne oplysning er ikke nævnt og findes ikke blandt de her benyttede arkivalier.

155 Rtk. 216.275, sept. 1671 – nov. 1672.

156 26. maj 1674 udføres dørlåse til gemakket, »som nu dronningens kirke skal være«, jfr. Rtk. 216.275. Endvidere vindueskarme, udført 1.juni »ovenover kirken i det gemak, hvor der fremtidig skal prædikes for dronningen«, jfr. ibidem 216.279, samt indsættes vinduer 18. juni i »dronningens den nye Kirche ofver Kongens Kirche«, jfr. ibidem 216.273. I inventariet fra 1679 er kapellet omtalt som beliggende i prins Jørgens forrige gemak, hvilket ifølge 1672-inventariet lå mellem biblioteket og prinsesse Trémoilles' gemak. Det er derfor ukorrekt, når C. C. Andersen, op. cit. s. 17 nævner, at det siden 1679 var anbragt i kongefløjens stueetage mod gården.

157 Jfr. Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. marts 1700. F. Weilbach: Charlottenborg, 1933, s. 31. Inventarets skæbne efter dronningens død 1714 står ikke klart. Det er ikke nævnt i det første udførlige inventarium herefter, jfr. Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. Charlottenborg slots inventarium 1735-39.

158 Snedkeren udfører 11 store vindueskarme, hver med fire rammer, samt to karme, halvt så store, smeden beslår 12 karme à fire vinduer, glarmesteren indsætter glas i to dobbelte karme à fire vinduer, fem + fire, ligeledes à fire vinduer, samt to enkelte karme, maleren maler 16 vinduer, der opsættes 18 gardinstænger, men omtales kun 12 gardiner for vinduerne i inventarierne.

159 1690 var kammerhængslet sammen med gardiner, bord- og bænkedække samt tre stole med rødt læder deponeret hos fyrbøderen, da dronningen bar sorg over sin moder (†1683), jfr. inv.rgsk. 1690.

160 15. juni 1674 udføres fem vindueskarme i skillevæggen, bag hvilken dronningen vil sidde. Vinduerne var forsynet med springfjedre, så de kunne skydes op, jfr. Rtk. 216.279 og 216.275. På dronningens befaling 5. juli forhøjedes to af karmene og en dør ændredes, jfr. Rtk. 216.279.

161 Under stolen var en fyrrebro (»brygge«), beklædt med grønt klæde 1679, men 1684 midlertidig erstattet med sort klæde, 2,5 bredder bredt, 10 alen langt.

LAMBERT VAN HAVENS PROJEKT S. 52-57

162 Om Lambert van Havens projekt, jfr. Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, Stockholm 1924, s. 20f.; Vilh. Lorenzen: Lambert van Haven, 1936, s. 40f.; Hakon Lund i Danmarks Bygningskunst, udg. Hakon Lund og Knud Millech, 1963, s. 236f. og Lund, s. 169 f I Bregentved godsarkiv er bevaret tegninger til et residensslot i København. Det fremgår dog ikke af disse, der muligvis kan tilskrives Hans Steenwinckel III og dateres til tiden efter 1660, hvor anlægget skulle placeres. Det firfløjede slot, der var opbygget af omtrent identiske bygninger omkring en kvadratisk gård, rummede ifølge planen over hovedetagen en rektangulær kirkesal med galleri på de tre sider og mindre, firkantede udbygninger ved den fjerde side, antagelig koret, flankeret af siderum, måske til sakristi eller skriftestol. Om projektet, jfr. Lund, s. 167-169. Også i Nicodemus Tessin d.y.s projekt til et residensslot på Sophie Amalienborgs jorder, udført 1693f., var planlagt en slotskirke. Denne var anbragt som afslutning på den vestvendte sidefløj som en pendant til teatret og udformet som en hvælvet sal, hvis vægge prydedes med rækker af halvsøjler og halve pilastre, hvorover stod forskellige statuer, jfr. Ragnar Josephson, s. 64 f. Slotskirken er nært beslægtet med kirken på Stockholm slot, opført 1697 f. ligeledes af Tessin.

163 Jfr. Fr. Schiøtt: Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie, i Architekten, IX, 1907, s. 285 og E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber, 1918.

164 Josephson, s. 173-75. Tegningen er på Nationalmuseum, Stockholm (Tessin-Hårleman samlingen, THC 1282).

165 Hovedparten af tegningerne findes på Kobberstiksamlingen (Td 511a, I stor, 1-25). Hertil kommer en plan af stueetagen og en opstalt af sidefacaden i Bregentved slotsarkiv. Desuden to beliggenhedsplaner på NM2 og en beliggenhedsplan, tidligere i Dronningens Håndbibliotek, jfr. Lorenzen, fig. 36.

166 Jfr. beliggenhedsplaner i Kobberstiksamlingen (Td 511a, I stor, 1, 3, 4 og 5), NM2 og tidligere i Dronningens Håndbibliotek.

167 Kobberstiksamlingen (Td 511a, I stor, 2).

168 Planen af stueetagen (Bregentved) viser trappen i sin fulde udstrækning, men den uheldige omstændighed, at den skjulte kældervinduerne mod gården, har øjensynlig ført til, at man havde opgivet den til fordel blot for en sokkel, da Tessin så projektet, jfr.

Tessins notat, Josephson, s. 173. Heller ikke dette arrangement var dog videre vellykket efter Tessins opfattelse, jfr. s. 175. På detaljetegningen af kirkens portal (fig. 34) ses alene en trappe foran indgangen.

169 At dømme efter facadeopstalten (Bregentved) indrammedes risaliterne af rusticerede murbånd gennem alle etager, mens de lodrette accenter inden for disse udgjordes af rusticerede pilastre. På tegningerne af kirkens facade (fig. 33-34) er dog ikke angivet kapitæler og baser for underetagens pilastre, således som det er tilfældet på opstalten af sidefacaden.

170 Josephson, s. 173. Jfr. Vor Frelsers kirke, opført af Lambert van Haven 1682 ff. og Reformert kirke, opført 1688-89. Også Frederik IV.s slotskirke, der opførtes 1722f. (s. 67f.), var udstyret med høje, slanke vinduer.

171 Jfr. note 173. Det er bemærkelsesværdigt, at tårnet hverken er indtegnet på planen af stueetagen eller kongeetagen, måske fordi bygmesteren selv har følt det som et uheldigt appendiks, jfr. Lund, s. 175.

172 Tegninger af tårnet findes på Bregentved og Kobberstiksamlingen (Td 511a, I stor, 17-22). De sidstnævnte tegninger er urigtigt blevet knyttet til Lambert van Havens tårnprojekt til Vor Frelsers kirke, DK. Kbh.by, 2, s.528ff. Spirets romerske reminiscenser er blevet fremhævet af Lund, s. 176.

173 Alterbordets og alterskrankens dimensioner og signatur svarer nøje til de tilsvarende inventarstykker på Lambert van Havens approberede tegning 1682 til Vor Frelsers kirke (NM2).

174 Usikkerheden omkring udformningen af et eventuelt prædikestolsalter på dette sted har gjort det vanskeligt at udpege direkte forbilleder eller paralleller. Prædikestolen kan have været ophængt på en skærmvæg, måske udformet som del af en altertavle, over alterbordet og foran podiet og de to trappeløb. Eller det kunne være føjet til galleriets forside og have forbindelse med den lille trappe, der tilsyneladende er angivet hos Tessin (se nedenfor). Eksempler på de ovennævnte muligheder kendes inden for det protestantiske kirkebyggeri i Tyskland fra anden halvdel af 1600'rne, hvor prædikestolsaltret endnu er på et indledende eksperimenterende stade, jfr. Hartmut Mai: Der evangelische Kanzelaltar, Halle 1969, s. 90-93. En udformning med en dobbeltrappe som opgang til en prædikestol anbragt foran en skærmvæg og over et alterbord kendes hos Leonhard Christoph Sturm: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben, Augsburg 1718, Tab. XIII A. Jfr. også Tab. XIII B.

175 De tidligste danske prædikestolsaltre synes at være Frederiksberg kirkes (1733, DK. Kbh.by 3, s. 440) og Vajsenhusets kirkes (1731-34). I Sverige var det måske Tessins eget i hans kirke i Bo, Värmdö o. 1700, jfr. Josephson: Tessin, II, 1931, s. 130f.

176 Jfr. signaturen for stolestader, angivet med stiplede linjer på plan til Vor Frelsers kirke, jfr. note 173.

177 Linjerne nærmest kirkens midte kunne også markere galleriets placering, mens den yderste linje, der er ført i et ubrudt forløb omkring alle rummets fire sider og desuden går bag alteropbygningen, vanskeligere lader sig sætte i forbindelse hermed.

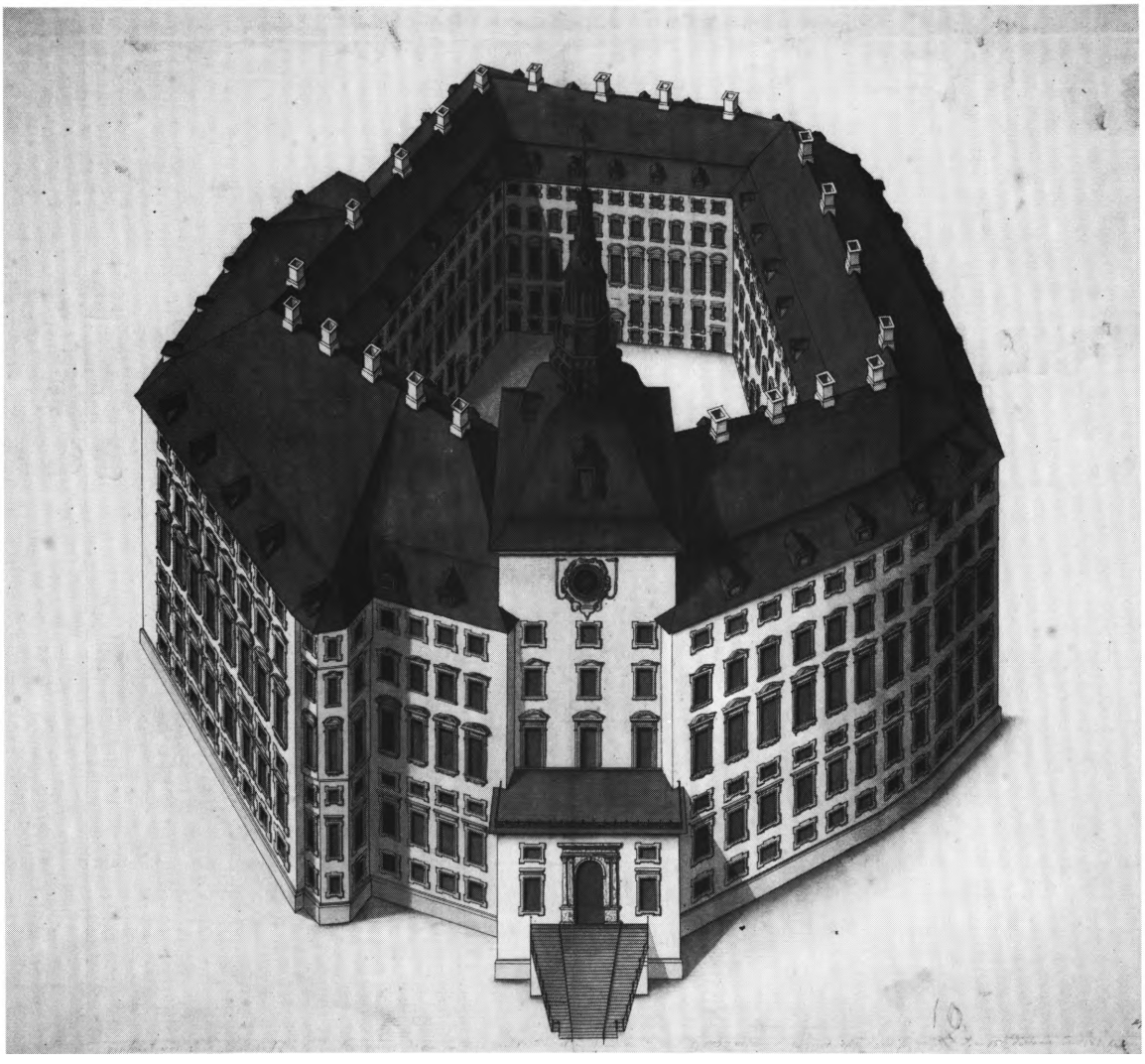

Fig. 39. Københavns slot efter Frederik IV.s ombygning. Fugleperspektiv fra nordøst. Kirkefløjen øverst til venstre. Farvelagt tegning dateret 1727. NM2. — *Copenhagen Castle after alterations and rebuilding by Frederik IV. Bird's-eye view from the north-east. Chapel Wing to the upper left. Colour drawing dated 1727.*

KØBENHAVNS SLOTSKIRKE II 1722-30

NOTER S. 92

INDLEDNING

Frederik IV.s ombygning af Københavns slot

På trods af Christian V.s ihærdige forberedelser blev planerne for opførelsen af et helt nyt residensslot på Amalienborgs jorder skrinlagt under hans søn og efterfølger. Frederik IV valgte i stedet for at prioritere anlægget på Slotsholmen, der i de to første årtier af hans regering blev genstand for en omfattende regulering med opførelsen af løngangen (1701-03) og en række staldbygninger, samt anlægning af en

lysthave ved Frederiksholms Kanal (1701 f.); syd for slotsområdet lod han bygge Staldmestergården (1703-06), Arkivbygningen (1715-30) og Kancellibygningen (1716-21).[1] Reguleringen indpassedes efter akserne i det allerede eksisterende Tøjhuskompleks og det nye bykvarter hinsides Frederiksholms Kanal, hvorfor det var nærliggende at forvente disse hovedlinjer videreført i selve slottet. Men Frederik IV bibeholdt i store træk det gamle slots plan og udstrækning under en vidtgående modernisering, hvor fire fløje, heriblandt kirkefløjen, nyopførtes fra grunden, og de fem øvrige forhøjedes til fem stokværk. Indvendig søgtes alle slottets etager harmoniseret efter kongefløjen, og udvendig spejledes den ny uniformitet i ensartede vinduesformer og murbehandling (fig. 39).

Byggeriet gennemførtes i flere etaper og under medvirken af en række bygmestre. Allerede mellem 1710 og 1714 blev riddersals- og rådstuefløjen med Højesteret ombygget og forhøjet, ligesom et teater indrettedes i bagers- og bryggersfløjen.[2] Bygmester indtil 1713 var Ernst Brandenburger, herefter J. C. Ernst, begge under generalbygmester Wilh. von Platens overopsyn til 1716; fra 1716 var Ernst selv øverste leder som generalbygmester. Efter en pause under de sidste år af Store nordiske Krig intensiveredes arbejdet på ny fra sommeren 1721 med »Veränderrung« ved den ny dronning Anna Sophies gemakker i kongefløjens kongeetage og det nygifte kronprinsepars »logementer« i etagen ovenover. Også portfløjen og Blåtårn blev inddraget i beboelsesarealet.[3] Ansvarshavende for byggeriet, der i store træk synes fuldført ved årets udgang, var bygningsinspektør J. C. Krieger, der samme år var virksom både ved Fredensborg og Odense slot.[4]

1722 synes byggearbejderne at træde ind i en ny fase, der varsler den gennemgribende modernisering 1724-27.[5] Den gamle portfløj sløjfedes, og hovedindgangen med portal og en foranliggende bro anbragtes i slotstårnet. Samtidig sluttedes 8.juli akkord med murermesteren om opførelsen af fundamenter i slotsgraven til to nye bygninger, kirke- og køkkenfløj.[6] Hermed var et afgørende skridt taget henimod forvandlingen af det gamle uharmoniske konglomerat af skæve og uregelmæssige bygningsdele til et mere ensartet anlæg, indordnet efter en tilnærmelsesvis regulær femkant, hvis nordøstlige spids afskæres af Blåtårn (fig. 40). Leder af byggeriet fra 1722 var J. C. Ernst, der attesterede overslag og regninger, også for de arbejder, Krieger havde sat i gang.[7] På byggepladsen sommeren 1722 færdedes i øvrigt en person, der kun ti år senere skulle komme til at lede nedbrydningen af det nyombyggede slot og opførelsen af et langt mere monumentalt anlæg, – Elias David Häusser, kaptajn i fortifikationsetaten, der med en deling soldater var beskæftiget med slotsgravens renovering.[8]

1724 kom der for alvor skred i byggeriet. Under Ernst sluttedes 23. marts kontrakter med murer, tømrer, snedker, smed, glarmester og maler om de fire fløje, der skulle nyopføres: kirken, køkkenet, drabantsalsfløjen og den gamle portfløj.[9] Disse bygninger, der bortset fra slotskirken var af sekundær betydning, havde ud over portfløjen ikke været berørt af de førnævnte ombygningsarbejder. Krieger, der siden udgangen af 1721 havde spillet en underordnet rolle ved Københavns slot, trådte nu atter frem, denne gang som leverandør af tømmer efter året forinden at have præsenteret et lavere tilbud på de samlede materialleverancer, end Ernst kunne klare.[10] Krieger medvirkede i øvrigt også ved udarbejdelsen af overslag for maler- og glarmesterarbejde til de fire fløje (jfr. s. 72).

Næste vigtige etape af byggeriet iværksattes 1725, – forhøjningen med én etage af de øvrige fem fløje (konge-, rådstue-, riddersals- og teaterfløjen, samt Blåtårn). Nu var det dog Krieger, der sluttede håndværkerkontrakterne som leder af denne omfattende opgave, efter at han tilsyneladende havde udkonkurreret Ernst ved at opnå billigere tilbud.[11] Ved udgangen af 1727 var opmuringen og forhøjningen af alle ni fløje i alt væsentligt afsluttet, og de to forskellige murerhold fik udbetalt sidste rate af kontrakten.[12]

1728 herskede der endnu stor travlhed med

interiørernes færdiggørelse, mens arbejdet i de sidste to år af kongens levetid fortrinsvis havde karakter af mindre supplementer og reparationer af det allerede udførte.

Selv om den store modernisering af Københavns slot foregik inden for en overskuelig årrække, lader det sig ikke med sikkerhed afgøre, hvorvidt den var resultatet af én sammenhængende plan eller en række forskellige projekter.[13] Reguleringens hovedlinjer må dog i det mindste have ligget fast fra 1722, muligvis endda året før,[14] med hovedindgangens flytning og udstikningen af kirke- og køkkenfløjens fundamenter. Men adskillige enkeltheder vedrørende det indre synes først afklaret undervejs. Påfaldende er Højesterets skæbne, hvor man trods to moderniseringer 1713-14 og 1722-24 alligevel – formentlig 1726 – besluttede sig for at flytte institutionen fra rådstuefløjen til køkkenfløjen.[15] Af større ændringer er endvidere kirkefløjens nyindretning 1726, hvor det oprindelige pillebårne hvælv fjernes, og de ovenliggende etagers gulve, lofter og skillevægge forandres (jfr. s. 71).

Spørgsmålet om ophavsmanden/-mændene til hele bygningens konkrete form kan heller ikke besvares med sikkerhed ud fra de fremdragne kilder. For byggeriet 1722ff. (muligvis 1721?) har Ernst efter alt at dømme haft hovedansvaret. Det var ham, der 1722 iværksatte de indledende arbejder med den ny port og fundamenterne, ligesom han gennemførte opførelsen af de fire fløje i en ydre udformning og højde, der må have været rettesnor for Krieger, da han videreførte arbejdet med de fem andre fløje.[16] Derimod har Krieger formentlig i vid udstrækning kunnet præge udformningen af det indre i de fløje, han havde overopsyn med.

Materialet af tegninger til belysning af Frederik IV.s ombygning er sparsomt i forhold til situationen omkring Christiansborgs opførelse
o. ti år senere. De approberede tegninger, der nævnes i murer- og tømrerkontrakterne 1724 for de fire fløje, er ikke bevaret, lige så lidt som den model, hvorefter murermester Marcantonio Pelli skulle udføre ombygningerne i kirkefløjen og tømrermester Peter Drejer forarbejde

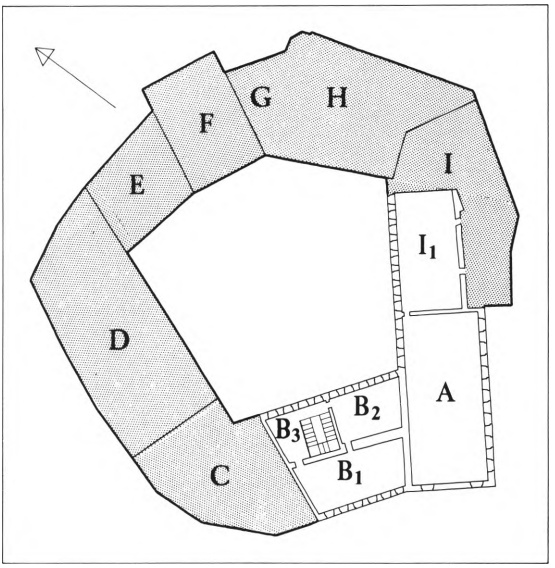

Fig. 40. Oversigtsplan over Københavns slot efter Frederik IV.s ombygning. A: kirkefløj; B_1: Højesteret; B_2: forgemak til Højesteret; B_3: kongens forgemak til Højesteret, alle i køkkenfløj; C: teaterfløj; D: riddersalsfløj; E: rådstuefløj; F: portfløj med Blåtårn; G: den gamle portfløj, inddraget i H: kongefløj; I: drabantsalsfløj; I_1: drabantsal. — *General plan of Copenhagen Castle after alterations and rebuilding by Frederik IV. A. Chapel Wing. Bp Supreme Court. B_2. Antechamber to the Supreme Court. B_3. King's Antechamber to the Supreme Court, all part of the Kitchen Wing. C. Theatre Wing. D. Great Hall Wing. E. Council Hall Wing. F. Gatehouse Wing with the Blue Tower. G. Old Gatehouse Wing, now incorporated in H. King's Wing. I. Guard Room Wing. I_1 Guard Room.*

pulpituret.[17] Derimod kendes fire planer af slottets første (fig. 41), anden, tredje og fjerde etage.[18] Disse er hverken signerede eller daterede. Eftersom den øverste etage er medtaget for alle fløje, turde en terminus post quem være maj 1725, hvor overslag vedrørende forhøjningen forelå, mens en terminus ante quem er elimineringen af kirkens hvælvbærende piller. Et smedeoverslag til denne ombygning forelå allerede 21. juni 1726.[19] En uhyre detaljeret farvelagt tegning af slottets ydre, set i fugleperspektiv fra vest, er dateret 1727 (fig. 39).[20] Herudover giver et tværsnit af køkkenfløjen med den italienske trappe vigtige oplysninger om etagehøjderne.[21]

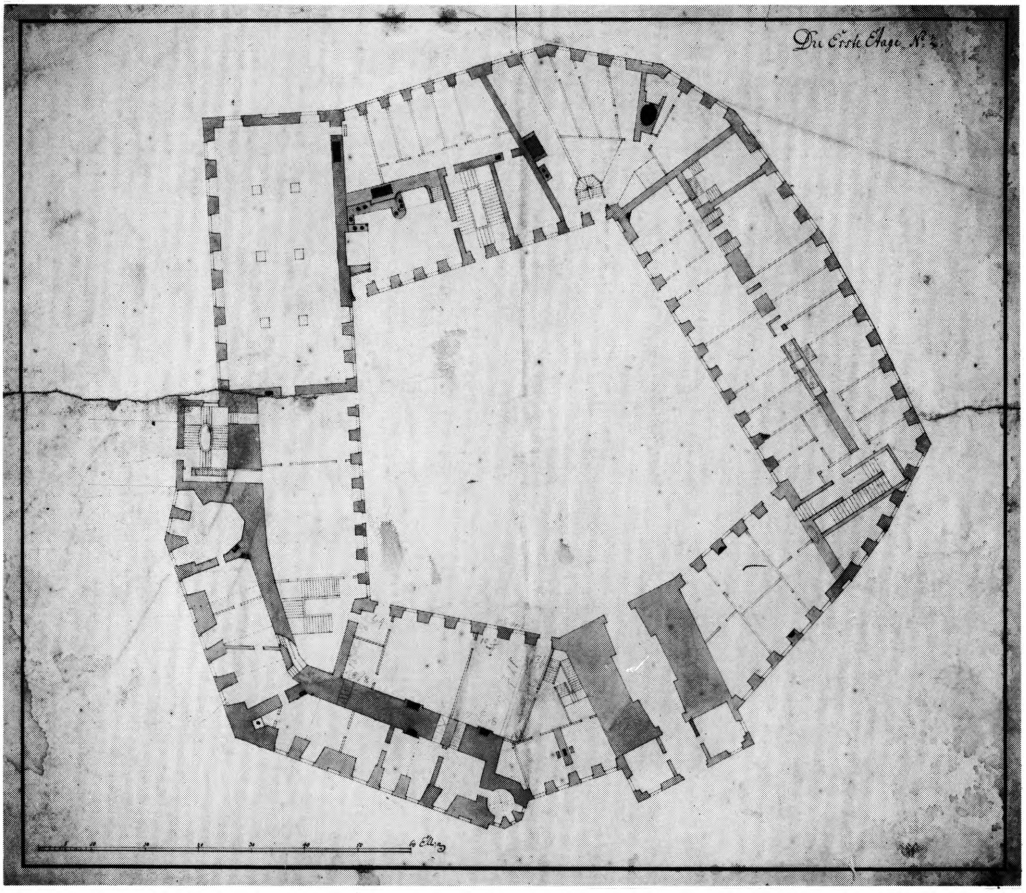

Fig. 41. Københavns slot efter Frederik IV.s ombygning. Første etage (stueetage). 1:900. Plan o. 1725. RA. — *Copenhagen Castle after alterations and rebuilding by Frederik IV. First storey (Ground Floor). Plan c. 1725.*

BYGNINGSHISTORIE

Nedrivningen af det gamle slotskapel og opførelsen af dets efterfølger tog sin begyndelse i sommeren 1722.[22] Efter alt at dømme indledte man med at lægge fundamenterne til de ny kirke- og køkkenfløje i slotsgraven udenfor de eksisterende bygninger. 3. dec. kunne murermester Lars Erichsen meddele, at han havde opført langt mere af kirkemuren end fastlagt, men endnu manglede nedbrydning og ændringer af de gamle mure samt selve grunden for at have opfyldt kontrakten.

Muligvis har der på et tidspunkt hersket uklarhed om det nye byggeris præcise omfang. Herpå tyder et overslag fra blytækkeren 9. dec. 1723 om fornødne kobberplader, ifald det »allernaadigst bliver resolveret« at taget over drabantsalen og kirken skulle blive stående.[23]

Rigtig fart i arbejdet kom der først i marts 1724, da murermester og entreprenør Pelli overtog arbejdet under Ernsts ledelse.[24] Allerede ved årets udgang havde kirke- og køkkenfløjen nået taghøjde, og i oktober 1725 kunne begge bygninger besigtiges som fuldførte.[25]

Samtidig med Pelli havde også en række andre håndværkere sluttet kontrakter om kirkens opførelse. Tømrer Peter Drejer skulle forsigtigt nedbryde det gamle tømmerværk, overhvælve kirken, lægge gulve og lofter i tredje og fjerde

etage, samt udføre tagværket. Endelig udfærdigede han de piller, der skulle bære hvælvet, og det betonedes særligt i overslaget, at disse ville blive tappet ind i underlaget og yderligere befæstet solidt »da selbige das gantzen Hauses Last tragen«.[26] Også dette meldtes udført oktober 1725.[27] Snedker Christian Kutsch lavede desuden vinduesrammer og døre, der blev beslået af hofsmeden Daniel Preisler og for de førstes vedkommende forsynet med glas, samt bemalet.[28] Endelig leverede billedhugger Diderik Gercken vinduesrammerne af sten til de udvendige facader efter kontrakt af 19. juni 1724,[29] og blytækker Guderding betaltes for afbrækning af det gamle kobber på kirkefløjen.[30]

Også med hensyn til inventaret synes der i den første byggefase at være gjort visse overvejelser, hvilket et fragmentarisk bevaret memorandum vedrørende en altertavle tyder på. Dette er ledsaget af et lige så fragmentarisk overslag, dateret 24. jan. 1725 (jfr. s. 82).[31]

Ved årsskiftet 1725/26 må kirken i hovedtræk have stået færdigbygget i den oprindelig planlagte form (fig. 42-43): en rektangulær sal, der strakte sig igennem de to nederste etager og den indskudte mezzanin og som gennem seks (oprindelig planlagt otte) træpiller opdeltes i tre lige brede skibe.[32] Pillerne bar kryds- og stjernehvælv, ligeledes udført af træ. For udefrakommende synes den vigtigste adgangsvej at være via en dør fra slotsgården til et forværelse øst for kirken og herfra gennem en dør i kirkens midtakse. De kongelige synes derimod at have benyttet den lige vej gennem drabantsalen på 2. etage via en lille åbning i kirkens nordøsthjørne, der må være tænkt ført ind til et pulpitur i kirkens østende. Dette er dog ikke angivet på de bevarede planer. Til køkkenfløjens 2. etage, hvor senere Højesteret skulle placeres, er der heller ikke vist forbindelsesveje.

KIRKENS ÆNDRING OG INDRETNING 1726-28

1726 ændres kirkerummet på afgørende vis. De seks piller fjernes, og hvælvene nedbrydes som forberedelse til indretningen af et pulpitur i tre etager. Det er fristende at knytte denne planændring sammen med Højesterets flytning til køkkenfløjen, som synes at have fundet sted samtidig.[33] Via pulpiturets første etage, der indrettedes med kongelige stole, åbnedes der nu direkte vej til højesteretssalen og det kongelige forgemak øst herfor (s. 88). Samtidig kan ombygningen have været betinget af et ønske om en mere funktionel udformning af kirkerummet med udvidet plads for tilhørerne på galleriet.

Nedrivningsarbejderne i kirken fik også konsekvenser for etagerne ovenover. Kirkepillerne havde nemlig en betydelig bærende funktion, og da de blev fjernet, måtte man indlægge langt stærkere dragere og jernankre for at klare vægten af de øverste stokværk.[34]

Hovedtrækkene i kirkens ny udformning må formentlig have ligget klart fra juni 1726, hvor overslaget til smedearbejdet foreligger, og i løbet af de næste måneder sluttes de første kontrakter om inventaret: 21. aug. af Henrik Krock vedrørende loftsmaleri og altertavle, 12. nov. af Gercken til altret og 4. dec. af Frederik Ehbisch om prædikestolen.[19] Men det er spørgsmålet, om alle detaljer ved pulpiturets udformning og placering var udarbejdet før januar 1727, da murer- og tømmeroverslaget hertil fremlægges.[35] Det er nemlig problematisk at forene Ehbischs prædikestolsforslag, beregnet til opstilling mod en bagvæg, med et fremspringende galleri som det, der blev opstillet i kirken.

19. febr. 1727 foreligger en ny stribe af kontrakter: Drejer for pulpituret, billedhuggeren Heinrich Vette for de tilhørende kapitæler, Kutsch for stole og endelig Pelli for forskelligt murerarbejde.[9] Foruden opførelse af fundamenter til alterbord og galleri, samt lægning af gulvets fliser omfattede arbejdet gennembrydning af ti vinduer, formentlig i mezzaninetagen for at bedre belysningen på galleriet.[36]

Allerede kort tid efter kom der dog vigtige forandringer og suppleringer til: kongen havde resolveret, at Ehbisch' prædikestol nu blev anbragt »über der thüre vor dem Chore«, altså som en art lektorieprædikestol på et galleri over

korskranken.[19] Det var desuden besluttet, at Krocks loft skulle forlænges og gøres større, og en ny akkord på yderligere 700 rdl. til de oprindelig aftalte 1500 blev fastlagt 22. marts.[37] Det ekstra stykke blev opsat over koret.

Også pulpituret ændredes i forhold til det oprindelig approberede. På 1. pulpitur, hvor kongens og kronprinsens stole var placeret, inddeltes det brede galleri i et antal mindre loger ved hjælp af skillevægge.[38] Endelig udførtes en række foranstaltninger til forbedring af kommunikationen mellem kirkens 1. pulpitur og højesteretssalen (jfr. s. 77f.). Til brug for dronningen, når hun »will das Höchst Gericht sehen sitzen, dass sie darauff stehen kan und es ansehen« blev opsat et galleri i kirken, dog beregnet til at kunne nedtages, når det ikke var i funktion.[39] Det er antagelig i forbindelse med dette galleri, der fungerede som tilhørerloge, at Pelli brød to døre med vinduer gennem brandmuren ind til højesteretssalen, mens Kutsch udførte to egetræsvindueskarme, der forsynedes med vinduer.[40] Endvidere tapetseredes i begge »hollerne« i kirken ind til Højesteret og smeden beslog dørene til de to små appartementer »inwendig nach dem Höchtsgericht«.[41]

I løbet af 1727 udførtes hovedparten af de arbejder, der var fastlagt i kontrakterne. Særligt intensiveret blev aktiviteten i tiden op til 30. nov., hvor kapellet blev indviet af den kongelige konfessionarius Søren Lintrup.[42] Festligheden faldt på 1. søndag i advent, samme dag som kronprinsen fyldte år, og en samtidig lejlighedsdigter kunne med tilfredshed notere, hvordan kirkeåret således blev indledt med en kirkevielse som nytårsgave, og hvordan kongens og kronprinsens fødselsdage i to år fulgtes ad med kirkevielser (året forinden var Fredensborg slotskirke indviet).[43]

På dette tidspunkt var pulpituret rejst og bemalet, ligesom stolene på gulvet og prædikestolen var fuldendt tillige med et jerngalleri på begge sider.[44] I selve kirkerummet var det store loftsmaleri opsat og stukkaturarbejderne omkring udført.[45] I løbet af 1728 fuldførtes alter og orgel.[46] Desuden skete mindre ændringer i kongens og kronprinsens stole i forbindelse med indretning af et lille kabinet i førstnævnte og opsætning af kakkelovne i begge stole.[47]

Ved udgangen af 1728 var arbejdet med den nye slotskirke afsluttet. To år senere, i oktober 1730 døde kongen, og hermed var slottets dage talte. I september 1731 var kirken på ny skueplads for håndværkernes aktiviteter, men denne gang arbejdedes der på totalt at jævne bygningerne med jorden for at give plads for et nyt og langt prægtigere anlæg.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Oversigt. Beskrivelsen af Frederik IV.s slotskirke er delt i to afsnit om henholdsvis det ydre og det indre, og den afsluttes med et kapitel af sammenfattende karakter. *Ydre:* Kirken og slottet (s. 72), plan, vinduer og materialer (s. 74). *Indre:* Rekonstruktion af interiøret (s. 74), gulvet (s. 75), galleriet (s. 75), trapper (s. 77), loftet (s. 78), farver (s. 79). *Sammenfatning:* (s. 79).

YDRE

Kirken og slottet. Kirkefløjen udgjorde det sydvestligste hjørne af slotskomplekset. Mod øst stødte den ene kortside op til den bredere drabantsalsfløj, mens den nordre langside, bortset fra tre fag, var sammenbygget med køkkenfløjen. Kirken udfyldte slottets to nederste hovedetager med den mellemliggende mezzanin. Underneden strakte sig en kælder med værelser til slotsbetjentene, mens der ovenover på tredie etage var gemakker til kongens søster Charlotte Amalie. Fløjens øverste etage var indrettet med værelser til pagerne. Adgangen til kirkens underste stokværk foregik fra slotsgården gennem en portal i drabantsalsfløjens vestligste fag, via en vestibule i den gamle borgestue til en dør, antagelig i kirkens midtakse. En åbning

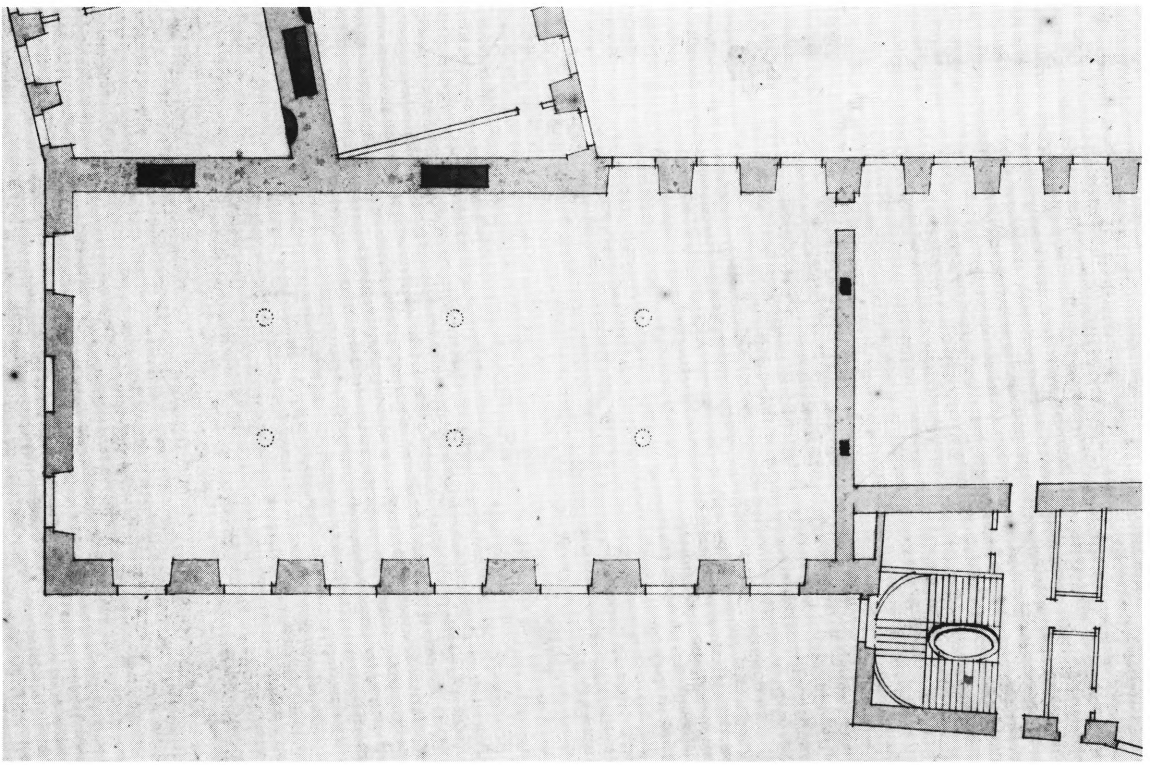

Fig. 42-43. Kirken på Københavns slot efter Frederik IV.s ombygning. 1-300. 42. Anden etage (kongeetage). RA. 43. Første etage (stueetage). Detalje af fig. 41. — *The Chapel of Copenhagen Castle after alterations by Frederik IV. 42. Second storey (the King's Floor). 43. First storey (Ground Floor).*

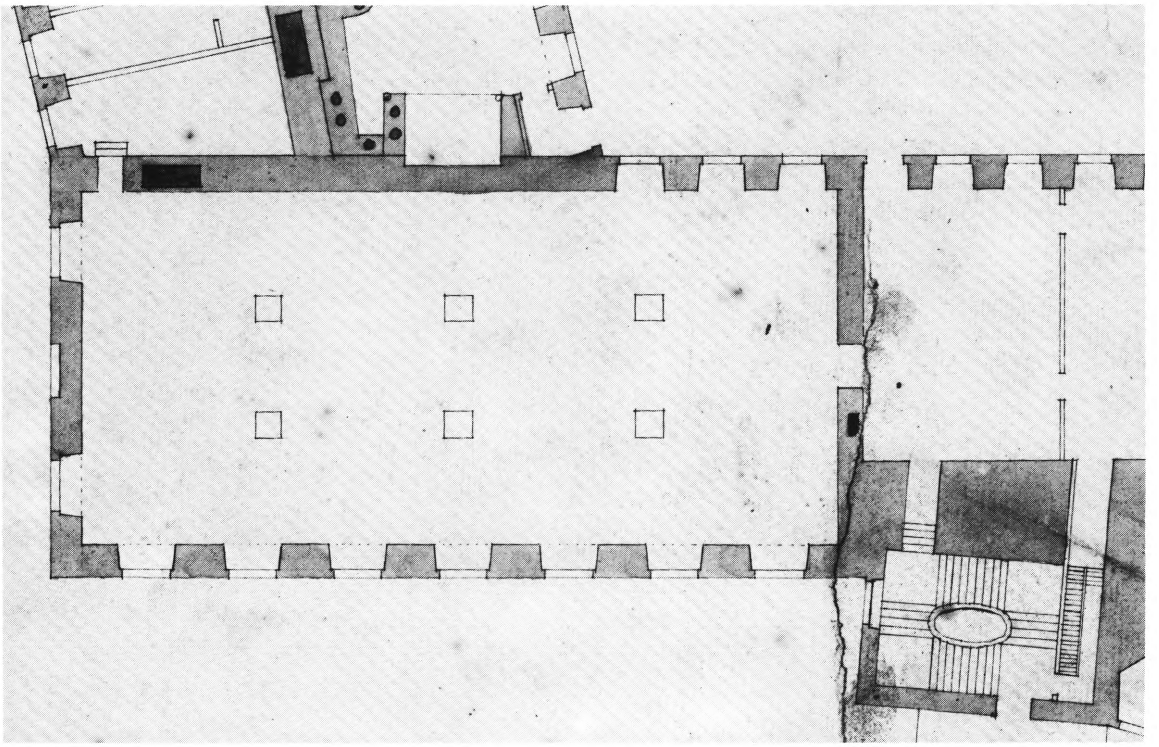

i kirkens nordvesthjørne til køkkenfløjen kan have fungeret som præstedør, mens rummet umiddelbart nord herfor antagelig har tjent som præsteværelse og sakristi.[48]

Plan, uinduer og materialer. Kirkefløjens plan (fig. 42-43) spændte over to kvadrater, idet den udvendige længde androg henholdsvis 52 og 26 alen. Selve kirken beslaglagde for højdens vedkommende 18 af ialt 48½ alen.[49]

Set fra slotsgården (fig. 39) føjede kirkefløjen sig ganske ind i det for slotskomplekset som helhed gældende system med rækker af tætstillede vinduer, hvis form var tilpasset den respektive etages højde og betydning. Tilsyneladende kendes ingen gengivelser af syd- og vestsiderne mod slotsgraven. Det fremgår dog af planerne og regnskaberne, at kirken her kundgjorde sin eksistens gennem en særlig vinduesskomposition, bestående af 9½ alen høje »Kirche fenster« af jern, formentlig slanke rundbuede åbninger, som man kender det i andet samtidigt kirkebyggeri, f.eks. Kastels- og Garnisonskirken og Fredensborg slotskirke, samt i øvrigt i kirken i Lambert van Havens projekterede residensslot (jfr. s. 52). Imellem disse kirkevinduer og lysåbningerne til fløjens øvre profane stokværk var efter alt at dømme indskudt mezzaninvinduer, rimeligvis som en eftertanke, dikteret af de 1726-27 ændrede planer for den indre opbygning.[36]

Kirken havde mod syd syv vinduesfag, mod vest tre. Af sidstnævnte var det midterste bag altertavlen kun en udvendig blænding, udført af hensyn til fagdelingens egalitet. Detaljerne i de to rækker à tre vinduer mod slotsgården i nord fremgår bedst af fugleperspektivet (fig. 39). Her ses også den i drabantsalsfløjens vestligste fag indsatte dør med dens ornamentale indramning og segmentfronton. Den fungerede som ovenfor nævnt som ekstern adgang til kirken og betegnes også i regnskaberne som »kirkedør«.[50]

Øverst kronedes kirkefløjen af et mansardtag, der mod øst var sammenføjet med drabantsalsfløjens tag, mod nordvest mødtes med køkkenfløjen i en skrå vinkel. Mod nord og syd var kviste. I sammenstødet mellem kirke og køkken var en skorsten, muligvis den, der 1728 blev nedtaget, fordi den tyngede for meget på kirkens lofter.[51] Over det østligste fag var tilsyneladende endnu en skorsten. Kirkens mure var ligesom de øvrige fløje dækket af en gullighvid puds, der kontrasterede med sandstensleddenes grå farve.[52] Taget var kobberdækket.

INDRE

Rekonstruktion af interiøret. Der kendes ingen beskrivelser eller gengivelser af det interiør, der i det væsentlige stod færdigt ved indvielsen 30. nov. 1727. Det er dog muligt at danne sig et temmelig pålideligt billede af hovedtrækkene i rummets disposition og indretning, omend der hersker usikkerhed på en række punkter. Grundlaget for en rekonstruktion er planerne af kirkefløjen (fig. 42, 43) og Ehbisch's andet prædikestolsforslag (fig. 44), suppleret med oplysninger fra bygningsregnskaberne, som dog hverken er udtømmende eller i alle detaljer kan tolkes med sikkerhed. Hertil kommer som et meget vigtigt element vort kendskab til flere af de inventarstykker, der efter kapellets nedrivning 1731 blev overført til andre københavnske kirker. Det gælder altertavlen og orglet, der begge er bevarede og opstillet i henholdsvis Helligåndskirken (fig. 47) og Reformert kirke (fig. 54), hvorimod pulpituret, der kom til Vajsenhusets kirke (brændt 1795) nu kun kendes fra planerne i Thuras Vitruvius (fig. 55) og samtidige beskrivelser.[60]

På baggrund af dette materiale tegner der sig et billede af en kirkesal (fig. 45), hvis vestlige tredjedel udgjordes af et kor, resten af et skib med flankerende søjlebåret galleri i to stokværk, samt foran den østre kortside et orgelpulpitur. Korets brændpunkt var altertavlen, som stod foran vestvæggens blændede midtervinduer flankeret af to skriftestole, hver 7½ alen lange. I koret fandtes endvidere opgangen til den lektorieprædikestol, der sammen med et korgitter, opstillet herunder, adskilte de to hovedafsnit. Nærmest koret på galleriets første stokværk var pladser for kongen og kron-

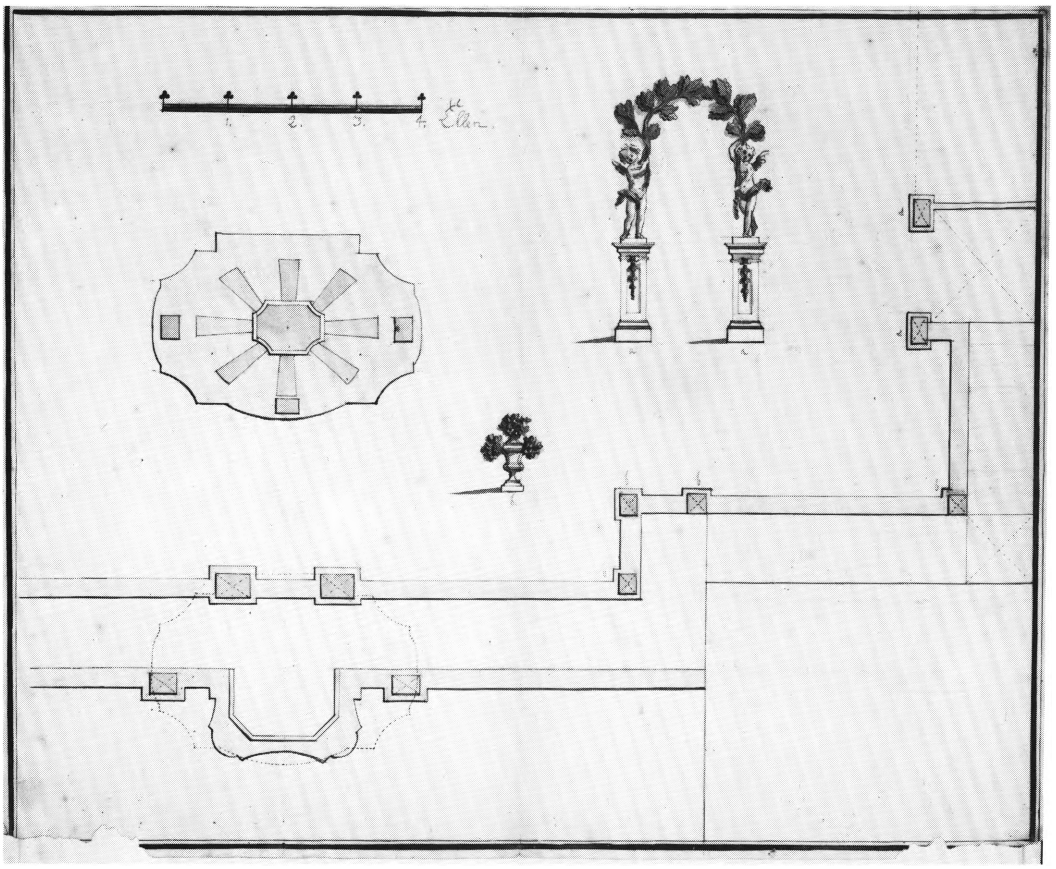

Fig. 44. Andet udkast til prædikestol af Frederik Ehbisch, udført 1727. Plan (s. 74f., 84). 1:75. — *Second preliminary drawing of the pulpit made in 1121 by Frederik Ehbisch. Plan.*

prinsen, formentlig på højre og venstre side af altret (fig. 46).

Med altret i vest over for hovedindgangen og orglet i øst har kirken været orienteret omvendt i forhold til det gamle slotskapel og det traditionelle mønster.[53] Indretningens dominerende længdeakse, på hvilken også prædikestolen var anbragt, har haft sit modspil i den tværgående akse med de fornemste fyrstelige stole.

Gulvet. Gulvet var belagt med fliser, muligvis af Bremersandsten, mens der i koret og på pladsen foran altret var sorte og hvide marmorfliser af forskellige dimensioner.[54] Arbejdet her udførtes af Gercken. I koret var to luger, formentlig med nedgange til kælderen, malet med sorte og hvide fliser.[55]

Galleriet. Kirkens indre domineredes af et søjlebåret galleri i tre stokværk med jonisk orden forneden, efterfulgt af korintisk og komposit i overensstemmelse med det klassiske hieraki af søjleordner.[56] Galleriets etager blev båret af et ulige antal støtter, nederst 20 (18 hele og 2 halve) søjler, herover 18 (16 hele og 2 halve) og øverst atter 18 (16 hele og 2 halve) søjler.[57] De enkelte etager adskiltes af en vandret gesims, der i hvert fald for det første stokværks vedkommende var udformet som en sparenkop-gesims under nedhængende platter.[58] Mellem søjlerne i andet og tredie stokværk var indsat rækværk med drejede balustre eller »dokker«. Et visuelt indtryk af opbygningen giver det samtidige galleri i Fredensborg slotskirke, der ganske vist kun har to stokværk (DK. Frborg, s. 812-16).

Galleriet løb langs nord- og sydvæggen. Hvor langt mod vest, det har strakt sig, er usikkert, men Ehbisch's tegning af prædikestolen (fig. 44) viser opgangen til stolen ført om-

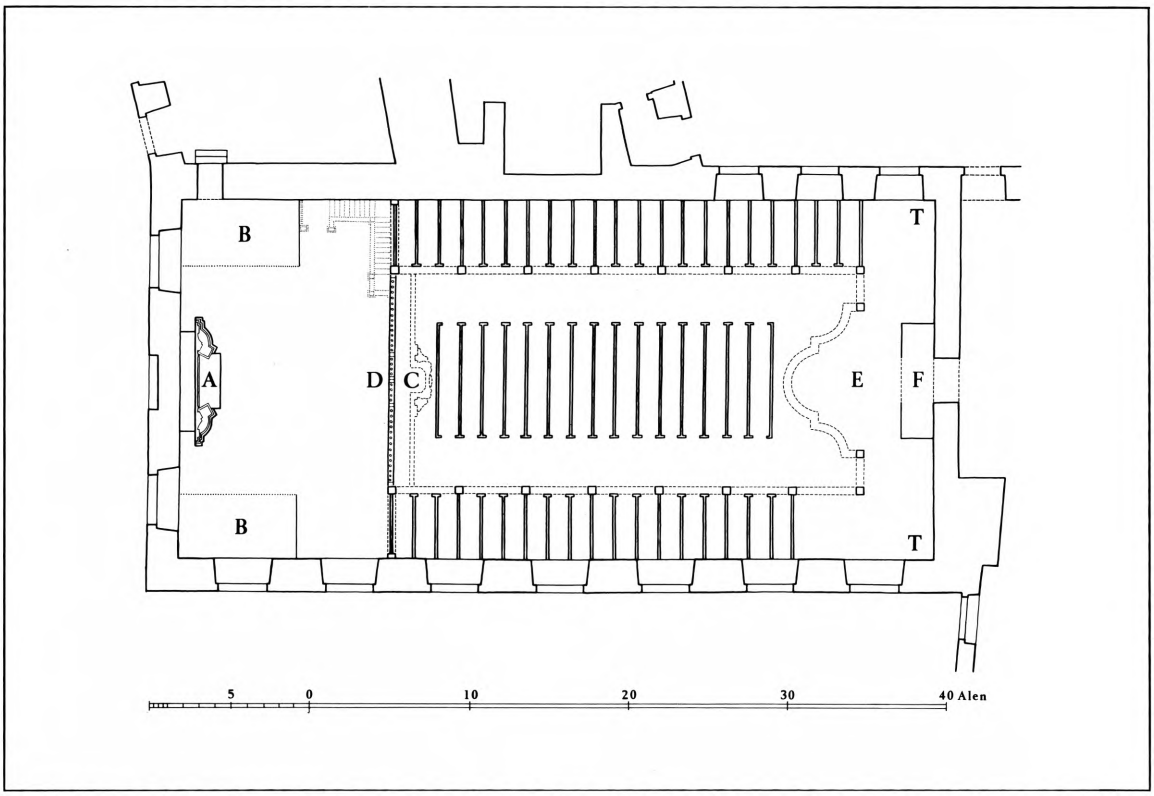

Fig. 45. Rekonstruktionsplan af Frederik IV.s slotskirke. Første etage (stueetage). 1:300. A: alter; B: skriftestol; C: prædikestol; D: korgitter; E: stole; F: vindfang; T: trappe. Tegning af MN 1982 efter plan (fig. 43). — *Reconstruction plan of Frederik IV's chapel. First storey (Ground Floor). A. Altar. B. Confessional. C. Pulpit. D. Choir screen. E. Pews. F. Tambour. T. Staircase.*

kring et ca. 5 alen bredt fremspring, der formentlig er galleriets afsluttende kortende mod nordvest ved overgangen mellem kor og skib. Fremspringet er på rekonstruktionen (fig. 45) angivet til et sted mellem andet og tredje vindue fra vest, idet der er taget hensyn til, at koret skulle have en tilstrækkelig dybde, samt at prædikestolstrappen og de 7,5 alen lange skriftestole skulle have plads. De to halvsøjler i hver af de tre stokværk var måske anbragt ved galleriets udspring fra ydermurene i syd- og nordvest. De blev tilføjet på muren i den oprindelige model »wegen bessere Parade«.[59] Udstrækningen mod øst lader sig heller ikke fastslå præcist. Thuras afbildning af det genanvendte galleri i Vajsenhuset er her næppe nogen hjælp, idet både akseafstand mellem støtterne og selve antallet af disse synes ændret.[60] Derimod giver de formentlig et pålideligt billede af det forkrøppede orgelpulpitur i øst, der har været udspændt i niveau med andet stokværk og muligvis yderligere har hvilet på det ekstra søjlepar i underste etage (jfr. s. 90).[61]

Galleriets bredde lader sig beregne omtrentlig. På Ehbisch's tegning er pulpiturfremspringet ca. 5 alen, hvilket harmonerer med de 4,5 alen lange stolestader under nederste pulpitur.[62] Ifølge Ehbisch bliver mellemrummet mellem galleriets to langsider ca. 13 alen (og den totale rumbredde 23 alen) hvilket er ca. 1 alen mere end grundplanen (fig. 43), en uoverensstemmelse, der ikke umiddelbart lader sig forklare.[63]

Hvad højden angår, synes den midterste etage, der rummede de kongelige stole, at have været ca. 5,5 alen høj, og med kirkerummets

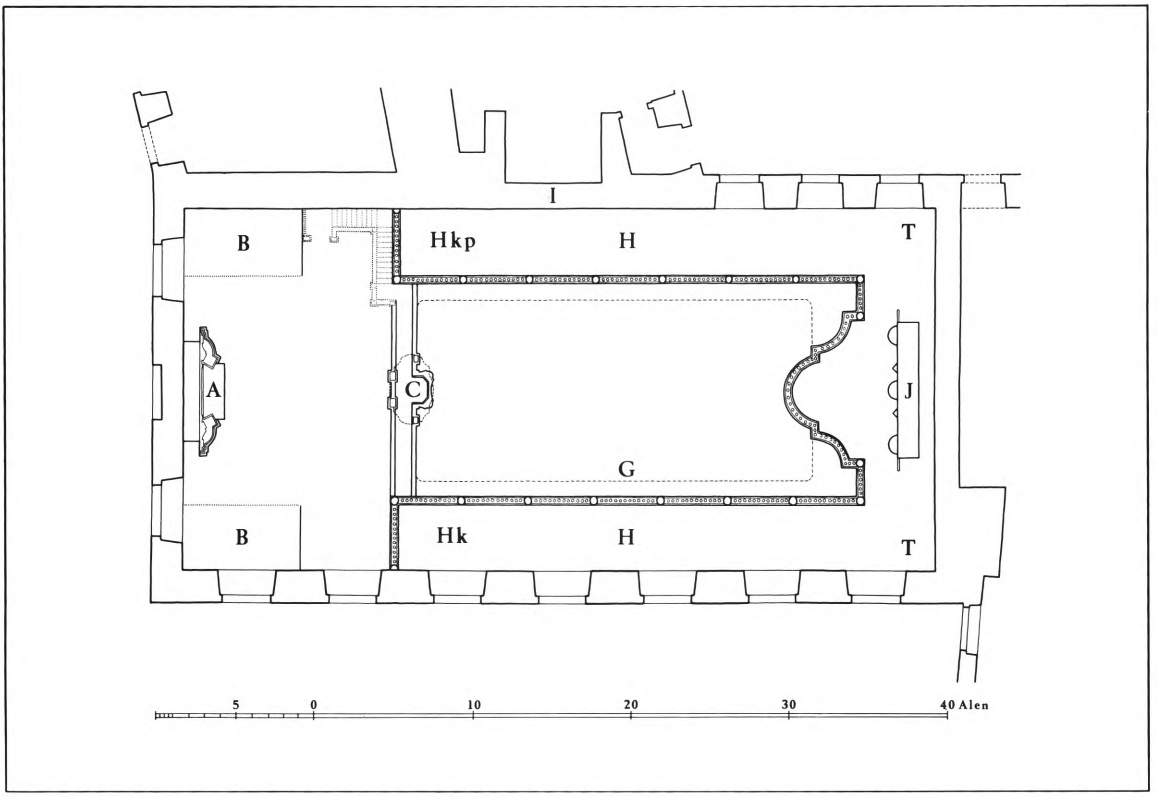

Fig. 46. Rekonstruktionsplan af Frederik IV.s slotskirke. Anden etage (kongeetage). 1:300. A: alter; B: skriftestol; C: prædikestol; G: loftsmaleri; H: galleri; Hk: kongestol; Hkp: kronprinsens stol; I: indgang til forgemak til Højesteret; J: orgel; T: trappe. Tegning af MN 1982 efter plan (fig. 42). — *Reconstruction plan of Frederik IV's chapel. Second storey (King's Floor). A. Altar. B. Confessional. C. Pulpit. G. Ceiling painting. H. Gallery. Hk. King's Gallery. Hkp. Crown Prince's Gallery. I. Entrance to the antechamber of the Supreme Court. J. Organ. T. Staircase.*

samlede højde på 18 alen, kan forskellen mellem de enkelte stokværkshøjder ikke have været stor.[64] Muligvis har gulvet i galleriets kongeetage flugtet med mezzaninetagen, der i al fald i køkkenfløjen og vel også i drabantsalsfløjen lå 5,5 alen over underetagens gulv.[65] Derimod synes der ikke at have været overensstemmelse med slottets kongeetage, der lå ti alen over underetagen.[66] Om gesimsen over galleriets øverste søjlerække har været ført helt op til loftet og understøttet dette, vides ikke.

Galleriets anden etage var indrettet med loger. På de to langsiders vestende var overfor hinanden anbragt kongens og kronprinsens stole, samt yderligere to fornemme stole, alle med vinduesruder af fint fransk glas i åbninger mellem søjlerne.[67] Hvorvidt de øvrige stole her eller i etagen ovenover har haft vinduer mod midtskibet, fremgår ikke af regnskaberne. Dog har stolene i andet stokværk i al fald kunnet afskærmes med gardiner ind mod kirkerummet, mens der på bagvæggen har været døre med indsatte vinduer af hvidt glas for at lade lyset, men ikke nysgerrige blikke, nå ind.[68]

Trapper. Slotskirkens trappesystem har skullet tjene et dobbelt formål, dels den interne cirkulation mellem pulpiturets etager, dels kommunikationen mellem kirken og de tilgrænsende fløje. Vigtigt var her især passagen fra de kongelige gemakker via galleriets underste etage til Højesteret. Ifølge regnskaber var der trapper til øverste pulpitur i hjørnerne, dvs. i syd- og nordøst.[69] Forbindelsen til drabantsalsfløjen er formentlig varetaget gennem åbninger i kirkens østmur. I al fald vides en dør at være brudt igennem brandmuren, hvor kongen går

til sin stol.[70] Fra Højesterets forgemak var via en dør i brandmuren ved kronprinsens stol ført en trappe ned til kirkens mellemste pulpitur, måske med forbindelse til den trappe i hjørnet over køkkenet, der blev anlagt fra prinsesse Charlotte Amalies gemakker oven over kirken til kommunikation med begge pulpiturer.[71] Desuden fandtes som nævnt s. 72 et galleri, dvs. en tilhørerloge til dronningen, opsat i en åbning ind mod højesteretssalen. Hvis dronningens galleri har haft forbindelse med kirkens pulpitur, må opgangen være sket i det nordvestlige hjørne lige ved kronprinsens stol, muligvis oven over opgangen til prædikestolen.[72]

Loftet. Hvordan kirkens loft har været udformet, vides ikke i detaljer. I loftets midte var indsat Henrik Krocks dommedagsmaleri, der oprindelig målte 25×11 alen, men efter kongens ønske blev forlænget henover koret.[73] Omkring maleriet i dets første skikkelse udførte stukkatøren en gesims og udenom igen en forkrøppet gesims, mens loftet i øvrigt blev glat gipset. Omkring det forlængede billede i koret udarbejdedes fire hjørner i stuk med billeder og løvværk.[47]

Krocks *loftsmaleri* af Dommedag udførtes 1726-27 efter kontrakt af 21. aug. 1726.[19] Det kendes dels fra en beskrivelse 1747, dels gennem en tegning af Christiansborg slotskirke udført af N.-H.Jardin og 1768 stukket af J. G. Bradt (fig. 91). I den ny slotskirke blev maleriet opsat 1742 med en tilmalet ramme af Christian Leinberger. I billedets øverste del var vist Christus i sin herlighed, omgivet af helgener, mens der forneden på den ene side sås »opstandelsen af Gravene, og de fromme Opstandnes Henrykkelse ved Engelene Herren imod udi Luften«.[73] På den anden side var »Helvede og de Fordømtes Plager, saaog hvorledes endeel Ugudelige af en Engel med Lynild nedslaaes til Helvede, hvor endeel sammenklynget hovedkulds nedstyrter; dette er fast det kunstigste paa det hele Stykke, og ere alle Figurer over Levnets Størelse«.

Jardins tegning, der i Bradts stik blev spejlvendt, viser maleriets nederste to tredjedele, idet hovedmotivet med den dømmende Kristus er skåret væk af billedkanten. Skaren af hellige omkring Verdensdommeren grupperer sig i koncentriske kredse på store skyformationer. I tegningen er til venstre gengivet en engel, der med udstrakt højre hånd og en appellerende gestus vender sig mod en række opstandne sjæle med oprakte arme, formentlig de fromme på Kristi højre side.[74] De fortabte på den anden side blev bortset fra Gerrigheden, der dog næppe anes i gengivelsen, skåret bort eller overmalet ved opsætningen i den ny slotskirke. Den indrammede balustrade, i hjørnerne kronet af David og Moses, er Christian Leinbergers tilføjelse.

Krocks loftsmaleri var kun et af en lang række, som kunstneren udførte til det ombyggede slot. Med den illusionistiske gennembrydning af loftsfladen, der foran himmelhvælvet er opløst i forskellige skyformationer, virtuost udført med kontraster mellem lys og mørke og befolket med myriader af figurer, spejler det tydeligt indflydelse fra den romerske barok. En parallel blandt Krocks egne loftsudsmykninger er Johannes' åbenbaring i Frederiksberg slotskirke (DK. Kbh.By III, 358f.). Dommedagsmotivet har kunstneren gengivet på altertavlerne i Vemmetofte (DK. Præstø s. 507) og Fredensborg slotskirke (DK. Frborg, s. 824). Endvidere på et 225×105 cm stort billede i tysk privateje.[75] Dette maleri er antagelig identisk med et af Prehn 1747 omtalt, der befandt sig i gehejmeråd von Plessens eje.[76] Billedet karakteriseredes som »noget nær samme Invention, som har været i den gamle Slots-Kirke«, men var dog »ei saa indrettet, som til et Plafond, men som til et Cabinet-stykke«. Både med hensyn til komposition og flere enkeltfigurer er der tydelige lighedspunkter med altertavlerne i Vemmetofte og Fredensborg. Derimod er det vanskeligt udover mere generelle fællestræk at konstatere en direkte overensstemmelse med slotskirkens maleri, og der er derfor problematisk, om man kan karakterisere det lille, detaljeret udførte dommedagsbillede som er» (wahrscheinlich) Entwurf in exakter Ausführung« til det københavnske.[77] At der imidlertid vitterlig, har eksisteret en model (dvs. et malet udkast)

til det store loftsmaleri, fremgår utvetydigt af Krocks kontrakt.[78]

Farver. Kirkeinteriørets farveholdning har først og fremmest været bestemt af galleriet og det øvrige inventar, og der er ikke blevet sparet på noget for at give et så overdådigt og pragtstrålende helhedsindtryk som muligt. Et udgangspunkt for farvevalget har sikkert været den store altertavle, udført i broget norsk og hvid italiensk marmor med forgyldning. Prædikestolens himmel og de øvrige arkitektoniske dele maledes af marmorerer Elias Green som kulørt marmor, billederne forblev dog hvide og alle »Zirather« samt skjold og krone forgyldtes.[79] Hele galleriet blev også marmorstafferet af maler Holm både på søjler og gesimser; balustraderne i mellemste stokværk var dog malet røde, mens kongens og kronprinsens stole blev fremhævet med forgyldning på ornamenter og fyldingslister.[80] Også orglet fik forgylding omkring orgelpiber og på det kongelige navnetræk. Det øvrige var marmoreret. Om stolestaderne nævnes det udtrykkeligt, at de skal males »wie auf Fredensburg«, dvs. med røde lister og rødbrune rammestykker omkring gule fyldinger med brun stiliseret åretegning.[81] Hvis ligheden med den samtidige slotskirke i Fredensborg også har strakt sig til galleriets marmorering, der dog her blev udført af den særlige ekspert, Elias Green,[82] har man måske også i den københavnske efterfølger kunnet skelne mellem imitationer af forskellige marmorarter i rødt, rosa, hvidt, gråt, grønt og sort.[83]

Til rummets farvepragt har også lofts- og altermaleriet bidraget. Endvidere de forskellige tekstiler, med dominans af rødt ved alter og prædikestol samt i logernes gardiner. Kun kongen og kronprinsen havde hvide gardiner (jfr. s. 89). Den neutrale baggrund for dette store opbud af nuancer udgjordes af ydervæggene og lofterne i pulpiturerne, der var gipset, antagelig i hvidt, mens trapperne var perlegrå[84] og gulvet som førnævnt beklædt med fliser i hvidt, sort og gråt.

SAMMENFATNING

Indretningen af Frederik IV.s slotskirke adskilte sig på væsentlige punkter fra forgængeren på Københavns slot. I stedet for et rum med rækker af konsolbårne pulpiturer, opsat i flere tempi langs tre af kapellets vægge (jfr. s. 44), domineredes den ny kirke af et homogent, klassisk opbygget søjlegalleri af træ, der som en integreret del af arkitekturen løb foran rummets to langsider, i øst sandsynligvis sammenknyttet af det fremspringende orgelpulpitur. To af kirkens liturgiske hovedstykker, alter og prædikestol, var i modsætning til tidligere anbragt i vestenden,[85] idet prædikestolen var fremhævet på et galleri over korskranken i rummets midtakse. Ved den klart markerede grænse mellem kor og skib var formentlig anbragt de to fornemste fyrstestole til kongen og kronprins Christian (VI).

Galleriet af træ, der er væsensforskelligt fra de massive, pillebårne stenpulpiturer, som bl.a. kendes fra de ældre slotskapeller i Koldinghus (1601) og Frederiksborg (1606-17, DK. Frborg. s. 1673ff.) har flere forbilleder i den hjemlige arkitektur. Både i slotskirkerne på Gråsten (o. 1698, DK. SJyll. s. 1918ff.) og Fredensborg (1725-26, DK. Frborg. s. 797ff.) findes omløbende gallerier i to stokværk, der i Gråsten er båret af korintiske søjler, i Fredensborg dog gradueret som i København med toskansk (romersk-dorisk) orden forneden, korintisk (»dansk«) foroven.[86]

Kapellet på Gråsten indtager imidlertid en særstilling med prædikestol og kongestol, opstillet vis à vis i rummets tværakse,[87] mens de to, omtrent samtidige, sjællandske slotskirker indbyrdes er nærmere beslægtet. I Fredensborg dækker det lette søjlegalleri begge langvægge og forbindes modsat altret af et orgelpulpitur, som det formentlig var tilfældet i København. Galleriet i Fredensborg udspringer ved koret, som det antagelig også var tilfældet i København. I den nordsjællandske slotskirke er dette dog indsnævret af skriftestolen i nord, hvorover den oprindelige kongestol var, i syd af et naturligt indsnit i bygningen. Ved hjørnet af

dette er prædikestolen anbragt. Der har således ikke været direkte overensstemmelse med den københavnske kirke, hvad angår kongens og prædikantens placering. Slægtskabet mellem de to kirker, der også har strakt sig til enkeltheder i inventarets udformning (jfr. s. 81 og 86), skyldes rimeligvis den fælles bygherre og bygmester/bygmestre. Men hvor J. C. Krieger i Fredensborg var ledende arkitekt, assisterede han i forbindelse med den københavnske slotskirke kun formelt Ernst ved indgåelse af akkorder for alter og prædikestol og leverancer af tømmer.[88]

Alligevel kan Kriegers udkast til kirken i Fredensborg meget vel have været bestemmende for dispositionen af residensslottets kirke.[89]

Et ca. 20 år ældre eksempel på det tre stokværk høje galleri, der fandtes i Københavns slotskirke, er benyttet i Garnisonskirken (1703-06, DK. Kbh.By, III, 155ff.). Galleriet hviler her på ottekantede dorisk-toskanske piller i alle etager og dækker det korsformede rums ydervægge, alter- og orgelvæggen dog undtaget. Ønsket om at give plads for en talstærk menighed har sikkert i første række motiveret den tredelte opbygning i Garnisonskirken. I slotskirken har det formentlig været lige så afgørende at opnå korrespondance med de tilstødende fløjes opdeling i to hovedetager og en mellemliggende mezzanin. En tilsvarende tre stokværk høj opbygning, svarende til hovedslottet, genfindes i de to efterfølgende slotskirker på Christiansborg og var muligvis allerede foregrebet i Lambert van Havens model (jfr. s. 56).

Det lette søjlegalleri i de tre nævnte slotskirker og i Garnisonskirken, der er kendetegnet af en enkel, klassisk udformning med vandret bjælkeværk mellem de enkelte stokværk, har forbilleder i en række hollandske kirker fra 1600'rnes første halvdel.[90] Karakteristisk for disse er desuden den tre stokværk høje opbygning på rummets tre eller fire side og den centrale placering af prædikestolen ved den ene kortside. Men også blandt slotskapeller fra anden halvdel af 1600'rne og begyndelsen af 1700'rne kendes denne komposition, således i de thüringske hertugresidenser i Eisenberg (1679-92, dog anlagt som tværkirke) og Saalfeld (1704-14).[91] Søjlegalleriet er dog langtfra begrænset til det kirkelige byggeri. Et nærliggende eksempel er riddersalen på Københavns slot, der var under indretning 1715f. med omløbende galleri i to stokværk, båret af ikke mindre end 48 søjler.[92]

Mens slotskirkens gallerisystem har umiddelbare forgængere i dansk arkitektur, må opstillingen af prædikestolen på et lektorielignende galleri over korskranken formentlig betegnes som unik i samtidens hjemlige kirkebyggeri. Ganske vist er det muligt at henvise til en ældre tradition, hvor prædikestolen er inkorporeret i et pulpitur (»lektorieprædikestol«) mellem kor og skib, – en tradition, der havde rødder i middelalderen og videreførtes i det første århundrede efter reformationen som alternativ til den almindeligvis benyttede placering på skibets sydvæg.[93] Men eksemplerne synes næppe at række ud over midten af 1600'rne, selv om opstillingen visse steder bibeholdtes helt op til vor tid.[94]

Set fra et æstetisk og især fra et liturgisk standpunkt havde lektorieprædikestolen klare fordele ved sin centrale placering i kirkens midtakse i en ideel visuel og akustisk afstand fra menigheden. Gennem sammenknytningen med korskranken medvirkede den til en klarere rumlig sondring mellem koret, hvor nadvermåltidet var den centrale handling og skibet, hvor ordets forkyndelse i prædikenen var væsentligst. En betydelig ulempe var dog, at prædikestolen med det tilhørende galleri uvægerlig dækkede for udsynet til altret, – et problem, der i slotskirken delvis søgtes afhjulpet ved at reducere skulpturudsmykningen på himlen og dens bærende støtter (jfr. s. 86). Det forekommer derfor symptomatisk, at man i 1700'rne som alternativ til det udbredte prædikestolsalter oftere benyttede en forenklet form for centralt placeret prædikestol uden galleri, anbragt enten ved alterpodiets trin eller, hvis koret var særligt hævet (f.eks. over en krypt), på forsiden af forhøjningen med front mod skibet.[95] Også i 1800'rne anvendes denne type, således i den anden slotskirke på Christiansborg (s. 248). En va-

riation over temaet: lektorieprædikestolen, er dog anvendt af den nordtyske arkitekt og teoretiker Leonhard Christoph Sturm i indretningen af den korsformede S. Nikolaj (Schelfkirche) i Schwerin. Sturm, der 1712 publicerede sit forslag, valgte i Schwerin at afskilre koret ved en dobbelt kolonnade i to stokværk med opgang til den centralt placerede prædikestol og oven over denne, en sangertribune.[96] Om dette eksempel, der topografisk lå i den afdøde dronning Louises hjemland, har givet ideer til indretningen af den københavnske kirke, eller man snarere bevidst ønskede at knytte sig til en ældre tradition, lader sig ikke afgøre. Sikkert er det dog, at slotskirkens lektorieprædikestol ikke fik efterfølgere i Danmark. Da man 1731-34 overflyttede kirkens gamle pulpitur til Vajsenhuset, valgte man karakteristisk nok at opsætte et prædikestolsalter på den ene kortside.[60] Og selve stolen genanbragtes i Helligåndskirken ved nordre sideskibs østligste fag.

INVENTAR

Oversigt. Inventaret i den færdigindrettede slotskirke har haft en ganske homogen karakter, der bedst kan sammenlignes med den endnu eksisterende slotskirke på Fredensborg. Dog blev enkelte inventargenstande som altersølv, tekstiler og pengeblokke genanvendt fra den gamle kirke. Efter kirkens nedrivning blev dette overført til den ny slotskirke på Christiansborg tillige med døbefonten, der oprindelig var udført til kapellet på Fredensborg slot. Flere af hovedstykkerne blev skænket af Christian VI ril tre af de københavnske kirker, hvis indre delvis var raseret efter den store brand 1728. Således kom altret og prædikestolen til Helligåndskirken, orglet til Reformert kirke og galleriet til Vajsenhusets kapel, da slotskirken allerede 1731-32 afmonteredes. Bortset fra galleriet er disse genstande endnu bevaret, prædikestolen dog kun i fragmenter. Det øvrige inventar, herunder også stolene, kasseredes dog inden for de næste årtier, efter at enkelte mindre genstande havde været opbevaret på løngangen eller på Charlottenborg.

†*Alterbord,* 1727, af eg, der stafferedes som nordisk marmor i harmoni med altertavlen.[97]

†*Alterklæder.* 1726 blev det gamle alterklæde fra 1717 med Frederik IV.s monogram (fig. 16) omsyet til det ny alter.[98] Klædet afgik 1745-47, men var dog 1795 blandt de genstande, der efter slotsbranden året forinden overførtes til Rosenborg.[99]

**Altertavle* (fig. 47), 1726-28 af norsk og italiensk marmor. Udført af Diderik Gercken og Just Wiedewelt.[100] Maleri af Henrik Krock.

12. nov. 1726 sluttedes kontrakten mellem Gercken og Krieger. Muligvis havde sidstnævnte skaffet en mere fordelagtig akkord end Ernst, under hvem kirkens opførelse og indretning ellers hørte.[19] Den arkitektoniske indramning udførtes efter en tegning, men for at man bedre kunne se »wie die Arbeit im Wercke sich praesentiret«, skulle billedhuggeren for egen regning fremstille voksmodeller af den figurative udsmykning, der udførtes i italiensk marmor. Arbejdet blev lovet færdigt medio september det følgende år, men først i oktober 1728 fandt afregning sted med et afslag på 50 rdl., fordi Krieger ikke mente, at arbejdet var gennemført med den fornødne flid.[101] Efter 1731 overført til Helligåndskirken.[102]

Kontraktens tekst gør det muligt at give en præcis beskrivelse af altrets billedprogram. På postamentet ses i centrum Den hellige Nadvers indstiftelse; til højre er »das Vertrauen zu Gott« (Tillid til Gud, Troen) vist som en siddende kvinde, der holder et kors med højre hånd, mens venstre arm hviler på en bogpult (alter?), hvorpå en opslået bog.[103] Til venstre »die Andacht« (Andagt), en knælende kvinde med himmelvendt blik ved en pult, hvorpå en bog. Herpå hviler højre hånd, mens den venstre ligger på brystet.[104] På soklen umiddelbart over de to relieffer, to stående, friplastiske kvindefigurer; til højre »Göttliche Gnade« (Guddommelig Nåde), vist med opslået bog i højre hånd, kalk i venstre.[105] Til venstre »Göttliche Gerechtigkeit« (Guddommelig Retfærdighed), en kronet kvinde, holdende en korsstav med begge hænder.[106] Over begges hoveder ses Hel-

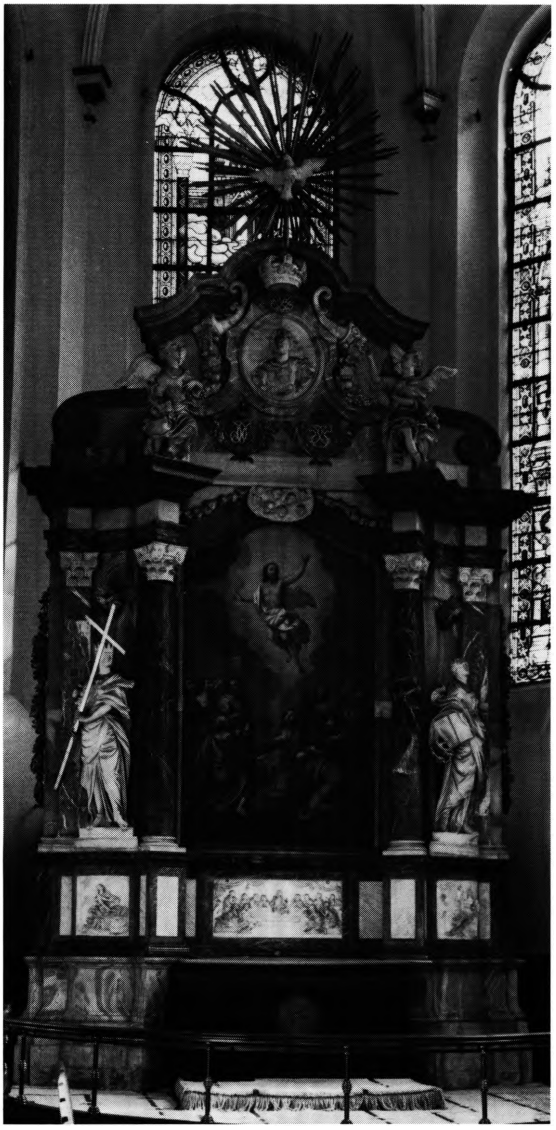

Fig. 47. Altertavle 1726-28 af Didrik Gercken og Just Wiedewelt med maleri af Henrik Krock. Oprindelig i kirken på Frederik IV.s ombyggede Københavns slot, men fra 1731 opstillet i Helligåndskirken (s. 81). LL fot. 1957. — *Altar-piece 1726-28 by Didrik Gercken and Just Wiedewelt with painting by Henrik Krock. Originally in the Chapel of Copenhagen Castle after Frederik IV's rebuilding, but as from 1731 in Helligåndskirken in Copenhagen.*

ligåndsduen. Endelig er på den fremspringende arkitrav over de to søjler vist to vingede figurer, der flankerer Frederik IV.s portrætmedaljon og kronede monogram: til højre »Verlangen nach Gott« (Længsel mod Gud), en vinget kvinde med højre hånd oprakt, venstre hånd hvilende på brystet, hvorpå en flamme; ved venstre side en liggende hjort.[107] På venstre side »die Gottes furcht« (Gudsfrygt), en vinget kvinde med et overflødighedshorn ved siden, venstre hånd på brystet.[108] Allerøverst Helligåndsduen i en stråleglorie.

I altrets midtfelt var indsat Henrik Krocks maleri fra 1727 af Kristi himmelfart, udført efter kontrakt af 21. aug. 1726 og afleveret allerede 22. aug. 1727, et år før beregnet.[109] I forbindelse med opsætningen var både tavlen og det store loftsmaleri blevet bestrøget med farve på bagsiden »um selbige besser zu conserviren«.[110]

†Projekt til altertavle. Fra den første byggefase foreligger blandt regnskaberne den nederste tredjedel af et fem ark stort memorandum og overslag til en altertavle.[31] Det indledende memorandum er både skrevet og signeret af Ernst, der også har underskrevet og dateret overslaget 24. jan. 1725. Selve overslagets tekst er dog skrevet med en anden hånd.[111]

Fragmentet omtaler både altertavlens arkitektoniske dele (baser, kapitæler, søjler, hovedgesims, frontoner) og billedudsmykningen (Christus, marmorstatuer, en figur, der holder en krone, hvorover en glorie). Flere materialer skulle anvendes, – norsk marmor, marmorstafferet træ og kobber eller messing, som kapitælerne skulle beklædes med. Yderligere skulle en række enkeltheder forgyldes. Udgangspunkt for arbejdet var en model, der også gav anvisning på stafferingen. Altertavlens mester fremgår ikke direkte, men tavlens opbygning, som man kan slutte sig til gennem den fragmentariske tekst, rummer de samme elementer, omend ikke præcis identiske, som Diderik Gerckens udførte altertavle. Spørgsmålet er da, om vi her har et første udkast til tavlen, et forslag, der er blevet stillet i bero, dels fordi nyændringen af kirkens indre fandt sted, dels måske fordi Krieger kunne skaffe et billigere tilbud (jfr. ovenfor). Både memorandum og overslag nævner dog i forbindelse med metalarbejdet og dettes forgyldning guldsmed Kohlmann (en søn? af guldsmed Johan Kohlmann, 1668-1701) og (guld)smed Muhle (Johan Heinrich

Fig. 48-49. Døbefonte. 48. Udkast 1727 til døbefont i slotskirken af Frederik Ehbisch (s. 84). Ikke approberet tegning. 49. Udkast til døbefont, oprindelig beregnet til Fredensborg slotskirke, men 1728 opstillet i slotskirken i København (s. 83). Tegning af Frederik Ehbisch 1726. RA. — *48. Preliminary drawing 1727 of a baptismal font for the Castle Chapel by Frederik Ehbisch. Not sanctioned. 49. Preliminary drawing of a baptismal font originally intended for the Chapel of Fredensborg Castle, but put up in the Chapel of Copenhagen Castle in 1728.*

Meel (Muhl), o. 1650-1727). Sidstnævnte havde tilsyneladende indgået en særskilt akkord om arbejdet med gehejmeråd Platen (Wilh. von Platen), en noget overraskende kendsgerning, eftersom denne siden sin »forvisning« til Sønderborg 1716 ikke synes at have taget del i det kongelige byggeri i hovedstaden.[112]

†Altersølv. Foruden den ældre beholdning af altersølv, der efter den ny kirkes indvielse var i slotsdegnens forvaring, nævnes i præsternes kammer en ny, sølvforgyldt *alterkande,* et broderet *tafttæppe* til at lægge over en kalk og disk, samt en forgyldt *sølvæske til oblater*.[113] Efter 1741 opbevaredes alt i Sølvkammeret, 1835 blev kanden imidlertid overdraget til Rosenborg, men synes dog ikke at kunne identificeres her.[114] Oblatæsken nævnes endnu i Sølvkammerinventariet 1834-39, men ses ikke i dag.

Tafttæppet er muligvis identisk med et af de to kalkklæder, der endnu findes i Sølvkammeret, men disse kan dog også stamme fra den ældre beholdning.[115]

†Alterskranke. 1727-28, leveret af hofsmed Preisler,[116] Jernbalustrade, der fortil bestod af tre felter med løvværk og navne, på hver side flankeret af yderligere tre felter, hvori en dør med piller og tilbehør. Sortstafferet, dog med forgyldning af de ti kongelige initialer og kroner på hver side, samt af forskellige ornamenter.[97] Omkring skranken var knæfaldshynden nyudstoppet, tilsyneladende med genanvendelse af det gamle røde fløjlsbetræk, der var tilkommet 1717 (s. 39).[117]

†Døbefont (fig. 49), 1726, af egetræ, udført af Frederik Ehbisch, oprindelig til Fredensborg. Udformet som en karnissvunget kumme med kant, holdt af tre engle på et trekantet fodstykke med indadsvungne sider, hvilende på tre volutter og et fundament af samme form som

Fig. 50. Engel fra Frederik Ehbischs prædikestol 1727 (s. 84) i kirken på Frederik IV.s ombyggede Københavns slot, jfr. fig. 51. NM3. LL fot. 1982. — *Putto from Frederik Ehbisch's pulpit 1727, in the Chapel of Copenhagen Castle after Frederik IV's alterations.*

fodstykket. Marmoreret og forgyldt. Af ganske samme udformning som døbefonten i Fredensborg slotskirke (DK. Frborg. s. 830-32), hvortil den københavnske oprindelig var udført. Placeringen kendes ikke.

Endnu december 1727 synes slotskirken ikke at have fået nogen døbefont. 19. dec. indleverede Ehbisch nemlig et overslag, ledsaget af »einem wohl Inventirten Risse« af en rigtudsmykket font til 160 rdl. (fig. 48). [118] Den firpasformede skål var smykket af blomsterfestoner og blev båret af en engel, stående på skyer og herunder et firpasformet fodstykke med fire »Kinder Engeln«. På skålen var yderligere et låg, foroven prydet med en siddende figur, »die Göttliche Gnade«, der i højre hånd holdt en skål, i venstre en opslået bog med indskriften »Gratia Divina«, mens helligåndsduen svævede over hovedet. På lågets kant fire knælende engle »welche sich die göttliche gnade unterwerffen«. Desværre fandt kongen ikke behag i denne fantasifulde »invention«. I stedet for blev en mindre og billigere døbefont, der allerede var udført til Fredensborg, overtaget af den københavnske slotskirke, mens en anden af nøjagtig samme form og værdi blev leveret som erstatning.[119] Efter nedrivningen af kapellet i København blev døbefonten genopstillet i Christiansborg slotskirke (jfr. s. 153).

†Korskranke, af fyrretræ, udarbejdet af snedker Christopher Quist »effter foer given Ritz« med pilastre og gesimser.[120] I den 4 alen høje skranke var indsat i alt 36 messingpiller.[121] Endvidere en tilhørende dobbeltdør.[122] Stafferet ligesom kirkens stole.[80]

(†)Prædikestol (fig. 44, 51), 1727, eg, af Frederik Ehbisch. Slotskirkens prædikestol fortjener særlig opmærksomhed, dels for sin interessante tilblivelseshistorie, der kan belyses både gennem tegninger og fyldige arkivalier, dels for sin i samtiden ualmindelige opstilling som lektorieprædikestol over korgitteret i kirkens midterakse.[123] Efter 1731 overflyttedes den til Helligåndskirken, men blev nedtaget o. 1846 (DK. Kbh.By. 1, s. 686). Fragmenter er dog endnu bevaret på NM3 (fig. 50).[124]

I sin endelige udformning var stolen opsat oven over korgitterets dobbeltdør på et selvstændigt jerngalleri, udført af hofsmed Preisler,[125] og muligvis båret på fritstående søjler, som antydet på det andet, ændrede prædikestolsforslag (fig. 51). I opbygningen indgik også en stor hovedgesims under stolen, 14 alen lang på begge sider og 3 alen bred.[80] Formentlig har gesimsen været af træ og dannet et forbindende led mellem prædikestolsgalleriet og langsidernes pulpitur. Eftersom korgitteret var 4 alen højt (s. 84), har gesimsen løbet lidt under pulpiturets gesims ved første stokværk eller måske endda flugtet hermed. En trappe førte fra koret op til stolen.

Den fremspringende kurv udgjorde fem sider af en ottekant og var formet med skiftevis konvekse og konkave led over det udbugede underparti. Et skjold med Frederik IV.s kronede monogram udfyldte midterfeltet og flankeredes af de fire dyder, til højre Troen med ring og nøgle og Freden med laurbærkrans og palmegren, til venstre Godheden med pelikan og dennes fem unger samt nærmest skjoldet Retfærdigheden med vægtskål. Under korpus skyer med tre englebørn og et enkelt englehovede. Bag stolen var et panel.[126] Den ottesidede lydhimmel synes at have været frithængende. En

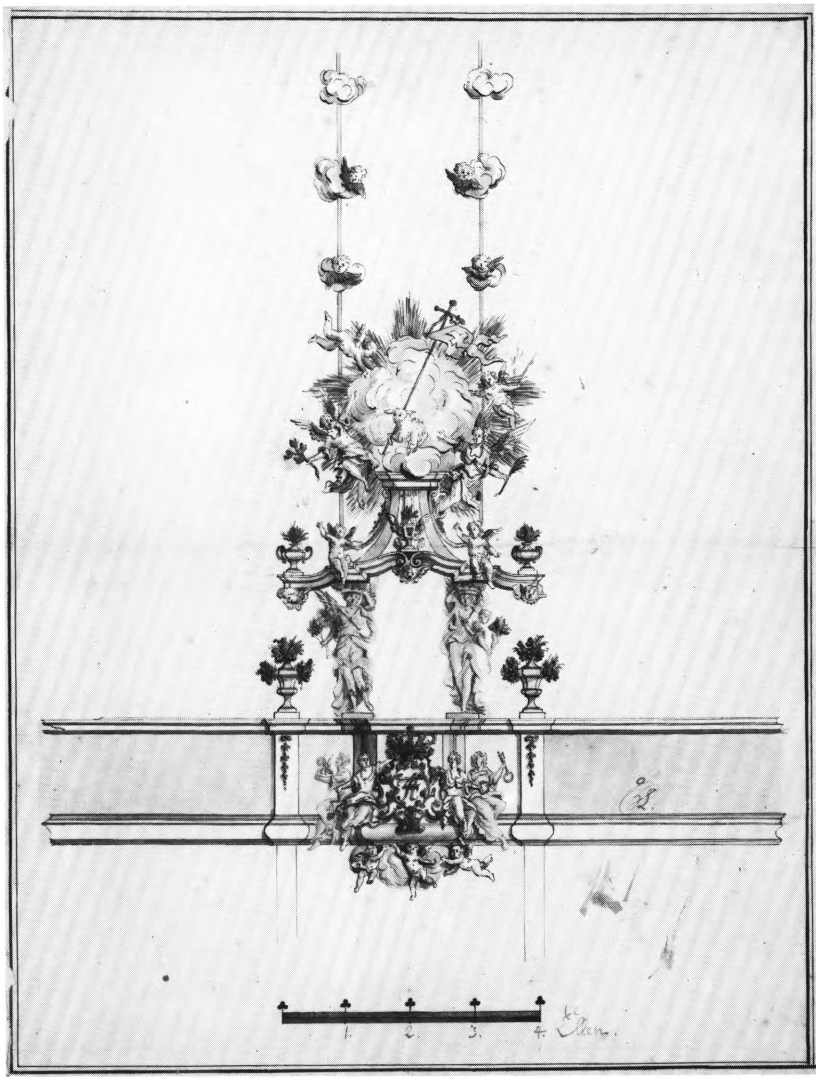

Fig. 51. Andet udkast til prædikestol af Frederik Ehbisch, udført 1727. Opstalt (s. 84, 86). 1:75. RA. — *Second preliminary drawing of the pulpit made in 1727 by Frederik Ehbisch. Elevation.*

stråleglorie, udskåret på begge sider, omgav øverst Gudslammet med sejrsfane på en korsstav og det altseende Gudsøje, mens engle, hvoraf to særlig var udstyret med palmegren og kvist som fredstegn, tumlede sig i skyerne heromkring. Otte »rouleaux« med festoner smykkede himlens sider, mens den nederste gesims var udstyret med to brændende og to blomstrende vaser, anbragt skiftevis med fire engle, der holdt passionstegnene. Prædikestolen var stafferet af Elias Green, idet arkitekturen maledes som kulørt marmor, billederne blev hvide (som italiensk marmor) og alle »zirater«, inclusive skjold og krone på kurvens forside, forgyldt med ægte guld.[127] Endelig opsattes *lysearm* og *timeglas* på stolen.[128] Prædikestolen føjer sig formelt ind i den række af prædikestole, Ehbisch udførte i årene 1726-38 til Fredensborg slotskirke (DK. Frborg. s. 834), Vor Frue kirke (DK. Kbh.By. 1, s. 140f.), S. Petri kirke (DK. Kbh.By. 1, s. 318f.), Trinitatis kirke (DK. Kbh.By. 2, s. 305) og formentlig også Reformert kirke (DK. Kbh.By. 3, s. 73ff.).[129]

Ehbisch's kontrakt om prædikestolen approberedes 4. dec. 1726 efter et overslag, godkendt af Krieger 29. nov.[19] Hverken overslag eller kontrakt er bevaret. Derimod kendes Ehbisch's plan og opstalt til stolen, påført både Kriegers godkendelse og kongens approbation (fig. 52-

53). Selve prædikestolen og den tilhørende himmel viser en udformning, der i hovedtræk svarer til den endelige, men opstillingen er væsentlig anderledes. Et trappeløb i to afsæt, udgående fra en portalsmykket opgang fører op til korpus, hvis tre sider er fritliggende og understøttet af en pille. Stolen må være tænkt anbragt mod en væg, formentlig nordre langside med front mod menigheden og adgang for præsten fra koret i vest, måske gennem den lille dør i brandmuren mellem kirken og køkkenfløjen (jfr. fig. 43). Imidlertid forekommer denne opstilling vanskelig at forene med et galleri, der ved overgangen til koret springer ca. 5 alen ind i rummet, som det ses af tegningen til det andet prædikestolsforslag (fig. 44). Konklusionen synes derfor at være, at udformningen af galleriet enten ikke har været gennemtænkt i alle detaljer i begyndelsen af december, eller at det i vestenden har været projekteret i en anden form, der gjorde prædikestolsopstillingen mulig.

Hvad den konkrete årsag end har været, forkastedes det første projekt, og en alternativ løsning blev fremlagt til approbation. Denne kendes gennem en plan og opstalt (fig. 44, 51).[19] Prædikestolen er opsat i kirkens midte på et galleri, der i højre side af tegningen løber om et ca. 5 alen dybt fremspring, vel slotskirkens egentlige pulpitur. En trappe og en portalindrammet opgang er anbragt ved ydervæggen. Det ny forslag krævede dog ekstraudgifter på i alt 156 rdl. udover de oprindeligt aftalte 386, som det fremgår af en vedlagt specifikation: to ekstra figurer af Godheden og Troen på kurvens sider, to stående engle, der bar himlen, et antal skystykker med englehoveder (på to jernstænger, der flankerede himlen) og fem vaser på trappen.

Heller ikke dette forslag blev accepteret i et og alt. I en erklæring dateret 22. febr. 1727 og underskrevet af Ehbisch, omend tydeligt skrevet med Ernsts hånd, redegøres for de nye korrektioner.[130] Mesteren måtte fjerne englene, der bar himlen »so nun das freigesicht benehmen«, endvidere vaserne på begge sider »da selbige auf den Eissern baluster nicht stehen können«, samt trappen og portalen foran trappen »wegen der Symmetrie«. I stedet for skulle en ny, større trappe, prydet med kugler tilføjes i koret. Trods ændringerne, der har forhindret, at prædikestolen dækkede for meget for altret, måtte billedhuggeren forpligte sig til at fastholde den oprindelige pris fra første kontrakt og levere arbejdet i slutningen af juli. Regningen forlå imidlertid først 14. okt. 1727.

†Stole. Siddepladserne i slotskirken var anbragt i tre niveauer: på gulvet var stolestader og et antal lukkede stole, på pulpiturets andet stokværk ialt 12 loger med kongens og kronprinsens stole som de mest fremtrædende og på det øverste stokværk et antal bænke. Pulpituret, hvor de kongelige stole fandtes, var forbeholdt menighedens fornemste medlemmer, formentlig med en prioritering af pladserne i forhold til koret og de kongelige. Om stoleplanen på gulvet og det øverste pulpitur, hvor antagelig medlemmer af hofstabens laveste trin har siddet, vides intet sikkert.

†Stolestader. 1727-28, eg, af Christian Kutsch. I to rækker under langsidernes pulpitur og i en blok midt på kirkegulvet var anbragt stolestader, hvis gavle foroven smykkedes med en udskåren muslingeskal efter en approberet model.[131] Denne udformning, der også var anvendt kort forinden i Fredensborg slotskirke, skulle blive eksempeldannende for stolestader i flere københavnske kirker.[132] I alt var efter den oprindelige plan udført 36 stole under pulpituret, 18 på hver side og 15 stole midt i kirken, men disse suppleredes ifølge snedkerregningen med fire ekstra under pulpituret og en i kirkens midte.[133] Når antallet af stole i midtergangen har været mindre end i siderne, kan det skyldes hensynet til det fremspringende orgelpulpitur i øst. Stolestaderne var »wie auf Fredensburg gemahlt«, dvs. med gul bundfarve og brun stiliseret åretegning i fyldinger, rødbrune rammestykker, røde profillister og muslingeskallerne stafferet med blågråt, samt okkerfarvede konturkanter.[134]

Under orglet udførte snedkeren tre (oprindelig fire) stole af eg. Prisen var 12 rdl., omtrent som stolestaderne under pulpituret (11 rdl.) og

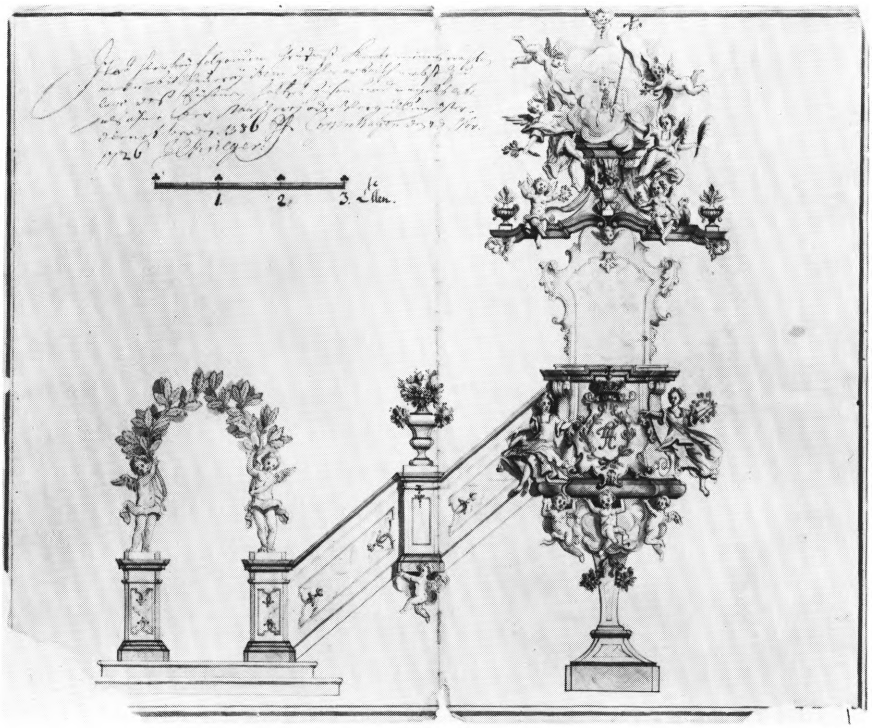

Fig. 52. Første udkast 1726 til prædikestol af Frederik Ehbisch. Opstalt (s. 85). 1:75. RA. — *First preliminary drawing of a pulpit by Frederik Ehbisch. 1726. Elevation.*

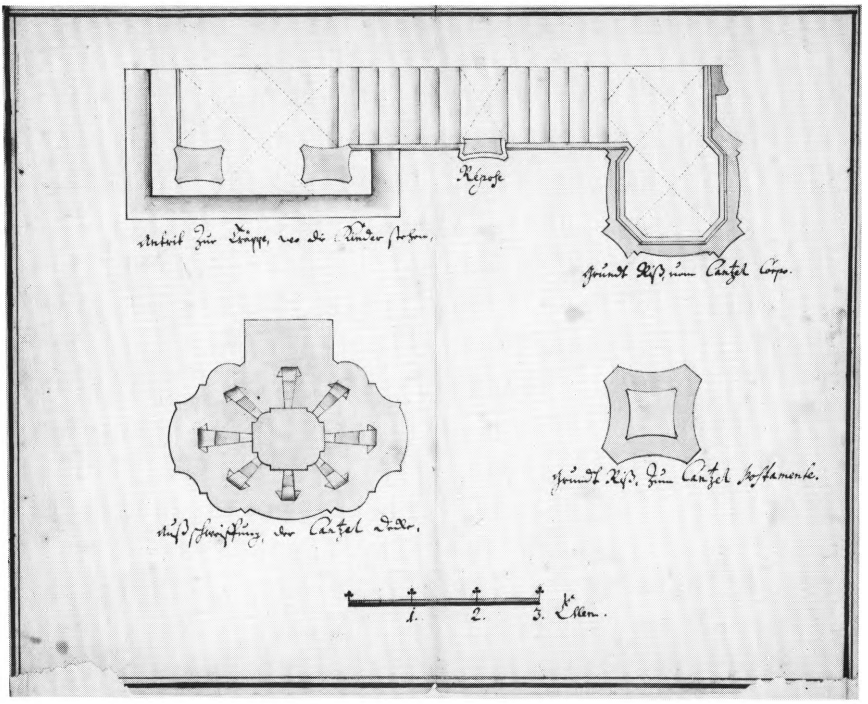

Fig. 53. Første udkast 1726 til prædikestol af Frederik Ehbisch. Plan (s. 85). 1-75. RA. — *First preliminary drawing of a pulpit by Frederik Ehbisch. 1726. Plan.*

midt på gulvet (14½ rdl.).[131] Formentlig har det drejet sig om stole, opstillet på gulvet under orgelpulpituret og foran vindfanget ved indgangen, enten i form af stolestader eller lukkede stole.[135] Er det sidste tilfældet, kunne det være her, der »unter der orgel« blev anbragt et antal blindrammer forsynet med vinduer af hvidt glas.[136]

†To *skriftestole* med indfattede døre, 7,5 alen lange, var opstillet i koret.[62] Til hver stol hørte en hynde og røde taftgardiner.[117]

†1. pulpitur loger. I inventarregnskaberne nævnes på 1. pulpitur i alt 12 stole eller loger: kongestolen, kronprinsens stol, endvidere stole til fyrsterne og markgreverne, »Gross Cantzlerens«, dronningens overhofmesterinde og frøkener, prinsessernes hofmesterinders og frøkener, grevinderne, gehejmerådinderne, gehejmeråderne og til kongens og kronprinsens kammer- og »Lif betiente«.[137] Herudover finder vi i bygningsregnskaberne flere henvisninger til arbejde udført ved disse loger, men kun i få tilfælde med direkte stedsangivelse i forhold til andre lokaliteter eller omtale af hvem den pågældende stol tilhørte. En præcis rekonstruktion af logernes placering er derfor næppe mulig på det eksisterende grundlag, men der kan dog gives enkelte antydninger.

I forbindelse med kongestolen anfører snedkeren en dørkarm »in die brandt mauer woe der König nach seinem Stuhl gehet«.[70] Bagved kongens stol var en gang,[138] og det er formentlig denne, der males perlefarvet (»Wo der Königs eingang ist nach den Kirchenstuhl ist Wand perlfarben aufgestrichen. Dieselbe ist 44 alen von beide Seite und 5 alen hoch von die eine Seite.)[80] Om kronprinsens stol hører vi, at der udføres en dørkarm »auf der Ersten pupeltuur (sic) woe der König nach dem Höchsten Gericht gehet in die brandt Maur bei der Cronprincen Stuhl«.[70] Endvidere angives kongens og kronprinsens loger at ligge over for hinanden.[139] Ved siden af både kongens og kronprinsens stole opsattes et antal skillevægge som rammer om loger, såvel kortere tværrum, som længere rum.[140] Særligt omtalt blandt logerne er pladserne til konseillet (ministrene) dels på kongens side (et tværgående skillerum), dels på kronprinsens side (en skillevæg langs gangen, det andet på tværs for enden).[141] Yderligere var stolen til overhofmarskal og kammertjenere, der lå over kirkedøren til runddelen, afgrænset af et skillerum.[64]

Sammenholdes disse oplysninger med planerne af kirkerummet, der havde brandmure mod øst (til drabantsalsfløjen) og nord (til køkkenfløjen, mod Højesteret og forgemakket til samme), samt planen til det andet prædikestolsprojekt forekommer det rimeligst at placere kongens og kronprinsens stole på pulpiturets to langsider over for hinanden i sydvest og nordvest ved overgangen til koret. Når maleren angives at have malet »Auswendig umb der Königs Stuhl (tilsvarende omkring kronprinsens stol) von der Kirches wand an bis an der 3. Pfeile«, i alt 14,5 alen på ornamenter og fyldingslister, modsiger det ikke antagelsen af, at stolene har udgjort den vestligste del af pulpituret med en vestvendt væg, vinkelret på kirkevæggen og en væg mod midtskibet, hvori vinduerne var indsat, med en udstrækning af to søjlemellemrum indtil pulpiturets tredje søjle.[142] Efter alt at dømme har stolene haft samme dimensioner og på denne måde udgjort symmetrisk anbragte led på tværs af længdeaksen.[143] Nærmest kongens og kronprinsens stole har været to loger, der udmærkede sig særligt over for de øvrige øst herfor med vinduesruder mod midtskibet af fransk glas og indvendig forgyldning af listerne. Her er det nærliggende at placere de i rang fornemste personer, henholdsvis fyrsterne og markgreverne samt storkansleren (Ulrik Adolf Holstein). Hvem de øvrige stole har tilhørt i rækkefølgen fra vest til øst på de to langsider i retning mod orgelpulpituret, som antagelig har udfyldt hele den østlige kortside (jfr. s. 90), kan ikke afgøres med sikkerhed. [144] Formentlig har de sydøstligste stole været beregnet til kongens og kronprinsens tjenerstab. Et langt rum måske vest herfor var beregnet til »kvinderne«, men hvilke af de i inventariet opregnede det drejer sig om, kan ikke aflæses.

†Kongestolen. Opregningen af stole svarer i

det følgende til inventariets rækkefølge, der ikke synes at modsvare nogen geografisk placering af logerne i kirken.

Både kongens og kronprinsens stole var særligt markeret mod kirkerummet gennem forgyldning af ornamenter og fyldingslister, ligesom deres vinduer var stafferet med forgyldte lister og røde kanter. Indvendig var en del af kongestolen afskilret med en væg til et lille *kabinet* med forgyldt læder og en kammerstol. Endvidere et gardin af blåt klæde, samt en gardinstang, formentlig ophængt foran et vindfang, vel opsat bagtil ud mod gangen med et 50 ruder stort vindue af ganske hvidt preussisk glas.[145]

Hvordan væggene har været udformet, er ikke ganske klart. Snedkeren udførte 50,5 alen² panel,[70] mens maleren stafferede i alt 27 alen² cinnoberrødt.[80] Stolen var indvendig betrukket med blåt fløjl, som må have dækket det ovennævnte helt eller delvis. Omkring døre og paneler og tilsyneladende også omkring loftet var forgyldte lister.[146] Loftet synes blot at være glat gipset.[45] Foran vinduerne af fint fransk glas var ophængt tre hvide taftgardiner på to gardinstænger og opsat to armpuder med blåt fløjl. Til møbleringen hørte fire spanskrørsstole med blå fløjlshynder, omkantet med en guldgalon.[147] Til belysningen nævnes to indlagte gueridoner. Rummets eneste billedlige udsmykning synes at have bestået af to malerier i forgyldte og lakerede rammer, Kristi fødsel og Korsfæstelsen.[148] Varmen blev besørget af en lille vindovn, opsat 1728 og afgået 1737 ligesom en lille ildskuffe med ildtang.[149]

†Kronprinsens stol. Indretningen af kronprinsens stol har ganske svaret til kongestolen, bortset fra at det lille kabinet og malerierne manglede. Snedkeren udførte dog kun 41 alen² panel hertil. 1745-47 nævnes alt som afgået.[150]

†Fyrsternes og markgrevernes stol. I modsætning til de kongelige stole var rødt dominerende i alle øvrige loger. I fyrsternes og markgrevernes stol var væggene betrukket med rødt klæde, og to røde taftgardiner på en enkelt gardinstang skærmede mod midtskibet. Indvendig var seks højryggede stole med billedhuggerarbejde og karmoisinrødt klædesbetræk. 1742-44 nævnes alt som afgået.

†Storkanslerens stol. Møbleringen svarede her helt til den førnævnte stol og adskilte sig fra de andre med hensyn til væggenes klædesbetræk, hvilket gør det rimeligt at antage, at disse stole har været anbragt umiddelbart ved siden af de kongelige loger (jfr. s. 88) Også her var røde taftgardiner og en gardinstang, ligesom seks højryggede stole med rødt betræk. 1742-44 var alt udgået.

†Dronningens overhofmesterindes og frøknernes stol. Fire røde flonelsgardiner,[151] hver af to bredder, var ophængt på en lang gardinstang. Møbleringen bestod alene af otte højryggede stole med runde kopstykker og rødt klædesbetræk samt to bænkehynder med samme betræk.[152] 1742-44 var alt udgået.

†Prinsessernes hofmesterindes og frøknernes stol. Samme udstyr som ovennævnte. 1737 afgik stolene, 1742-44 kasseredes gardinerne, der allerede 1738 betegnedes som mølædte og bedærvede. Antagelig er bænkehynderne, der dengang var i samme tilstand, også blevet kasseret.

†Grevindernes stol. I modsætning til de to førnævnte var her alene to røde flonelsgardiner på en gardinstang, fire højryggede stole med rødt betræk og en bænkehynde. Kasseret som ovenfor beskrevet.

†Gehejmerådernes stol. Samme udstyr som ovennævnte. Ifølge snedkerregnskabet udførtes 42,5 alen bænke til konseillet på kongens side, 29,5 alen på kronprinsens side.[141] Dette uforholdsmæssige store længdemål synes kun at give mening, hvis man opererer med flere bænke af en samlet længde som de ovennævnte. Imidlertid er kun omtalt én bænkehynde i inventaret. Kasseret som ovenfor.

Gehejmerådindernes stol. Samme udstyr som ovennævnte og kasseret som ovenfor beskrevet.

Kongens og kronprinsens kammer- og livbetjente. At dømme efter inventariets opregning af disse som nr. 10, 11 og 12 har der været i alt tre stole.[153] Hvorvidt det har drejet sig om én stor, placeret over døren til runddelen og underdelt i

tre mindre eller tre selvstændige stole er uvist. Udstyret for alle stolene er anført under et og har alene bestået i »1 lidet *Slaug-Uhr«.*

2. pulpitur. Antallet af pladser er ikke klart på grund af kildernes skiftende oplysninger. På øverste pulpitur skulle snedkeren oprindelig have udført 36 stole, hver af 3¼ alens længde, dvs. 18 stole på hver side, placeret vinkelret på længderetningen, ligesom gulvets stolestader. I stedet for blev dog udarbejdet 14 lange stole, hver på 9 alen, hvoraf to var særligt forhøjede.[62] Altså en opstilling af siddepladser parallelt med længdeaksen med de bageste hævet over de foranstående. Maler Holm stafferede imidlertid 18 stole, i alt ni på hver side, med perlefarve og røde lister.[97] Arbejdet med bemalingen af stolene »wo das frauenzimer sitz«, sker udenfor kontrakt, som anført i margen på regningen ud for den første post på ni stole. Overfor dette står smedens oplysning om, at han har beslået i alt 22 stole på øverste pulpitur[154] og endelig inventariets notat om blot seks bænkehynder.

†Møbler i præsteværelse eller sakristi. I præsternes kammer var af løse inventargenstande seks højryggede stole med runde kopstykker og rødt klædebetræk, et gammelt feltbord og en vindovn med fod og tilbehør. Endvidere opbevaredes her alterkande og oblatæske samt andre mindre genstande. Stolen og ovnen med tilbehør afgår 1737, feltbordet 1742-44.

†Pengetavler og klingpung. To nye indlagte tavler samt en ny rød fløjlsbroderet klingpung med sølvklokke og en forgyldt stang. I præsteværelse. Alt overtages i den ny slotskirke (jfr. s. 158) og går tabt ved branden 1794.

†Orgel, bygget 1728 af Lambert Daniel Kastens, København. 25 stemmer, to manualer og pedal:

Ifølge kontrakten juni 1727 skulle dispositionen være:

Manual:	***Oberwerck:***	***Pedale:***
Principal 8 fuss	Principal 4 fuss	Untersatz 16 fuss
Qvintadena 16 fuss	Block Fleüte	Octav 8 fuss
Gedact 8 fuss	8 fuss	Gedact 8 fuss
Octav 4 fuss	Fleute dous 4 fuss	Octav 4 fuss
Spitzfleüte 4 fuss	Nassat 3 fuss	Mixtur 4 fach
Rausche Pfeife 2 fach	Sesqvialtera 2 fach	Posaune 16 fuss
Mixtur 4-5 fach	Scharff 3 fach	Tromet 8 fuss
Tromet 8 fuss	Krumhorn 8 fuss	Tromet 4 fuss
Vox humana 8 fuss		

Tremulant. Cymbelstjerne. Tre spærreventiler.[155]

Ved afleveringen 10. maj 1728 konstateredes det, at orglet var bygget i overensstemmelse med kontrakten samt suppleret med en Oktav 2', men facaden viser en opbygning med hovedværk, *brystværk* og pedal, så der er åbenbart sket ændringer i forhold til den i dag kendte kontrakt. Dette kan muligvis forklare afvigelserne i en dispositionsoptegnelse fra perioden 1769-94, hvor »overværket« optræder med en mindre pladskrævende disposition, velegnet til et brystværk. Optegnelsen fra 1769-94 kan antages at være identisk med den oprindelige disposition:[156]

Hovedværk:	***Overværk:***	***Pedal:***
Quintatön 16'	Gedackt 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Flöte douce 4'	Principal 8'
Gedackt 8'	Nassat 2⅔'	Gedackt 8'
Octav 4'	Superoctav 2'	Octav 4'
Spitzflöte 4'	Sifflöte 1'	Mixtur 3 f
Rauschpfeiffe	Sesquialtera 2f	Posaun 16'
Mixtur 4 f	Scharff 3 f	Trompete 8'
Trompete 8'	Hautbois 8'	Schalmey 4'
Voxhumana 8'		

†Orgelpulpitur. Orglet har efter alt at dømme været anbragt i kirkens østende på et pulpitur, udspændt mellem de to langsiders galleri (fig. 46). Pulpituret har formentlig været udformet med et fremadsvungent midtparti, som det ses på Vajsenhusets galleri. Orglets højde på ca. 10 alen (ca. 6 m) udelukker en opstilling i niveau med øverste etage på sidevæggenes galleri. Pulpituret har derfor sandsynligvis flugtet med den mellemste etage. Placeringen af orglet kan her have været tæt ved kirkens østmur, dog med en smal passage mellem muren og orglets bagside af hensyn til orglets stemning og vedligeholdelse. Arealet foran orglet har både kunnet anvendes som tribune for musikanter og som forbindelsesvej mellem langsidernes pulpiturer. To døre, én i hver side med indsatte vinduer af hensyn til sidelyset, har formentlig aflukket dette område mod nord og syd.[157]

Fig. 54. Orgelfacade 1728 af Lambert Daniel Kastens. Oprindelig i kirken på Københavns slot, men fra 1731 i Reformert kirke (s. 91). LL fot. 1982. — *Organ facade by Lambert Daniel Kastens. 1728. Originally in the Castle Chapel but as from 1731 in the Reformed Church, Copenhagen.*

**Orgelfacade* (fig. 54). Orglet blev som nævnt s. 81 overført til Reformert kirke. Allerede september 1731, samtidig med de første nedrivningsarbejder i slotskirken, købtes det af kirkens forstandere og er formentlig umiddelbart efter overført til sin ny placering.[158] Ved nyopstillingen tilføjedes Christian VI.s og Sophie Magdalenes monogrammer på de to sidetårne. Derimod er det yderst tvivlsomt, om der ændredes ved den oprindelige facade.[159] Eftersom pibernes ornamentale indramning, der uden tvivl er original, både i materiale, teknik og form er nøje beslægtet med sidevingernes udsmykning med akantusdekoreret båndslyng, må det antages, at hele orgelprospektet bibeholdtes uden større forandringer. Dog kan det ikke udelukkes, at midttårnets udsmykning med uret, hvis ornamentik med naturalistisk

udformede blomster bærer en større lighed med rammen om de kongelige monogrammer, er senere indsat.

Facaden er i sin opbygning beslægtet med Kastens orgelprospekter i Garnisons kirke (1724) Århus domkirke (1730) og Trinitatis kirke (1731). Ornamentikken er dog af en mere spinkel karakter med slyngede eller knækkede bånd, hvorfra udgår akantusløv, og på sidevingerne med indsat gitterværk, prydet af en blomstervase, – alt karakteristiske elementer for régencestilen, der i Frankrig allerede begynder at gøre sig gældende o. 1700.[160] I Danmark synes stilen at have været kendt på et tidligt tidspunkt.[161]

Orgelfacaden indgår i dag i et instrument fra 1878, idet dog de originale prospektpiber, der var udsmykket med guldornamenter,[162] er forsvundet. Træværket var oprindelig marmoreret og forgyldt, men står nu renset for maling.[163]

†*Salmenummertavler*. To sorte tavler til at skrive salmenumre på. I præsternes kammer. Endnu omtalt 1738, men ikke nævnt herefter.

†*Belysning.* Ti par messinglysestager, leveret af N. von Hütten 1728.[164] Desuden 50 bliklysepiber. Fandtes i præsteværelset. Efter 1738 kendes deres placering ikke.

NOTER

Mål angives i *alen* (= 0,627 m), når dimensionerne er opgivet i de skrevne kilder, mens der benyttes *metermål,* når den omtalte bygning eller genstand er bevaret eller alene kendes fra tegninger.

1 Vilh. Lorenzen i Den danske Centraladministration, red. Aage Sachs, 1921, s. 15 ff. Frederik Weilbach: Overlandbygmester Johan Cornelius Kriegers travle Aar, i HistMeddKbh., 2, II, 1925-26, s. 467-510. Gamrath, s. 141-44.

2 Gamrath, s. 145 f. Harald Langberg: Rettens sæde, i Højesteret 1661-1961, I, 1961, s. 135 f.

3 Ptk. 86, 1721, og Ptk. 87, 1721, 288.

4 Weilbach, op. cit.

5 Nedbrydningen af det store hvælv over porten, som afregnes med murermester Schirmer allerede 29. nov. 1721, kunne dog tolkes som en forvarsel om det kommende års arbejde, jfr. Ptk. 87, 1721, 288, og Gamrath, s. 149.

6 Ptk. 87, 1722, 47.

7 Årsagen til dette personskifte er uvis. Måske kan det have sammenhæng med en for Krieger ubehagelig sag, hvor han okt. 1722 havde afskediget murermester Gottfried Schuster, fordi denne ikke ville være bekendt over for kongen at opføre en mur med gamle, halve mursten, som Krieger ønskede det, men foretrak hele, nye, jfr. Ptk. 87, 1722, 29. Der er en generel tendens hos Krieger til at presse de priser, der fremlægges i overslaget og her åbenbart også udover det rimelige.

8 Ptk. 87.

9 Ptk. 86.

10 Ptk. 85, 1721-24. Akkord af 20. april 1724. Ibidem, Ernsts overslag af 3. april, Kriegers af 21. marts 1723.

11 Ptk. 85, 1725-26. Kriegers ekstrakt af overslag 16. maj 1725 med uddybende kommentar 17. maj.

12 Ptk. 87, 1727, 70 og 71.

13 Jfr. også Gamrath, s. 152.

14 Ibidem., s. 149 og ovenfor s. 68.

15 Jfr. Langberg, s. 135 ff. Den omstændighed, at to forskellige hold har arbejdet side om side, gav også anledning til planændringer, f.eks. mellem højden af riddersalsfløjen (med teaterfløjen) og køkkenfløjen på den anden side, jfr. Ptk. 87, 1727 og 1728.

16 Jfr. også Weilbach, s. 498.

17 Jfr. s.71f. og note 38.

18 RA. Kortsaml. 2A, Krigsministeriets afleveringer. Planerne nummereret fra 2-6; nr. 1 (kælder) og 3 (nedre mezzanin) mangler.

19 Ptk. 85, 1725-26.

20 NM2.

21 Kgl.Bibl., Ny kgl. Saml., 386[c].

BYGNINGSHISTORIE S. 70-72

22 Ptk. 87, 1722, 47. Lars Erichsens kontrakt af 8. juli 1722.

23 Ptk. 87, 1723, 46. Ernst kvitterer 19. jan. 1722 (sic), vel en fejlskrivning for 1724.

24 Ptk. 87, 1727, 85: overslag af 13. marts og kontrakt af 24. marts 1724.

25 Ptk. 86, 1724-25.

26 Ptk. 87, 1727, 106.

27 Ptk. 86, 1725. Udbetaling af 5. termin.

28 Ptk. 87, 1728, 44 (Kutsch' overslag); Ptk. 85, 1721-24. (Preislers, Lorentz Bærgers og Steffen Ottsens samt Frederik Holms overslag).

29 Ptk. 87, 1727, 230.

30 Ptk. 86, 1724. Kontrakt af 22. juli.

31 Ptk. 85, 1725-26.

32 Otte piller nævnes 1722 i Lars Erichsens kontrakt vedrørende fundamenterne (note 22), 1723 i Ernsts

og Kriegers overslag til materialeomkostninger (note 10) og 1724 i Peter Drejers tømmerkontrakt af 23. marts (note 26) og Kriegers tilbud på tømmer af 20. april, Ptk. 85, 1721-24. Pelli angiver imidlertid kun seks i sin murerkontrakt fra 24. marts (note 24), og det faktum, at der vitterlig kun kom dette antal, bekræftes af de bevarede planer for 1. og 2. etage. Pillerne karakteriseres som ottekantede i tømmerkontrakten, men er på planen vist cirkulære over et kvadratisk fundament (jfr. fig. 42-43).

33 Allerede i marts 1726 blev handlingerne i Højesteret henlagt til Frederiksberg slot, vel som udtryk for at byggearbejderne med indretning af gemakker i den gamle højesteretssal var begyndt, jfr. Langberg, note34. 30. sept. 1726 betales Abraham Stoy for gipsning af højesteretssalen over køkkenet, omend selve kontrakten først sluttes 16. nov., jfr. Ptk. 87, 1726, 104, og Ptk. 85, 1725-26. Som forberedelse til den kommende trafik mellem kirkens pulpitur og Højesteret leverer tømreren 14. sept. et overslag på en dør på 2. etage, der skal brydes gennem muren ind til kirken, Ptk. 87, 1726, 66.

34 Jfr. Peter Drejer, overslag til kontrakt om tømrerarbejdet 1. okt. 1726, Ptk. 85, 1725-26. Desuden J. D. Preislers overslag til smedearbejdet af 21. juni 1726, Ptk. 85, 1725-26.

35 Ptk. 87, 1727, 64, 87.

36 Om mezzaninvinduerne, jfr. også regning fra maler Frederik Holm 9. dec. 1727 efter kontrakt af 25. jan. 1727, Ptk. 87, 1727, 308.

37 Ptk. 86, 1727 og Ptk. 87, 1727, 298.

38 Ptk. 87, 1727, 98, 117; Ptk. 87, 1728, 44, 54.

39 Ptk. 87, 1727, 100.

40 Ptk. 87, 1727, 67, 100. Ptk. 87, 1728, 77.

41 Ptk. 87, 1728, 52; Ptk. 87, 1727, 205.

42 Jfr. Extraordinaire Relationer, 1. dec. 1727. Lintrup holdt en »kort, dog fyndig« indgangstale over Joh. 10, 22, efterfulgt af en »siirlig« tale over folkets Hosiana og Lykønskning til Christum, både over Guds kirke og det højkongelige hus.

43 H. Buch: Nye-Aars Gave til Det nye Kirkeaar af Dend Stormægtigste Monarch (Vores) Friderich dend Fierde (...) I dend Nye opbygte Slots Kirkes Indvielse, som skeede Første Advents-Søndag 1727, 1727.

44 Ptk. 87, 1728, 43; Ptk. 87, 1727, 322, 167, 197.

45 Ptk. 87, 1727, 264, 276.

46 Ptk. 87, 1728, 63, 84.

47 Ptk. 87, 1728, 54, 58, 62.

BYGNINGSBESKRIVELSE S. 72-81

48 Slotskirkens inventarier nævner præsteværelset eller præsternes kammer, der benyttedes til opbevaring af dele blandt altersølvet og en række løse inventargenstande, jfr. Rtk. Rev. Slotsrgsk. 1728-31. 1728 foretages reparationer af en revne i muren over døren til præsternes kammer, og det udtørrede tømmer i det »Logement«, hvor præsterne går ind, bliver udskiftet, jfr. Ptk. 87, 1728, 26, 28. At præsteværelset formentlig er identisk med sakristiet bekræftes af en snedkerregning på et skab i sakristiet, sandsynligvis identisk med det skab i præsteværelset, som maleren stafferer, jfr. Ptk. 87, 1728, 44 og 1727, 322. Beliggenheden op til en mur, jfr. ovenfor, og i umiddelbar nærhed af alter og prædikestol forekommer også logisk.

49 For mål, jfr. både murer- og tømreroverslag fra 1724, Ptk. 87, 1727, 70 og 106. Disse mål bekræftes yderligere ved måling på planerne. Den totale bygningshøjde var oprindelig 46½ alen, men øverste etage blev 1728 forhøjet 2 alen, jfr. Ptk. 87, 1728, 28.

50 Ptk. 85, 1725-26, snedker, maler og smedeoverslag af 23. marts 1724. Det er ikke ganske klart, om det er denne eller en indvendig dør mellem drabantsalsfløjen og kirken, der 1727 smykkedes med ornamenter, jfr. Ptk. 87, 1727, 69. 1727 forgyldtes endvidere de kongelige »cifre« og kronen over kirkedøren, jfr. ibidem, 348.

51 Ptk. 87, 1728, 26.

52 Jfr. fugleperspektivet, fig. 39, samt J.J.Bruuns gouacher ca. 1740 (eksemplarer på Bymuseet, Nationalmuseet, Rosenborg og Christiansborg).

53 Placeringen af altret ved vestmuren bekræftes af eksistensen af det tilmurede parti mellem vinduerne, som det ses på planerne fra o. 1725 (fig. 42-43). Altret var anbragt »an die Wand«, som det fremgår af murerоverslaget af 12. jan. 1727, jfr. Ptk. 87, 1727, 64. Hovedindgangen var på de samme planer tydeligt markeret i øst, og placeringen af en portal mod slotsgården umiddelbart øst herfor på prospektet fra 1727 (fig. 39) understreger, at adgangen til kirken formentlig stadig har været fra denne ende, også efter planændringerne. Det er derfor vanskeligt at acceptere Gamraths beskrivelse af kirken, s. 156f. hvor altret og prædikestolen uden nærmere argumentation anbringes i øst, orglet i vest.

54 Ptk. 86, 1727. Vedr. marmorfliserne til altret nævner Gercken 114 fliser, 11 tommer i kvadrat, fire af 18 tommers længde og 10 tommers bredde, samt seks af samme længde, men kun 6 tommers bredde. Herimod nævnes i Fischers materialeregnskab Ptk. 133-34, 1732, 89 hvide og 94 sorte fliser, alle 10 tommer i kvadrat. I koret nævnes samme sted 332 hvide og 330 sorte fliser, 11 tommer i kvadrat. En materialregning fra 1727 anfører dog kun 628 fliser til koret, jfr. Ptk. 86.

55 Det er nærliggende af sætte disse nedgange i forbindelse med den hvælvede begravelse, hvortil udføres en lås til en stor dobbeltdør i koret, jfr. Ptk. 87, 1727, 205.

56 For dette motiv, jfr. E. Forssman: Dorisch, Jo-

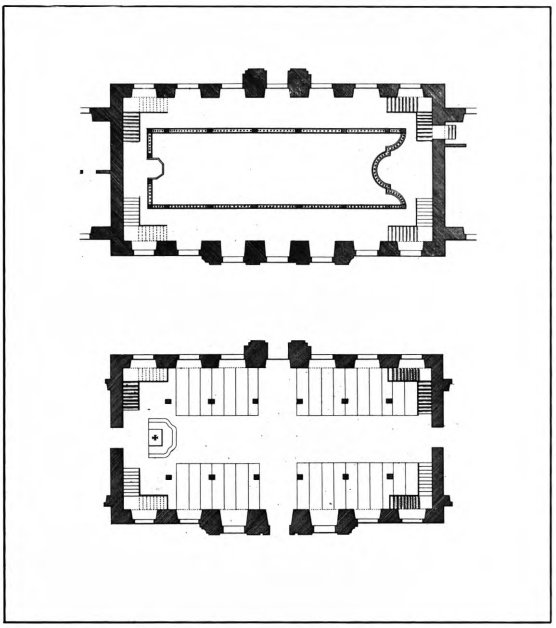

Fig. 55. Vajsenhusets †kirke. Planer af underetage og første etage med genanvendt galleri fra slotskirken (s. 74). 1:600. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. — *The Chapel of Frederik IV's Orphanage. Plans of the first and second storey with re-used gallery from the Castle Chapel.*

nisch, Korintisch. Studien über den Gebrauch der Saülenordningen in der Architektur des 16.-18. Jahrhunderts, Uppsala 1961, specielt s.32f.

57 Ptk. 87, 1727, 161-2.

58 Ptk. 87, 1727, 174.

59 Ptk. 87, 1727, 87.

60 Vajsenhuset overtog 1731 slotskirkens galleri til den 1734 indviede kirke, jfr. Ptk. 133-34, Fischers materialregnskaber 1740. I forbindelse med genopstillingen og opførelsen af selve kirken ansøgte man om tilladelse til at ændre bredden fra 14 til 19 alen, for at kirken kunne rumme det indkøbte pulpitur, jfr. DaKanc. 3. Missionskollegiet og Direktionen for Vajsenhuset 1714-1859, 24b, 1729-34. Sager Vajsenhuset vedkommende. Derimod nævnes intet konkret om ændringer af galleriets længde. I Vajsenhuset løb det 32 alen lange, ca. 10 alen brede pulpitur omkring alle fire sider af rummet med indbygget prædikestolsalter og orgel i den ene kortside, mens et forkrøppet fremspring, dannet af en halvcirkel flankeret af to konkave sidepartier optog den anden kortside, jfr. planer i Thurah: Den Danske Vitruvius, I, 1746, pl. CIX-CX (fig. 50). Kirken er desuden beskrevet hos E. Pontoppidan: Den danske Atlas, II, 1764, s. 114. Galleriet hvilede forneden på to gange seks støtter med en indbyrdes akseafstand af seks alen, tydeligvis tilpasset efter vinduesakserne. Foroven, i mellemste stokværk var angivet to gange otte støtter, idet galleriets fire hjørner var markeret særligt i det højereliggende niveau, ligesom to ekstra piller flankerede prædikestolen. Pillernes antal, den store akseafstand mellem støtterne, der ikke uden videre lader sig overføre til slotskirken, og den specielle udformning ved prædikestolsaltret med orglet, underbygger alt i alt antagelsen om, at pulpituret blev ændret, i det mindste på langsiderne, efter den ny kirke. Derimod er det sandsynligt, at den komplicerede opbygning på den modstående kortside blev anvendt uændret, og at det var netop bredden af denne, der motiverede bygningens udvidelse. Alt taler dog for, at slotskirkens pulpitur oprindelig har været endnu bredere, jfr. ovenfor.

61 Eksistensen af det forkrøppede parti understøttes af tømmeroverslagets gentagne omtaler af materialer og særlig arbejdsløn til at udføre »die Verkröpfung an die Gesims«, jfr. Ptk. 87, 1727, 87.

62 Ptk. 87, 1728, 43-44.

63 I rekonstruktionen (fig. 45-46) er midterrummets bredde mellem galleriets to langsider fastlagt til 13 alen i overensstemmelse med Ehbisch og med korgitterets længde, der opgives til samme mål, jfr. s. 84. Da kirkerummets dimensioner imidlertid er fastlagt efter planerne fra ca. 1726, viser rekonstruktionen galleriets bredde ca. 1 alen kortere, dvs. 4 alen.

64 Jfr. Ptk. 87, 1727, 98.

65 Jfr. tværsnit af køkkenfløjen, omtalt s. 69.

66 Det bekræftes af tømmeroverslag på en trappe gennem muren fra forgemakket ved Højesteret (i kongeetagen) »bis herunter auf das unterste Pulpitur«, jfr. Ptk. 87, 1727, 87.

67 Ptk. 87, 1728, 77.

68 Jfr. note 67. Ud mod vinduesåbningerne i ydermuren var opsat et antal skærmende rækværker (»gallerier«), jfr. Ptk. 87, 1728, 43-44 og ibidem, 1727, 322.

69 Ptk. 87, 1727, 87, 98, 322.

70 Ptk. 87, 1728, 44.

71 Ptk. 87, 1727, 87, 108 og 1728, 44.

72 Måske er det dette arrangement, der sigtes til, når Frølund 22. okt. 1731 beretter, at galleriet på den lille trappe fra kirken til Højesteret aftages, Ptk. 125.

73 Jfr. note 37. Omfanget af »dem Zusatz über dem Chor« kendes ikke præcist. 1747 opgives det samlede mål for opsætningen i Christiansborg slotskirke (se nedenfor) til »omtrent nogle og tredive Alen langt, og 14 til 16 Alen bredt«, jfr. N. Prehn i DaMag, III, 1747, s. 150. Det fremgår imidlertid ikke af rgsk., om det oprindelige billede blev gjort bredere.

74 Placeringen af de salige på denne side i overensstemmelse med den ikonografiske tradition og i lighed med Krocks andre dommedagsfremstillinger i Vemmetofte, Fredensborg slotskirke og Sierhagen er

et vægtigt argument for, at Jardin ved udførelsen af forlægget *ikke* har spejlvendt loftsmaleriet.

75 Ellen Redlefsen: Heinrich Krock im Flensburger Museum Nordelbingen, 30, 1961, s. 139f. og Sigrid Theimann: Heinrich Krock 1671-1738. Der Hofmaler in absolutistichen Dänemark, 1980, kat. nr. 61 (s. 150 f.).

76 DaMag., s. 165.

77 Theimann, s. 150.

78 Ptk. 85, Res. 1725-26: »Plafond (...) nach der bereits allergnädigst approbirten Modell«.

79 Ptk. 87, 1728, 91.

80 Ptk. 87, 1727, 322.

81 Ptk. 87, 1727, 334.

82 I den københavnske slotskirke udførte Green også døbefontens marmorering. Jfr. vedr. Fredensborg Jørgen Høj Madsen: Fredensborg slotskirke – undersøgelse og restaurering, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1975, s. 60-74.

83 På Fredensborg var bemalingen af galleriets søjler udført i rød marmor, mens de vandrette led var grå.

84 Ptk. 87, 1727, 264, 322.

85 Leonhard Christoph Sturm, arkitekturteoretiker og 1711-15 bygningsdirektør i Schwerin, omtaler i: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben, Augsburg 1718, s. 27f., hvordan dogmet om kirkens (og korets) østorientering var en overtro, som de papistiske (d.e. katolske) arkitekter endda forlængst havde vendt sig imod.

86 Jfr. note 56. I kirkerum anvendes dog ifølge Forssmann kun sjældent dette motiv, der hvis det ikke er særligt artikuleret, let får et køligt teoretisk præg. Et hjemligt eksempel på »superposition« er dog slotskirken på Frederiksborg.

87 Om kapellet i Gråsten, jfr. også Mette Smed: Gråsten Slotskirke – et senortodokst rum, i Haderslev Stiftsbog, 1979, s. 39-69.

88 Jan Steenberg: Fredensborg Slot, I, 1969, s. 73 og DK. Frborg, s. 804 anfører, uden egentlig belæg, at J. C. Krieger også var arkitekt for slotskirken i København.

89 At Fredensborgkapellet i sin disposition går forud for det københavnske, og ikke omvendt som hævdet af Steenberg, beviser kronologien: I Fredensborg forelå udkast til planen med omløbende galleri, samt en række sidebygninger til kirken i en form, der gik forud for de endelige tegninger, der approberedes i sept. 1724, jfr. Steenberg s. 70. 1725-26 rejstes kirken, omend stafferingen først afsluttedes efter indvielsen 11. okt. 1726. I København er planændringen til en pulpiturkirke antagelig først sket i begyndelsen af 1726, idet det tidligste overslag til forandringen daterer sig til juni 1726, jfr. s. 71. Murer- og tømreroverslag til galleriet forelå dog først januar 1727.

90 Jfr. Remonstratensernes kirke, Amsterdam, indviet 1630; smst. Mennoniternes tempel, »bij't Lam« fra 1639, dog med betonet tværakse og Oude Lutherske Kerk, opført 1632-33, bl.a. med økonomisk bistand fra Christian IV. Om disse bygninger, se P. G. Hamberg: Tempelbygge för protestanter, Stockholm 1955, s. 125 f.

91 Jfr. Helga Baier-Schröcke: Die Saalfelder Schlosskapelle, i Festschrift für Johannes Jahn, Leipzig 1958, s. 247-54. Om galleriet i protestantisk kirkebyggeri og profanarkitektur fra barokken, jfr. Hans Martin von Erffa og Hans Gall: Empore, i Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, V, Stuttgart 1967, sp. 302 f.

92 Gamrath, s. 146.

93 Jfr. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660, 1911, s. 3 og Hamberg, op.cit., s. 151 ff. Desuden Hartmuth Mai: Das evangelische Kanzelaltar, Halle 1969, s. 22.

94 Lektorieprædikestole er endnu i dag bevaret i Tise (Hjørring amt) og Ulfborg (Ringkøbing amt), samt i Kropp kirke i Skåne. Jfr. DK. Holbæk, s. 174 og note 37 (i forbindelse med prædikestolen i Søstrup, Merløse herred, der endnu o. 1825 var bevaret i sin oprindelige form). I det lolland-falsterske område indberettedes også flere eksempler til hofbygmester Lauritz Thurah i midten af 1700'rne, jfr. Erik Skov: Lolland-Falsterske prædikestole, i Lolland-Falsters Stiftsbog 1979, s. 8.

95 Jfr. Mai, s. 22f. Blandt eksemplerne er den sachsiske arkitekt George Bährs første udkast til Frauenkirche i Dresden, jfr. også Wilhelm Möllering: George Bähr, ein protestantischer Kirchenbaumeister des Barock, Leipzig 1933, s. 48f. Sturm, s. 33f., Tab. A og IX viser den fremskudte prædikestol foran et stærkt forhøjet kor over en krypt, både i Nie. Goldmanns version og en variation herover.

96 Jfr. Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin, II, 1898, s. 579 ff. Sturms forslag publiceredes i Architectonisches Bedencken von protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung, Hamburg 1712, men opbygningen, der også kendes fra senere gengivelser, blev dog nedrevet 1858.

INVENTAR S. 81-92

97 Ptk. 87, 1727, 347.

98 Rtk.Rev.rgsk. Slotsrgsk. 1738-39.

99 Jfr. s. 35 og note 81.

100 Just Wiedewelts medvirken fremgår ikke af kontrakten, men ifølge F. J. Meier: Johannes Wiedewelt, 1877, s. 16, der henviser til Wiedewelts papirer (tidligere Universitetsbiblioteket, i dag KglBibl.) er de to statuer ved siden af søjlerne udført af ham.

101 Ptk. 87, 1728, 63.

102 DK. Kbh.By. 1, s.678f. Søjlerne og figurerne blev dog en tid tilbageholdt af Christian VI, fordi

han ønskede at benytte dem andetsteds. Nævnt 1732 og 1740, Ptk. 133-34, Fischers materialrgsk.

[103] Jfr. Cesare Ripa: Iconologia, Padova 1625, s. 227f. (»Fiducia in Deum«), Motivet er benyttet omtrent samtidig i Ehbisch's altertavle i Trinitatis kirke, 1731, hvor den stående kvinde med kors og bog til venstre for korsfæstelsesgruppe netop ifølge Thurah kaldes »Fiducia in Deum«, jfr. DK. Kbh.By. 2, s. 300.

[104] Ripa: Iconologia (hollandsk oversættelse ved O. P. Pers) Amsterdam 1644, s. 14, beskriver »Devotie« eller »Aendacht« netop som en knælende kvinde med himmelvendt blik, omend med en brændende fakkel eller kærte i højre hånd. Det er sandsynligvis dette relief, der i DK. Kbh.By. 1, s. 678 betegnes som »Håb«, mens den ovennævnte pendant til højre rigtigt identificeres som »Tro«.

[105] Jfr. Ripa (hollandsk udg.), s. 156: »Gratia Divina« eller »Godlijcke Genaede«. Motivet findes også på altertavlen i Trinitatis kirke som pendant til »Fiducia in Deum«. Ehbisch har desuden benyttet det i sit udkast til døbefonten i slotskirken (jfr. s. 84). Figuren betegnes i DK. Kbh.By. 1, s. 679 som »Håb«.

[106] Korsstaven som attribut svarer ikke til Ripa (hollandsk udg.), s. 433, der beskriver »Giustitia Divina« eller »Godlijcke Rechtvaerdigheyt« som en kronet kvinde, over hvis hoved en due, men med sværd i højre, vægtskål i venstre, samt under fødderne jordkuglen. I DK. Kbh.By. 1, s. 679 som »Tro«.

[107] Figuren svarer nøje til Ripas »Disiderio verso Iddio« eller »Verlangen tot God«, op. cit. s. 537f., men betegnes i DK. Kbh.By. 1, s. 679 som en engel, ligesom sin pendant på venstre side.

[108] Jfr. Ripas »Pieta« eller »Godvruchtigheyt«, s. 174 f.

[109] Ptk. 87, 1727, 298.

[110] Ptk. 87, 1727, 335.

[111] Overslagets skrift svarer ikke til Diderik Gerckens hånd, jfr. f.eks. Ptk. 85, 1725-26 og Ptk. 87, 1728, 63, men kan blot skyldes en os ukendt skriver. Den omstændighed, at Ernsts underskrift befandt sig på overslagets sidste side under omtalen af arbejdsfristen på otte måneder betyder vel, at han opsatte overslag til kontrakt for den pågældende, ligesom i øvrigt Krieger senere udformede overslag og kontrakt for Gercken.

[112] Jfr. Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966, s. 45.

[113] Jfr. note 98, 1728-31.

[114] Jfr. Regnskab over det kongelige Sølvkammer 1834-39.

[115] Jfr. s. 36.

[1,6] Ptk. 87, 1727, 196.

[117] Ptk. 39, 1728, 55.

[118] Overslag og tegning findes i RA. Kortsamlingen 2A.

[119] Kontrakten vedr. døbefonten til Fredensborg blev sluttet 7. nov. 1726 mellem Ehbisch og Krieger, jfr. Ptk. 85, 1725-26. På grundlag afen tegning, vedlagt kontrakten, udførtes arbejdet i løbet af 1727 og Ehbisch kunne 16. okt. afregne den sidste del af sin betaling på 66 rdl., ligesom det 18. okt. blev bevidnet, at arbejdet var udført korrekt, jfr. Ptk. 87, 1727, 583. Herefter blev fonten marmoreret og forgyldt af Elias Green, jfr. regning af 10. jan. 1728, Ptk. 87, 1727, 597. Formentlig på et tidspunkt mellem denne dato og 1. maj 1728 er fonten kommet til slotskirken i København, mens Ehbisch udførte en anden til Fredensborg af samme »Fassung, als die zur Friedensburger Kirche« (underforstået: den, der oprindelig var bestemt til Fredensborg kirke), jfr. Ptk. 87, 1728, 237. At det drejer sig om gentagelsen til Fredensborg og ikke den til København, som anført i DK. Frborg. s. 832, bekræftes af regningernes påskrift dateret 31. maj: »Obige Tauffmachine ist auf Königl. Befehl bestelt und in Stelle das vorige / :welche in hiesige Schloss Kirche gekomen: / nach Friedensburg ordoniret worden«. Endvidere notatet i selve regnskabsprotokollen, vedr. nævnte bilag, anført under udgifter til Fredensborg: »für die abermahlen zur hiesigen Kirche verfertigte Tauffe weile die in 1727 unter no. 583 bereits hiezu bezahlte zu der Residentz Kirche employert ...«, jfr. Ptk. 86, 1728. Når marmorerer Green imidlertid 22. maj afregner for forgylding og marmorering af en døbefont, »wie die forrige die zu ... Friedensburg kommen ist«, og det samme dag attesteres, at »Obige Tauff Machine ist zu der Königl. Kopenhagener Schloss Kirche gekommen«, jfr. Ptk. 87, 1728, 89, kan det dreje sig om en regnskabsmæssig omskrivning af kendsgerningerne, idet der ikke med rimelighed kunne foreligge to regninger af den Fredensborgske font, jfr. den forrige af 10. jan. 1728. I realiteten må det dog have været bemalingen af Ehbisch's nyudførte font til Fredensborg, det drejede sig om.

[120] Ptk. 87, 1727, 147.

[121] Ptk. 87, 1727, 286, leveret af gørtler Jens Jørgensen.

[122] Ptk. 133-34, Fischers materialrgsk.

[123] Kendskabet til stolen bygger dels på Ehbisch's egne tegninger (fig. 44, 51) og de ledsagende notater, jfr. Ptk. 86, 1725-26, dels på den endelige regning af 14. okt. 1727, jfr. Ptk. 87, 1727, 167. Dette skal yderligere sammenholdes med de bevarede fragmenter (jfr. note 124) og Thurahs gengivelse i Den danske Vitruvius, I, Tab. LXVIII, af stolen, som den var opstillet i Helligåndskirken.

[124] Inv.nr. F213, F213a-r. Ifølge NM's oplysninger »vistnok afgivet i 1880'erne«. Jfr. Harald Langberg: Fr. Ehbisches prædikestole (utrykt afhandling, 1940, NM2) og Gamrath, s. 157-162.

[125] Ptk. 87, 1727, 197.

126 Snedker Johan Herman Mesche betaltes 1727 for et panel bag prædikestolen, jfr. Ptk. 87, 1727, 144. Regningen lød på »die halbe Cantzel«, muligvis en bagklædning af træ, indsat bag stolens korpus i jerngalleriet.

127 Jfr. note 79. Endvidere betaltes Urban Fribert 31. jan. 1728 for udstopning af prædikestolens armlæn med karmoisinrødt »Trille«, jfr. Ptk. 39, 1728, 56, 406.

128 Ptk. 87, 1727, 286.

129 Jfr. også Langberg, op. cit.

130 Note 123. Hvorfor Ernst på dette sted optræder i prædikestolssagen, vides ikke. Selve arbejdet blev aftalt med Krieger, der også anviste betalingen. Om Ernst har spillet en rolle i forbindelse med det uortodokse prædikestolsforslag, som antydet af Gamrath, s. 160 er en mulighed, der dog ikke kan dokumenteres.

131 Kontrakten af 19. febr. 1727, regning af 30. jan. 1728 med supplement for arbejde uden for kontrakt, Ptk. 87, 1728, 43, 44.

132 Således bl.a. i Trinitatis kirke, hvor snedkeren 1729 forpligtede sig til at udføre stolene efter den model »som findes i Deres Majets. Slots Kircke«, jfr. DK. Kbh.By. 2, s. 307.

133 Bilag nr. 44, op. cit. Maleren anfører dog i sit regnskab at have malet 18 + 21 under pulpituret og 15 i kirkens midte, jfr. Pkt. 87, 1727, 322. I rekonstruktionen (fig. 45) er valgt at benytte dette antal. Stolenes længde under pulpituret var 4,5 alen, midt på gulvet 7 alen.

134 Jfr. Jørgen Høj-Madsen (note 87), s. 60-62, med afbildning af H. C. Lønborgs farvelagte prospekt af kirken fra 1728. Stoleværket blev ca. 1775 overmalet med perlefarve, men har således ikke som anført i DK. Frborg, s. 822, altid haft denne farve. Jfr. for denne antagelse også Gamrath, s. 157.

135 Jfr. en tilsvarende placering af en lukket stol foran vindfanget i Garnisonskirken, DK. Kbh.By. 2, s. 257 f.

136 Snedkerregningen af 30. jan. 1728 nævner i alt 17 blindrammer udført dels over 11 skillerumsdøre på 1. pulpitur, dels ved kongens stol og under orglet, jfr. Ptk. 87, 1728, 44. Glarmesteropgørelsen omtaler under orglet dels to vinduer af 50 store ruder, dels (under orglet »wie auch an beyden ... (ord faldet ud)«) fire store vinduer af 40 store ruder, samt »da selbst« (?) ni vinduer af 35 store ruder, for bedre at få »das Licht des Lowongs(?)«, jfr. Ptk. 87, 1728, 77.

137 Jfr. note 98, 1728-31. Stolene er nummereret fra 1-12, og alle nævnt under »1ste Etage« (2. stokværk på pulpituret, her dog efter Inventariet betegnet 1. pulpitur), til forskel fra genstande, der befandt sig på »dend øverste Kircke Etage« og »Neden i Kirchen«.

138 Tømmeroverslaget af 31. jan. 1727 nævner »die Abtheilung des Ganges, so langs hinter Ihro Mayt. Stuhl kommt«, jfr. Ptk. 87, 1727, 87.

139 Jfr. Ptk. 87, 1728, 77, glarmesterregning om vinduer i kongestol, samt logen ved siden af. Desuden »auff die andere Zeit In Ihre Königl. Hoheiten der Cron Printzen Stuhl«. Ibidem, 1727, 117, tømmerregnskab over skillerum på 1. pulpitur til konseillet »auff die seite da Ihre Kgl. Hoh. der Cronprintzen sein Stuhl ist (...) und auf die ander Seite da Ihro Mayt. Stuhl ist«, jfr. 98, tømmerregnskab over skillerum.

140 Jfr. note 64: ved kongestol to tværskillerum à 2,5 alens længde, 5,5 alens højde, og en lang væg, 24 alen lang, 3 alen høj »an der Frauen«. Ved kronprinsens stol tre tværskillerum à 3,5 alens længde, 5.5 alens højde, og et langt rum bag alle stole, 15 alen langt, 5,5 alen højt. Det er formentlig i forbindelse med logerne ved kongestolen, der udføres 11 døre og vinduesrammer (»Noch über die selbige döhren über den schillerum bei der Königs Stuhl, unter der Orgel«) og en arkitrav under vinduerne »lang den schillerrum«, jfr. Ptk. 87, 1728, 44. Antagelig kan disse vinduesrammer knyttes sammen med regning på vinduer »unter der Orgel« (2 + 4), »da selbst« (9) og yderligere 2 + 2.

141 Ptk. 87, 1727, 117. At konseillet (eller vel snarere gehejmeråderne og deres hustruer) optog to loger, bekræftes yderligere af snedkerregning på bænke: 42.5 alen udført på kongens side, 29,5 alen på kronprinsens side.

142 Ibidem, 322. Fra den tredje søjle indtil den anden sides tredje søjle, dvs. hinsides de kongelige stole maledes beklædningen bag balustraden rød.

143 Både kongens og kronprinsens stol havde tre vindueskarme mellem »Colonnaden«, jfr. Ptk. 87, 1728, 43 (kongestolen skulle dog oprindelig have haft fire). Heri blev på hver side indsat 16 vinduer à ni ruder, idet der i kongens og kronprinsens stole var 10 vinduesrammer, og i de to stole ved siden af, seks vinduer, jfr. ibidem, 77. I den oprindelige snedkerkontrakt var i begge stole beregnet 36 alen paneler, der dog ændredes til henholdsvis 50,5 alen^2 hos kongen og 41 alen^2 hos kronprinsen, jfr. Ptk. 87, 1728, 43. Til bemalingen, såvel indvendig som udvendig, er anført samme pris for begge loger. Til de to stole ved siden af de kongelige er anvendt lige så meget til guld (for 14 rdl. 1 mk. 4 sk.) som i disse, men mindre for vægfarven, der her er perlefarvet, jfr. ibidem, 1727, 322.

144 Det er bemærkelsesværdigt, men ikke umiddelbart forklarligt, at der opregnes i alt 11 døre med 17 vinduer til de ti loger (undtaget kongens og kronprinsens).

145 Ptk. 87, 1728, 54 (skillevæg på 3 alens højde, 3 alens bredde opsat); ibidem, 77 (glarmesterregning). For inventaret, jfr. her og i det følgende

Rtk.Rev.rgsk. inv.rgsk. 1728ff. 1742-44 omtales det lille kabinet som udgået. Urban Fribert nævner 31. jan. 1728 et grønt gardin, Ptk. 39, 1728, 55.

146 Ptk. 87, 1727, 322, ibidem, 1728, 101.

147 Nævnes 1737 som afgået.

148 Malerierne synes 1745-47 at være afgået med stolens øvrige inventar.

149 Ptk. 87, 1728, 58, 62.

150 Allerede 1737 var dog stole, gueridoner og vindovn afgået.

151 Inv.rgsk. 1738-39 nævner dog fløjlsgardiner.

152 Det er uvist, om en af disse svarer til de to lange udstoppede hynder i de to kirkestole næst ved hans kongelige højheds (kronprinsens) kirkestol, som nævnes i Urban Friberts regnskab 4. febr. 1728, jfr. Ptk. 39, 1728, 153.

153 Jfr. note 98, 1738-39: »stole«.

154 Ptk. 87, 1727, 205.

155 Jfr. note 46. Kontrakten approberedes 7. juli 1727. Den er gengivet i Ole Olesen: En nyfunden Kastens-kontrakt, Orglet 2, 1972, s. 8-12. Jfr. desuden Ptk. 87, 1727, 179.

156 Citeret efter Niels Friis: Orgelbygning i Danmark, 2. udg. 1971, s. 114. Optegnelsen findes i KglBibl.s eksemplar af Jacob Adlung: Musica Mechanica Organoedi. Bælgenes placering kendes ikke, men de kan have været opstillet ved siden af orglet i samme niveau som dette.

157 Jfr. note 70; to gamle døre tilpasset »auf die Orgel« og to vinduesrammer indsat; ibidem 77, to store vinduer over døre »oben auff die Orgel«. Under orglet var anbragt tre egestole (jfr. s. 86).

158 Jfr. Ptk. 131, 1731-32 solgtes orglet 24. sept. 1731. 1740 nævnes orglet som nedtaget, jfr. Ptk. 133-34, Fischers materialregnskaber.

159 Det må afvises, som anført i DK. Kbh.By, 3, s. 87 f, at facaden skal henføres til et senere tidspunkt (»vistnok et værk fra 1730'rne«) og yderligere, at vingerne for deres stilistiske kendetegn skal karakteriseres som »et særligt rendyrket eksempel på regencestil fra tiden omkring 1740«.

160 Om régencen, hvis blomstring falder under regenttiden (1715-23, Philip af Orléans' regering for den unge Ludvig XV), jfr. Fiske Kimball: The Creation of the Rococo, New York (1943) 1964, spec, s. 112f. Kendskabet til den karakteristiske ornamentik spredtes bl.a. gennem stikforlæg af Jean Berain og Daniel Marot, i Tyskland af Paul Decker, der indtil sin død 1713 var knyttet til hoffet i Bayreuth, kronprinsessens hjemland.

161 O.1705-06 ophængtes gobeliner fra Berains værksted efter mesterens forlæg i den nyopførte løngang fra Københavns slot til arkivbygningen, jfr. Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Magt og dragt, i En bog om kunst til Else Kai Sass, 1978, s. 233 f. Et tidligt eksempel på bånd- og løvværksornamentikken er den kobberstukne ramme, tegnet af Claus Møinichen og stukket af Andreas Reinhard omkring Frederik IV.s fortale til den suveræne kongelov, udkommet 1709, men allerede så tidligt som 1692 ses reminiscenser i Johan Heinrich Meels lågpokal på Rosenborg, jfr. Erik Lassen- Dansk Sølv, 1964, s. 169. Régencen synes dog først fra 1720'rne at have vundet indpas i stuklofternes udsmykning, jfr. Bredo L. Grandjean: Nogle senbarokke Stuklofter i Danmark 1700-1730, i Kulturminder, 1945-47, s. 138 f.

162 Piberne var forgyldt og udschatteret ved labierne og udsmykket på midten med majestætens navneciffer, ligeledes i guld, jfr. Ptk. 87, 1727, 334.

163 Jfr. note 162 og Ptk. 87, 1728, 97.

164 Ptk. 39, 1728, 50.

Fig. 56. Prospekt af Christiansborg slot fra nordøst. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. — *View of Christiansborg Castle seen from the north-east.*

CHRISTIANSBORG SLOTSKIRKE I 1731-94

NOTER S. 162

INDLEDNING

Det første Christiansborg. Kun henved tre år efter at Frederik IV.s omfattende modernisering af Københavns slot var fuldført, gav hans søn og efterfølger befaling til at jævne den århundredgamle kongelige residens med jorden for at give plads for et helt nyt anlæg. Ganske vist kunne der allerede iagttages revner i murene trods den netop gennemførte ombygning, og visse røster havde også ytret tvivl om fundamenteringens soliditet.[1] Men det mest tungtvejende argument for kongen har sikkert været et ønske om en mere tidssvarende bolig, der uden det gamle slots »Irregularité og Ubequemlighed«[2] fuldt ud kunne stå mål med udlandets mest moderne fyrstelige residenser. Det kostbare, nye slotsanlæg, som skulle rejse sig på Slotsholmen i løbet af de næste årtier, blev navngivet efter bygherren selv som et stateligt monument over enevoldsmonarkiets formåen (fig. 56). Hovedportalens inskription bekendt-

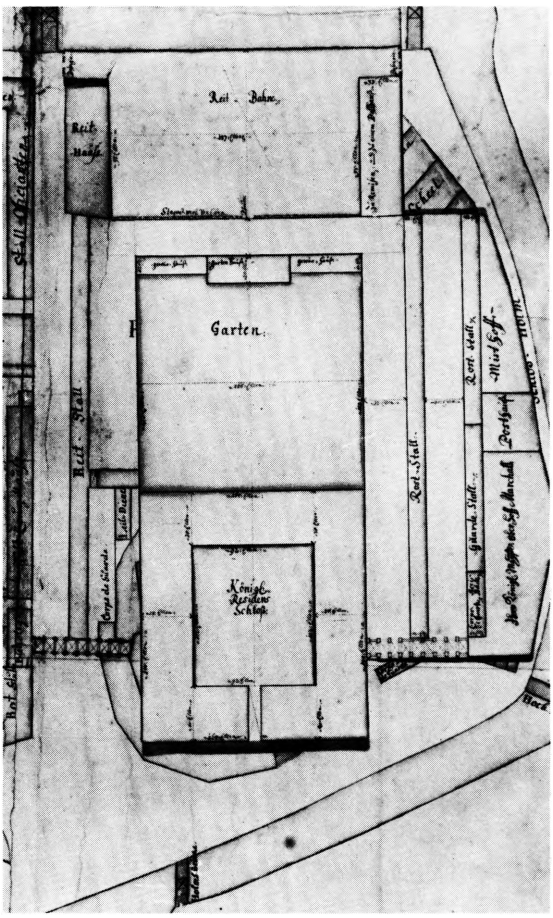

Fig. 57. Christiansborg slot. Beliggenhedsplan til *projekt I,* pålimet plan over Slotsholmen, dateret 1730 (s. 101). Dronningens Håndbibliotek. — *Christiansborg Castle. Site plan to* project I, *mounted on a plan of Slotsholmen dated 1730.*

gjorde triumferende, at slottet var opført »uden tynge for undersåtterne« *(absque subditorum onere)* – i høj grad en sandhed med modifikationer. Det prægtige residensslot skulle dog kun få en kort levetid. 1794, omkring et halvt århundrede efter fuldførelsen, blev hovedslottet raseret ved en voldsom ildebrand, der kun skånede ydermurene (fig. 111).

Christian VI.s slotsanlæg havde et kompliceret tilblivelsesforløb, og slotskirkens historie knytter sig nøje hertil. Det vil derfor – inden gennemgangen af kirkens bygningshistorie – være nødvendigt kort at omtale de forskellige slotsprojekter, hvoraf mindst to afløste hinanden. Fra det andet projekt og frem til det opførte slot foretages yderligere væsentlige forandringer, således at det endelige resultat næsten fremtræder som et tredje projekt eller i det mindste som en stærkt revideret udgave af andet projekt. To gange under planlægningen var slotkirken tænkt anbragt inden for det firlængede hovedslots rammer. Herefter udskiltes den som en særlig enhed inden for systemet af sidebygninger nord for slotskarréen. Men selv da kirken havde fået sin blivende plads, skulle diskussionen om dens indretning gennemgå flere faser, før den byggelystne konge var tilfreds. Adskillige gange skete planlægningen både her og ved de øvrige dele af det store kompleks kun et hanefjed foran selve arbejdet på byggepladsen.

Byggeriets ledelse. Den praktiske ledelse af Christiansborgs opførelse i tiden fra 1731 til december 1741 lå i hænderne på Elias David Häusser, kongens tidligere lærer i arkitektur, 1731 udnævnt til oberst og fra 1735-41 generalbygmester og brigadér. Det er dog et åbent spørgsmål, i hvor stort omfang Häusser var ansvarlig for fastlæggelsen af slottets plan og ydre udformning i den tidlige projekteringsfase (se nedenfor). Under byggeriet fik generalbygmesteren en række medarbejdere, først og fremmest billedhuggeren Louis-Augustin Le Clerc, der 1735 indkaldtes fra Frankrig og tildeltes direktionen over billedhugger- og stukkaturarbejderne.[4] Desuden de to hofbygmestre Niels (Nicolai) Eigtved og Lauritz de Thurah. Deres virksomhed gjaldt, som det blev fastlagt ved en resolution af 15. aug. 1736, dekorationen og den dertil hørende indretning af kongens og kronprinsens etager på hovedslottet.[5] Som styrende og koordinerende organ mellem kongen på den ene side, generalbygmesteren og hans medarbejdere på den anden, nedsattes 1738 Slotsbygningskommissionen, hvis medlemmer talte Johan Sigismund Schulin, på det tidspunkt assessor i konseillet og oversekretær i Tyske Kancelli, Hans Heinrich Scheel, generalmajor og chef for fortifikationsetaten og Joachim Frederik Ramus, professor i matematik.[6]

Til trods for at de implicerede parters kompetenceområder fra begyndelsen var nøje af-

stukket, opstod der snart flere uoverensstemmelser mellem den aldrende Häusser og hans yngre, kritiske medhjælpere. Ganske vist var slottets plan og ydre form i hovedtræk fastlagt o. 1736, men der var endnu ikke taget afgørende stilling til så centrale spørgsmål som indretningen af de kongelige repræsentationslokaler (herunder også slotskirken) og privatgemakker. Ejheller til udformningen af de arkitektoniske led, der markerede hovedadgangen til slottet fra syd, nemlig broen over Frederiksholms kanal med dertil hørende portbygning, og spiret på slotstårnet over den egentlige indgangsportal. I debatten herom og i mange andre mindre sager desavoueredes Häussers forslag gang på gang til fordel for hofarkitekternes og hofbilledhuggerens bidrag. Som udgang på stridighederne fik Häusser i december 1741 sin afsked og udnævntes til kommandant i Nyborg, mens hans departement ved byggeriet overtoges af Eigtved.[7] Denne blev samtidig ledende slotsarkitekt ved Bygningskommissionens oprettelse 1742.

Projekt I og projekt II. Til belysning af slottets udformning i den tidligste fase af projekteringen foreligger alene to tegninger til et anlæg, i litteraturen benævnt *projekt I:* en beliggenhedsplan, pålimet en plan over Slotsholmen, dateret 1730 og en facadeopstalt, i nedre højre hjørne betegnet »Häusser 1731«. Selv om denne påskrift næppe er autentisk, er Häussers ophavsret til både opstalt og plan ikke blevet draget i tvivl.[8]

Planen (fig. 57) har udpræget karakter af en kompromisløsning og opererer med en delvis genanvendelse af den eksisterende bebyggelse på Slotsholmen. I sin disposition af kompleksets enkeltdele røber den samtidig en afhængighed af de godt 50 år ældre planer, som Lambert van Haven udarbejdede til Christian V.s planlagte residensslot.[9]

Det firlængede hovedslot var anbragt længst mod øst med hovedindgangen markeret mod slotspladsen i den brede østfløj. Vest herfor var tænkt et haveanlæg af omtrent samme dimensioner som slotskarréen. Et system af sidebygninger indrammede området, der mod kanalen

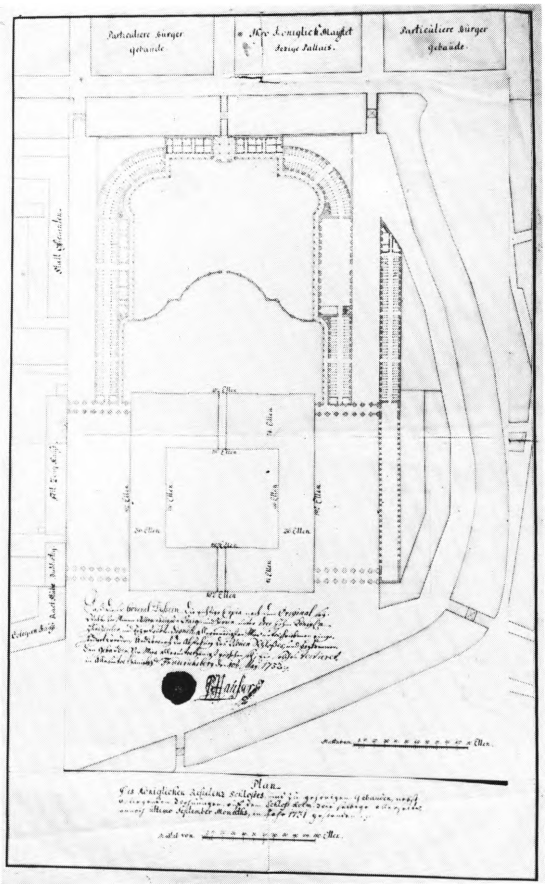

Fig. 58. Christiansborg slot. Beliggenhedsplan til *projekt II,* pålimet plan over Slotsholmen, dateret 1731 (s. 102). Omridset af kirkefløjen er, antagelig sekundært, indtegnet med en fin streg. Sanderumgårds godsarkiv. — *Christiansborg Castle. Plan to* project II, *mounted on plan of Slotsholmen dated 1731. A fine line, probably secondary, marks in the outline of the Chapel Wing.*

afsluttedes med en ridebane. Mod syd genanvendtes Frederik IV.s løngang til arkivbygningen, samt den lange ridestald og ridehuset. Som pendanter hertil var i nord lagt en tilsvarende løngang, en ruststald og et bold- og remisehus. Den ny løngang fik yderligere eksistensberettigelse ved at forbinde slottet med et kompleks af bygninger nordligst på Slotsholmen, der dog rummede så blandede funktioner som stalde, corps de guarde, accisebod, bolig for overhofmarskallen, posthus og affalds-Plads. Ved at inddrage dette område, der tidligere havde været forbeholdt mere privat bebyg-

gelse,[10] var første skridt taget henimod den generalplan, der skulle placere slotskirken her foran i en række staldbygninger.

Hvor kirken var tænkt anbragt i denne første fase, fremgår hverken af planen eller af den bevarede facadetegning. Sidstnævnte, der i etageopdelingen følger Frederik IV.s slot, røber bl.a. gennem facadens diminutive frontespiece over den smalle midtrisalit og forkærligheden for snurrige, dekorative detaljer i vinduesindramningerne, sin ophavsmands usikkerhed over for den klassiske arkitekturteoris regler.

10. maj 1732 attesterede Häusser et sæt kopier efter tegninger, der åbenbart samme dag var approberet af kongen.[11] Af disse kendes en beliggenhedsplan, påklæbet en plan af Slotsholmen, dateret ultimo september 1731, samt to facadetegninger, henholdsvis mod Ridebanen og Gammel Strand; desuden en tegning af fem forskellige facadeakser, dog dateret 27. sept. 1733.[12] Tegningerne viser slotsanlægget i en udformning, der er radikalt forskellig fra *projekt I,* mens det i dispositionen af selve slotskarréen og ridebanen stort set svarer til det opførte kompleks. Dette ny sæt tegninger er blevet betegnet *projekt II*.[13] Afstanden mellem dette projekt og *projekt I* er så betydelig, både arkitektonisk og med hensyn til tegneteknikken, at de næppe kan være udført af samme person.[14] Det forekommer derfor mest sandsynligt, at *projekt II* »blev hentet i udlandet og siden af Häusser bearbejdet til det endelige, udførte projekt.«[15] En samtidig synopsis til en grundig behandling af slottets bygningshistorie bekræfter da også, at der vitterlig blev hentet tegninger til det nye slot udefra, men præciserer desværre ikke hvorfra.[16] At de kom fra Norditalien, som en ca. 100 år yngre forfatter vil vide,[17] lader sig dog vanskeligt forene med tegningernes egne udsagn, idet disse både stilistisk og teknisk afspejler en tydelig forbindelse med frankisk-østrigsk arkitektur.[18]

I *projekt II* (fig. 58) er hovedslottet rykket så meget tilbage på slotspladsen, at østfløjen flugter med arkivbygningen, mens et homogent, regulariseret ridebaneanlæg, afsluttet mod kanalen med krummede fløje, udfylder det store areal vest for slottet. Den øst-vestgående hovedakse er ført gennem slottet, hvis bredeste (og derfor vigtigste) fløj nu er lagt mod Ridebanen. Bygningskomplekset i nord var tilsvarende harmoniseret. En lang staldbygning sluttede sig direkte til løngangen i nordøst, samt til en pendant i nordvest, mens to karréer af uregelmæssig form var lagt ud mod Gammel Strand. I modsætning til den lange stald og ridebaneanlægget, hvis grundplaner med båse til hestene omhyggeligt er indtegnet, er de to karréers funktion ikke angivet. Ved områdets nordøstligste del er imidlertid med en fin streg tegnet omridset af en ca. 59 m lang og ca. 31 m bred bygning, i placering og omfang ganske svarende til den senere slotskirke.[19] Det er uvist, hvornår dette, der formentlig er sekundært i forhold til beliggenhedsplanens fuldtoptrukne streg, er indføjet. Antagelig er det først sket o. 1735, hvor isoleringen af slotskirken tidligst vides at være blevet drøftet som en realistisk mulighed (se nedenfor).

Opførelsen af slottet efter det reviderede projekt II.

De approberede tegninger af 10. maj 1732 dannede grundlag for det byggearbejde, der tog sin begyndelse i oktober samme år med afstikning af slottets vinkler og linjer, samt nedramning af de første fundamentspæle. Forinden var det meste af et år gået med nedrivningen af det gamle slot. 21. april 1733 kunne kongen lægge grundstenen ved slottets søndre hjørne, og 9.juli anbragte kronprinsen endnu en grundsten ved tårnet.[20] Samtidig forelå de første overslag og kontrakter fra kobbertækkeren, murerne, stenhuggerne og tømrerne.[21]

Det skulle imidlertid vise sig, at talrige enkeltheder i eksteriørets udformning og i indretningen af interiøret langtfra var fastlagt med *projekt II.* Det afspejles tydeligt gennem arbejdet med den store model af slottet. Hofsnedker Dietrich Schäffer havde 14. nov. 1732 sluttet kontrakt om udførelsen af modellen på grundlag af »die fürgelegten Zeichnungen, Grund Rissen und Aufzügen Samtlichen Fasaden«.[22] Opgaven skulle efter kontrakten være afsluttet 29. sept. det følgende år, men trak i langdrag, fordi nye væsentlige ændringer kom til.

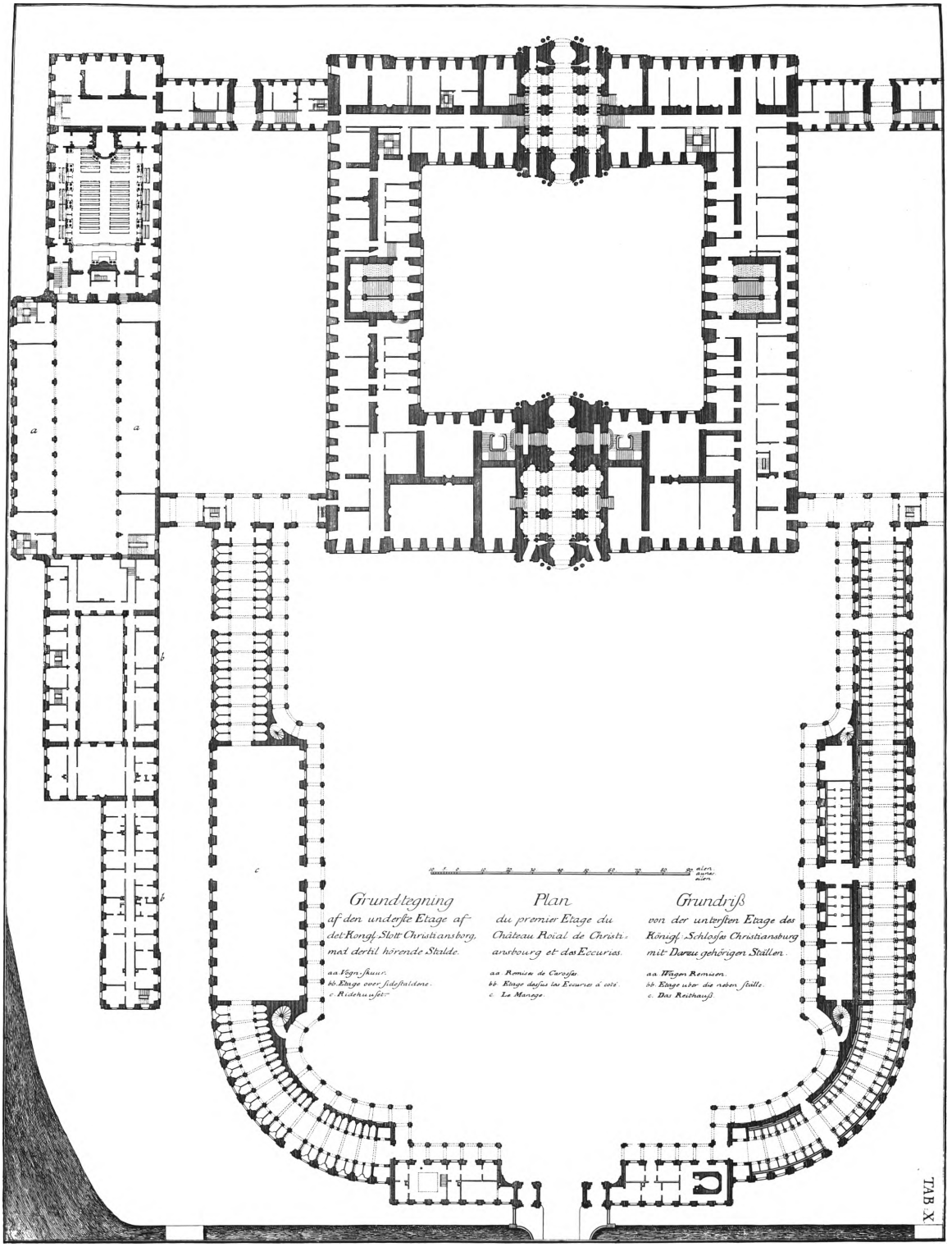

Fig. 59. Helhedsplan af Christiansborg slot. Dameetage (s. 104). 1:900. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. — *General plan of Christiansborg Castle. Ladies Floor.*

I en erklæring af 13. nov. 1733 meddelte Schäffer, at modellen måtte gennemgribende revideres, eftersom den først approberede tegning var blevet udarbejdet i detaljer på en række punkter og på visse områder endda direkte forandret.[23] Ændringerne gjaldt dels eksteriøret, dels interiøret, hvor riddersalen, kirken og hovedtrapperne berørtes. Hertil kom januar-februar 1735 forandringer af skillevægge og trapper, samt af taget, og august forlangtes endelig en særlig model af den nordre løngang, hvor slotskirken nu ønskedes anbragt.[24]

På dette tidspunkt, hvor opmuringen af hovedslottet skred godt fremad, var opmærksomheden øjensynlig blevet vendt mod bygningerne nord for slotskarréen. Det oprindelig projekterede system af stalde ændrede snart radikalt karakter ved placeringen af kirken i kompleksets nordøstlige hjørne, efterfulgt af en vognremise, kronprinsens stald og garderstalden. Hovedparten af disse ændringer må have været integreret i de nu forsvundne planer af slottet, der sammen med en opstalt af facaden mod slotspladsen forelagdes Christian VI 3. april 1736.[25] Hermed var det sidste ord dog langtfra sagt. Først efter 1736 fik så vigtige led som slotstårnet og Marmorbroen deres endelige form.[26] Andet, såsom riddersalen og kongetrappen, – slottets ene hovedtrappe i sydfløjen – blev aldrig afsluttet i kongens levetid. Et fyldigt materiale af tegninger, udført 1738-40 af Eigtved og Häusser, opsummérer de følgende års revisioner, mens tavlerne i Thurahs »Den Danske Vitruvius« fra 1746 gengiver Christiansborg i den opførte skikkelse (jfr. fig. 59).[27]

Alt imens slottets udformning stadig debatteredes, begyndte murene at rejse sig på byggepladsen. 1734 var man så langt med arbejdet i kælderetagen, at stilladset kunne sættes op; i løbet af 1735 opførtes dameetagen og dele af den nedre mezzanin. Foråret 1736 var der en tid stilstand i arbejdet på grund af akut pengemangel, men september 1736 var kongeetagen rejst, 1737 kronprinsens etage og endelig, 18. juli 1738, kunne der holdes rejsegilde på hovedslottet. Kort forinden var man for alvor gået i gang med slottets sidebygninger, begyndende med den store nordre løngang i eftersommeren 1737. Herefter fulgte fra foråret 1738 slotskirken og fra sommeren samme år ridebaneanlæggets nordre del. November 1740 flyttede de kongelige herskaber ind, men der skulle endnu gå nogle år, før de omfattende byggearbejder blev indstillet.[20]

BYGNINGSHISTORIE

SLOTSKIRKENS PLACERING I HOVEDSLOTTET

Som nævnt måtte også slotskirkens projektering gennemgå flere faser, før kirken fandt sin endelige plads, og interiørets udformning definitivt blev fastlagt. I en forestilling 11. marts 1739 nævner Häusser, at kirken, der nu var lagt uden for slotskarréen, »zu zweyen mahlen nach einander in dem Residentz Schlosse angelegt gewesen (ist)«.[28]

Projekts I.s beliggenhedsplan fortæller intet om en eventuel kirkes anbringelse.[29] Derimod er det muligt at danne sig et indtryk af slotskirkens placering og form udfra *projekt II* og de tidligste håndværkeroverslag fra tiden 1733-34. En kilde af afgørende betydning er her en opmåling ved konduktør Pouel Terchelsen af det udførte murerarbejde pr. 29. okt. 1734.[30]

Af murerkontrakten fra oktober 1733, der byggede på de approberede planer fra maj 1732 *(projekt II),* fremgår, at fløjenes opdeling med skillemure allerede var fastlagt i detaljer.[21] Af markante rum nævnes foruden de to gennemkørsler i øst og vest, de to trapper i nord og syd samt riddersalen (»der grosse Saal«), også slotskirken, omend kun indirekte gennem en omtale af de mure, der i fundaments- og kælderplan stødte op til den.[31] Kirkens nøjagtige placering kan imidlertid udledes af opmålingen fra 1734,

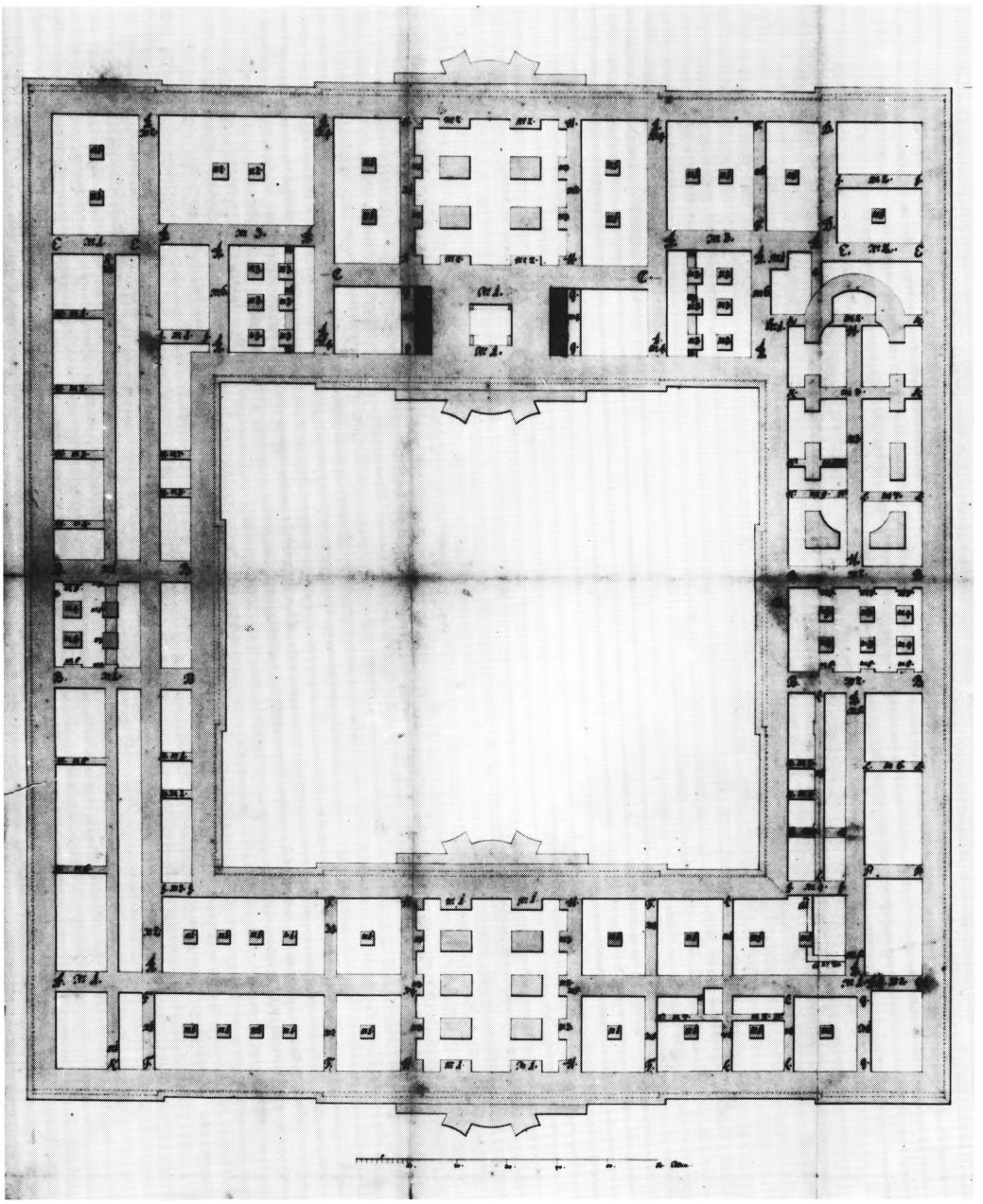

Fig. 60. Fundamentsplan af hovedslottet 1734 (s. 105). 1:900. Den projekterede slotskirke ses i nordfløjen (til højre). RA. — *Foundationplan of the main castle 1734. The projected chapel is seen in the northern wing (to the right).*

hvor de angivne mure lader sig identificere med stor sandsynlighed.[32] Den senere opgørelse af murerarbejdet i fundamentet og kælderen viser desuden, at fastlæggelsen af kirkens indre opbygning gennem bærende mure og piller er tilkommet som et væsentligt supplement til den oprindelige kontrakt. Dette bekræftes af Schäffers overslag fra november 1733 vedrørende modellens revision.[23]

På opmålingerne af fundament og kælder (fig. 60-61) er i nordfløjens vestligste halvdel umiddelbart op til fløjens hovedtrappe, angivet et ni fag (ca. 37 m) langt rum, der udfylder fløjens fulde bredde (ca. 29 m). Udover hoved-

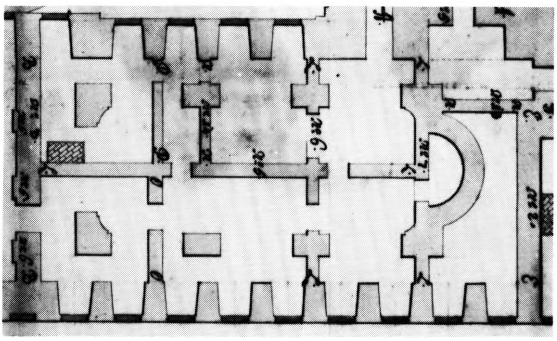

Fig. 61. Kælderplan af den projekterede slotskirke i hovedslottets nordfløj 1734 (s. 105). 1-600. Detalje af helhedsplan. RA. — *Basement plan of the projected chapel in the northern wing of the main castle. Detail of general plan.*

skillemuren[33] og nogle sekundære skillemure er inden for dette areal markeret en kraftig, halvrund mur mod vest (»Die Grosse Rundung zum Altar«[34]) og lidt af en tilsvarende runding mod øst. Hertil kommer to par rektangulære piller ret nær ydermurene.[35]

Sammenholdes planerne med Schäffers notat og tømreroverslaget,[21] tegner der sig et billede af en kirkesal, hvis indre skulle domineres af et galleri i tre stokværk, ført omkring rummets tre sider,[36] mens den fjerde i vest udgjordes af alternichen. Schäffer skulle til modellen udføre »dem Prospect des Altars und Kantzel und Orgel-Werck«,[23] og det er nærliggende at tolke dette som en sammenhængende opbygning af prædikestolsalter og orgel i lighed med den opførte slotskirkes og i det mindste ét af de forudgående projekter hertil (jfr. s. 147f.). Med den indskrevne, langstrakte oval i den rektangulære ramme er i grundplanen forsøgt et kompromis mellem et centraliseret rum og en kirkesal med dominerende længdeakse, – et tema, der skulle varieres og gentages i de følgende års arbejde med kirkens udformning.

Efter alt at dømme skulle slotskirken have omfattet tre etager, d.v.s. dameetage, nedre mezzanin og kongeetage i karréens nordfløj. Med sin placering i fløjens fulde bredde har kirkens galleri samtidig skullet fungere som en nødvendig forbindelsesvej mellem vest- og østfløjen. Var den blevet opført, ville den i helhedsplanen have udgjort en pendant til den noget smallere højesteretssal i sydfløjen[37] og sammen med denne og riddersalen i vest have dannet en trilogi af residensens vigtigste repræsentationsrum.

Så vidt var kirkens projektering antagelig nået, da der i løbet af 1735 blev taget skridt til at udskille slotskirken af selve karréen og isolere den ved den nordre længang. Når Häusser imidlertid 1739 nævner, at kirken to gange var anlagt i hovedslottet, kan der enten hentydes til et tidligere projekt, som vi ikke har kendskab til, eller måske snarere til det intermezzo, som skal behandles mere udførligt nedenfor. Kirken blev således på et tidspunkt under overvejelserne om dens isolering atter befalet integreret i hovedslottet, men denne kovending i planlægningen skulle dog kun være af kort varighed.

KIRKENS PLACERING UDEN FOR SLOTSKARRÉEN

FØRSTE PROJEKTER 1735-36

Den afgørende ændring i slotskirkens projektering skete 1735.[38] Byggearbejdet på hovedslottet skred nu rask fremad, dameetagen var under opmuring, og 16. aug. kunne Christian VI tilfreds meddele Schulin, at Häusser havde lovet slottet færdig og under tag inden for de næste to år.[17] Dette er formentlig baggrunden for, at man nu for alvor vendte opmærksomheden mod bygningerne uden for selve karréen, begyndende med længangen i anlæggets nordøstlige hjørne.

På kælderplanen fra 1734 var alle slottets fire længange endnu markeret som identiske, smalle forbindelsesgange. Af de bevarede kilder fra august-november 1735 fremgår imidlertid, at der var ændret planer med hensyn til den nordøstlige længang, – planer, der nødvendiggjorde udførelsen af en særlig model af den gang »worinnen die Kirche wird angeleget werden«.[39] Efter henstilling fra Häusser valgte kongen at lade hofsnedker Schäffer udføre modellen »anitzo propre und zierlich dem Schlos Model egal«, idet den ikke blot skulle vise y-

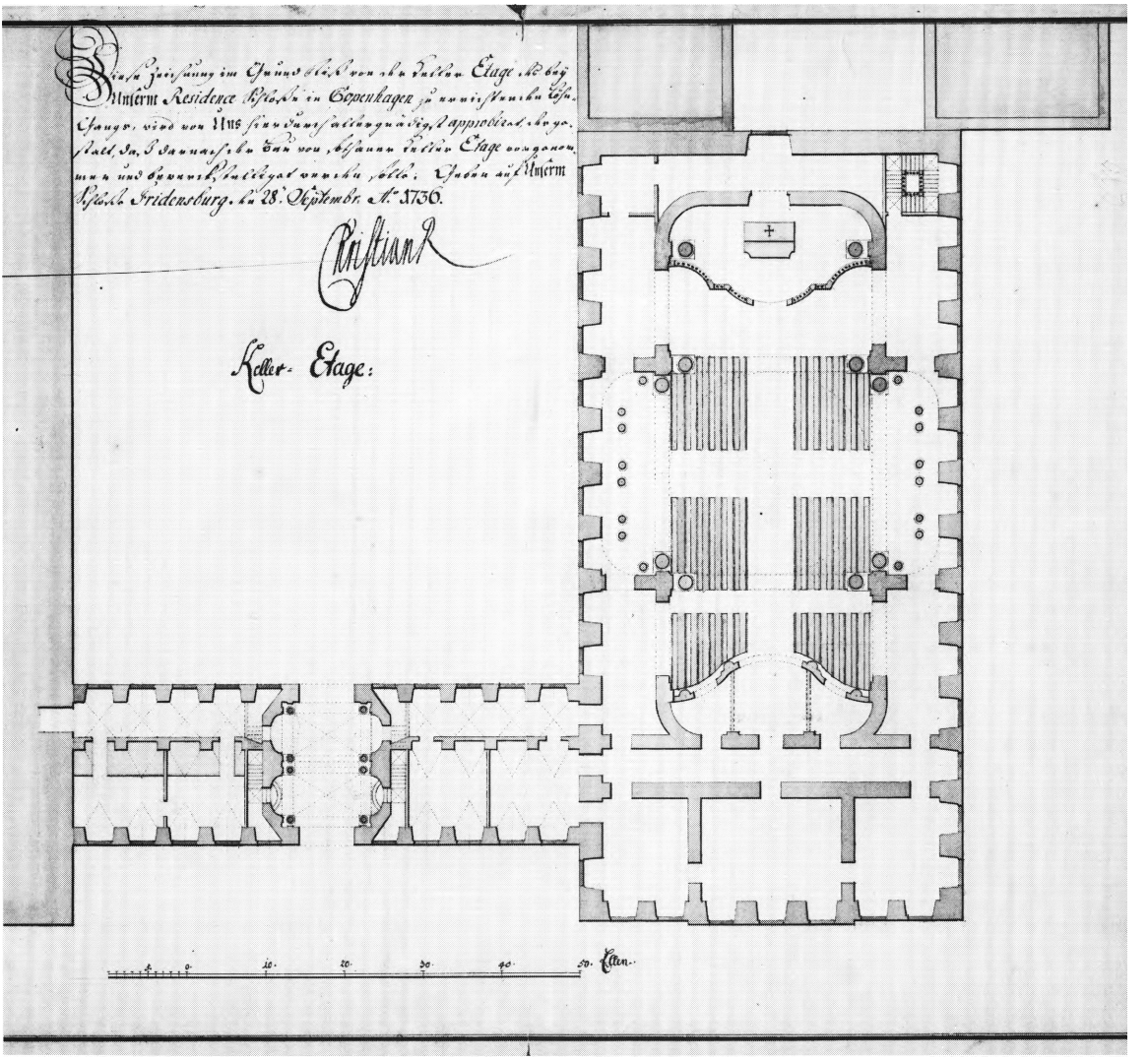

Fig. 62. Løngang og kirke. *Projekt 1* 1736. Kælderetage (s. 108). 1:600. RA. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 1 *1736. Basement.*

dermurene, men også medtage »die Kuppel nebst Gallerie oder einige andere architectonische Ornamenten (...) wie in denen noch in der Arbeit habenden Zeichnungen an den sowohl auswendigen Fasaden als einwendige regulierung der Representation geschehen wird ...«.[40] Schäffer arbejdede ihærdigt på modellen fra 30. aug.-27. sept., men måtte herefter brat holde inde, eftersom det allernådigst havde behaget kongen at befale, at man skulle standse arbejdet »weilen die Schlos Kirche aldar im Schlos angeleget werden solle, wo selbige in den allergnädigst approbirten Zeichnung emfänglich ordiniret sey«.[41] Som nævnt ovenfor blev denne beslutning dog snart ændret, og 23. marts 1736 omtales kirken på ny som beliggende uden for hovedslottet ved løngangen, således som dens blivende placering skulle være. [25]

Om slotskirkens udformning i denne indledende fase melder korrespondancen vedrørende modelbyggeriet kun lidt.[39] Sagen kompliceres yderligere, fordi kirken heri bestandig nævnes som beliggende *i* løngangen, ikke *ved,* som den opførte kirke. Tager man kildernes ord bogstaveligt, er det imidlertid umuligt at fore-

stille sig det oprindelig ca. 37×29 m store kirkerum integreret i løngangen, således som denne opførtes med en bredde på ca. 12,5 m. Man må derfor antage, at løngangen enten har haft en anden form end den endelige, således at slotskirkens indbygning var mulig, eller – hvilket forekommer mere sandsynligt – at betegnelsen løngang har omfattet både forbindelsesgangen og en tilstødende (kirke)bygning.[42]

Løngangen var, som det ses, tænkt forsynet med kuppel og galleri.[40] Af Schaffers regning fra 6. okt. over det udførte arbejde fremgår, at der til modellen af løngangen (og kirken) var udarbejdet gesimser til »den store arkitektur«, udsmykningen af portalerne, 20 søjler til samme og 20 kapitæler til »den store arkitektur«; endvidere var gulvet i kirken (her udtrykkeligt nævnt) forhøjet en alen, mens billedhuggeren havde udført otte figurer, der skulle stå på det øvre galleri, og 12 figurer over kongeetagens portaler. Antager man som det rimeligste, at både kuplen og galleriet med dets figurer er indgået i kirkerummet og hertil, omend med større forbehold, føjer »den store arkitektur« og portalerne med deres søjler, kapitæler og figurudsmykning, fremstår et billede af et interiør, der på væsentlige punkter svarer til det kirkeprojekt, som approberedes af Christian VI godt et år senere (se nedenfor).

23. marts meddelte Häusser, at han havde færdiggjort grundplanerne til slottet, en tegning til facaden mod slotspladsen, samt grundplanerne til løngangen »welche an die künfftige Schlos Capell an zu stehen kommen soll.«[25] Først i september approberedes dog et sæt tegninger, af hvilke kendes fire etageplaner, der viser udformningen både af løngangen og kirkefløjen nord herfor, inclusive den rektangulære forbygning, der forbandt de to dele (fig. 62-64).[25] Ingen af disse tegninger, der er blevet betegnet *projekt I,* er signerede.[43] Men med den rosa, blågrå og gule lavering af mure og bygningsdetaljer inden for en spinkel tuschstreg svarer de til den teknik, der siden *projekt II* blev gængs inden for Häussers tegnestue. Formentlig er generalbygmesteren ophavsmand til dette projekt, ligesom han efter alt at dømme var det til tegningerne af løngang (og kirke) 1735 og til de senere kirkeprojekter, betegnet *projekt 2* og *projekt 3*.[44] Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at de approberede planer til *projekt i* bærer et ufærdigt præg uden konsekvent gennemarbejdning af alle detaljer.

Projekt 1 viser kirkefløjen beliggende mellem løngangen og en vognremise i vest. Hermed fik slotskirken sin endelige placering som en monumental accentuering af anlæggets nordøsthjørne, en klar forbedring i forhold til det system af staldbygninger, der i *projekt II* stødte direkte op til løngangen.

Kirkens dimensioner og ydre form svarer i hovedtræk til den opførte bygning.[45] Det egentlige kirkerum optager godt tre fjerdedele af hele fløjen, mens de østligste tre fag udfyldes af en gang, samt af tre gemakker, der sammen med løngangens rum supplerer hovedslottets boligareal. Kirkens østmur er skubbet tilbage i flugt med løngangskorridorens østmur, således at forbindelsesvejen fra nordfløjen til slotskirkens loger i øst får et disharmonisk knæk. Denne disposition er formentlig betinget af et ønske om at gøre kirken så lang som mulig inden for de givne rammer.

Kirkens kerne er således en langstrakt sal, flankeret af sideskibe (med gallerier) og ved kortsiderne alter vis à vis herskabelige loger. Selve salens midtfag fremhæves af en pendentivkuppel, hvis buer til dels hviler på søjler i kolossalstørrelse. Proportionerne er enkle og tager tilsyneladende udgangspunkt i det kvadratiske kuppelfag, hvis diameter, svarende til fire fag, gentages tre gange i rummets længde fra vestmurens inderside til den vestvendte skillevæg i forbygningens korridor (fig. 62-64). I bredden er diameteren anvendt to gange, regnet fra ydersiden af nord- og sydmuren. Den halve diameter, svarende til kuppelcirklens radius, har antagelig fastlagt længden af kirkens vestligste fag ved koret og yderligere bestemt bredden af sidegangene hinsides galleriets vægge.

I sin opbygning skulle kirken, i lighed med løngangen og forbygningen, omfatte fire etager fra en højtliggende kælder, udsprunget i

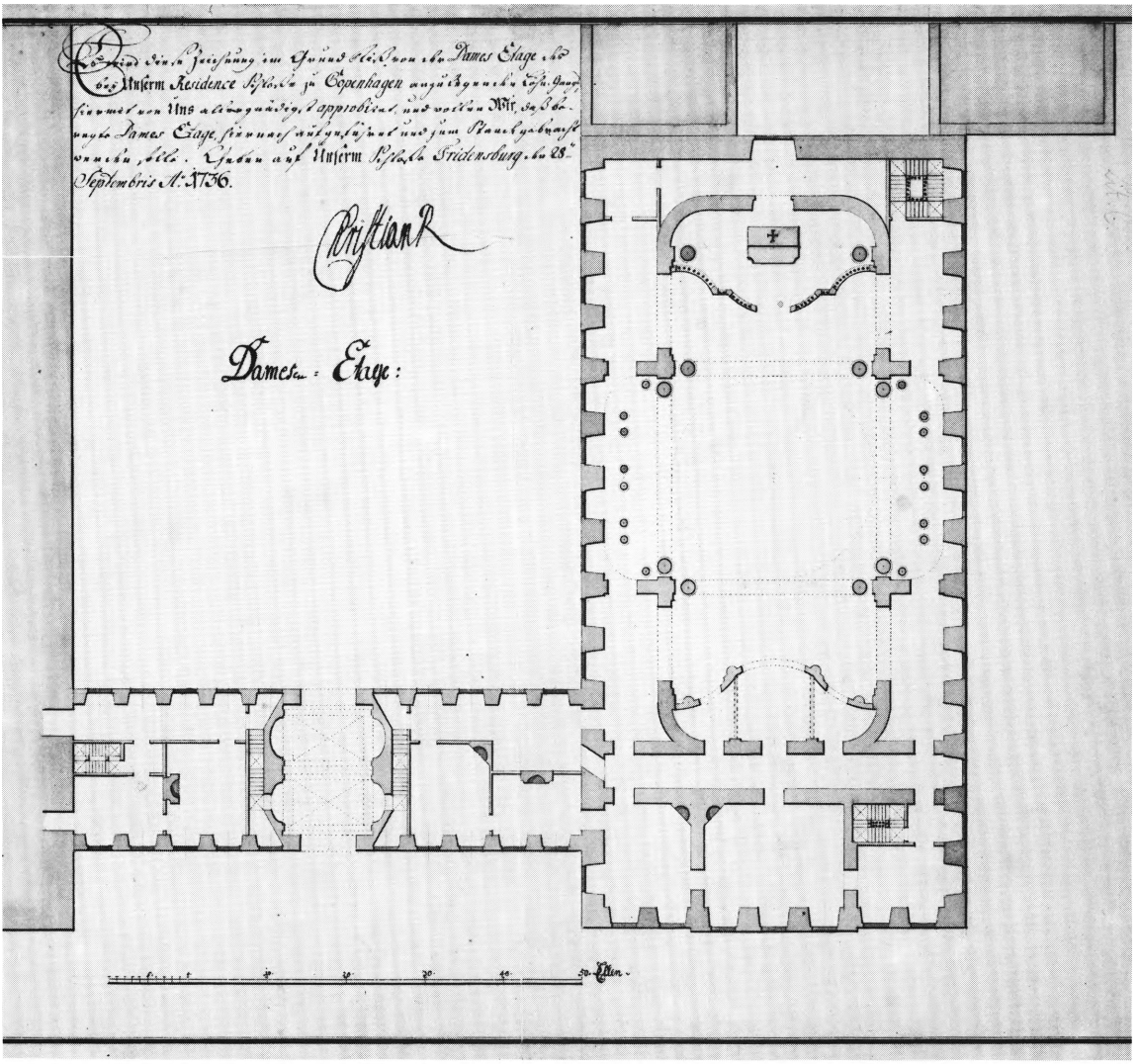

Fig. 63. Løngang og kirke. *Projekt 1* 1736. Dameetage (s. 108). 1:600. RA. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 1 *1736. Ladies' Floor.*

horisontniveau, til kongeetagen. Galleriet har strakt sig gennem alle etager med søjler som indramning af korbuen og foran kuppelfagets piller. I kirkens midte brydes galleriets forløb af en nicheformet udvidelse mod nord og syd, der er udformet med koblede småsøjler i de to nederste etager og af en sammenhængende balustrade mellem firkantede piller i de øverste stokværk.[46] Mod øst er et tredelt herskabspulpitur med fremadsvungen facade som en pendant til korskrankens brudte, konvekse form i vest. Foruden pulpituret i øst og alterbordet i vest er på planen af underste etage angivet et antal stolestader i en dannebrogslignende formation, opdelt i blokke gennem en bred gang i både længde- og tværaksen, samt af en mindre tværgang mod øst. Det er imidlertid påfaldende, at stolene er anbragt parallelt med længdeaksen (og således med kortsiderne mod altret), og det kan næppe tolkes anderledes end et hensyn til en planlagt, centralt placeret prædikestol. Denne er dog ikke indtegnet.

Flere spørgsmål vedrørende indretningen af *projekt 1* forbliver uafklarede af mangel på beskrivelser og detaljerede tegninger af rummets opstalt. Ikke desto mindre fremtræder dette

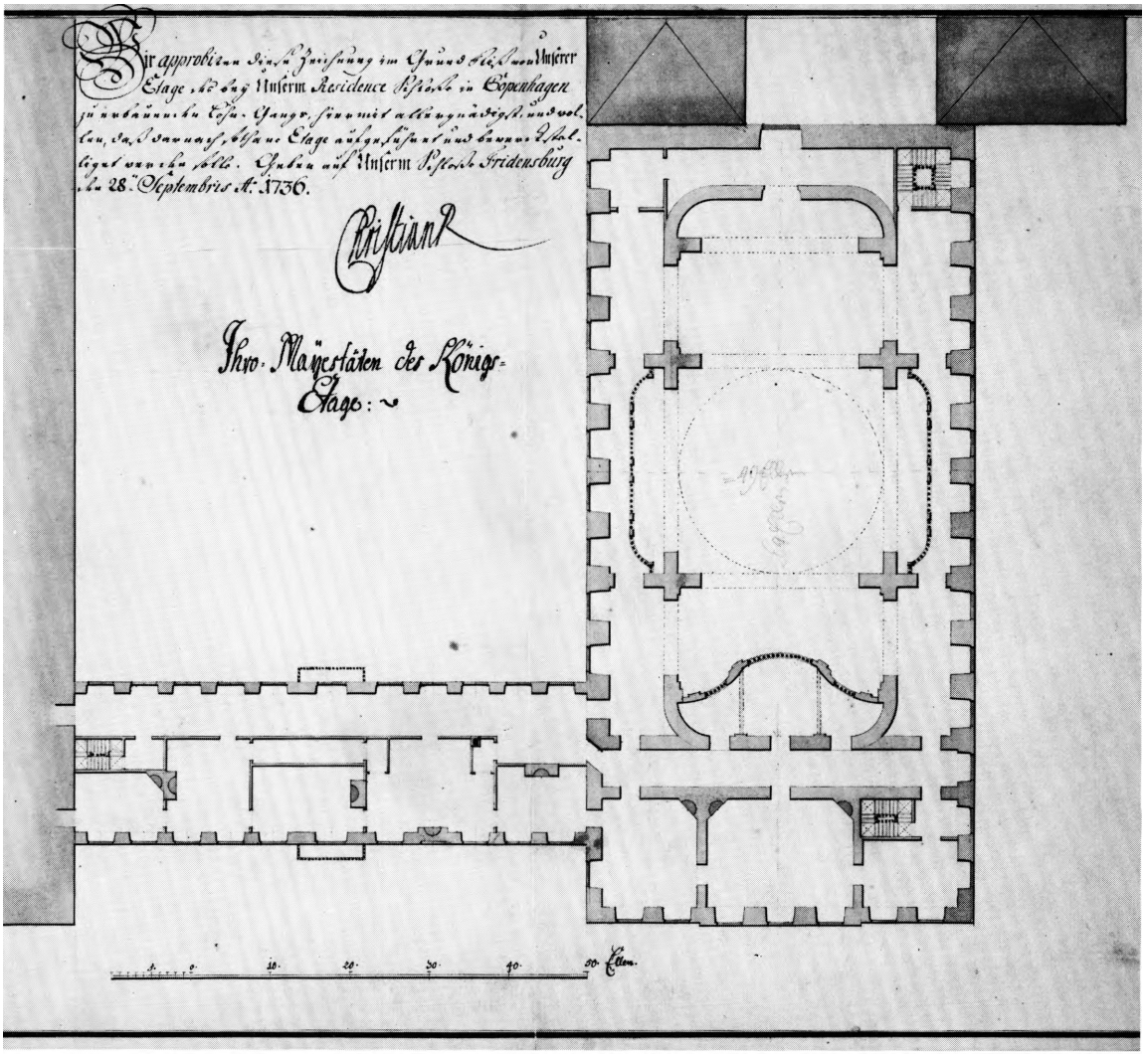

Fig. 64. Løngang og kirke. *Projekt 1* 1736. Kongeetage (s. 108). 1:600. RA. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 1 *1736. The King's Floor.*

forslag som en spændende variant over temaet: gallerikirken, med brydningerne mellem centralrummet og langhusplanen, mellem længde- og tværaksen og mellem de konkave og konvekse former i interiøret (jfr. s. 146). Alligevel skulle det ikke finde nåde for bygherrens strenge dom, og knap et år efter blev det kasseret.

Beslutningen om slotskirkens isolering var dog definitiv fra og med *projekt 1.* Hvilke overvejelser, der lå bag planændringen, kan man kun gisne om. Med en placering i nordfløjens fulde bredde har kirken blokeret for en fri og uhindret cirkulation mellem øst- og vestfløjen, og udflytningen må derfor udfra et praktisk hensyn have været en klar forbedring. Det frigjorte areal anvendtes i kongeetagen til en udvidelse af paradelejligheden med en spisesal, et galleri og tre sekundære forgemakker. Da disse rums placering i helhedsplanen ikke just er harmonisk og deres proportioner endnu mindre, har deres inkorporering næppe været bestemmende for kirkens flytning.[47] For slotsanlægget som helhed var den ny løsning med kirken som en monumental betoning af residensens nordøsthjørne dog en klar gevinst i kompositionel henseende. Den omstændighed, at frilæggelsen

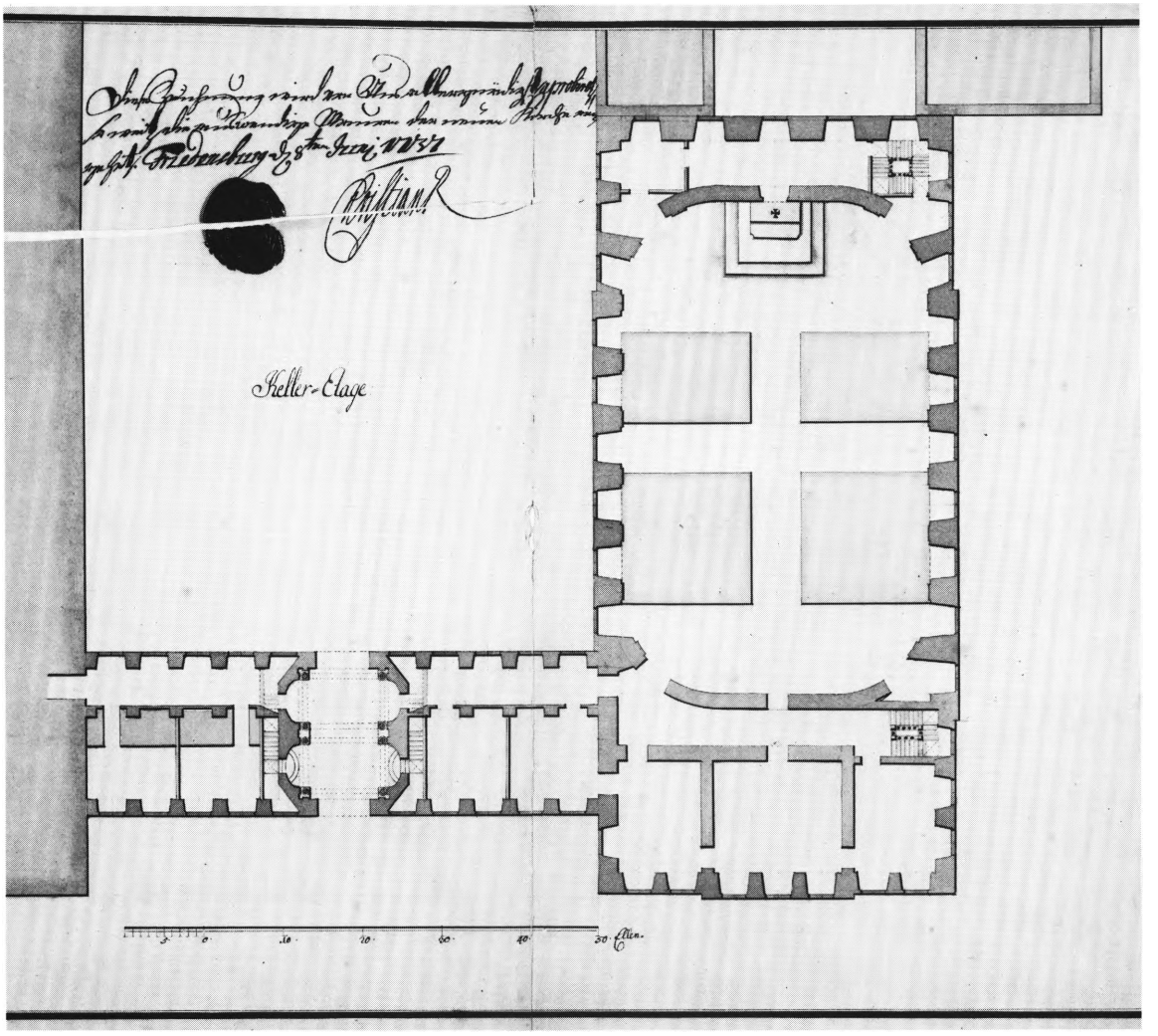

Fig. 65. Løngang og kirke. *Projekt* 2 juni 1737. Kælderetage (s. 111). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel.* Project 2 *June 1737. Basement.*

muliggjorde en større slotskirke, har sikkert heller ikke været uden betydning.

PROJEKT 2. DEN OPRINDELIGE OG DEN REVIDEREDE UDGAVE. 1737-38

3. juni 1737 sendte kongen en række tegninger af Häusser til sin bygningskyndige rådgiver, grev Schulin. Heriblandt var grundrids og profiler af kirken.[44] Sandsynligvis drejer det sig om det ny sæt tegninger, der approberedes 8. juni 1737 *(projekt* 2).[48] Af disse er bevaret fire etageplaner, der som *projekt 1* viser løngang, forbygning og kirke under ét; endvidere et længdesnit af kirke og forbygning, samt et tværsnit af kirken, set mod altret (fig. 65-69). Alle tegninger er forsynet med en approbering, der dog tager visse forbehold. Af planerne godkendtes alene kirkens ydermure. På de to opstalter er anført et ændringsforslag vedrørende arkitraven over væggenes pilastre. I lighed med *projekt 1* er planerne ikke gennemarbejdet i alle detaljer. Endvidere rummer tværsnittet visse uoverensstemmelser (alternativer?) i forhold til længdesnittet[49]

Med *projekt 2* fastlægges kirkebygningens dimensioner i den endelige form. Længden er re-

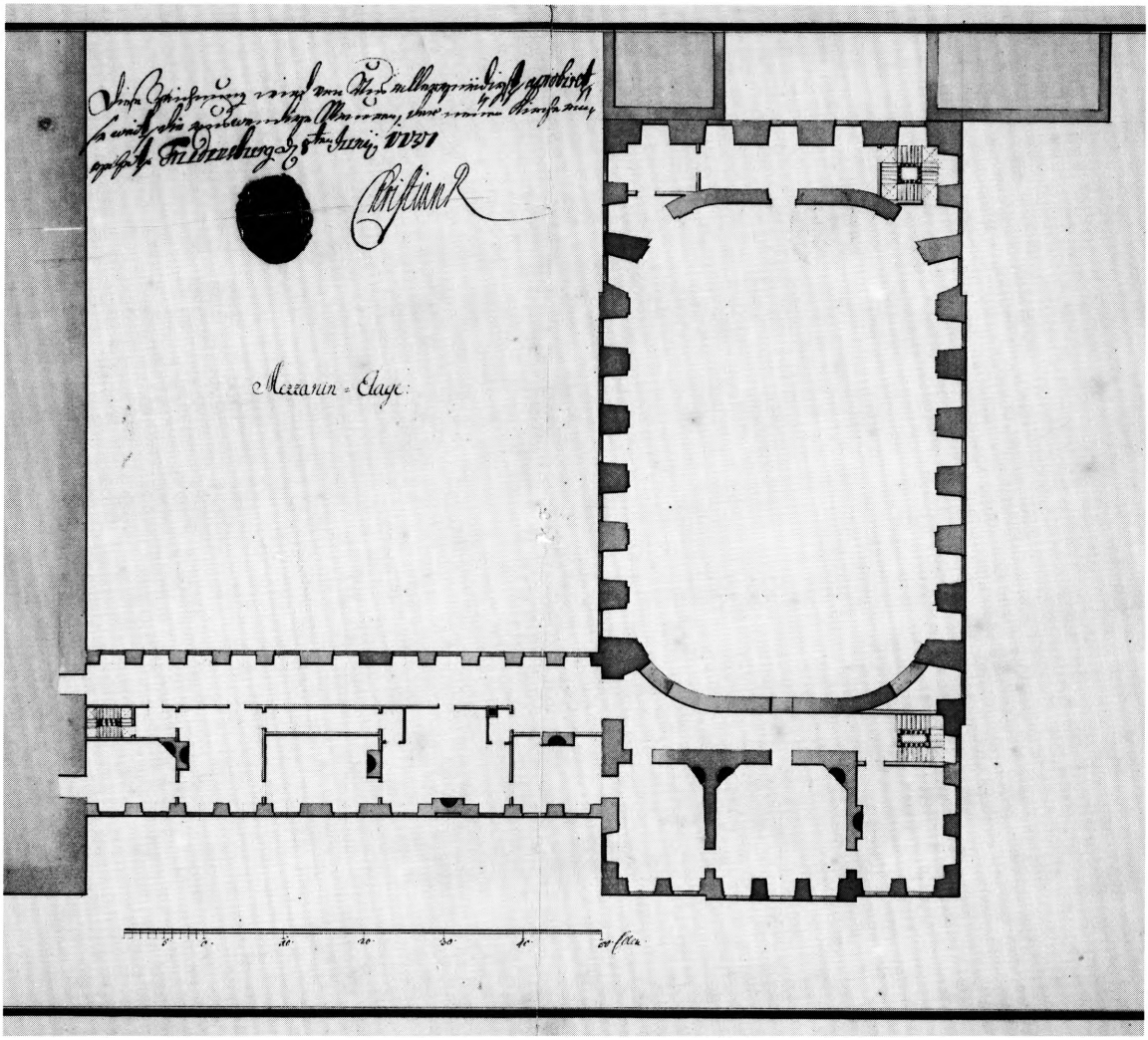

Fig. 66. Løngang og kirke. *Projekt* 2 juni 1737. Mezzaninetage (s. 111). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel.* Project 2 *June 1737. Mezzanine.*

duceret et fag, og langsiderne artikuleres nu med brede midtrisalitter som pendanter til østfacadens fremspring. Antallet af åbninger i kirkens vestmur mod vognremiserne, er øget fra én til ialt fem. At dømme efter Christian VI.s brev til Schulin havde man overvejet en særlig udformning af kirkens vinduer i forhold til hovedslottets, men da vinduerne her allerede længe havde været under udarbejdelse, afvistes tanken som alt for udgiftskrævende.[44]

Kirkerummets udstrækning er blevet reduceret et fag, dvs. ca. 3,75 m i længden, men østgrænsen flugter ligesom i *projekt 1* med løngangens langsgående skillevæg. Den indvendige opbygning er derimod radikalt ændret. Galleriet er sløjfet, og slotskirken fremtræder nu som én stor sal, kronet af et spejlhvælv. Salens afrundede hjørner er bibeholdt som rammer om altret i vest og kongestolen i øst.

Rummets vægge (fig. 68) artikuleres af en skærmarkitektur med korintiske pilastre i kolossalorden, der foran kongeetagens vinduer sammenbindes af rundbuede arkader. Overgangen mellem vægge og loft markeres med en skulptursmykket balustrade, der over langsidernes tre midterste fag erstattes af en brudt

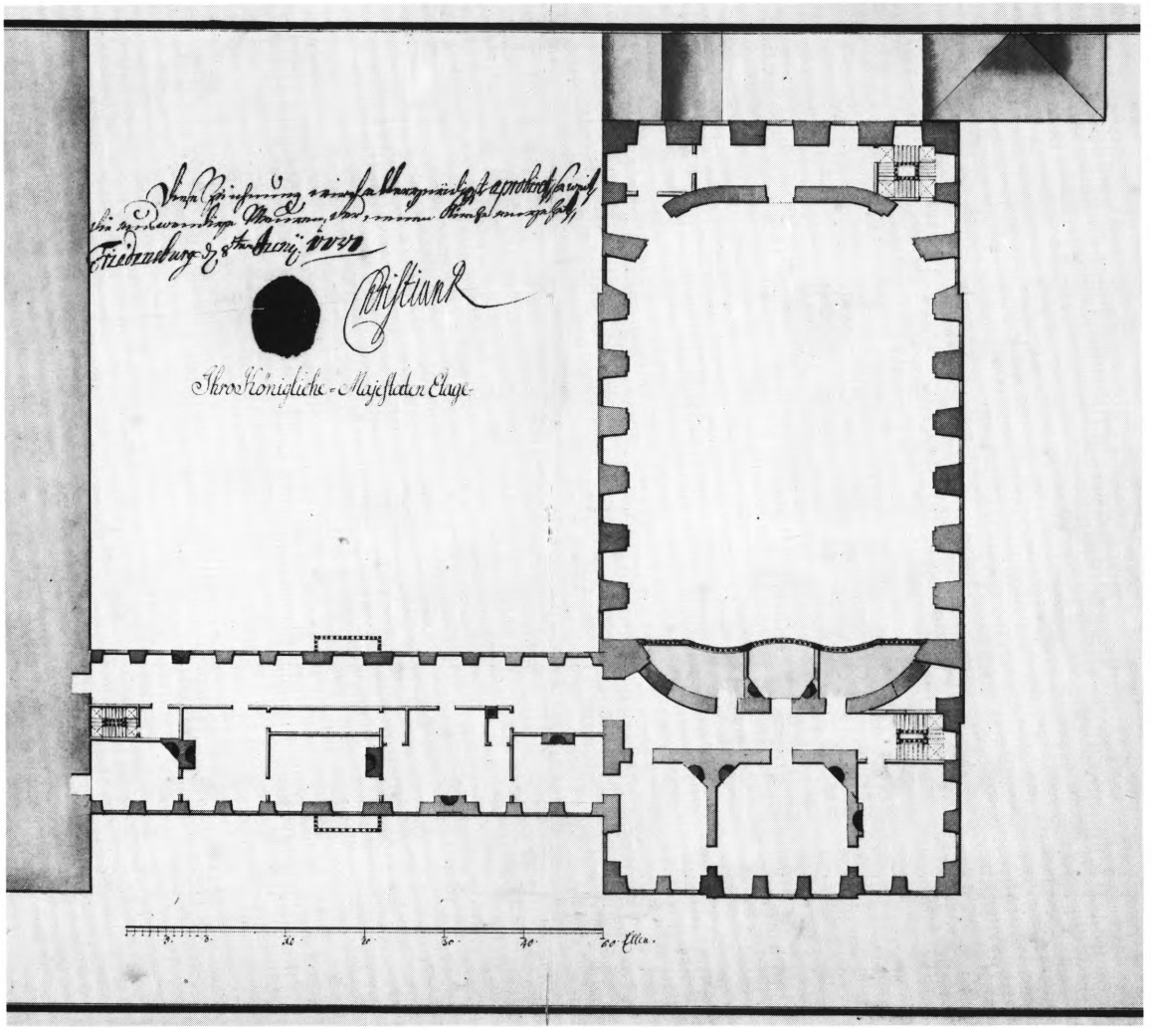

Fig. 67. Løngang og kirke. *Projekt* 2 Juni 1737. Kongeetage (s. 111). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel.* Project 2 *June 1737. The King's Floor.*

segmentgavl som ramme om kongens kronede monogram i et skjold, holdt af vingede figurer. Tilsvarende segmentgavle, kronet af liggende figurer, er løst skitseret på altervæggen (fig. 69), mens andre stående skikkelser er anbragt på balustradernes postamenter i nord og syd (fig. 68). Endnu en balustrade er angivet i mezzaninniveau på begge langsider og ved altervæggen. Vurderet udfra planen og tværsnittet (fig. 66, 69) er der for nord- og sydvæggens vedkommende imidlertid næppe tale om en afskærmning af en eventuel løbegang, udsparet i murlivet, men alene om et blindgalleri, der visuelt viderefører balustraden foran de to små rum ved andet fag fra vest.[50]

Af rummets inventar er i vest angivet alterbordet (fig. 69). Herover ses skitseret en ramme, måske til en altertavle eller en indsat prædikestol. Herom er med stiplet linje antydet en større opbygning, antagelig et kombineret prædikestolsalter med orgel som i den opførte slotskirke. Kongestolen i øst er udformet som en karnap, der udspringer ved mezzaninetagen, men alene omfatter rum i kongeetagen bag den skiftevis konkave og konvekse facade. Stolen krones øjensynlig af en skulpturudsmykning,

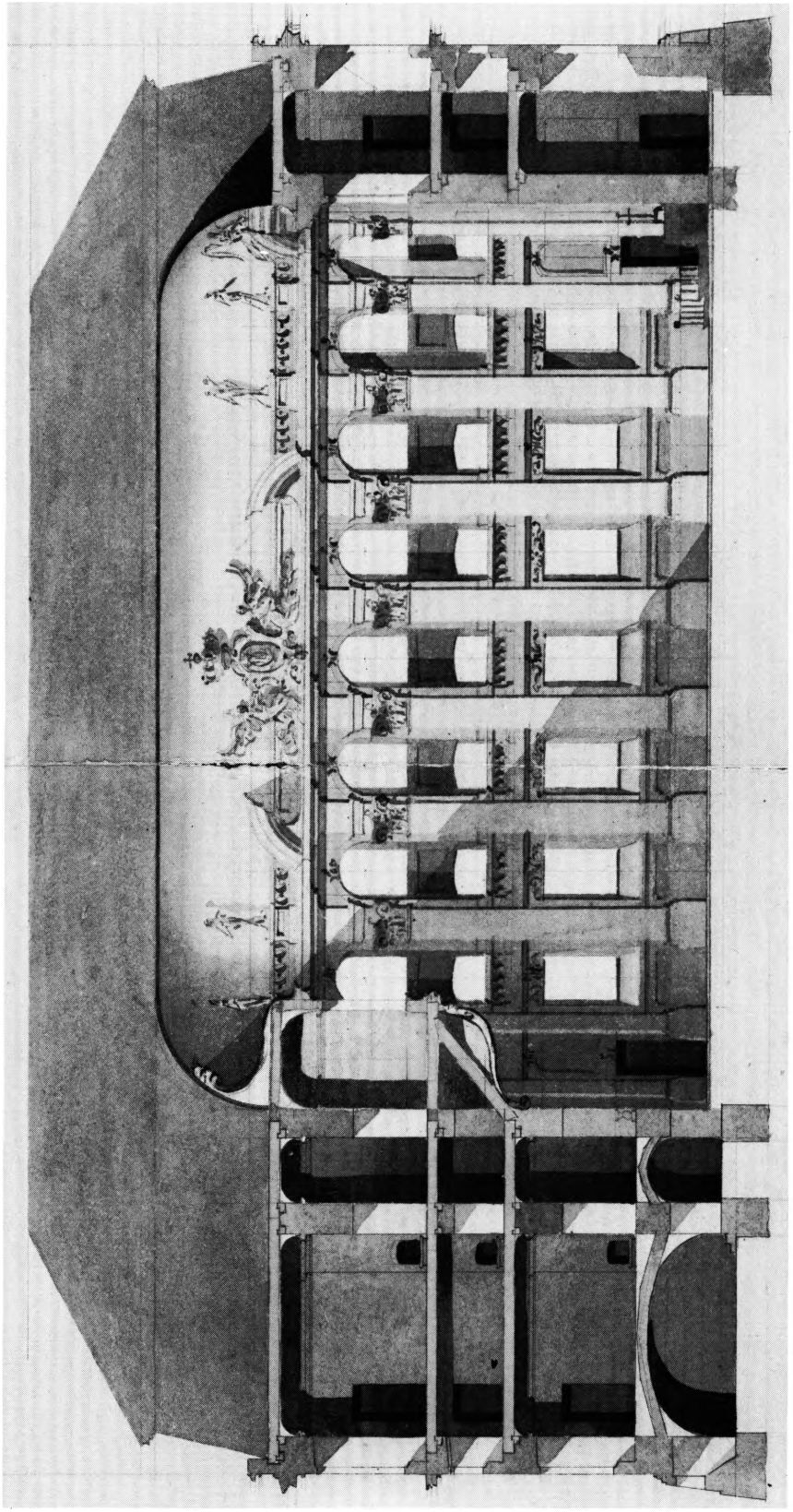

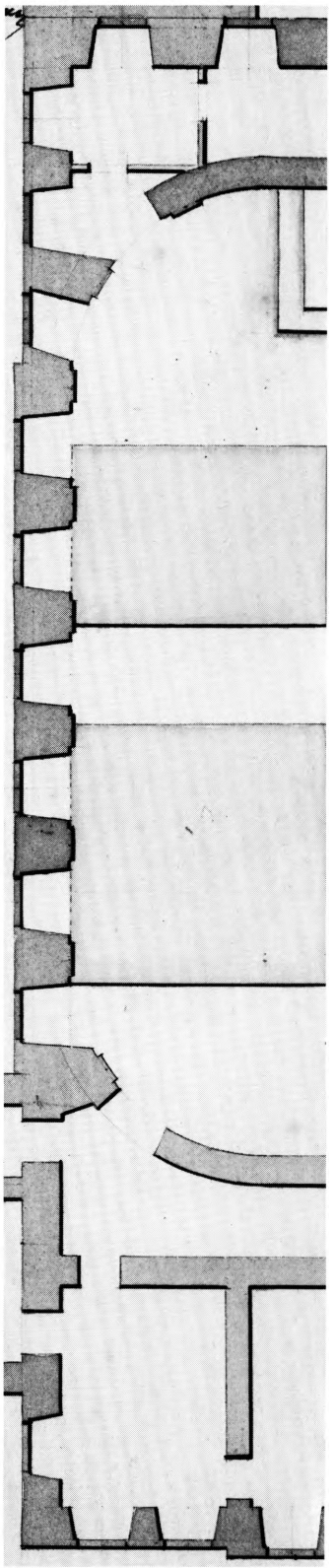

Fig. 68-70. *Projekt 2* og *det reviderede projekt* 2 juni-september 1737. 1:300. RA. 68. Længdesnit mod syd af slotskirken og forbygningen. (S. 111). Herunder halveret plan af kælderetage, jfr. fig. 65. 69. Tværsnit af slotskirken mod altret (s. 111). 70. Tværsnit af slotskirken mod altret. *Det reviderede projekt 2* (s. 116).

Project 2 *and* Revised project 2 *June-September 1737. 68. Longitudinal section to the south of the Castle Chapel and the front building. Underneath halved plan of the basement, cf. fig. 65. 69. Cross-section of the Castle Chapel towards the altar. 70. Cross-section of the Castle Chapel towards the altar.* Revised project 2.

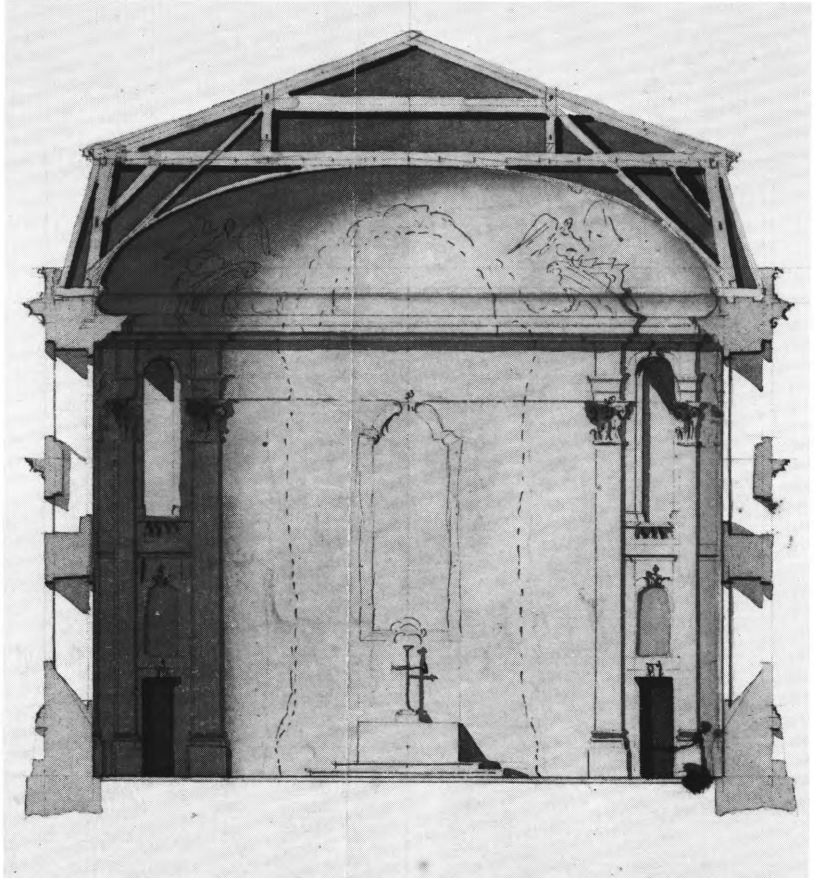

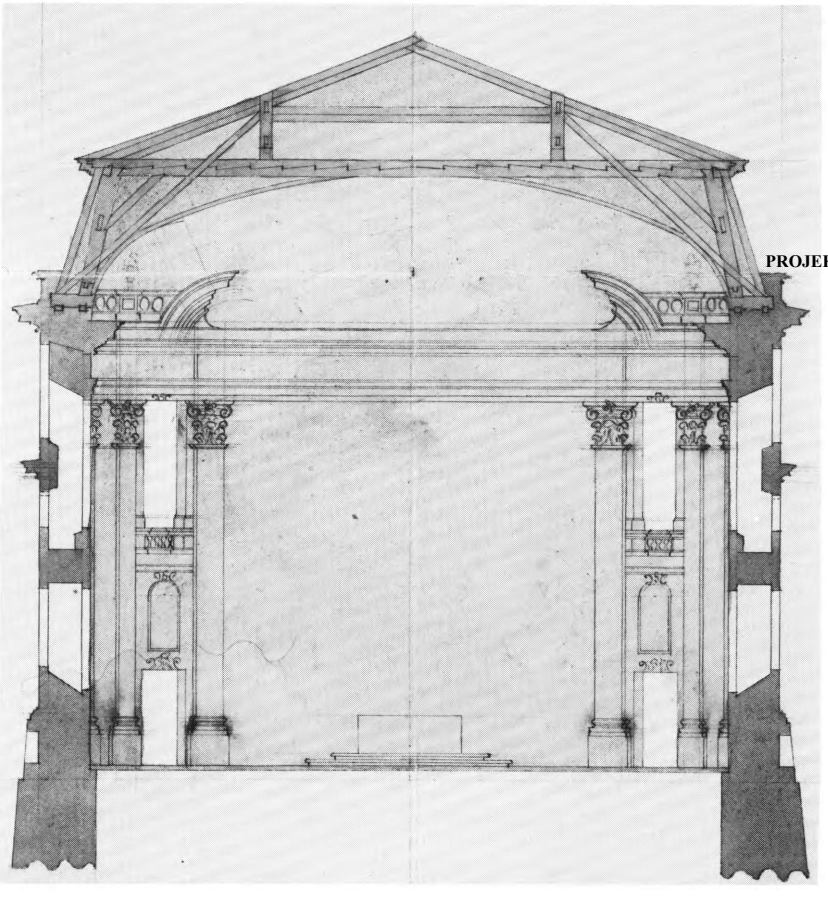

der er tænkt videreført på den krumme hvælvflade. Endelig er gulvets stolestader vist som fire blokke, adskilt af gange i rummets tvær- og længdeakse.

Heller ikke dette projekt blev accepteret i ét og alt. 23. aug. 1737 leverede Häusser otte ny tegninger, heraf fire etageplaner, et tvær- og et længdesnit af kirken, samt facadetegninger af løngang, forbygning og kirke mod øst og nord.[25] At dette sæt *(det reviderede projekt 2),* der approberedes 18. sept. samme år, kendes alene en kopi af tværsnittet (fig. 70).[51] Den væsentligste ændring af interiøret synes at have drejet sig om arkitraven over kolossalordenens kapitæler, idet kongen ønskede, at denne »wo möglich gantz bleiben, und nicht mit die bogen durchschnitten worden«. Ved indgrebet sløjfedes buerne, og arkitrav og frise førtes ubrudt igennem. Det er i øvrigt interessant at konstatere, hvordan en tilsvarende regulering var foretaget på hovedslottets øst- og vestfacader, hvor arkitraven over risaliternes pilastre på *projekt II* blev gennemskåret af øverste mezzanins vinduer, men sidenhen er trukket som en ubrudt linje.[52] Forandringen i kirken havde dog den uheldige konsekvens, at det indfaldende lys fra kongeetagens vinduer blev betydeligt reduceret.

PROJEKT 3 1738-39

14.jan. 1738 indledte Slotsbygningskommissionen sit arbejde, og på et af de første møder fremlagdes de otte senest approberede tegninger til debat.[53] Det reviderede projekt har uden tvivl været genstand for hård kritik, for 30. april godkendtes et nyt projekt *(projekt 3),* der fremtræder som en reduceret og forenklet udgave af det foregående. Tegningerne hertil kendes i form dels af de fire etageplaner, dels af tværsnittet mod altret (fig. 71-75).[54]

Kirkerummets længde er nu reduceret et fag og afsluttes mod øst med en lige væg i flugt med løngangens vestmur (fig. 71-74). Herigennem er undgået de tidligere projekters uharmoniske, knækkede forbindelsesvej til kongestolens loger. Også mod vest er altervæggen trukket et fag frem, og det tidligere krummede forløb rettet ud. I opstalten gør formindskelsen sig gældende på tilsvarende måde. Rumhøjden er beskåret med omtrent en fjerdedel, idet hvælvet nu er anbragt under tagzonen (fig. 75). Væggene er som i *projekt 2* artikuleret med korintiske pilastre, men disse omfatter kun de to nederste etager og er forkortet fra ca. 15 til 9,5 m. Mellem vinduespillerne er dameetagens vinduer øjensynlig indsat i rundbuede nicher, der på altervæggen modsvares af blændarkader med lavere døråbninger til rummene bag koret. Væggenes pilasterarkitektur krones af en tredelt gesims, der blænder mezzaninvinduerne og i kongeetagen afsluttes med en balustrade som afskærmning af et smalt galleri på altervæggen. Balustraden er videreført på langsiderne, men markerer her antagelig kun et blindgalleri.[55] Kongeetagens vinduer ligger i dette projekt i selve hvælvzonen, men skærer sig ind i loftets hulkel med stikkapper. Dette fremgik klart af tværsnittet med hensyn til de tre vinduer i vestgavlen,[56] men kunne for langvæggenes vedkommende åbenbart ikke direkte aflæses af tegningerne, som en senere kritik fra Slotsbygningskommissionen viser (jfr. s. 120f.).

Af inventaret var planlagt et prædikestolsalter med orgel i vest, men detaljerede tegninger forelå endnu ikke.[57] I øst lå fyrstestolen, der som en tredelt opbygning med fremspringende midtparti var ført igennem alle etager. Hvordan sammenstødet mellem loftshvælvet og kongeetagens stol var tænkt, lader sig ikke udlede af de bevarede tegninger. At resultatet dog under alle omstændigheder var utilfredsstillende, viser en række kommentarer fra kommissionens medlemmer.[58] Ifølge Häusser selv var det ikke meningen, at hvælvet skulle gå ned bag kongestolen; væggen eller gavlen bag stolen skulle derimod gå lige op og bevare den fulde højde.[59] Loftet har således åbenbart været asymmetrisk og mod øst formet som et tøndehvælv afsluttet med en lige væg, mens krumningen var bibeholdt i vest. Af inventarstykker er endelig på kælderetagens plan vist fire stole-

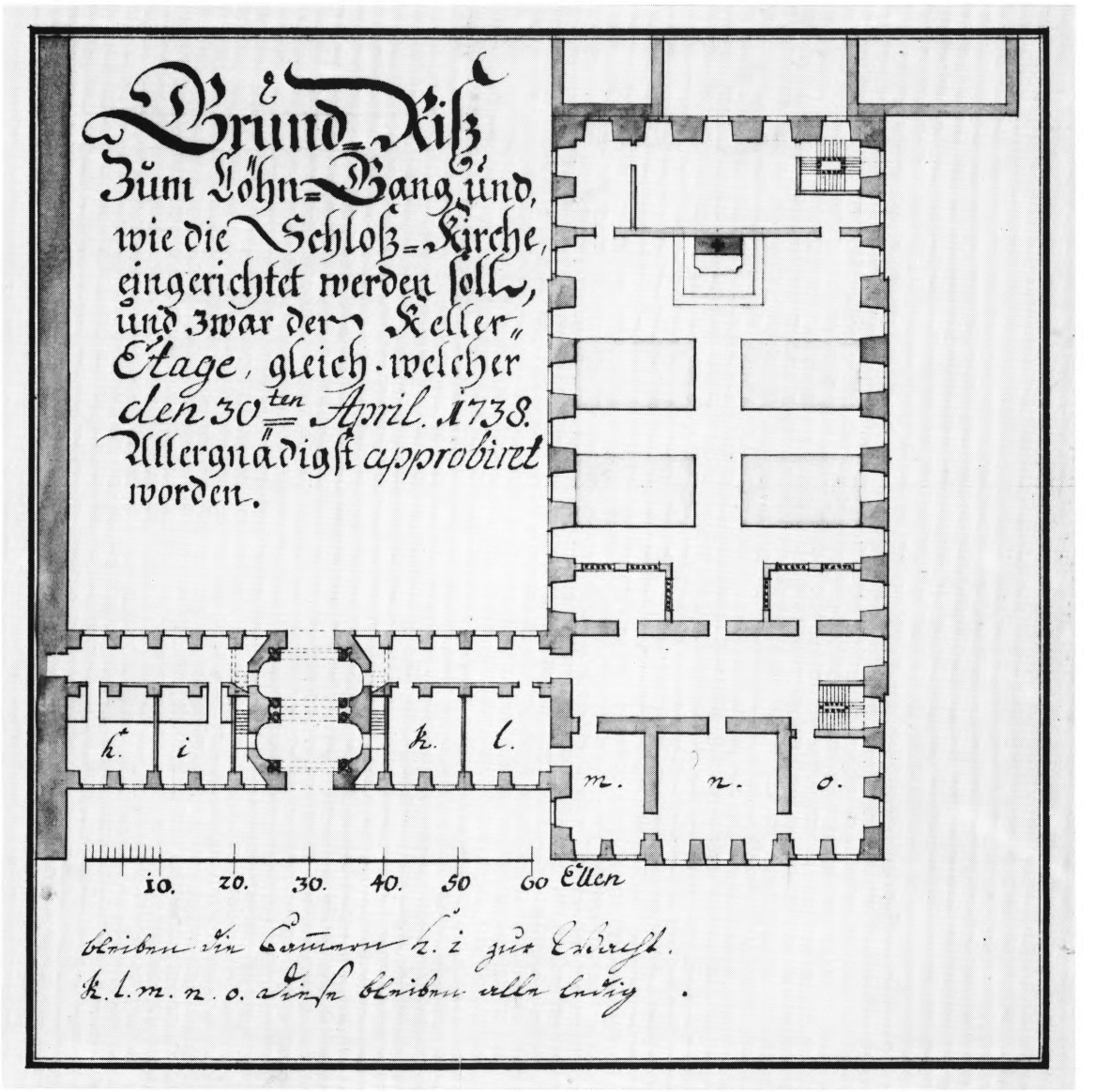

Fig. 71. Løngang og kirke. *Projekt 3* 1738. Kælderetage (s. 116). 1:600. KglBibl. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 3 *1738.*

stadeblokke, adskilt af gange i længdeaksen og i tværaksen ud for det midterste fag (fig. 71).

SLOTSKIRKENS OPFØRELSE 1738-39

Med approberingen af *projekt 3* april 1738 kom der for alvor gang i byggearbejdet ved slotskirken. Det var nu seks år siden, den gamle kirke på Københavns slot var blevet nedrevet og de forskellige inventarstykker opmagasineret eller overført til andre af byens kirker.[60] I den mellemliggende periode var kirkerummet som nævnt blevet forberedt i hovedkarréens nordfløj, men efter beslutningen om kirkens udflytning og udarbejdelsen af de første projekter 1735-36 havde håndværkerne for en tid arbej-

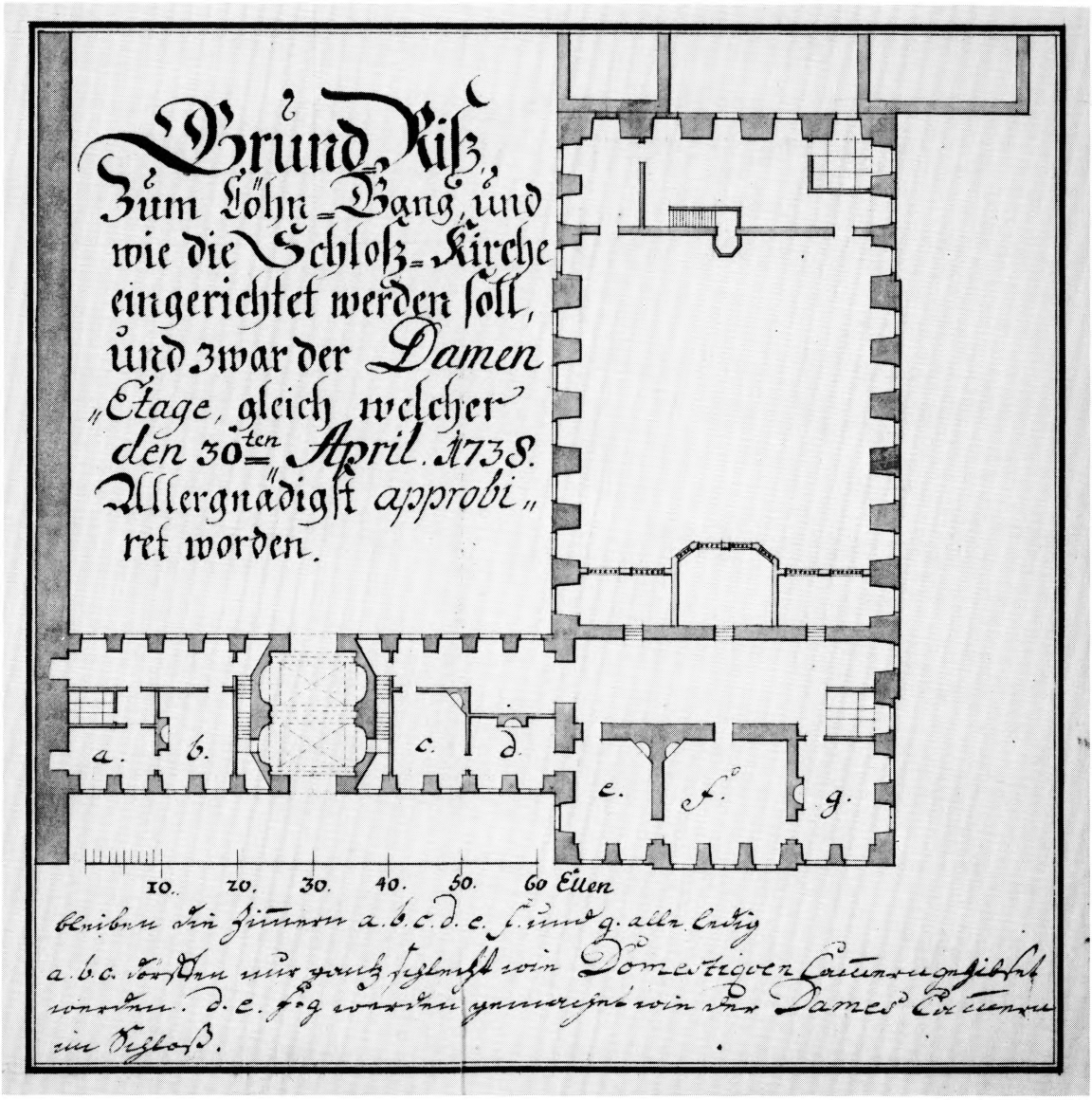

Fig. 72. Løngang og kirke. *Projekt 3* 1738. Dameetage (s. 116). 1:600. KglBibl. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 3 *1738. Ladies' Floor.*

det med andre opgaver. Først juni 1737 tog man fat på opførelsen af det ny afsnit i anlæggets nordøsthjørne med piloteringen af løngangen. December samme år var alle fundamentspæle nedrammet, slyngværket lagt og grunden udmuret.[61]

Foråret 1738 kom turen til kirkefløjens fundamentering. Det er dog bemærkelsesværdigt, at Häusser allerede juli 1737 havde ladet tømrerne udarbejde et overslag til kirken ifølge *projekt 2.* Overslaget blev imidlertid henlagt et årstid, før det 29. okt. 1738 ophøjedes til kontrakt,

– en forbløffende kendsgerning, eftersom det nu var forældet.[62] Arbejdet indledtes 1. april med udførelse af maskinrambukke til nedramning af pæle og slyngværk, og juli kunne tømrerne afregne for deres andel i piloteringen.[63] Herefter tog murerne fat. Tidspunktet for

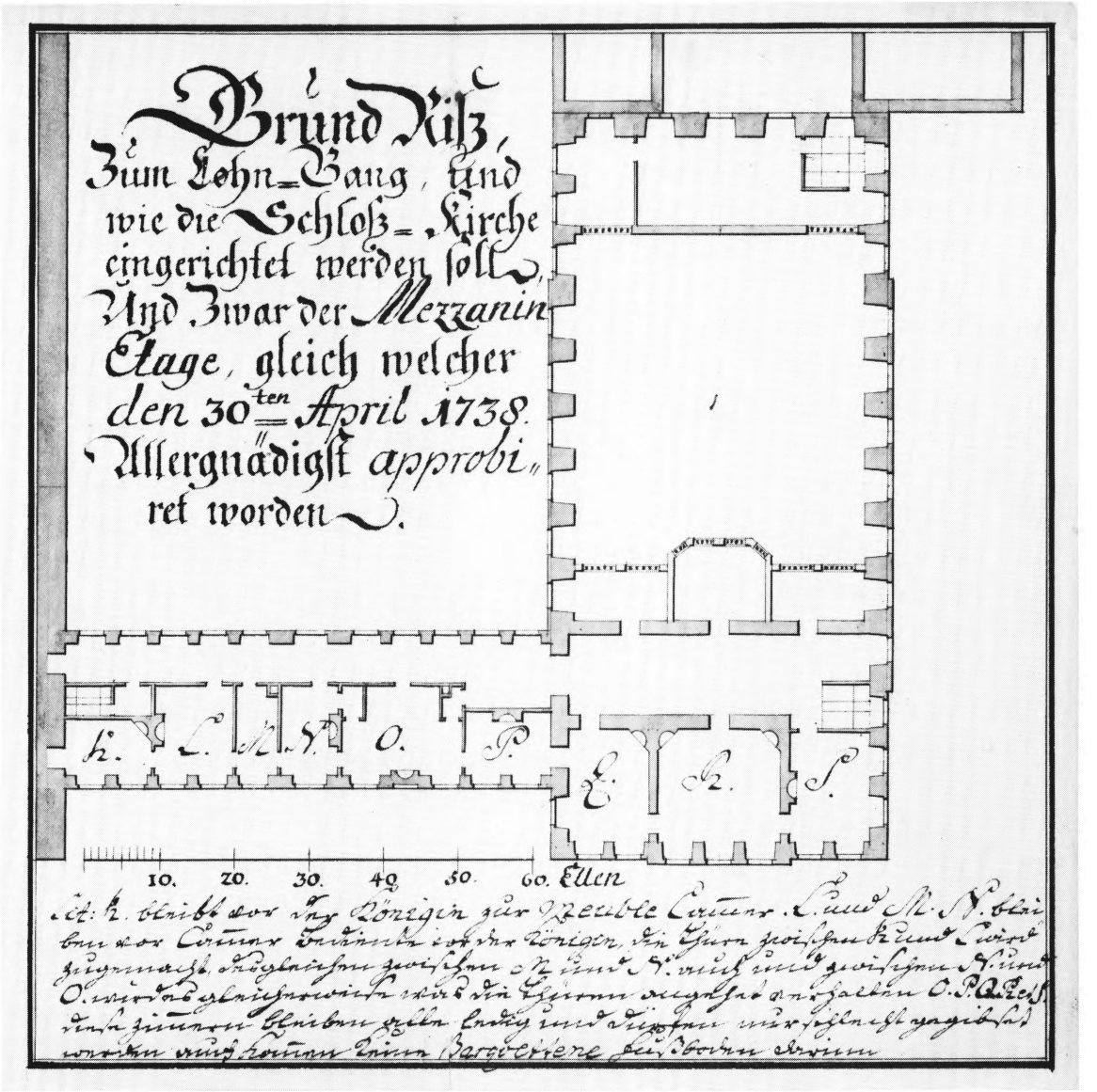

Fig. 73. Løngang og kirke. *Projekt 3* 1738. Mezzaninetage (s. 116). 1:600. KglBibl. — *The Communication Gallery and the Chapel.* Project 3 *1738. Mezzanine.*

grundstensnedlæggelsen er ikke registreret, men ved udgangen af august var man gået i gang med fundamentsmurene, og 22. sept. var arbejdet avanceret til dameetagen.[64]

Først på dette tidspunkt approberedes murer- og tømrerkontrakterne, omfattende ikke alene kirken, men også løngangen og bygningerne vest for kirken.[65]

6. februar 1739 var murerne nået så vidt, at tømrerne kunne lægge bjælker og murlægter i dame- og mezzaninetage, 18. april var alle tagværkets murremme tilhugget og sammentappet, ligesom alle de »nederste« bjælker tilhugget og »indkammet« på murlægterne.[66] I en rapport til Slotsbygningskommissioen 17. juni 1739 kunne Häusser endelig meddele, at kirken var opmuret i fuld højde, og tagværket afbundet på nær tre hovedspærfag.[59] På dette tids-

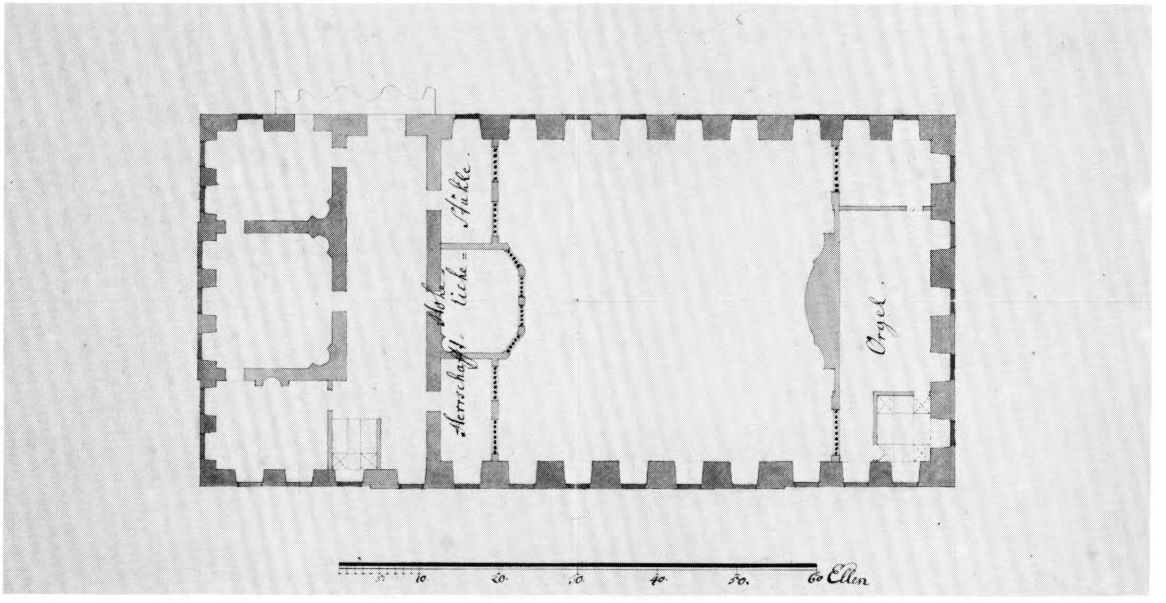

Fig. 74. Slotskirken. *Projekt 3* 1738. Kongeetage (s. 116). 1:600. RA. — *Castle Chapel.* Project 3 *1738. The King's Floor.*

punkt måtte byggearbejdet imidlertid holde inde, fordi ny ændringsforslag til det approberede *projekt 3* var tilkommet.

PROJEKTERING AF PRÆDIKESTOLS-ALTRET PROJEKT 4. 1739

Alt imens byggeriet på hovedslottet og sidebygningerne skred frem, blev kongens utålmodighed efter at få residensen fuldført stadig større. Januar 1739 pressede han for at få slottet gjort beboeligt inden årets udgang, og hertil føjedes et ønske om, at der endnu samme år skulle holdes gudstjeneste i slotskirken.[67] Alter, prædikestol og herskabsstole måtte derfor laves halvt færdige, og et midlertidigt positiv opstilles i stedet for orglet, der først kunne ventes klart det følgende år. Til gulvbelægning måtte materiale fra det gamle slot anvendes, eventuelt suppleret om fornødent, mens malerier og de øvrige ornamenter kunne udskydes til næste sommer, når kongefamilien var på landet.

Disse krav fra bygherren stillede Häusser i en meget vanskelig situation. Der var endnu ikke udarbejdet tegninger til inventaret, bortset fra orglet, hvortil orgelbyggeren Lambert Daniel Kastens kort forinden havde indleveret et projekt.[68] Samtidig havde man bedt billedhuggeren Le Clerc udføre de nødvendige billedskærerarbejder hertil.[69] For at vinde tid foreslog Häusser, at sidstnævnte også gjorde udkast til skulpturerne på alter og prædikestol, »zumahlen ich ihn dazu am habilesten zu seyn erachte«.[70] 15. april 1739 sendte generalbygmesteren sine egne tegninger, vel af selve prædikestolsaltrets arkitektoniske opbygning, til Le Clerc, for at han kunne tilføje billedhuggerarbejdet.[71] Det synes derfor temmelig forbavsende, at hofbilledhuggeren 20. maj indleverede en tegning,

– ikke til prædikestolsaltrets skulpturudsmykning, men til hele kirkerummets indretning.[72]

Le Clerc's udkast, der hermed udgør *projekt 4* til slotskirken, kendes kun indirekte gennem Slotsbygningskommissionens redegørelse, samt Häussers, Eigtveds og Thurahs kommentarer. Baggrunden for kasseringen af *projekt 3* fremgår af kommissionens følgeskrivelse til det ny projekt 27. maj.[58] Man havde hæftet sig ved, at hvælvet i Häussers forslag var anbragt så lavt »dass die Fenstern dadurch völlig bedecket

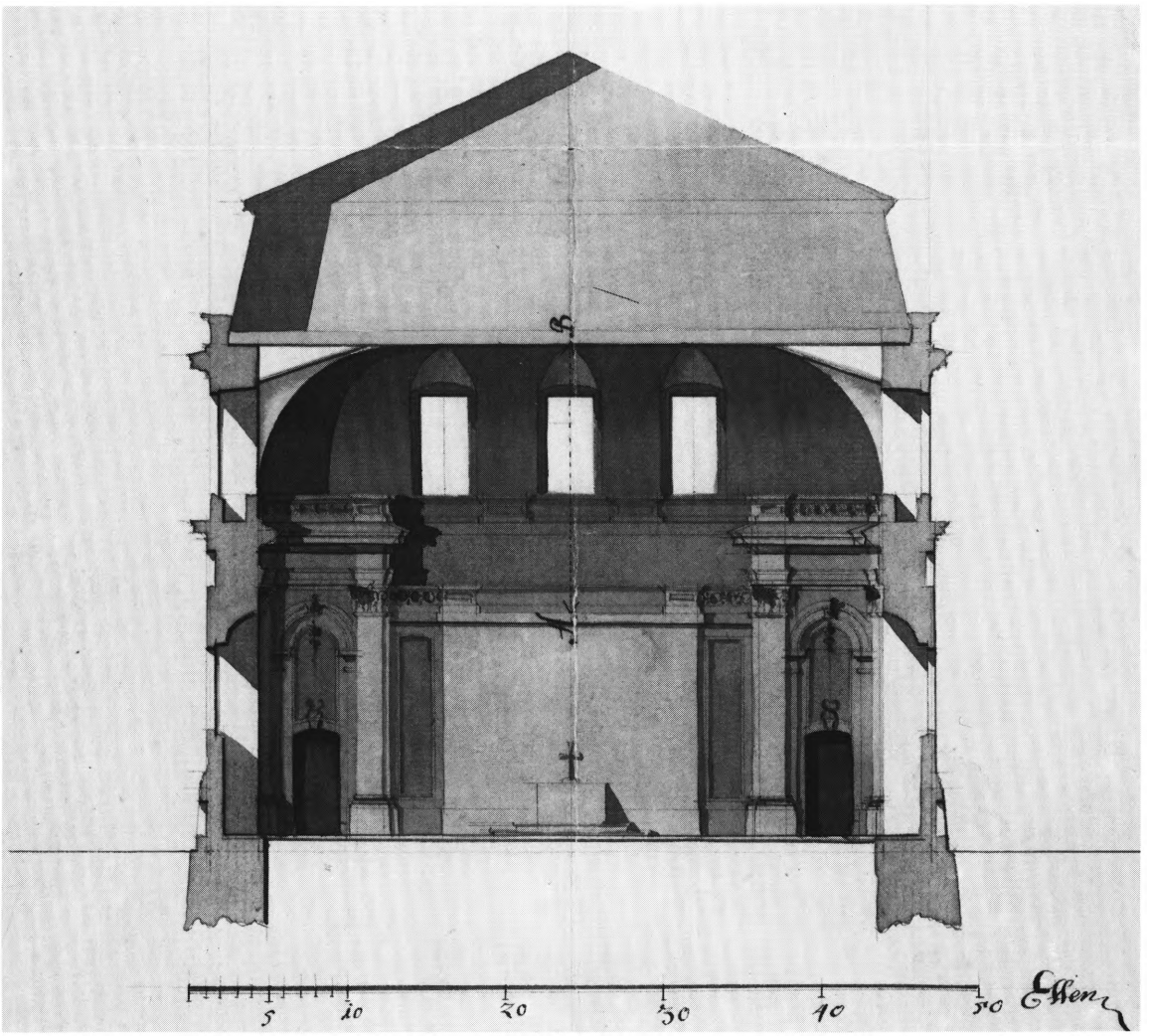

Fig. 75. Tværsnit af slotskirken mod altret. *Projekt 3* 1738 (s. 116). 1:300. RA. — *Cross-section of the Castle Chapel towards the altar.* Project 3 *1738.*

(werden)«, og kirken derfor næsten udelukkende blev belyst gennem dameetagens vinduer, »Ew. Königl. Mtt. auch solchergestalt nahe unter dem Gewölbe als in einem Keller sitzen würden«. Endvidere fandt man tagkonstruktionen for ustabil (fig. 76).

Häusser kunne uden videre tilbagevise kritikken af *projekt 3's* belysningsforhold med henvisning til sine tegninger, ligesom han understregede det urimelige i mistilliden til tagværket.[73] Det er derfor nærliggende at opfatte hele sagen som en bevidst desavouering af generalbygmesteren, – en tildragelse, der i øvrigt ikke står isoleret netop i foråret 1739.[74]

Projekt 4 fremstår som en »forbedring« af *projekt 3.* Hvælvet var (som *i projekt 2)* lagt op i tagzonen for at give fuldt lys til kongeetagens vinduer, mens gulvet var hævet til dameetagen for at undgå en for stor rumhøjde. At dømme efter Häussers kommentar rummede *projekt 4* desuden et søjlebårent galleri, hvis piller understøttede tagværket.[59] Med dette galleri har Le Clerc i virkeligheden genoptaget et tema fra de første projekter til slotskirken. Det er dog uvist, om han også benyttede elementer fra de ældre planer og opstalter. Samtidig foregriber *projekt 4* indretningen af kirken, således som den gennemførtes fra 1740 efter forslag fra

Eigtved. *Projekt 4* gjorde et absolut positivt indtryk på kommissionsmedlemmerne og de to hofbygmestre, men selvsagt ikke på Häusser. De førstnævnte betonede, at kirken nu havde opnået »völliges Licht und mehrere Freyheit«,[58] mens Eigtved og Thurah hæftede sig ved interiørets »freyeres Ansehen« og det faktum, at kongestolen nu var anbragt i »geringerer Höhe« fra alter og prædikestol.[59]

Häussers kommentar til det ny forslag bestod først og fremmest i et forsvar for *projekt 3,* men hertil føjede han et yderst relevant modargument: Arbejdet med tagværkets afbinding var allerede så langt, at eventuelle ændringer ville blive uhyre omkostningskrævende.[75] Denne kendsgerning gjorde det nu nødvendigt for kommissionen at finde en kompromisløsning mellem *projekt 4* og tagkonstruktionen fra *projekt 3.* Resultatet blev fremlagt i en tegning 17. juni, hvor loftshvælvet var lagt under tagzonen, men dets højde halveret.[76] Samtidig sænkedes gulvet fire trin, så rumhøjden kunne bibeholdes. Hermed fik det samme niveau som i Häussers foregående projekter. Ophavsmanden/-mændene til dette udkast præciseres ikke i kommissionsberetningen. Antagelig har alle implicerede medvirket.

Spørgsmålet om kirkens indretning var imidlertid langtfra afgjort hermed. Ganske vist blev *det reviderede projekt 4* approberet 23. juni, men en måneds tid efter var der opstået en ny situation, som nødvendiggjorde en forandring af projektet. Allerede 1732 var til slotsbyggeriet blevet indkøbt 25 italienske marmorsøjler, uden at der dog synes at have været konkrete planer for deres anvendelse.[77] Christian VI ønskede nu at få disse anvendt, og kommissionen fremførte hertil, at der ikke fandtes noget bekvemmere sted at placere dem end i kapellet.[78] Søjlerne havde dog ikke den fornødne højde til *det reviderede projekt 4.* En ny tegning blev derfor udarbejdet og overrakt kongen af bygningsinspektør Soherr, formentlig som repræsentant for Häusser.[79] Her var gulvet atter hævet tre trin til dameetagen, ligesom en trappe fra gaden til kirken blev øget med et tilsvarende antal trin. Hvælvet og galleriopbygningen synes ikke ændret. 6. aug. godkendtes de ny grundrids og profiler.[80]

I de følgende måneder arbejdedes der støt videre på kirkebygningens ydre, og 4. nov. var taget rejst.[66] Nu forestod opmuringen af galleriets pillefundamenter, samt hvælvslagning i den kælder, der efter den seneste version af *projekt 4* var anlagt under kirkegulvet. På dette tidspunkt var kongens tålmodighed over for denne skifting af et projekt øjensynlig udtømt. Efter at kommissionen havde forespurgt Christian VI om, hvem af de implicerede parter, der egentlig skulle forestå indretningen, blev det 4. nov. vedtaget at lade samtlige bygmestre udfærdige helt ny tegninger, som kongen kunne vælge imellem.[81] Det *andet reviderede projekt 4* var hermed kasseret.

THURAHS OG EIGTVEDS PROJEKTER TIL SLOTSKIRKEN 1740

Det var nu yderst magtpåliggende for den kongelige bygherre at få en hurtig afgørelse i konkurrencen, og arkitekterne blev rykket gentagne gange i løbet af de næstfølgende måneder.[82] Samtidig måtte arbejdet med kirkens kælder stoppe, indtil den endelige plan for interiøret forelå.[83] 10. febr. 1740 indleverede Thurah og Eigtved hver et sæt tegninger til Slotsbygningskommissionen.[84] Häussers bidrag manglede – ikke uventet. Han havde allerede forinden erklæret, at han ikke vidste at give anden tegning end den fra først af udkastede generalplan,[85] og hermed var generalbygmesterens rolle i slotskirkens opførelse omtrent udspillet. I de følgende par år inden Häussers afgang er hans bidrag alene begrænset til opsynet med færdiggørelsen af bygningens ydre.

Hverken Thurahs eller Eigtveds tegninger fra februar 1740 er bevaret. Thurahs projekt kendes kun indirekte fra kommissionsprotokollens omtale, mens Eigtveds, der skulle blive det vindende, i hovedtræk lader sig udlede af senere planer og opstalter. Det er dog vigtigt at understrege, at hans udkast fra præsentationen februar 1740 til slotskirkens fuldførelse 1744

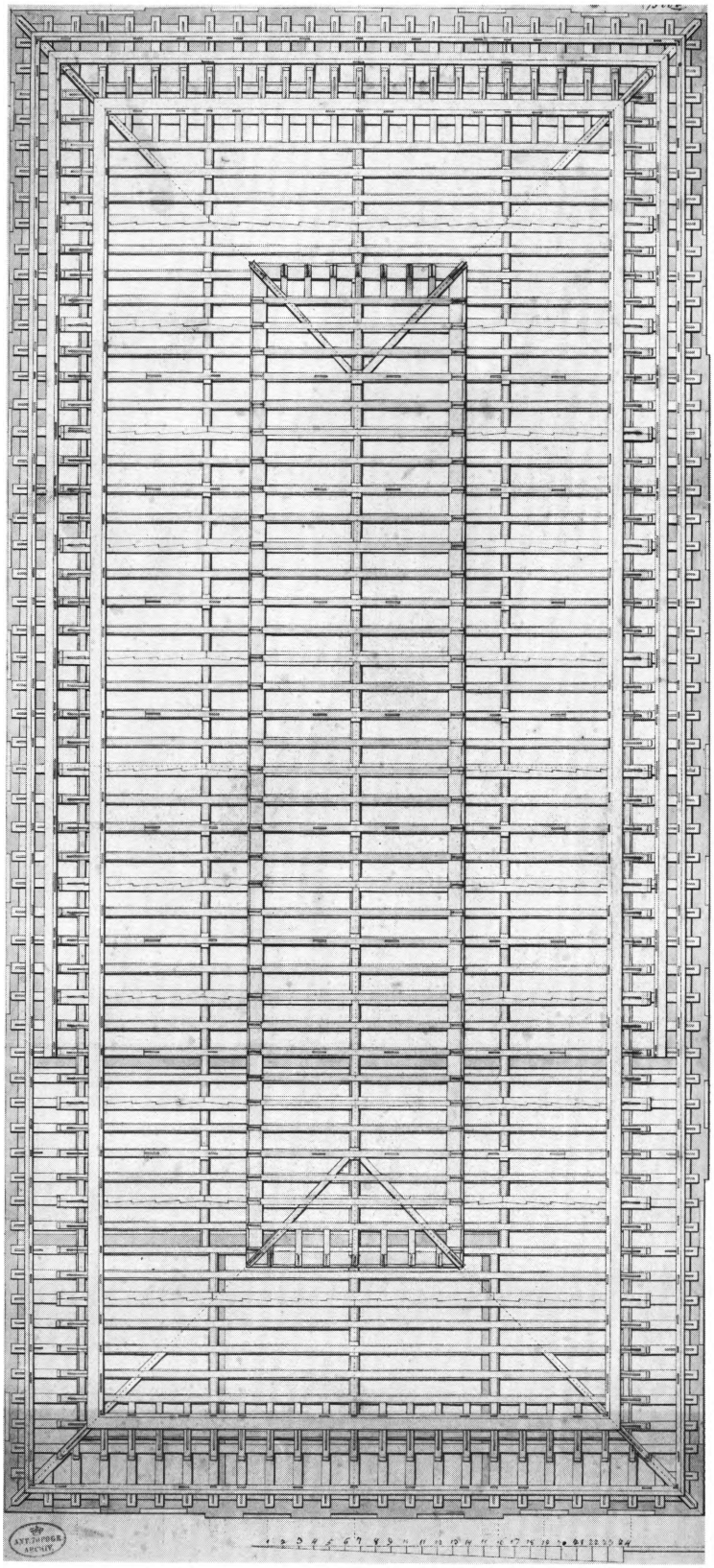

Fig. 76. Slotskirken. Spærplan (s. 121). 1:300. NM2. — *Castle Chapel. Plan of rooftrusses.*

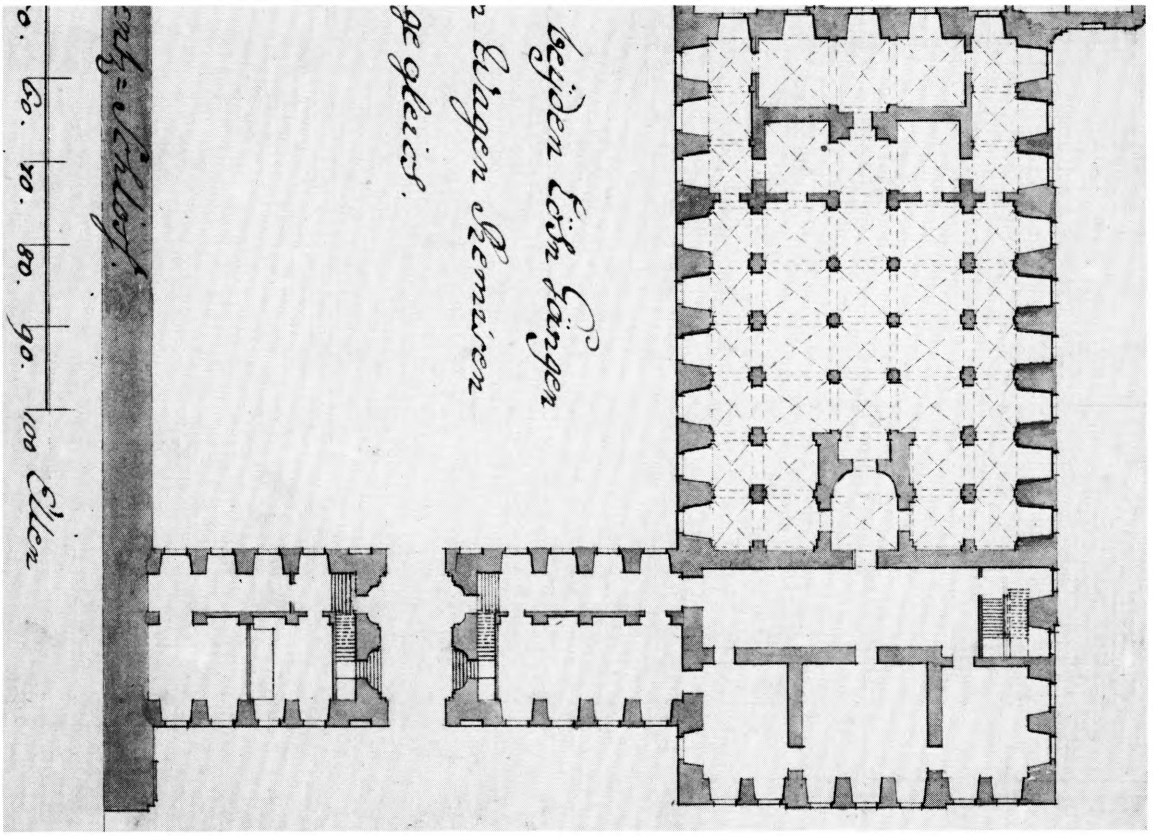

Fig. 77. Løngang og kirke. Eigtveds projekt 1740. Kælderetage (s. 125). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel. Eigtved's project 1740. Basement.*

undergår en række ændringer, tildels af ganske radikal karakter.

Det var en i flere henseender bunden opgave, de to hofbygmestre blev stillet overfor. Kirkefløjens mure var opført i fuld højde og tagværket rejst. Indvendig har skillemuren mellem kirken og forbygningen været fastlagt, ligesom etageniveauet i gemakkerne her var bestemt efter hovedslottet. Kirkens gulvhøjde var efter det seneste udkast lagt ved dameetagen, hvilket nødvendiggjorde en trappe op til den indgangsdør, som nævnes mod Gammel Strand.[86] Hertil kom kravet om at indkorporere de italienske marmorsøjler i den indre opbygning. Som nævnt forelå allerede et projekt, udarbejdet efter disse præmisser, og det er nærliggende at antage, at de to arkitekter også har ladet sig vejlede af dette interiør.

Om Thurahs forslag ved vi kun, at det omfattede en (galleri) opbygning i to etager med pilastre forneden og koblede søjler foroven, vel som en særlig markering af kongeetagen. Loftet var udsmykket med lutter musikinstrumenter, mens altret dekoreredes med »armaturer«. Helhedsindtrykket var dog alt for broget efter kommissionens mening, omend man fremhævede Thurahs anvendelse af dobbelte søjler over for Eigtveds opstalt, hvor kun enkelte søjler var benyttet.[87]

Eigtveds projekt blev valgt som det bedste, idet hans »Inventiones aus einer, in einer Kirche billig erforderlichen, simpleren und doch zierlichen Idée geflossen sey«. Det rummede et galleri, båret af enkelte søjler, der dog efter de sagkyndiges dom var anbragt med for stor indbyrdes afstand »den Regeln der Architectur zuwieder«. I stedet for anbefaledes det, at Eigtved her anvendte koblede støtter som Thurah. Af

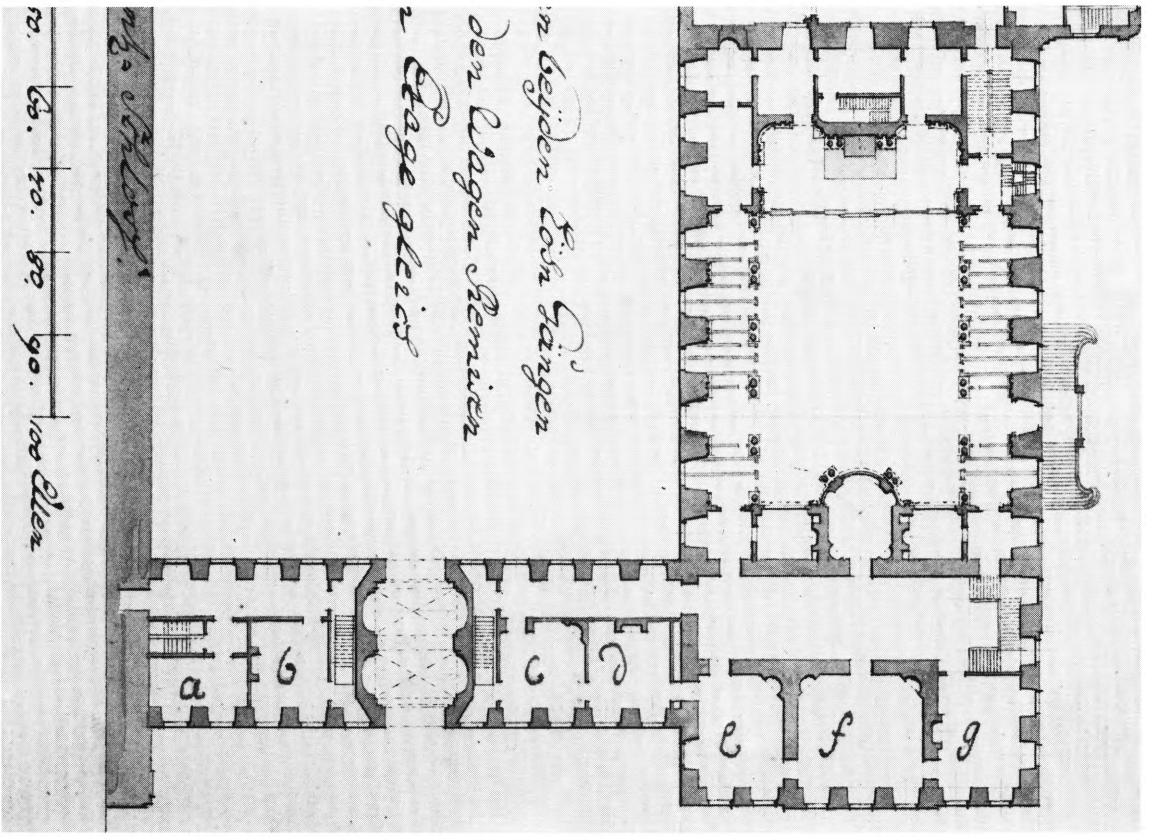

Fig. 78. Løngang og kirke. Eigtveds projekt 1740. Dameetage (s. 125). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel. Eigtved's project 1740. The Ladies' Floor.*

kongens personlige kommentarer fremgår desuden, at kirkens hovedindgang var lagt i øst under kongestolen, hvilket dog blev afvist af den kuldskære monark på grund af risikoen for trækvind. Over for adgangsvejen fra Gammel Strand ønskede han endnu en udgang imod slottet, motiveret – helt profetisk – af et ønske om en ekstra nødudgang i tilfælde af ildebrand. Kongestolens indretning var ikke udført i detaljer,[88] heller ikke loftsudsmykningen, hvor Eigtved havde antydet, at han ville benytte Henrik Krocks store loftsmaleri fra den gamle slotskirke.

På grundlag af disse bemærkninger udarbejdede Eigtved et nyt sæt tegninger, der præsenteredes 20. april og godkendtes tre dage senere.[89] Af følgebrevet ses, at det drejede sig om planer til kælder, dameetage og kongeetage (nr. 1-3), tværsnit mod øst og vest (nr. 4-5), længdesnit (nr. 6), samt forslag til en fritrappe (nr. 7). Tegningen til loftet manglede dog fremdeles.[90] Planerne må efter alt at dømme have svaret til de grundrids, der er indsat i Eigtveds lille bog med tegninger, attesteret 25. nov. 1738, men også suppleret med senere bidrag (fig. 77-79, 81).[91] Sammenholdes de med Thurahs planer i »Den Danske Vitruvius« fra 1746 (fig. 82, 83-86), er det åbenbart, at interiøret på det tidspunkt havde fået den form, der i hovedtræk skulle blive den endelige. Den ni fag lange kirkesal, der var givet i Häussers udformning, var udstyret med et omløbende galleri, på langsiderne båret af koblede søjler som ramme om det rektangulære midterrum. Hjørnerne mod koret var dog afrundede, mens kortsiden mod øst blev brudt af kongestolens halvcirkulære fremspring. Altervæggen var i forhold til *projekt 3* skubbet et halvt fag tilbage,

mens kongestolen mod vest respekterede den linje, der var fastlagt i generalbygmesterens forslag (fig. 71 og 78). Selve gudstjenesterummet var dog blevet reduceret, såvel i bredden, ved galleriets indbygning, som i højden, hvor gulvet var hævet til dameetagen. Den væsentligste afvigelse fra det opførte interiør gælder udformningen af galleriet (fig. 78-81). Dette var på langsiderne oprindelig opbygget med to stokværk, således at man alene i kongeetagen og i dameetagen kunne bevæge sig rundt på alle fire sider. Først 1742 tilføjedes en ekstra gallerietage i mezzaninen (fig. 82). Set fra midtskibet dannede galleriets lodrette og vandrette led en let og åben struktur foran langsidernes vinduesvæg. Herfra strømmede lyset ind i midterrummet gennem dame- og kongeetagens åbninger. Mezzaninvinduerne var derimod blændede med en mur, anbragt helt fremme ved vægpillernes forside (fig. 79).[92] Ved planændringen 1742 ændredes belysningsforholdene på afgørende måde, idet en vinduesvæg indsattes mellem galleriets bærende led i alle stokværk.

For inventarets vedkommende viser planerne (fig. 77-79, 81) med enkelte variationer prædikestolsaltret, orglet, samt herskabsstolene i den udformning, der skulle blive den endelig (jfr. s. 154f.). Oprindelig var der projekteret faste stolestader i kirken, men efter kommissionens forslag ændredes det til løse bænke eller stole, der kunne sættes midt i rummet, når der var gudstjeneste og ellers stå under galleriet.[89]

Adgangen til kirken skete gennem løngangen, men Eigtved havde desuden projekteret en fritrappe, formentlig den dobbeltløbende trappe, der er markeret mod Gammel Strand (fig. 78).[93] En påtænkt åbning til kælderen, an-

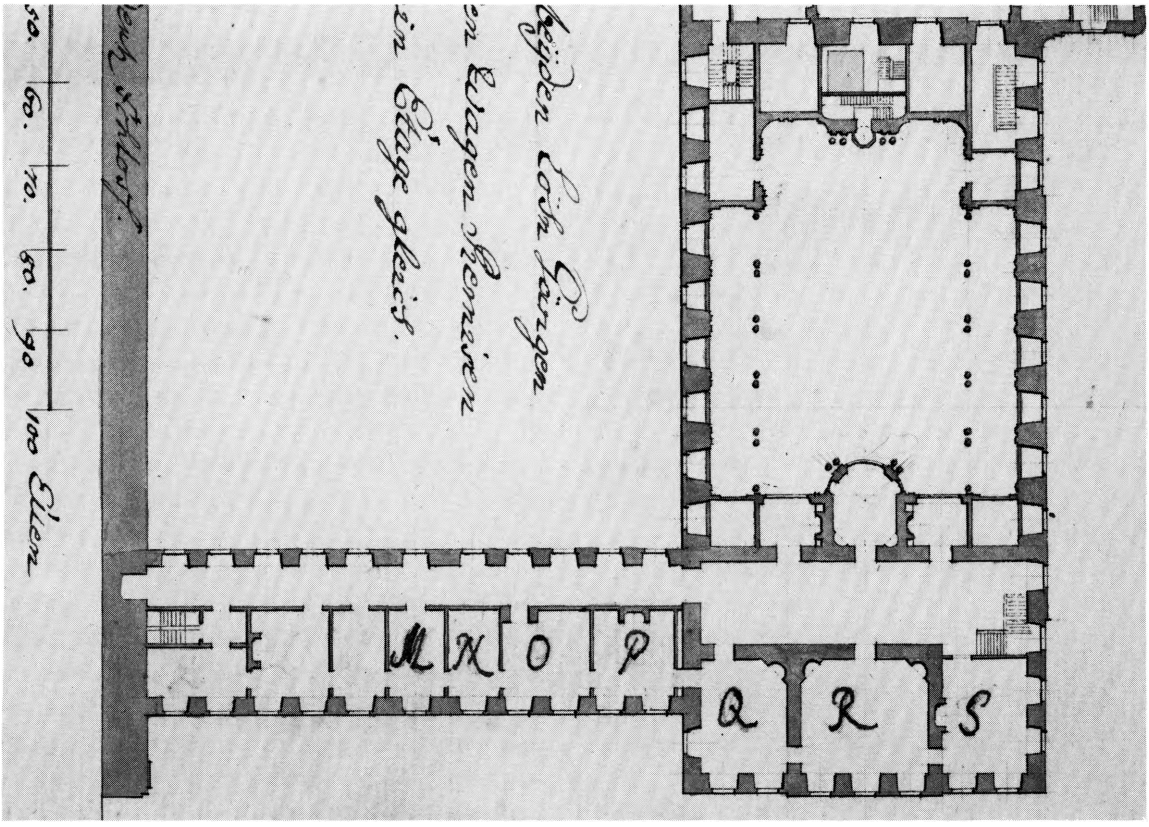

Fig. 79. Løngang og kirke. Eigtveds projekt 1740. Mezzaninetagen (s. 125). 1:600. RA. — *»Løngang«, the Communication Gallery and the Chapel. Eigtved's project 1740. Mezzanine.*

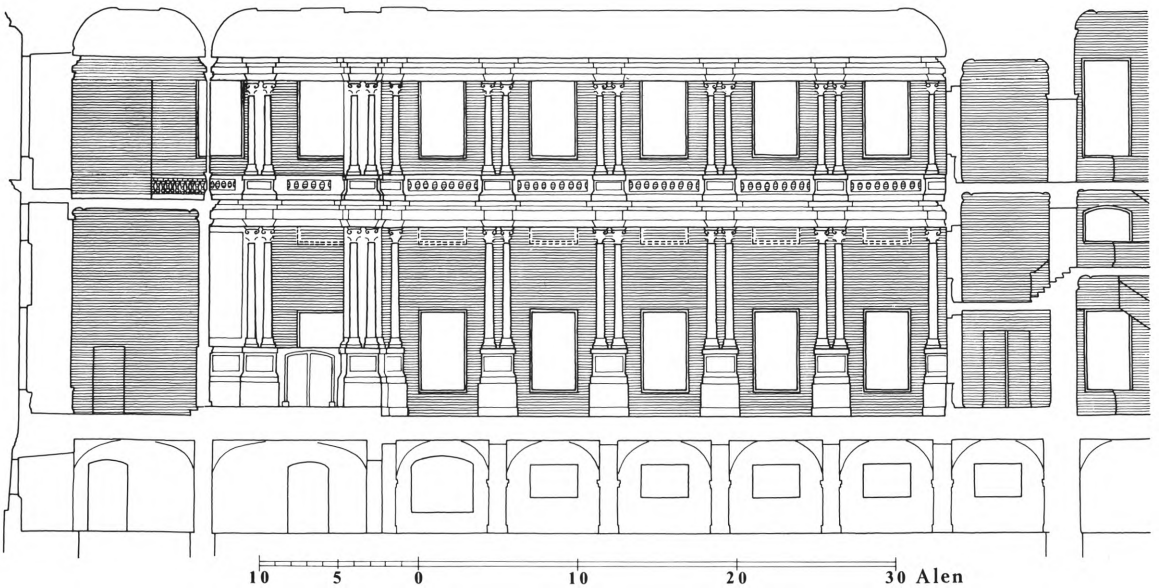

Fig. 80. Slotskirken. Rekonstruktion af længdesnit mod nord efter Eigtveds projekt 1740 (s. 126). 1:300. Tegnet af MN 1982. — *Castle Chapel. Reconstruction of longitudinal section to the north after Eigtved's project 1740.*

bragt under den store trappe blev dog afvist, – det var for usømmeligt at have en offentlig indgang under trappen til en kirkebygning.

SLOTSKIRKENS INDRETNING OG INDVIELSE 1740

Da konkurrencen mellem de tre bygmestre blev udskrevet, stod kirkebygningen omtrent færdig i sin ydre skal. Også hovedparten af vinduesrammerne var udført ved udgangen af 1739, selv om de først det følgende år blev forsynet med glas og beslag.[94] Hvad det udvendige stenhuggerarbejde angår, tog man fat herpå i foråret 1740.

Indvendig måtte Häusser allerede fra november 1739 begynde arbejdet med den kælder, der som en konsekvens af kirkegulvets forhøjning skulle indrettes under dameetagen. For at spare tid og penge forslog kongen den dog opfyldt med jord. På denne måde slap man også for at få en øjensynlig planlagt vinkælder, hvilket man »unter der Kirche nicht wohl haben kan«.[95] Da Eigtveds projekt var blevet godkendt februar 1740, besluttede man dog alligevel at gennemføre en overhvælving af kælderen samtidig med opmuringen af galleriets fundamenter.[87]

Da planerne for interiøret endelig lå fast i foråret 1740, blev en lang række kontrakter og akkorder sluttet mellem håndværkerne og Eigtved, under hvis departement kirkens indretning nu hørte, mens Häusser fremdeles overvågede færdiggørelsen af eksteriøret.[96] Samarbejdet mellem de to afdelinger forløb dog langtfra gnidningsløst.[97]

Fra august intensiveredes arbejdet yderligere som en konsekvens af kongens definitive beslutning om at flytte ind på slottet og holde gudstjeneste i kirken samme efterår.[98] Gennem ugentlige rapporter, der efter Christian VI.s befaling blev udarbejdet i tiden 10. aug.-23. nov., fire dage før indvielsen, kan byggearbejdet følges i detaljer.[99] Juli og august rejstes stilladser inde i kirken, og flere hold håndværkere gik nu i gang. Murerne arbejdede på vinduesvæggene og bistod desuden stenhuggerne med opsætningen af marmorpostamenter, søjler og pilastre; tømrerne indrettede galleriet, mens snedkerne udarbejdede de øvrige arkitektoniske led af træ. Endelig udførte Le Clerc

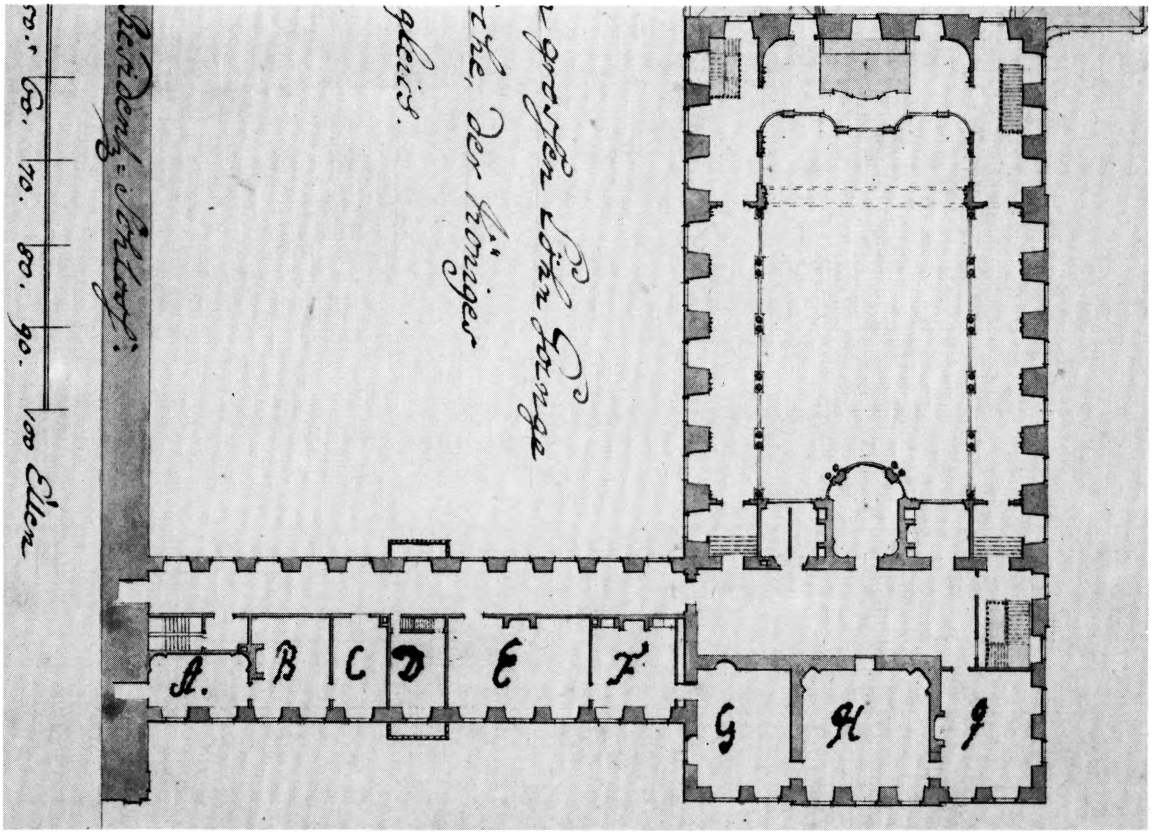

Fig. 81. Løngang og kirke. Eigtveds projekt 1740. Kongeetagen (s. 125). 1:600. RA. — *The Communication Gallery and the Chapel. Eigtved's project 1740. The King's Floor.*

kapitælerne til søjler og pilastre, samt de dekorative dele af altervæggens opbygning. Først i november gik gipser- og kvadraturarbejderne i gang, vinduespaneler blev opsat og de kostbare, hvide italienske marmorsøjler rejst. Mellem 21.-23. nov. blev stilladserne nedtaget, men endnu i elvte time, fra 26. nov. om aftenen til 27. nov. ved middagstid, var to underofficerer og 23 mand i arbejde.[100]

26. nov. 1740 holdt majestæterne omsider deres indtog i det prægtige, ny residensslot, og dagen efter, første søndag i advent, kunne kirken indvies ved en festgudstjeneste i nærværelse af de højkongelige herskaber, ministrene og hofstaben, tillige med så mange af byens prominente borgere, der var plads til. Efter en kantate af den senere kgl. kapelmester J. A. Scheibe med tekst af Chr. F. Sparkiær, prædikede Sjællands biskop Peder Hersleb.[101] I en ekskurs over dagens tekst, Indtoget i Jerusalem (Matt. 21,1-9) fordybede han sig i temaet: en Gudvelbehagelig gerning, eksemplificeret – meget nærliggende –ved kong Salomons byggevirksomhed (1. Kong. 9-15). Her kunne naturligvis drages talrige paralleller til den aktuelle situation, først og fremmest mellem den gammeltestamentlige kongelige bygherre, den nuværende – »vor Nordens Salomon« – og endelig deres fælles himmelske forbillede. Herunder blev også fremhævet de tankevækkende overensstemmelser mellem tidspunkterne for det Salomonske tempels og residensslottets/ slotskirkens påbegyndelse og indvielse.[102] Som et festligt punktum »wurden die canonen bey dem Te Deum laudamus gelöset«, som Christian VI selv noterede i sin dagbog.[103]

FORTSATTE BYGGEARBEJDER OG ÆNDRINGER 1741

Arbejderne med kirkens udsmykning fortsatte også efter indvielsen. Endnu manglede så væsentlige ting som rummets og inventarets staffering, prædikestolsaltrets skulpturelle udsmykning, loftsmaleriets opsætning og orglets fuldførelse. Disse opgaver blev dog udskudt en tid for mere presserende ændringer. Der havde været problemer med at høre præstens stemme under gudstjenesten. Samtidig havde stoleindretningen vist sig utilfredsstillende. Kongen var selv fremkommet med ændringsforslag, og på grundlag af disse udarbejdede Eigtved 31. maj 1741 en tegning med tilhørende betænkning.[104] Til akustikkens bedring ønskede Christian VI opsat vinduer i kongeetagens galleri. Desuden skulle indrettes lukkede herskabsstole både på gulvet og galleriet. Endelig havde hofpræsterne ytret ønske om at få de eksisterende bænke på kirkegulvet erstattet med faste stolestader.[105] I sin betænkning angående de akustiske forhold foreslog Eigtved dog, at en interimsprædikestol kunne anbringes på en fremskudt plads i kirken. Det ville være en langt enklere og mere økonomisk løsning end at opsætte vinduer, der jo af »symmetriske« grunde også måtte placeres i underetagen og hermed nødvendiggøre en ændring af stolene under galleriet. Kongen bifaldt forslaget i første omgang og lod det iværksætte.[106]

Oktober 1741 havde den kongelige bygherre endnu et krav. De to døre i kirkens langsider mod Gammel Strand og slottets nordfløj skulle sløjfes, og adgangsvejen til kirken alene foregå via løngangen. I stedet skulle indsættes vinduer og på den overflødige tværgang anbringes stole, – en løsning, der efter kongens mening ville give mere lys og plads. Herved kunne den store dobbelttrappe mod Kanalen også spares.[91] Beslutningen om sidedørenes sløjfning var ganske vist i modstrid med en tidligere kongelig resolution om vigtigheden af nødudgange ved brand, men det kommenteredes ikke.

EIGTVEDS PROJEKT REVIDERES 1742

Fra foråret 1742 intensiveredes arbejdet i slotskirken på ny, idet kongen havde befalet, at byggeriet her skulle ske før alt andet.[107]

7. marts fremsendte Eigtved fem tegninger, af hvilke tre viste de forandringer »welche Ew. Königl. Mtt. (...) mundlich allergnädigst anbefohlen haben. «[108] Af dette var dog næsten halvdelen allerede udført. Tegningerne, der approberedes 10. marts, er ikke bevarede, men må have vist interiøret i en revideret form i forhold til det approberede projekt fra april 1740 med indarbejdning af forandringerne fra 1741 og den afgørende fornyelse af galleriet, som udførtes i løbet af 1742. Ved dette indgreb fik slotskirkens indre den udformning, der kendes fra gengivelserne i Thurahs »Den danske Vitruvius« (fig. 82, 85-89). På begge langsider blev indskudt en ekstra gallerietage i mezzaninen, hvis vinduer samtidig åbnedes på ny (fig. 82). Endvidere opsattes en gennemgående vinduesvæg mod midtskibet i alle galleriets etager svarende til østvæggens herskabsstol. Også i vest videreførtes vinduerne på hver side af orglet. Herigennem forandrede rummet både karakter og belysning. Den åbne, lysfyldte gallerikirke blev nu til en lukket logekirke, kun med indirekte belysning, filtreret gennem de nyopsatte vinduer.[109] Motiveringen bag galleriets ombygning har til dels været et ønske om mere siddeplads, ikke mindst til de standspersoner, der frekventerede kirken.[110] Glasvæggen mod midterrummet har antagelig skullet bidrage til at koncentrere lyden og forbedre akustikken, således som det allerede 1741 var foreslået af kongen. Ved at omfatte alle etager, ikke blot kongeetagen, som oprindelig befalet, bidrog gallerivæggen også visuelt til at koncentrere opmærksomheden omkring gudstjenesterummet og forøge dettes intimitet.

Udfra det senest approberede projekt sluttedes 28. april 1742 i alt 11 håndværkerkontrakter.[111] Murerne, stenhuggerne, tømrerne, sned-

kerne og glarmestrene iværksatte de befalede ændringer af galleriet. Samtidig udførte billedhuggeren Le Clerc de manglende skulpturer på prædikestolsaltret og orglet og stukkatørerne udarbejdede en krans af ornamenter omkring Henrik Krocks store loftsmaleri fra det gamle slot, der var suppleret af maleren Christian Leinberger med en grisailleramme. Kronen på værket var stafferingen og forgyldningen af hele interiøret, der efterlod arkitekturen og inventarstykkerne strålende af guld og marmorering i hvidt. Eigtved havde ganske vist fået sit første udkast til forgyldningen kasseret, fordi kommissionen fandt det for meget »chargiret« med guld, men det endelige resultat synes dog ikke at være blevet væsentligt mindre prægtigt.[112]

AFSLUTTENDE ARBEJDER 1743-45 OG SENERE REPARATIONER TIL 1794

De følgende par år foretoges endnu enkelte supplementer, både til det ud- og indvendige. Kirkens eksteriør blev som selve hovedslottet beklædt med sandsten og afsluttende bemalet med grå farve.[113] Først 1743 synes dog vinduernes udsmykninger opsat, hvorfor hofsnedker Schäffer var nødt til at nedtage og siden genopsætte samtlige vinduesrammer.[114]

Indvendig fuldendtes korets udsmykning med opsætning af Leinbergers fire malerier på altervæggen samt Le Clercs stående figurer og relief ved prædikestolsaltret.[115] Endelig foretog man visse mindre revisioner af det øvrige inventar.[116] 1744 var interiøret i alt væsentligt afsluttet, mens det ydre fik den sidste afpudsning med brolægningen af arealet mellem slotskirken, vognremiserne og kanalen 1745.[117] Hermed var Slotsbygningskommissionens opgave ført til ende, og dens medlemmer kunne nedlægge deres hverv.

I tiden frem til brandåret 1794 skete der kun mindre reparationer. Vigtigst blandt egentlige ændringer er kobbertækningen af kirkens øverste tagflade, der af økonomiske grunde hidtil havde været beklædt med blåglaserede hollandske tegl. Arbejdet skulle udføres 1753 med anvendelse af kobber bl.a. fra Husum slot, men synes først gennemført o. 1755.[118] Af mindre arbejder meldte der sig allerede 1749 et behov for kitning af fugerne på den udvendige facade, både på kirke, løngang og selve hovedkarréen. Året efter var der fugtskader i kælderen, hvor gulvet var helt forrådnet.[119] Men alt i alt var der sammenlignet med selve slottet kun få reparationer. Ved brandkatastrofen februar 1794 udbrændte slotskirkens indre totalt. Men murene stod tilbage og kom med mindre ændringer til at indgå i den nuværende slotskirke, jfr. s. 177f.

INTERIMSKIRKEN I RIDDERSALEN 1742

På grund af den hektiske aktivitet i slotskirken sommeren og efteråret 1742 besluttedes det for en periode at henlægge gudstjenesten til en særlig indrettet interimskirke i riddersalen.[120] Denne sal, der først fik sin endelige udsmykning 1765-66 af Nicolas-Henri Jardin, benyttedes lejlighedsvis med midlertidigt opsatte dekorationer, f.eks. i forbindelse med kronprinsens bryllup december 1743.[121]

Riddersalens dimensioner var nært beslægtet med slotskirken og omfattede som denne to hovedetager og en mezzanin.[122] Interimskirken blev udstyret med inventar, dels hentet fra den gamle kirke, dels fra den ny.[123] Planen for indretningen kendes dog ikke. Fra den eksisterende kirke nedtoges alterbord og -skranke, ligesom prædikestolen blev genopsat ved væggen med to døre, en trappe og en repos. Til de kongelige herskaber og den øvrige menighed kom en række stole, til dels genanvendte. Endelig fik alt en staffering.

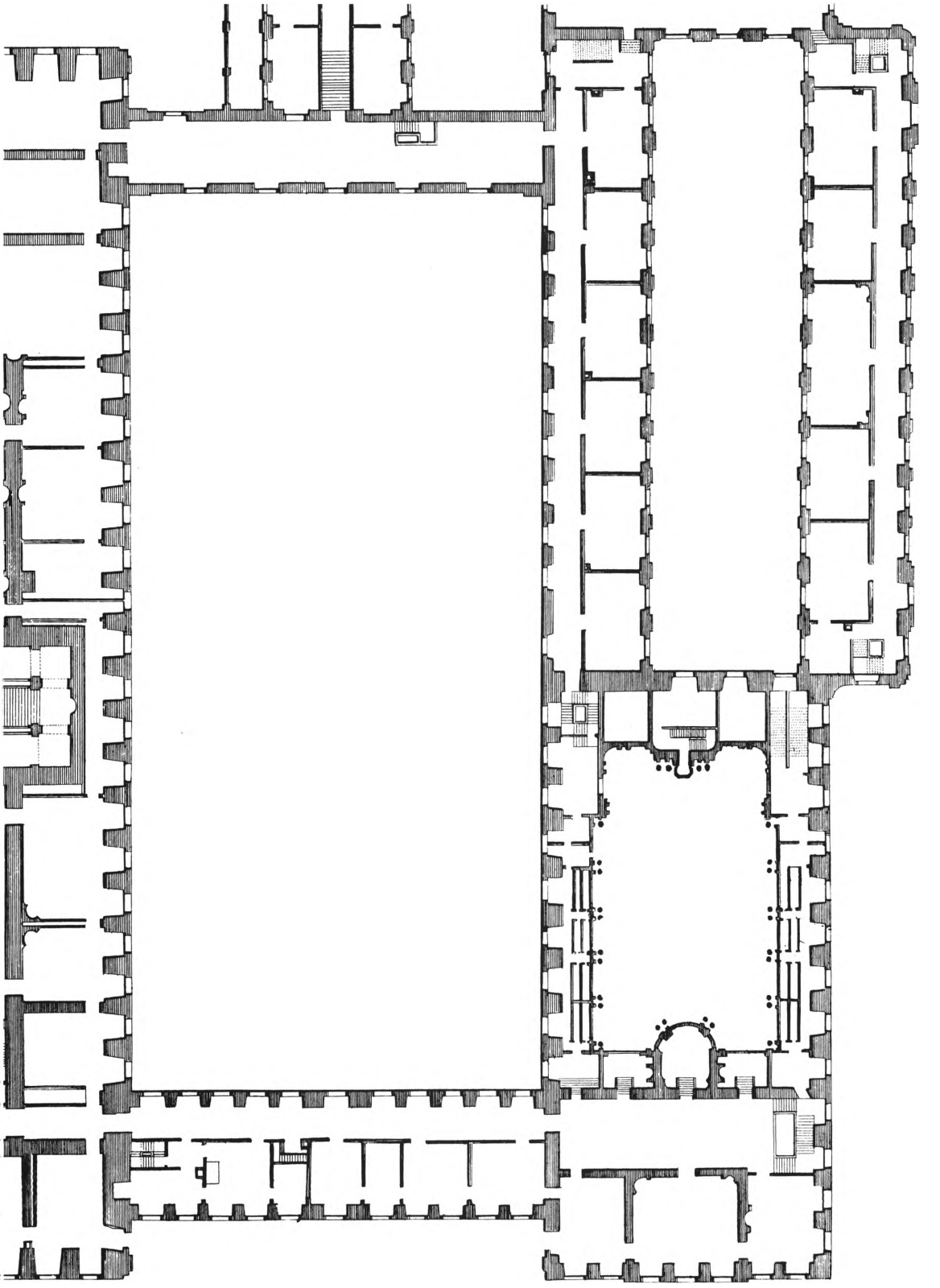

Fig. 82. Slotskirken. Mezzaninetage (s. 129, 134). 1:600. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. — *Castle Chapel. Mezzanine.*

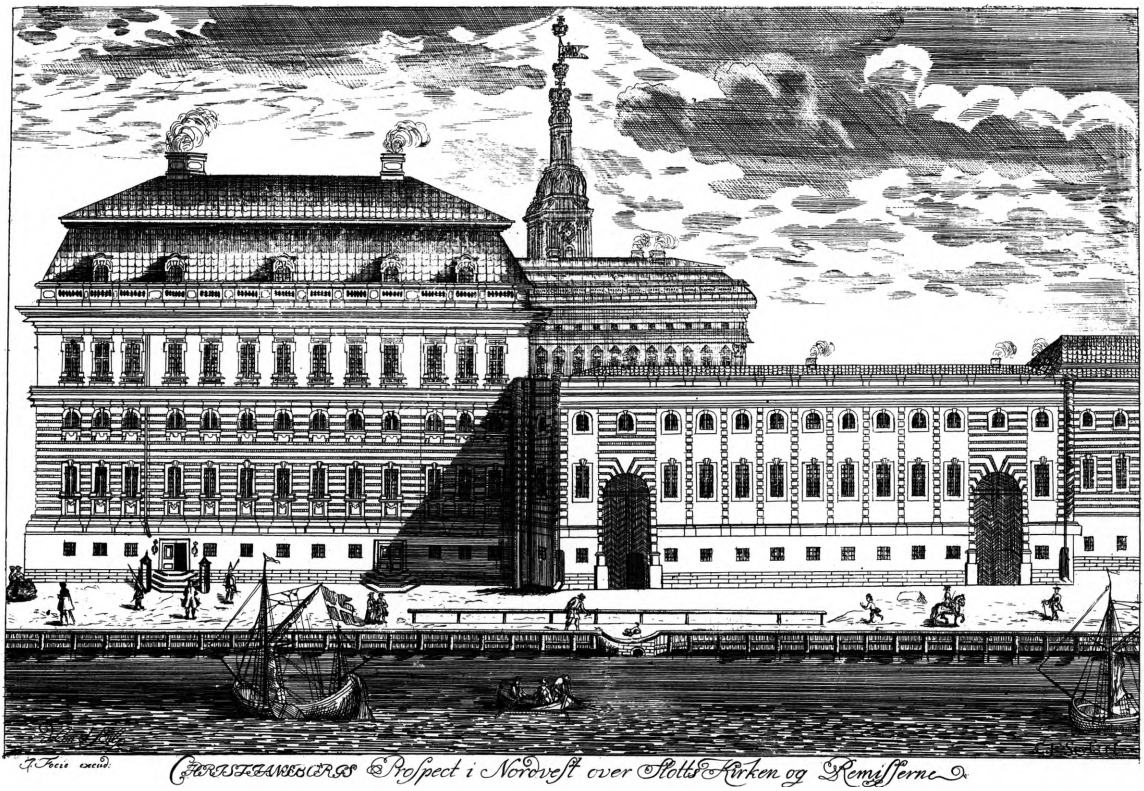

Fig. 83. Slotskirken set fra Gammel Strand (s. 133). Radering af Johanna Fosie 1745. — *Castle Chapel seen from Gammel Strand.*

BYGNINGSBESKRIVELSE

Oversigt. Beskrivelsen af Christian VI.s slotskirke, således som den stod fuldført 1745, er opdelt i to afsnit om henholdsvis det ydre og det indre, og den afsluttes med et sammenfattende kapitel om slotskirkens, herunder de mange projekters, arkitekturhistoriske placering.

Ydre: Kirken og hovedslottet (s. 132), materialer og udvendig murbehandling (s. 134). *Indre:* Kælder (s. 134), galleriet (s. 134), gulve og vægge (s. 138), malerier (s. 138), loft (s. 138), trapper og forbindelsesveje (s. 140), materialer og farver (s. 140). *Sammenfatning* (s. 142).

YDRE

Kirken og hovedslottet. Kirkefløjen var lagt som en rektangulær bygning (28×59 m) i slotskompleksets nordøsthjørne nær udmundingen af Højbro (fig. 84). Her udgjorde kirken den østligste i rækken af sidebygninger, der med vognremiserne, prinsens stald og garderstalden forløb som et supplerende anlæg til hovedslottet, parallelt med den øst-vestgående hovedakse. En bred løngang i nordøst og en smallere i nordvest bandt bygningsrækken sammen med slotskarréen og udgjorde pendanter til løngangene, der i syd knyttede forbindelsen med Kancelliet, Tøjhusanlægget og Kunstkammerbygningen. Af dette system af sidebygninger på Slotsholmens nordflanke er både slotskirken og den store nordre løngang bevaret i deres ydermure, omend omdannet i større eller mindre grad i forbindelse med opførelsen af det andet Christiansborg.

Slotskirken optog kun de vestligste ni af kirkefløjens i alt 13 fag. Mod øst lå en selvstændig

bygningsdel, forbygningen eller mellembygningen, der dels rummede gemakker til dronningens appartement, dels videreførte den nordre løngangskorridor, som udgik fra slottets nordøsthjørne ved kongeetagens »hvide gemak« og garderoben foran dronningens audiensværelse. Denne korridor udgjorde hovedadgangsvejen for kirkesøgende, idet medlemmer af menigheden, der kom ude fra byen, benyttede indgangen ved løngangsporten mod slotspladsen.[124] Kun ved særlige lejligheder, som f.eks. Christian VII.s salving 1767, benyttede også de kongelige denne rute.[125] Ellers gik vejen direkte fra slottets kongeetage til fyrstestolen i kirkens østende.

Kirken var opført på et areal, der i nordvest hvilede på Skarnholmen, en tidligere affaldsplads, som efterhånden var vokset sammen med Slotsholmen og siden 1600'rnes anden halvdel havde rummet bebyggelse af forskellig art, både privat og offentlig.[126] I sin ydre form var bygningen nøje tilpasset hovedslottets arkitektoniske system og markerede sig alene over for de øvrige sidebygninger i kraft af sin højde, der omfattede fire stokværk, kronet af et mansardtag (fig. 56, 83). Kirken manglede dog kronprinsens etage og den øverste mezzanin for at nå slotskarréens højde. Set fra et ideal om streng symmetri og balance kunne kirkebygningen mod slotspladsen virke som et disharmonisk vægtlod, der krævede sin modpol i sydøst. Dette problem var man allerede på det rene med i samtiden, og 1743 overvejedes således en forhøjning af arkivbygningen med tilføjelse af et mansardtag for at opnå ligevægt.[127] Projektet blev ganske vist på papiret, men visualiseredes fire år senere i et idealprospekt af Le Clerc (fig. 92).

Som integreret led i det store slotskompleks tilkendegav slotskirken ikke på nogen måde sin funktion i eksteriøret. Facaderne var artikulerede gennem svagt fremspringende risalitter,[128] dog uden pilasterdekoration og de kronende frontoner, som fandtes på selve slottets øst (– og vest-) facader. Anlæggets enkelte dele var sammenbundet af et vandretfuget underparti, der omfatter dame- og mezzaninetagen, og

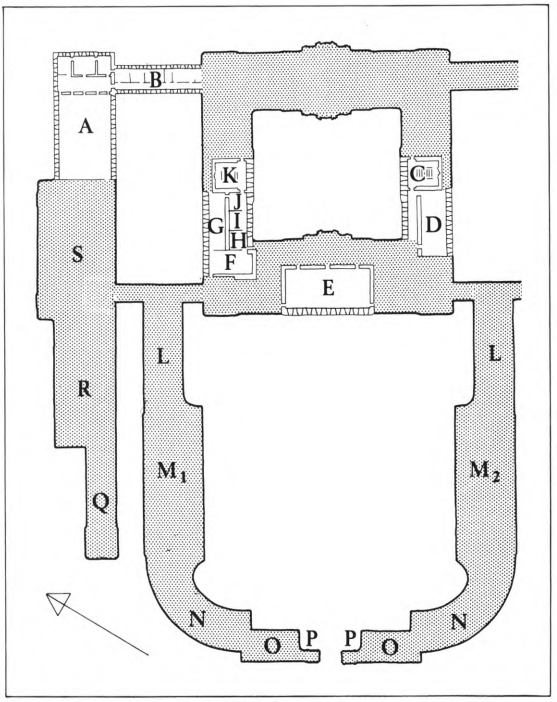

Fig. 84. Oversigtsplan over det første Christiansborg efter Thurah. A: kirkefløj med forbygning; B: store, nordre løngang (»kirkeløngang«); C: kongens trappe; D: Højesteret; E: riddersal; F: den gyldne spisesal; G: dronningens store galleri; H, I, J: sekundære gemakker; K: dronningens trappe; L: lige stald; M_1: ridehus; M_2: store stald, hofteater; N: krumme stald; O: forbygning; P: pavillon med hovedindgang; Q: garderstald; R: kronprinsens stald; S: vognremiserne/vognгården. — *General plan of the first Christiansborg after Thurah: A. Chapel Wing with the Front Building. B. Great north Communication Gallery (»kirkeløngang«). C. King's Staircase. D. Supreme Court. E. Great Hall. F. The Golden Dining-Room. G. Queen's Great Gallery. H, I, J. Secondary chambers. K. Queen's Staircase. L. Straight stables. M_1. Manege. M_2. Big stables, Court Theatre. N. Round stables. O. Front building. P. Pavilion with the main Gateway. Q. Guard's stables. R. Crownprince's stables. S. Coach-house.*

kronedes af kongeetagens glatte murflade. Grænsen mellem de to hovedafsnit markeredes på kirken af en profileret bæltegesims, der var en forenklet udgave af hovedslottets (fig. 104).[129] Over krongesimsen dannede en balustrade[130] overgangen til mansardtaget, der havde valm på begge kortsider. Som en modvægt til de dominerende vandrette accenter i facaden var vinduerne bundet sammen i lodret-

te forløb. Vinduesindramningerne var udført som forenklede versioner af slotskarréens. Derimod synes der at have været identitet mellem løngangens og kirkebygningens rammer.[131]

Materialer og udvendig murbehandling. For materialeleverancerne til slotskirken gælder det, at hovedparten indgik i de store ordrer til slottets byggeplads og kun sjældent lod sig udspecificere. [132]

Grunden til slotskirken (og det øvrige slot) var opfyldt med gamle murbrokker fra det nedrevne Københavns slot og store marksten fra slotsgraven. Herpå rejste murene sig, opført af teglsten, der i første række leveredes af borgmester Frederik Gorrisen (Görisson) fra Sønderborg i et millionstort antal. Alene til slotskirken skulle medgå 3.587.760 stk. Kalk kom fra Saltholm og Fakse, det sidste leveret af overlandbygmester Krieger, der på denne måde fik en lille andel i den ny residens' opførelse efter at have været ledende arkitekt sammen med J. C. Ernst på Frederik IV.s slot. Udvendig var murene fra sokkel til kransgesims beklædt med sachsiske sandsten, der via Elben og Hamborg sejledes til København eller førtes gennem en nyanlagt kanal ved Oder til Stettin og herfra omlastedes. Også indramninger omkring døre og vinduer, samt balustrader og dekorative detaljer var af dette materiale. Sandstenene var dog, muligvis af konserveringsmæssige hensyn,[133] bestrøget med grå oljefarve. Som kommissær for sandstensleverancen var storkøbmanden, grosserer Michael Fabritius, der sammen med sin kompagnon, Johan Frederik Wewer også leverede de blåglaserede hollandske tagsten og de engelske vinduesglas, som medgik til slotskirken.

INDRE

Kælder. Under hele kirkefløjen strakte sig en hvælvet kælder (fig. 77, 87), opdelt i en række rum, der tjente som kontorer til slotsforvaltningen og lagerrum. Under selve kirken fandtes den store vinkælder og et antal mindre rum. Som skillevægge fungerede de kraftige fundamentmure under altervæg og korskranke. I øst under kongestolens midtfag var der tilsvarende mure, ligesom hvælvpillerne under galleriets fritstående postamenter gav sig til kende. Nedgange til kælderen fandtes mod vest og nord.[134]

Galleriet (fig. 87-89). Kirkerummets indretning var underlagt den øst-vestgående længdeakse med altret i vest over for kongestolen i øst. De øvrige hovedinventarstykker, prædikestol og orgel, var sammenføjet med altret til en enhed. Et omløbende galleri i tre stokværk afgrænsede et centralrum, omsluttet mod nord og syd af sidegange, mod vest af præsteværelser og sakristier og i øst af herskabsstolene. På begge kortsider blev galleriets lige forløb brudt af konvekse fremspring, i vest af prædikestolsaltret, i øst af kongestolen. På begge langsider og den østlige kortside var galleriet båret af koblede søjler, men mellem de nedre var indskudt et ekstra pulpitur i niveau med mezzaninetagen. På korvæggen i vest var koblede pilastre i stedet for søjler, idet det nedre stokværk fremtrådte som en lukket flade med malerier, indsat på hver side af prædikestolsaltret.

Galleriets arkitektoniske system fulgte et klassisk skema med vekslende orden i nedre og øvre etage, her romerske (komposite) støtter forneden, korintiske foroven. I alt var der 48 søjler, to gange 12 i hver etage, et antal, der utvivlsomt har været bestemt af 12-tallets symbolske værdi.[135]

Forneden hvilede støtterne på fyldingsdekorerede postamenter. En pilasterprydet væg bag søjlerne lukkede for udsynet til langsidernes ydervæg. Et kraftigt profileret bjælkeværk kronede underetagen og dannede samtidig sokkel for overetagens søjler, som ligeledes stod på fyldingspostamenter foran en pilastersmykket bagvæg, her dog med en lysåbning mellem hvert par. En forkrøppet gesims afsluttede galleriet og dannede overgang til loftshvælvet.

Fig. 85-86. Planer af slotskirken. 1-300. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. 85. Kongeetage. 86. Dameetage. – *Plans of Castle Chapel. 85. The King's Floor. 86. The Ladies' Floor.*

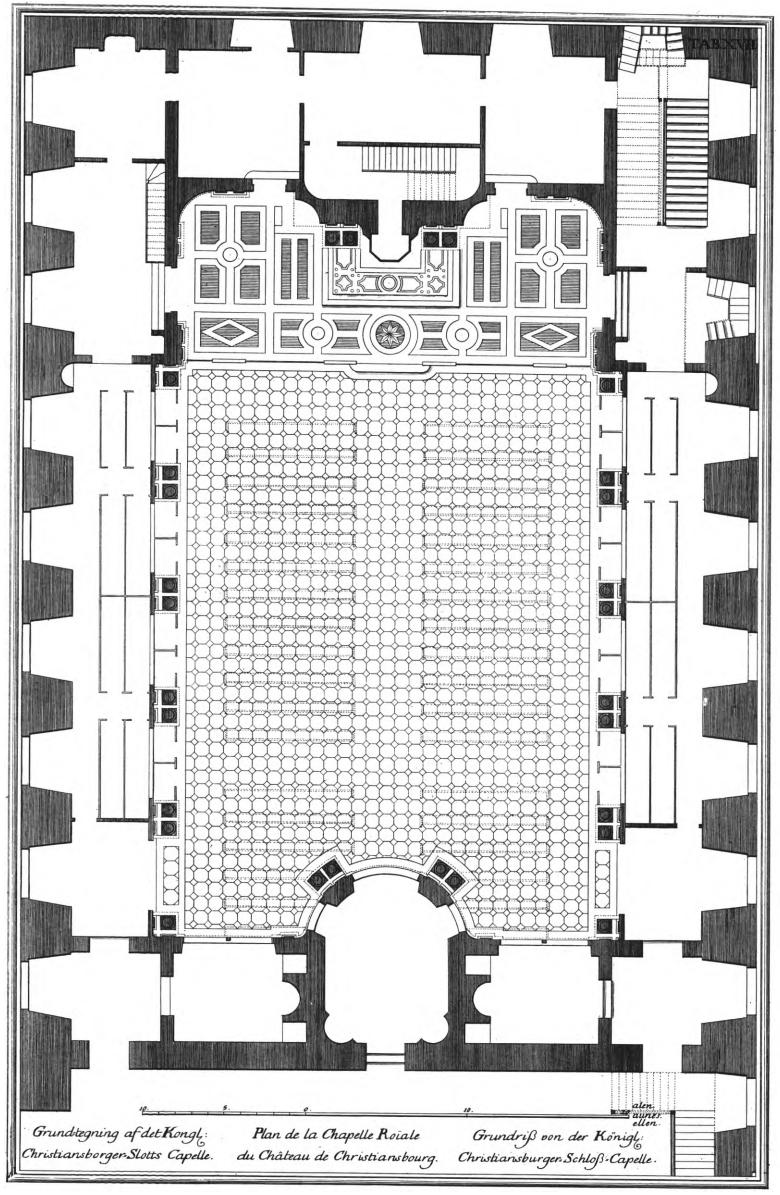
TAB. XVII
Grundtegning af det Kongl.
Christiansborger-Slotts Capelle.
Plan de la Chapelle Roiale
du Château de Christiansbourg.
Grundriß von der Königl.
Christiansburger-Schloß-Capelle.

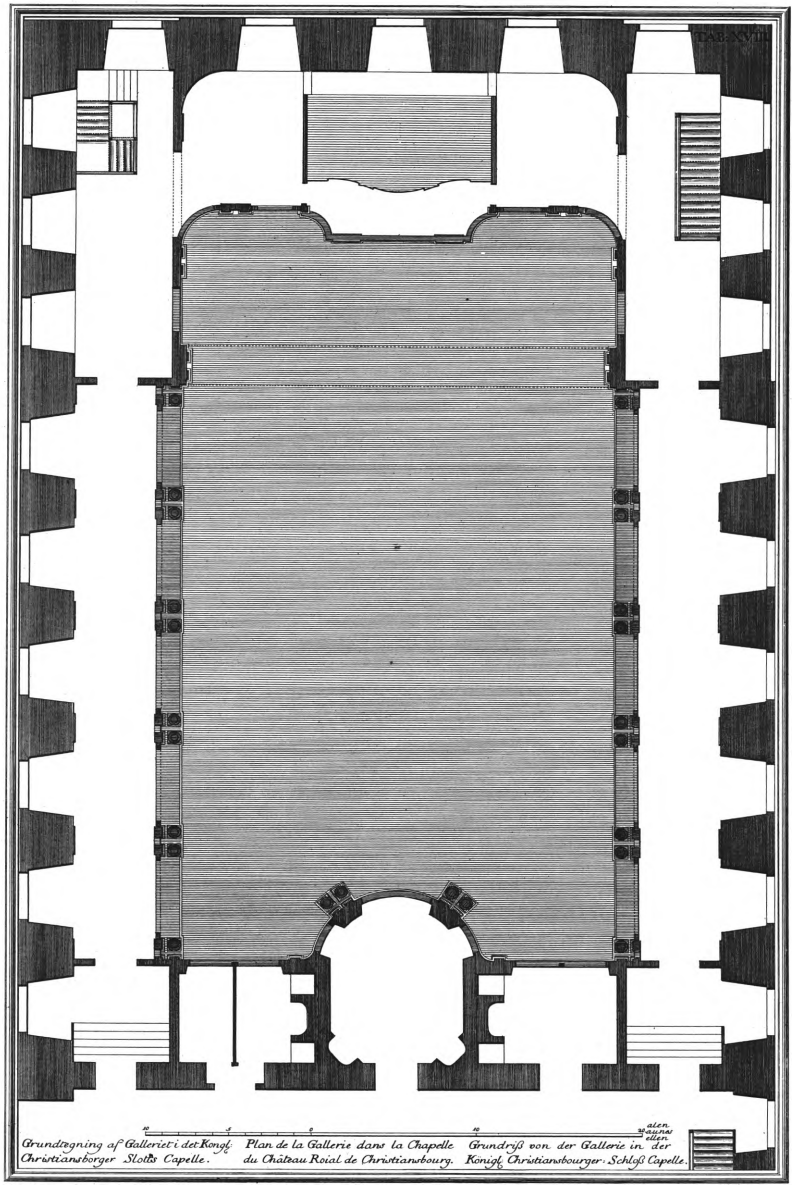
TAB. XVIII
Grundtegning af Galleriet i det Kongl.
Christiansborger Slotts Capelle.
Plan de la Gallerie dans la Chapelle
du Château Roial de Christiansbourg.
Grundriß von der Gallerie in der
Königl. Christiansbourger-Schloß Capelle.

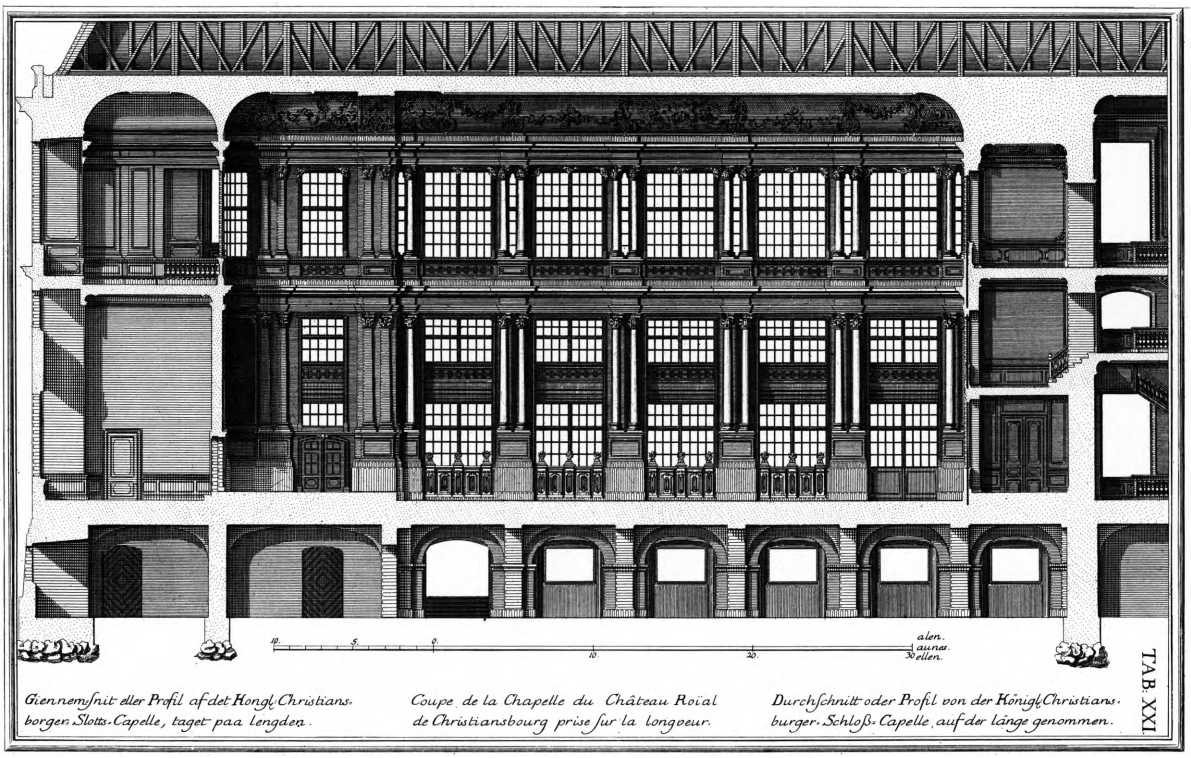

Fig. 87-89. Snit af slotskirken. 1:300. Efter Thurah: Den Danske Vitruvius, 1746. 87. Længdesnit mod nord. 88. Tværsnit mod altret. 89. Tværsnit mod kongestolen. — *Sections of the Castle Chapel. 87. Longitudinal section to the north. 88. Cross-section towards the altar. 89. Cross-section towards the King's Gallery.*

Pulpiturerne i mezzanin- og kongeetagen var mod midtskibet skærmet af en balustrade med båndværksslyng »en entrelacs« omkring ovale åbninger.[136] De kongelige stole i øst var dog særligt fremhævet med et fyldingsdekoreret brystværn og figursmykket topstykke (fig. 89). Gennem logevinduer, opsat foran pulpiturerne i alle etager, fremtrådte galleriet som en lukket vægflade mod midterrummet. Udskårne rocailler prydede vinduesrammernes hjørner og overkant.

Vinduesvæggen, der som nævnt s. 129 først opsattes 1742, reducerede ganske vist det indfaldende lys i kirkerummet, men medvirkede på den anden side til at sløre visse uoverensstemmelser mellem galleriopbygningen og vindueshøjden, såvel som etageniveauet i selve kirkebygningen. I den første udformning af interiøret dækkede galleriets bjælkeværk mere end halvdelen af mezzaninvinduerne (som formentlig af samme årsag blev blændede) og omkring en tredjedel af kongeetagens lysåbninger. I udformningen af gallerietagernes højde måtte Eigtved tage hensyn til gulvniveauet i forbygningen (svarende til hovedslottet) og her i første række placere kongestolen i niveau med kongeetagen. Var vederlaget for den øverste gallerietages arkitektur blevet lagt i samme plan, ville denne have været for lav, og det er således karakteristisk, at Eigtved sænkede bjælkeværk og gulv ca. 0,6 m (1 alen) på galleriets andre sider. For at komme fra øst til vest måtte man derfor gå ned ad fem trin, anbragt i de to siderum ved kongestolen (fig. 85, 89). For kon-

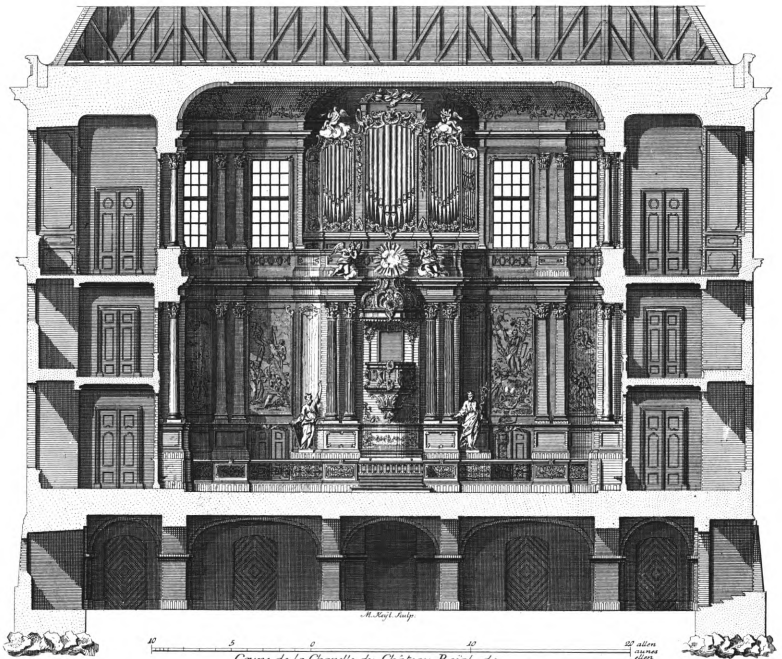

TAB. XX

Giennemſnit eller Profil af det Kongſ. Christiansborger-Slotts Capelle, taget paa tvers, hvor Altaret, Prædike-ſtolen og Orgelet viſer ſig.

Coupe de la Chapelle du Château Roial de Christiansbourg, prise ſur la largeur, où ſe presentent l'autel, la Chaire, et les Orgues.

Durchſchnitt oder Profil von der Königſ. Christiansburger-Schloß Capelle auf der Qvere genomen, woſelbſt Altar, Cantzel, und die Orgel zu ſehen.

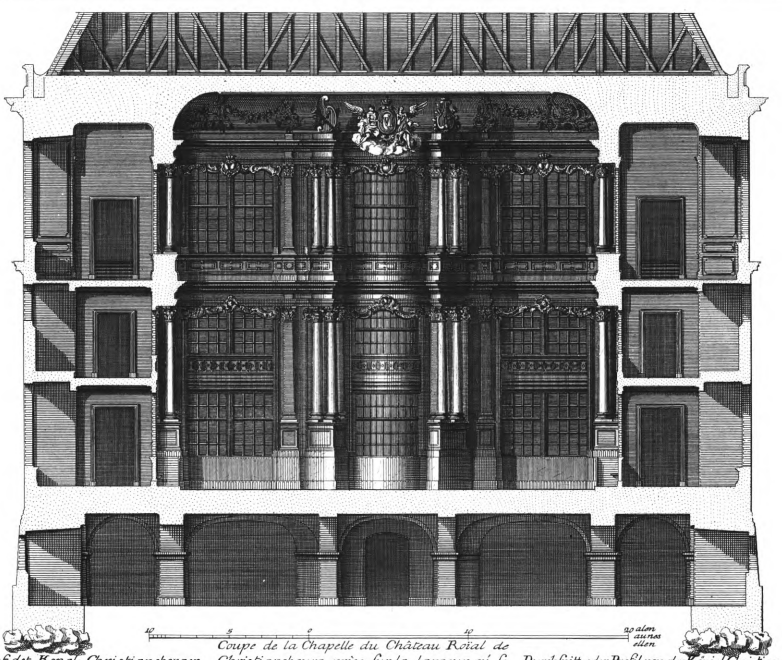

TAB. XIX

Giennem Snitt eller Profil af det Kongſ. Christiansborger-Slotts Capelle, taget paa tvers, hvor den Kongſ. Stoel viſer ſig.

Coupe de la Chapelle du Château Roial de Christiansbourg, prise ſur la largeur, où ſe presente le Tribune du Roi.

Durchſchnitt oder Profil von der Königſ. Christiansburger-Schloß Capelle auf der Qvere genomen, woſelbſt der Königſ. Stuhl ſich zeiget.

gestolens vedkommende camouflerede logevinduerne effektivt det faktum, at gulvet lå omtrent på højde med balustradens overkant. I mezzaninetagen valgte man at fastlægge galleriets niveau helt uafhængigt af forbygningen for at opnå en rimelig højde på dette stokværk. Derfor måtte man fra forbygningens korridor gå ca. 1,25 m ned for at komme både til herskabsstolene og galleriets sidegange (fig. 82, 89). Mindst er niveauforskellen i dameetagen, hvor koret, herskabsstolen og sidegangene er hævet knap 1 alen over den etablerede gulvhøjde i forbygningen, videreført i selve midterrummet og arealerne bag koret.

Gulu og uægge. Gulvet i hovedrummet inden for galleriets vægge var beklædt med marmorfliser af forskellig form og farve, i koret med større fliser, der dannede mønstre af cirkler, stjerner og rektangler, i skibet med mindre fir- og ottekantede fliser. Gulvet i sidegangene og i rummene bag altret synes at have været af træ.[96]

I kirkens endelige udformning udgjorde galleriets fire facader mod midtskibet de synlige vægflader for menigheden. Før ændringen 1742 var langsidernes ydermure imidlertid også synlige. Her var der på vinduespillernes forside koblede pilastre, svarende til galleriets fritstående søjler. Pilastrene blev senere placeret på en væg bag søjlerne, mens der opsattes paneler på ydervæggene. De øvrige vægge her var glatgipsede.[137] Væggene i herskabsstolene og i orgelrummet havde en særlig udformning. Om de førstnævnte, jfr. s. 154f. I rummet omkring orglet var panelbeklædning i væggens fulde højde.[96]

†Malerier (fig. 90, 96) 1742-44. Olie på lærred, 6 alen 3 tommer høje, 2 alen 13-23 tommer brede. Udført af Christian Leinberger.[138] Indsat på altervæggens fire panelfelter, to på hver side af prædikestolsaltret.

Billedernes indhold er ikke angivet, hverken i kontrakt, regnskaber eller blandt samtidige beskrivelser. Malerierne er dog vist på Thurahs snit (fig. 87, 96), omend i summarisk og delvis beskåret form. Også på Jardins tegning (fig. 91) anes dele af udsmykningen. Hertil kommer, at et af billederne, *Moses og kobberslangen i ørkenen,* blev gengivet i en spejlvendt kobberstukken fremstilling, udført 1743 af Leinberger selv (fig. 90).[139] De fire malerier var opsat typologisk med en modstilling af gammeltestamentlige (til højre) og nytestamentlige scener (til venstre). Som overordnet motiv for hele udsmykningen synes at være belysningen af temaet »Synd og nåde«.[140]

På højre side er nærmest altret gengivet *Moses og kobberslangen i ørkenen.* Moses står på en forhøjning i billedets midte og peger med højre hånd på kobberslangen, der bugter sig om en gren, mens han med venstre støtter lovens tavler.[141] Ved hans fødder er forskellige offerkar. Omkring Moses trænges en række figurer. Særlig fremhævet er et offer for slangerne, en liggende, døende kvinde i forgrunden, endnu med det diende barn ved brystet. Ved hendes side støtter en skægget mand en anden kvinde.[142] I billedets modsatte side knæler en kvinde i forbøn, mens bevæbnede mænd og ofre for slangerne ses bag Moses. I billedets baggrund anes tempelteltet, hvorfra en røgsky stiger op.

Som typologisk parallel til dette billede er på venstre side af altret formentlig fremstillet Korsrejsningen, hvor Kristus af sine bødler fæstnes til det skråtstillede korstræ, mens tre figurer, antagelig Maria, Johannes og Maria Magdalene er samlet ved korsets fod.[143] Til venstre i billedet ses yderligere to stående mænd.

I det yderste billede mod syd skimtes Kristus med korsfanen, sandsynligvis i en gengivelse af *Opstandelsen.* Som et gammeltestamentligt modstykke kunne i nord være vist Job i elendigheden, placeret i billedets øvre del under det udgående træ, der skyder nye skud (Job 14,7-9) som en allegori på livstræet og dødens overvindelse.[144]

Loft. Over hovedrummet var spændt et spejlhvælv, sammensat af en rektangulær flade, indrammet af en kraftig stukdekoreret hulkel. En gjordbue, der udgik fra korets østligste pilasterpar, delte loftet i to ulige store stykker, hvoraf den mindste over koret helt smykkedes af stukkaturer, mens den største over skibet var

udfyldt af Henrik Krocks vældige dommedagsmaleri, genanvendt fra Frederik IVs slotskirke (s. 78).

Stukarbejderne var udført 1742 af Carlo Enrico Brenno og Giulio Gujone efter Eigtveds tegning.[111] Korhvælvets hulkel smykkedes i hjørnerne af rocailleornamenter, hvorimellem var festoner og stave, der også indrammede buen over orglet. I det flade loftsfelt over altret var der tre rosetter, af hvilke den centrale viste Guds øje omgivet af engle, skyer og stråler. Korbuen var forsynet med tre store ornamenter med »kirketrofæer«, formentlig musikinstrumenter i lighed med kongestolens udsmykning.[145] Midtskibets hulkel, der dannede ramme om loftsmaleriet, havde som koret rocailler i de fire hjørner, mens siderne inddeltes af ialt 14 konsoller over galleriets bærende led; mellem disse var ligeledes festoner og stave. Et særligt mellemstykke markerede dog langsidernes midterste fag med »Cherubins Wolcken und Strahlen«. Loftshvælvene i de lavere rum bag koret og i sidegangene var glatgipsede uden ornamenter. Kun de fire kongelige stole fik stukkaturer som midtrummet (jfr. s. 154f.).

I det store loftsfelt over skibet opsattes 1742 Krocks illusionistiske maleri af Dommedag med fremstillingen af Kristus i sin herlighed placeret i øst, nærmest kongestolen (fig. 91). Billedets dimensioner måtte dog ændres for at passe til det ny areal, og historiemaleren Christian Leinberger udførte derfor en grisaillemalet ramme med figurer og perspektivisk arkitektur efter egen skitse, der dog var udformet på grundlag af Eigtveds angivelser.[146]

Beslutningen om at genanvende Krocks maleri hidrørte muligvis fra Eigtved, der ved fremlæggelsen af sit første projekt 10. febr. 1740 havde bebudet, at han ville levere en tegning til gipsloftet, hvori var antydet, hvordan »det skønne Plafond« fra det gamle kapel kunne benyttes.[147] Det ser dog ud som om planerne for denne loftsudsmykning er stillet i bero i forbindelse med kirkens foreløbige indretning 1740. I al fald betaltes maleren Johann Friedrich Kriegels enke 10. sept. 1740 for en model til gipsloftet i kirken, og Brenno udførte samme

Fig. 90. Moses og kobberslangen i ørkenen (»Moses Averuncus«), Kobberstik 1743 efter maleri af Christian Leinberger på slotskirkens altervæg (s. 138). Wien, Albertina. — *Moses and the Brazen Serpent in the desert (»Moses Averuncus«). Engraving 1743 after painting by Christian Leinberger on the altar wall of the Castle Chapel.*

år kvadraturarbejde på loftet i dets fulde udstrækning.[148] Først i foråret 1742 genoptog man projektet. 7. marts indsendte Eigtved blandt sine ændringsforslag en tegning til, hvordan det gamle loftsmaleri kunne anbringes

med en indramning. Til selve rammen havde både Leinberger og den venetianske maler Hieronimus Miani udført skitser, men Eigtved mente dog, at sidstnævntes udkast var »(mit) zu viel perspectivischer Architectur chargieret«. [146]

I sin ny form var loftsmaleriet ca. 18 m langt og 13 m bredt (ca. 29×21 alen), hvilket ifølge en samtidig beskrivelse betød en øgning i bredden, men en reduktion af længden.[149] Ikke desto mindre betegnedes det stadig som »den største Kunst Malning, som findes her til Lands.«[150] Ved beklipningen var dommedagsfremstillingens nederste del fjernet: en udmaling af de freistes herlighed i Paradis og de fordømtes kvaler i Helvede, sidstnævnte med grueopvækkende enkeltheder. Tilbage blev kun en fremstilling af Gerrigheden, der af en engel med lynild nedslås til Helvede.[149] Det er derfor ikke helt i overensstemmelse med kendsgerningerne, når Erik Pontoppidan hævder, at disse dele blev overmalet af forsigtighed, tilrådet af »de nyeste Kunstdommere i Malerier, hvilke meene, at frugtsommelige Koner kunde tage Skade ved at see derpaa«.[150]

Leinbergers malede ramme var dels udført på det lærred, som langsiderne blev øget med, dels for at harmonere hermed og samtidig dække beskæringerne forneden, på det eksisterende lærred. Maleriet var udført gråt i gråt »damit das Haupt Gemählde davon distinguiret werde.«[112] Rammen viste en balustrade, inddelt af volutkonsoller, der på langsiderne var prydet med vaser. I vest var et bredere konvekst fremspring, kronet af flammevaser. På forsiden af dette felt og på langsidernes balustrader var der friser med figurfremstillinger, som imiterede relieffer. Deres indhold lader sig dog ikke umiddelbart tyde udfra Jardins gengivelse.[151] I de to synlige hjørner blev balustraderne afbrudt af trapezformede postamenter, der på forsiden viste ovale felter i en ornamental ramme. Herpå sad, tilsyneladende som led i Leinbergers udsmykning, kong David med harpen og Moses med lovens tavler. En række mindre figurer, der antagelig også var tilføjede, flankerede de to gammeltestamentlige skikkelser.[152]

Trapper og forbindelsesveje. Kommunikationssystemet i kirken skulle dels tjene den interne cirkulation, dels fungere som adgangsveje fra de tilstødende bygninger, i øst fra hovedslottets øst- og nordfløj via den store nordre længang, i vest fra vognremiserne og den lille nordre længang (fig. 84).[153] De vigtigste trapper var anbragt ved tre af kirkens hjørner. I nordøst tjente en trappe i forbygningens vestibule både kirkens besøgende og den interne forbindelse mellem forbygningens etager. I nordvest førte en trappe fra dameetagen til loftet som vej for kirkens funktionærer, der her kunne nå orglet og rummene bag koret. Endelig var der i sydvest en trappe fra mezzaninetagen til loftet, hvis vigtigste funktion var adgangen til vognremisernes sydfløj.[154] Uafhængig af den gav en dør og en lille trappe i kirkens vestmur adgang fra remiserne til kirkens dameetage. Foruden disse trapper fandtes som nævnt en række mindre til udligning af niveauforskellene mellem de forskellige etager i kirken og forbygningen, samt til forbindelsesveje mellem enkelte rum i kirken.[155]

Materialer og farver. Kirkens største pryd i materialemæssig henseende var de 24 søjler af hvid italiensk marmor i galleriets underetage. Også pilastrene bag disse var udført af dette materiale, men hugget af nyt, hvorimod søjlerne indgik i en leverance på i alt 25 søjler med tilhørende kapitæler og baser, samt 50 andre marmorblokke, erhvervet af Jean Henri Huguetan, greve af Gyldensteen, fra en agent i Livorno og overdraget kongen.[77] Arkitekturfragmenternes proveniens kendes ikke; muligvis var der tale om antikke spolier.[156]

Ved siden af den italienske marmor brugtes der norsk marmor til postamenter og vægbeklædning. Stenene kom fra det Lilienskjoldske marmorbrud ved Bergen og bruddet på Kummersø, ejet af baron F. A. Wedel Jarlsberg, men ligesom det Lilienskjoldske i en årrække forpagtet af kongen.[132] Træ var dog det dominerende materiale i galleriets arkitektur og inventaret, herunder fyrretræ til selve galleriopbygningen og lindetræ til finere detaljer som kapitæler og billedhuggerarbejder.

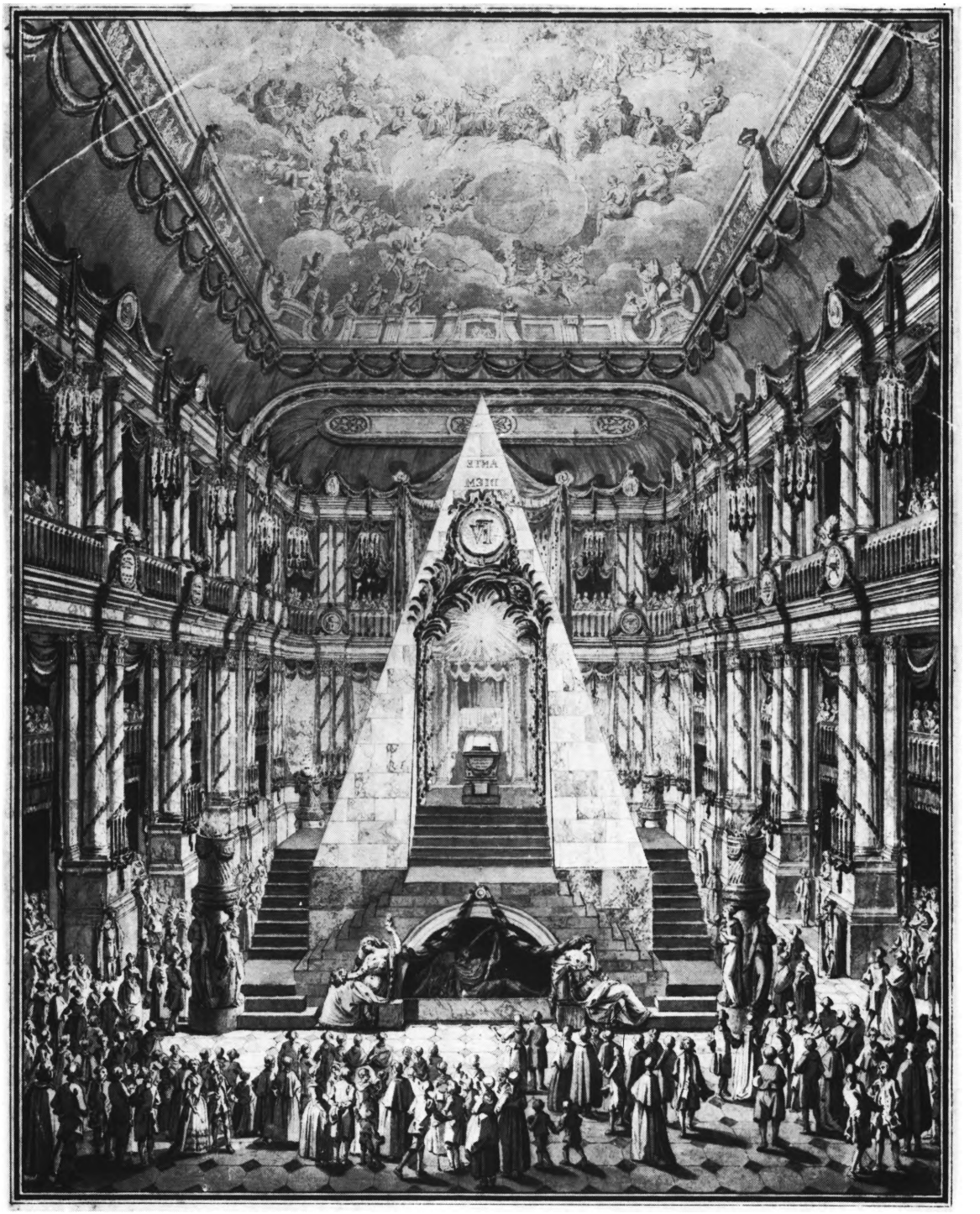

Fig. 91. Slotskirken med Frederik V.s castrum doloris 1766, udført af Nicolas-Henri Jardin (s. 78, 138). Tegning af Jardin til det spejlvendte kobberstik af J. G. Bradt 1768. Kobberstiksamlingen. — *Castle Chapel with the lying in state of Frederik V in 1766. Drawing by Nicolas-Henri Jardin as a mirror-image for the engraving by J. G. Bradt 1768.*

Til vinduerne i herskabsstolene havde man oprindelig tænkt sig at genanvende spejlruder fra det gamle slot, men da disse ikke havde de rette mål, indforskrev man ny spejlglasruder fra Paris.[157] Det var dog kun til kongeetagens stole, mens man i mezzanin- og dameetage anvendte »ordinært« glas, dvs. engelsk kronglas.[158] Det samme benyttedes i langsidernes og orgelkorets logevinduer. Vinduerne kunne skydes op og synes også ved særlige lejligheder helt eller delvis at kunne aftages.[159]

Farveholdningen i kirken var i første række domineret af guld og hvidt. I korets centrum strålede prædikestolsaltret og orglet af forgyldningen, ligesom alle kapitæler og skaftgesimser i pulpiturfacaderne, samt lister og ornamenter over vinduerne og på galleriets brystværk. Også den store ramme i loftet omkring Krocks maleri var forgyldt, tillige med alle ornamenter og lister i hvælvet. Galleriarkitekturen stod derimod helt i hvidt. Forneden stod de hvide marmorsøjler og i harmoni med disse var søjlerne i det øvre stokværk hvidmarmorerede.[160] Alle vigtige led i galleriet var stafferet på samme måde, og det var gjort så overbevisende, at helhedsindtrykket har været en opbygning helt af marmor.[161] På flader af mere underordnet karakter var benyttet perlefarve. Det gjaldt vindues- og vægpaneler, døre og trapper. Som kontraster var de grålige og blå nuancer i det norske marmor på underetagens sokler og postamenter, samt de forskelligt farvede fliser i gulvet. De stærkeste farveaccenter i interiøret har været koncentreret dels i loftets og altervæggens malerier, dels i tekstilerne på altret og i herskabsstole, hvor det karmoisinrøde dominerede.

SAMMENFATNING

Slotskirkens bygningshistorie var som beskrevet både langvarig og kompliceret. Adskillige projekter afløste hinanden, og flere arkitekter og eksperter var involveret, før den kongelige bygherre omsider var tilfreds. Målet var at skabe en kirke, der på én gang var tilpasset hovedslottets plan og etageinddeling, var velfungerende som prædikenrum og endelig levede op til Christian VI.s arkitektoniske ambitioner. I de år, hvor slotskirken stod under opførelse, var kongen også inddraget i en række andre kirkelige byggeopgaver, der afspejler hans store byggeiver, såvel som hans stærke optagethed af religionens trivsel.[162] Residensslottets kapel har dog været langt den mest krævende opgave for monarken, hvilket de talrige ændringsforslag i sig selv er et talende vidnesbyrd om. Under tilblivelsesprocessen har man uden tvivl hyppigt ladet sig vejlede og inspirere af eksempler fra udlandet, i særlig grad fra Tyskland, hvortil det danske hof var knyttet med flere familiemæssige og religiøse bånd.[163]

En række hovedfaktorer i tilblivelsesprocessen skal i det følgende omtales nærmere: slotskirkens placering i helheden og kirkerummets udformning, herunder planen, galleriets opbygning og prædikestolsaltret. Selv om sidstnævnte vil blive behandlet under inventaret, skal prædikestolsaltrets afgørende betydning for rummets dispostition dog kommenteres på dette sted.

I den første fase af planlægningen lå slotskirken i hovedkarréens nordfløj (fig. 60). Den var i fløjens fulde bredde, indkapslet mellem den centralt anbragte hovedtrappe og mindre gemakker i nordvesthjørnet. Skråt over for kirken var i vestfløjens midte placeret den store riddersal. En ganske tilsvarende rumfordeling i et firfløjet anlæg er anvist af arkitekturteoretikeren Leonhard Christoph Sturm, hvis værker stod i kongens bibliotek.[163] Sturm anbefalede samtidig, at kapellet skulle ligge i underste stokværk og gå gennem to til tre stokværk, ligesom det skulle være anbragt så bekvemt, at herskaberne med deres følge uset kunne nå deres stole ad den kortest mulige vej, uden for mange trapper og uden først at skulle bevæge sig over slotsgården.[164] Disse, i grunden indlysende, principper er også fulgt i planlægningen af *projekt II,* hvor slotskirken optog de tre nederste etager.

I byggeriets anden fase valgte man at trække slotskirken ud fra hovedkarréen, ikke som en helt løsrevet enhed, men som et integreret led i

Fig. 92. Idealprospekt af Christiansborg slot set fra Gammelholm med pendant til slotskirken angivet i syd (s. 133). Tegning af Le Clerc 1747. Kobberstiksamlingen. — *Ideal view of Christiansborg Castle seen from Gammelholm with counterpart of the Chapel to the south. Drawing by Le Clerc 1747.*

anlæggets nordlige bygningsrække, lagt mellem boligsuiterne i længangen og forbygningen på den ene side, vognremiserne og staldbygningerne på den anden side (fig. 59). Udadtil gav kirkefløjen ikke sin eksistens til kende. Slotskompleksets arkitektoniske uniformitet havde første prioritet. I dispositionen af bygningsrækkens enkelte led har lokalt betingede forhold uden tvivl spillet en væsentlig rolle: Slotsholmens topografi, de aktuelle behov for ekstra bolig- og staldarealer, samt de allerede skitserede planer for området i *projekt II*. Men selve tanken om at frigøre kapellet fra hovedslottets beboelses- og øvrige repræsentationsrum var dog langtfra uden paralleller i samtiden. Et for enevoldsmonarken særdeles nærliggende forbillede var Solkongens, Ludvig XIV.s kapel i Versailles (opført 1689-1710 af Jules Hardouin Mansart). Denne bygning med det særprægede ydre og de ekstremt høje, gotiserende proportioner lod sig dog ikke uden videre efterligne, og dens udvendige fremtoning vakte da også kritik i samtiden. »Schade (...) ist es, dass die aufgethürnte Kirche der Symmetrie des gantzen Werckes so vielen Tort anthut«, bemærkede således arkitekten J. F. Penther, hofbygmester hos Christian VI.s fætter, grev Stolberg.[165] Derimod kan andre eksempler på den isolerede kapelbygning måske snarere have været virkningsfulde som forbilleder. Det gælder således den württembergske hertugresidens Ludwigsburg (ombygget og udvidet 1715f. af Donato Giuseppe Frisoni), hvor slotskompleksets enkelte dele af varierende højde og form

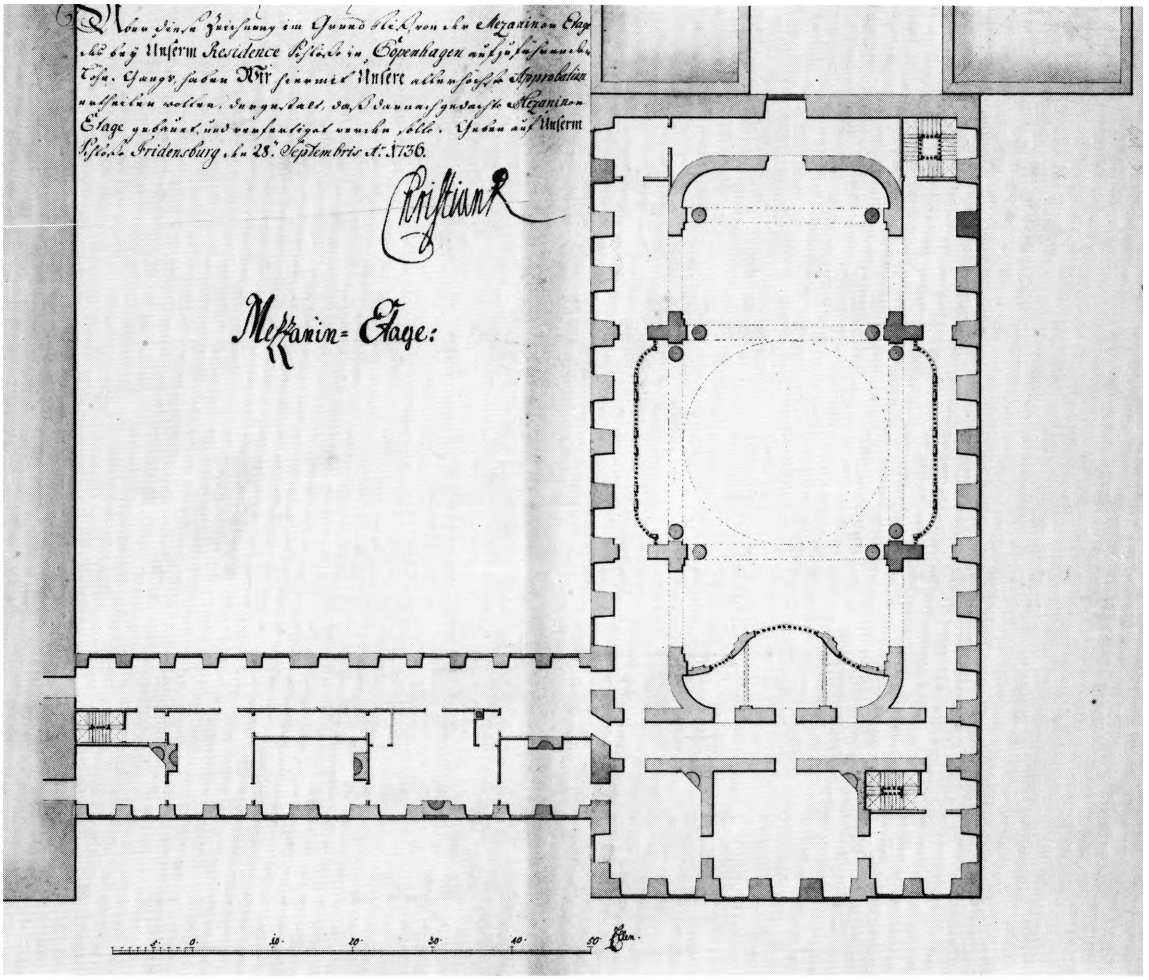

Fig. 93. Løngang og kirke. *Projekt 1* 1736. Mezzaninetage (s. 108, 145f.). 1:600. RA. — *Communication Gallery and Chapel.* Project 1 *1736. Mezzanine.*

grupperede sig om en firkantet slotsgård, idet kapellet som en særlig bygning var anbragt lidt tilbagetrukket herfra, vis à vis et ordenskapel af samme form.[166] I dronning Sophie Magdalenes hjemland Bayreuth anlagdes slotskirken i Erlangen (residensen opført 1700f. af Antonio della Porta og Gottfried von Gedeler) på samme måde over for et orangeri, idet begge knyttedes sammen med corps de logis gennem krumme forbindelsesfløje.[167] I Ansbach, J. S. Schulins fødested, gennemførte Frisonis nevø, Leopold Mattia Retti, en ombygning af residensslottet, hvor en kirke, planlagt 1736 for enden af to konvergerende sidefløje, skulle have udgjort et afsluttende point de vue i det ældre firfløjede anlæg.[168] Også blandt de talrige forslag til ombygning eller fornyelse af den sachsiske konges residenser i Dresden og Warszawa ses i 1700'rnes første årtier eksempler på den selvstændige kirkebygning, udskilt som et markant led i kompleksets helhedsplan i lighed med Ansbach eller indpasset som en mere underordnet del blandt slottenes sidebygninger.[169]

I overvejelserne om kirkerummets udformning synes visse betingelser at have været fastlagt på forhånd: den rektangulære, ydre ramme, der var givet både for det integrerede kapel og den isolerede slotskirke; desuden kravet om indbyggede forbindelsesveje til kommunikation med de tilstødende gemakker eller bygnin-

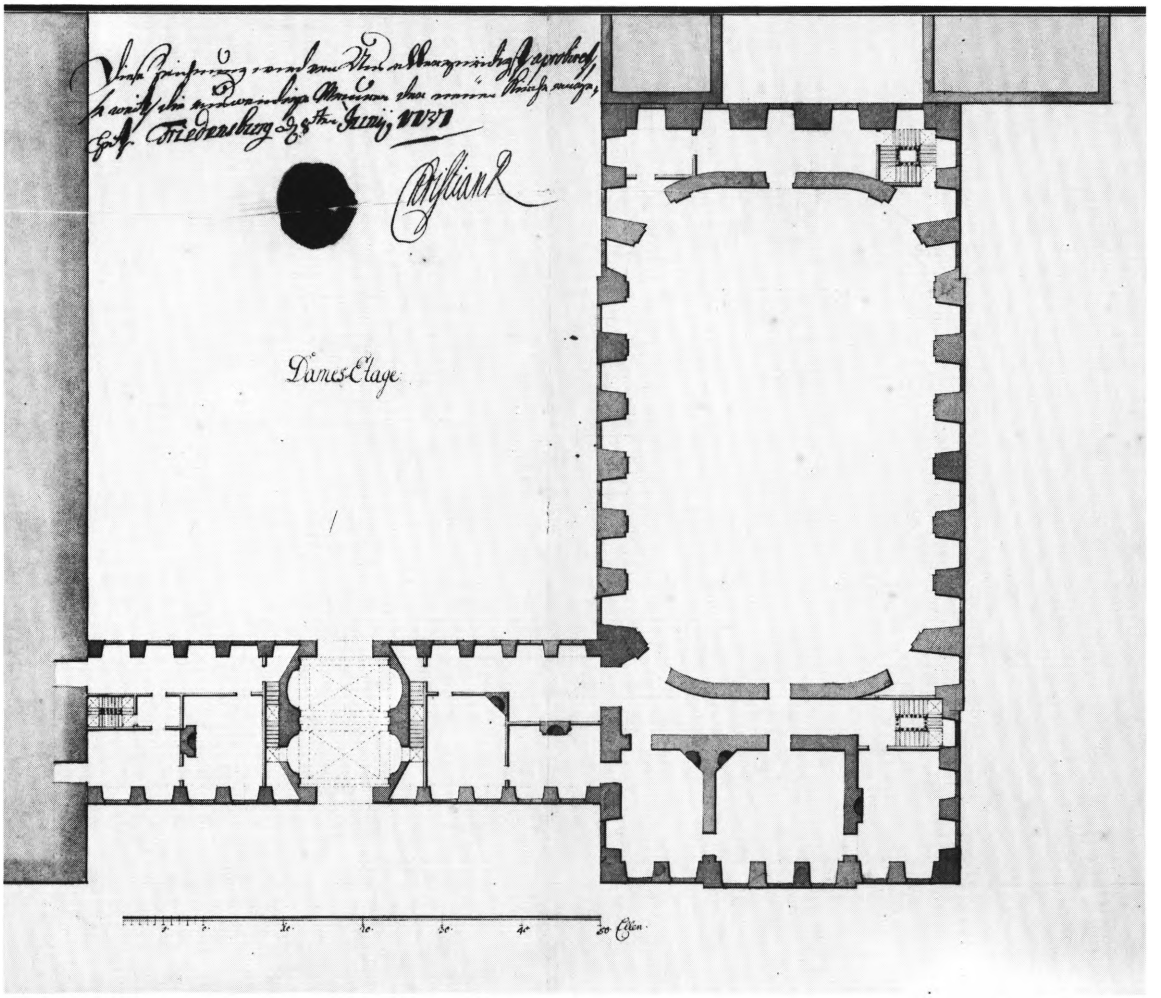

Fig. 94. Løngang og kirke. *Projekt* 2 juni 1737. Dameetage (s. 111, 145f.). 1:600. RA. — *The Communcation Gallery and the Chapel.* Project 2 *June 1737. The Ladies' Floor.*

ger. Blandt de kendte projekter er to forskellige rumtyper repræsenteret: gallerikirken med et omløbende pulpitur, båret af fritstående støtter (det integrerede kapel, *projekt 1,* formentlig *projekt 4* og *Thurahs projekt,* samt Eigtveds opførte kirke) og vægpillekirken, hvor ydermuren i den store kirkesal er artikuleret af en foranstillet arkitektonisk opbygning *(projekt 2 og 3).* Inden for den første gruppe udgør galleriets vægge en indre skal, der i det integrerede kapel og *projekt 1* var formet som et rektangel med afrundede hjørner, en plan, der gentages i *projekt 2,* idet figurens langsider her falder sammen med ydermurene. I Eigtveds kirke er afrundingen kun antydet ved korets hjørner. Tendensen til at skabe et kompromis mellem centralrummet og langhusplanen er særlig betonet i *projekt 1* med det kvadratiske, kuppeldækkede midtfag. Den liturgiske indretning i alle de kendte projekter har dog været domineret af længdeaksen med (prædikestols)altret og orglet lagt i vest over for fyrstestolen i øst. Alene i *projekt 1* er en tværakse samtidig betonet gennem de nicheagtige udvidelser af galleriet ud for det kuppeldækkede fag. Samtidig antyder stolestadernes orientering, at prædikestolen her kan have været tænkt mere centralt anbragt.

Gallcrikirken var som rumtype uhyre almindelig blandt renæssancens og barokkens slotskapeller og blev i København umiddelbart fo-

regrebet af Frederik IV.s kirke.[170] Den gamle slotskirke savnede dog to væsentlige træk, som karakteriserede de ny projekter: planens tendens til centralisering og modstillingen mellem (prædikestols)alter og fyrstestol i rummets længdeakse. Begge elementer genfindes inden for det protestantiske kirkebyggeri i Nord- og Mellemtyskland (Sachsen, Braunschweig, Bayreuth, Ansbach og Culmbach), hvor arkitekter som George Bähr, Hermann Korb og Johann David Steingruber bidrog med løsninger på et velfungerende, enkelt og klassisk præget prædikenrum, inspireret ikke mindst af L. C. Sturm.[171] Selv om der vanskeligt kan udpeges præcise paralleller til de københavnske projekter, er det nærliggende at man herhjemme har søgt inspiration i disse områder, hvortil den danske kongefamilie var nært knyttet.[172] Centralplanen, kombineret med prædikestolsaltret, var i øvrigt benyttet i to samtidige danske gallerikirker, Frederiksberg kirke (1732-34, DK. Kbh. By, 3, s. 412f.) og Hørsholm slotskirke (1736-39, DK. Frborg., s. 992f.). Den ottekantede kirke på Frederiksberg savnede dog en særlig herskabsstol, mens denne i Hørsholms ovale kapel var anbragt i tværaksen over for alteropbygningen. *Projekt 1's* (fig. 93) udformning med centralkuppel og nicheformet udvidelse af galleriet i tværaksen er herhjemme foregrebet i Gråsten slotskirke (o. 1698, DK. SJyll. s. 1918f.). Her var dog den flade midtkuglehvælving (om en egentlig kuppel er der ikke tale) ført helt ud til rummets ydervægge, mens kuplen i København skulle hvile på fire fritstående piller. Fyrstestolen i Gråsten var endvidere placeret i tværaksen over for prædikestolen, mens orglet udfyldte pladsen modsat altret i rummets længdeakse. Som et direkte europæisk forbillede for *projekt 1's* kompromis mellem »den barokke romerske Langhustype med Centralkuppel« og gallerikirken er nævnt den østrigske arkitekt Johann Fischer von Erlachs Kollegienkirche i Salzburg (1696-1707).[173] Ligheden beror dog alene på mere generelle træk som anvendelsen af korsskæringens kuppel, samt planens modspil mellem længde- og tværakse, i Salzburg markeret med særligt udbyggede tværarme, der imidlertid savner det indbyggede søjlebårne galleri, som er karakteristisk for det danske projekt.

I *projekt 2 og 3 er* gallerikirken med dens sammensatte plan opgivet til fordel for en monumental kirkesal, hvor virkningen i hovedsagen beror på ydervæggenes arkitektur med pilastre, sammenbundet af arkader (undtaget dog *det reviderede projekt 2)* og kronet af en kraftig hovedgesims (fig. 94-95). Der synes ikke ar have været direkte forbindelse mellem øst- og vestendens øvre etager. Kirkesalen, hvis vægge inddeles af pilastre eller halvsøjler er langtfra ualmindelig indenfor barokkens slotskirkearkitektur. Det var således denne type, Nicodemus Tessin d.y. valgte til kirkerne på Amalienborg og Stockholm slot.[174] Også Sturm anbefaler den som eksempel på en »Fürstlichen Hoff-Kirche«, hvor væggen er artikuleret med halvsøjler i kolossalorden.[175] Paralleller til *projekt 2's* vægsystem, navnlig til motivet med arkitravens gennembrydning af vinduesfagenes arkader, er blevet fremhævet blandt den romerske barokarkitekt Francesco Borrominis værker.[176] Men den brudte arkitrav oven over pilastre i stor orden var også direkte anvendt i slottets egen hovedfacade, som den fremlagdes i *projekt II,* og udgør således et mere nærliggende forbillede.

Galleriets udformning kendes kun i detaljer fra den opførte slotskirke. Søjler indgik ganske vist som bærende led i *projekt 1 og 4,* men opstaltens form kendes ikke, og det er derfor ikke muligt at afgøre, i hvor høj grad disse har influeret på Eigtveds interiør. Eigtveds første projekt var udformet med et galleri, båret af enkelte søjler i to stokværk, en form, der kendes blandt en række hjemlige slotskapeller (jfr. s. 79f.). Mest aktuel var naturligvis slotskirkens umiddelbare forgænger på Københavns slot, hvis pulpituropbygning, ganske vist med støtter i tre etager, direkte overførtes til Vajsenhusets kirke 1731. Christian VI.s kapel på Hirschholm slot, opført 1736-39 efter Thurahs tegninger udgør også en nærtstående parallel. Den færdige slotskirke blev udformet med koblede søjler i begge gallerietager. Et ældre

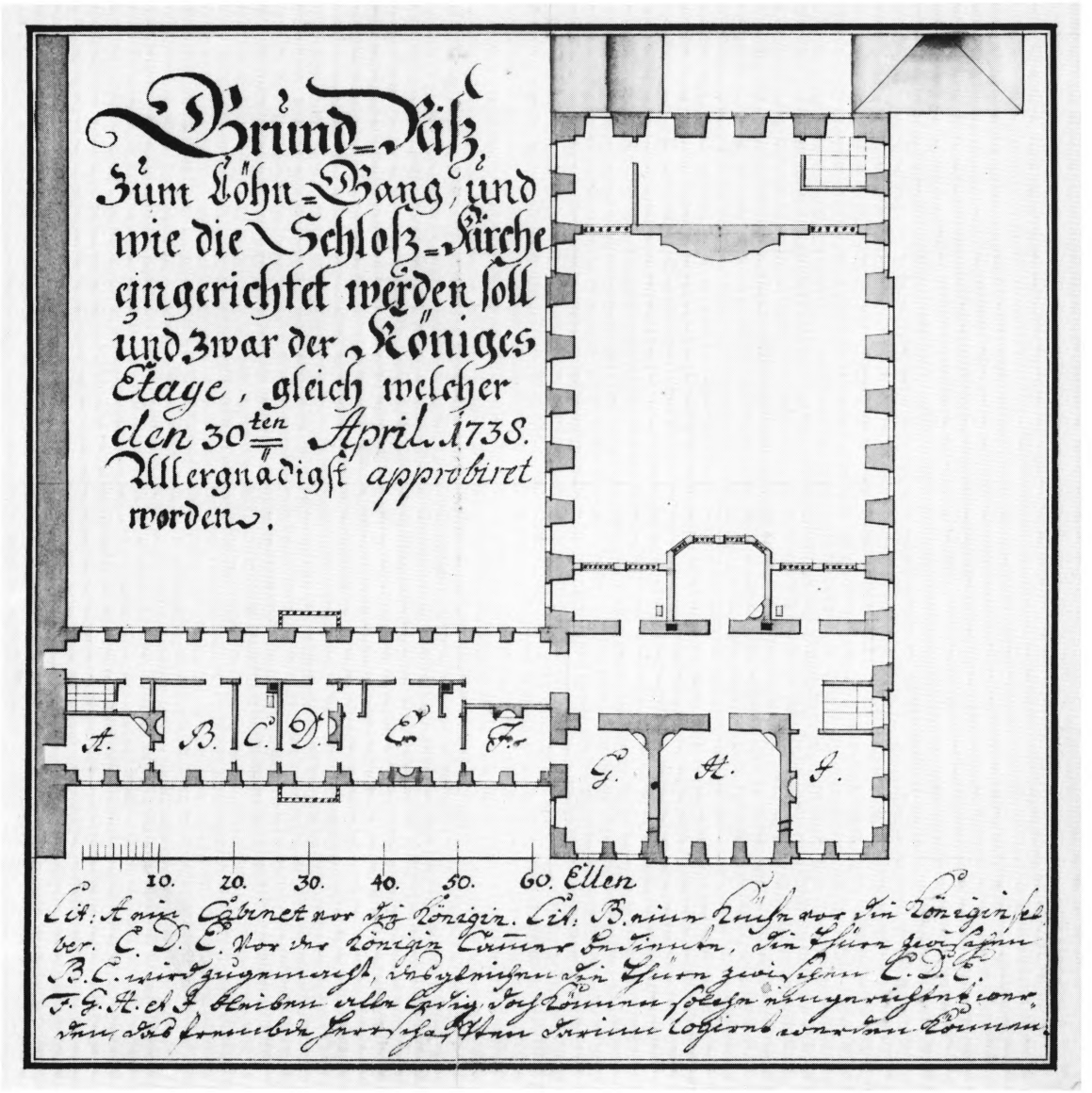

Fig. 95. Løngang og kirke. *Projekt 3* 1738. Kongeetage (s. 116, 145f.). 1:600. KglBibl. — *Communication Gallery and the Chapel.* Project 3 *1738. The King's Floor.*

eksempel herpå er kapellet i hertugslottet i Eisenberg (Thüringen), opført 1679f. af Johann Moritz Richter d.y.[177] Men den direkte inspiration til indførelsen af koblede søjler stammer fra Thurahs slotskirkeprojekt, hvor underetagen dog havde piller med foransatte pilastre.[178] Eigtveds kirke på Christiansborg kom også selv til at danne forbillede. Således havde kirken på Augustenborg slot (1770-76, DK. SJyll., s. 2162f.) »indvendig samme Bygning som Slots Kirken i Kiøbenhavn« ifølge en samtidig iagttager, maleren Søren Abildgaard. Karakteristisk nok havde man dog i Augustenborg valgt at benytte et galleri, kun båret af enkelte søjler.

Af afgørende betydning for kirkerummets indretning var sammenknytningen af de tre liturgiske hovedstykker, alter, prædikestol og orgel på korvæggen over for kongestolen. Antagelig var denne opstilling planlagt allerede for

det integrerede kapel o. 1733, og den gentoges i *projekt 3* for at blive endelig realiseret i Eigtveds interiør. Initiativet til denne nyskabelse inden for den hjemlige kirkeindretning kom, for slotskirkens vedkommende, utvivlsomt fra kongen selv. Häusser havde således i et brev over for Christian VI understreget, at han vel vidste, at »Ihro Königl. Maytt. allergnädigste Wille anfangs dahin gegangen (ist), dass die Cantzel über dem Altar und nebst hinter der Cantzel die Orgel angebracht werden solle.«[57] Det kan næppe heller være tilfældigt, at de øvrige tidlige eksempler på det sammenbyggede prædikestolsalter herhjemme, med eller uden orgel, findes i kirker, der opførtes med kongelig støtte eller med monarken selv som bygherre: Vajsenhusets kirke (1731-34), Frederiksberg kirke (1733), Hørsholm slotskapel (1736-39) og Damsholte kirke på Møn (1741-43).[179]

Et indledende forsøg på at bringe de to vigtigste momenter i gudstjenesten – nadversakramentet og ordets forkyndelse – nærmere til hinanden, var allerede o. 1727 foretaget i Frederik IV.s københavnske slotskirke, hvor prædikestolen var sat midt for korskranken, lige foran altret (fig. 45). Men denne opstilling synes ikke at have fået efterfølgere. Ideen til prædikestolsaltret var dog ikke ny. Den arkitektoniske sammenbygning af de to dele, eventuelt kronet af et orgel, udvikledes fra slutningen af 1500'rne inden for det protestantiske kirkebyggeri i Tyskland, hvor slotskapellerne i øvrigt spillede en fremtrædende rolle.[180] Prædikestolsaltret forekommer imidlertid først almindeligt efter 1700, anbefalet ikke mindst af pietistisk orienterede kredse, for hvem, med Sturms ord »Das Allervornehmste, was darinnen (dvs. i de protestantiske kirker) geschiehet, (...) das Predigen (ist), bey deme allezeit eine grosse Menge des Volcks zusammen kömmt, welche alle den Prediger nicht nur gerne deutlich hören, sondern auch sehen wollen.«[181] Sturm anbefalede konsekvent prædikestolsaltret i sine teoretiske værker, ligesom det anvendtes i Bährs, Korbs og Steingrubers kirker.[171] I Christiansborg slotskirke er alter og prædikestol indfattet i en portallignende ramme, det såkaldte portikus-prædikestolsalter,[180] og eksempler herpå kunne også formidles gennem arkitekturværker som Johann Rudolph Fäschs og Johann Jacob Schüblers traktater, der fandtes i kongens eje.[182] Om direkte kopier efter disse var der dog ikke tale.

INVENTAR

Oversigt. Hovedparten af slotskirkens inventar udførtes 1740-44 efter Eigtveds udkast fra 1740-42. Bortset fra det store loftsmaleri, der allerede er omtalt s. 138f., valgte man alene at genanvende mindre genstande fra den ældre kirke på Københavns slot, såsom altersølv, visse tekstiler og en række beholdere til de indsamlede penge i kirken. Den altødelæggende ildebrand 1794 levnede intet af de større, nagelfaste inventarstykker, men skånede mindre løsøre, som opbevaredes under slotsdegnens forvaring eller var deponeret andetsteds på slottet. På denne måde kunne ikke mindst de kostbare alterkar, blandt hvilke der fandtes genstande fra 1500' og 1600'rne, bevares for den næstfølgende slotskirke på Christiansborg.

†Prædikestolsalter med orgel (fig. 96) udført 1740-44 af stenhuggermester Jacob Fortling og marmorerer Georg Drechsel, snedkermestrene Johan von Holten, Johan Petersen og Dietrich Schäffer, samt billedhugger Le Clerc.[183] Midtpunktet i koret udgjordes af alter, prædikestol og orgel, opbygget som en enhed over en lodret akse. Alter og prædikestol var anbragt foran korvæggens fremskudte midtparti, flankeret af tilbagetrukne, konkave sidestykker, mens orglet var placeret bag dette parti. Dog fulgte orgelfacaden, ligesom brystværnet foran denne, den fremadsvungne plan. En portallignende ramme indfattede altret og prædikestolen. Over en enkel sokkel rejste sig på fyldingsdekorerede postamenter, to par kanellerede komposite søjler foran pilastre af samme orden. Søjleparrene flankeredes af to mere end le-

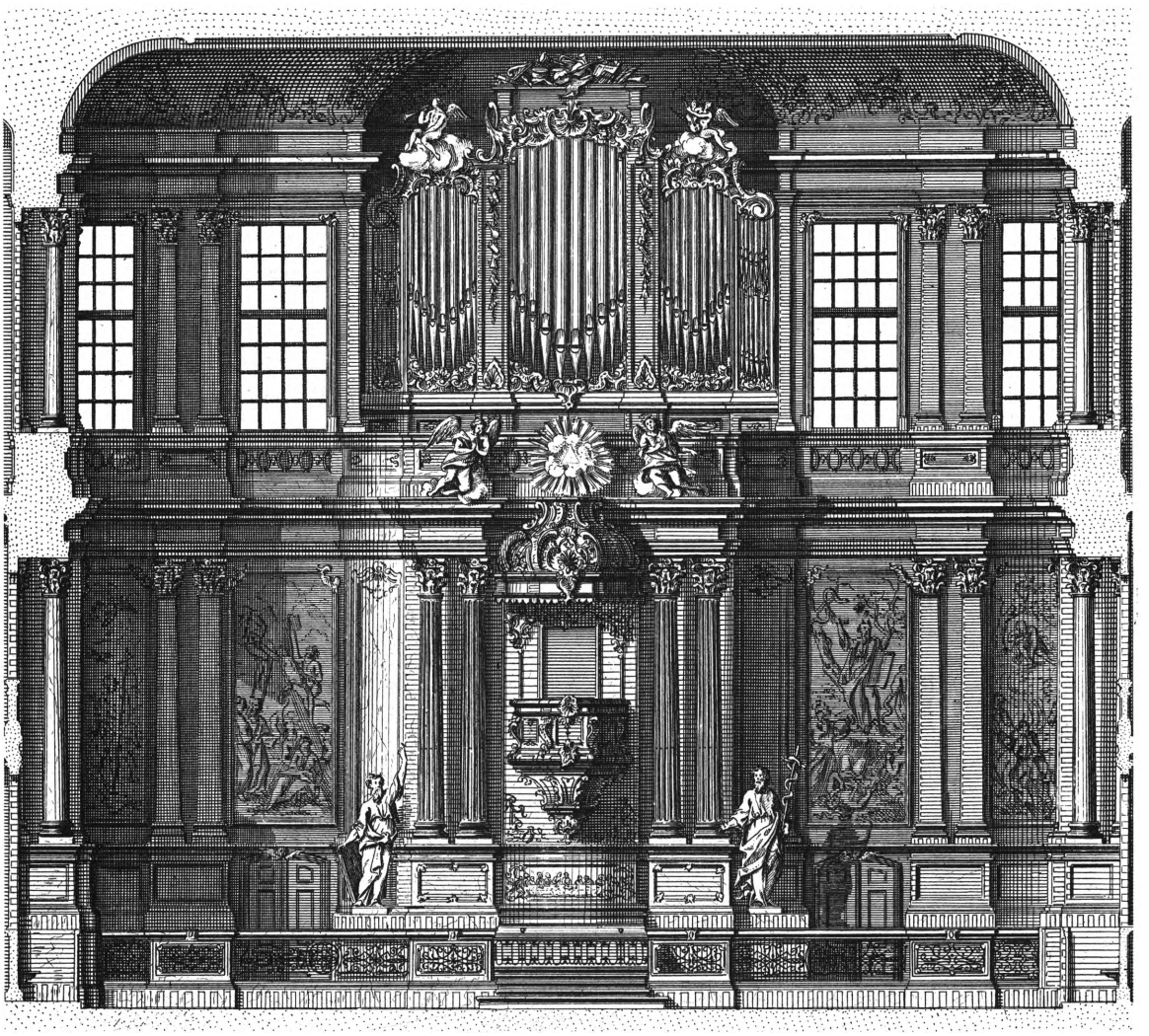

Fig. 96. Slotskirken. Udsnit af alterprospekt, jfr. fig. 88 (s. 148). — *Castle Chapel. Detail of view towards the altar.*

gemsstore figurer, anbragt på lave sokler foran de konkave sidestykker; til venstre Moses med lovens tavler ved højre fod og oprakt venstre arm, til højre en tilsvarende skægget og drapereret mandsfigur med en slangeomvunden? stav, måske Aron eller Johannes Døberen.[184] Over søjlerne var en forkrøppet gesims, hvorpå hvilede to knælende engle i adorantstilling, vendt mod Guds øje, der som topstykke på prædikestolshimlen var omkranset af skyer og strålebundter.

Alterbordet var anbragt som en rektangulær blok mellem de komposite søjlers sokler, men dets udsmykning lader sig ikke direkte aflæse af Thurahs gengivelse. Over bordet var på et fremadsvungent murparti indsat et relief af Nadveren, udført af hofbilledhuggeren Le Clerc. Ornamenter indfattede relieffet i begge sider.

Prædikestolen med den tilhørende himmel var anbragt i det rektangulære felt mellem de koblede søjler. Både kurv og himmel var formet som fem sider af en ottekant. Over en underbaldakin med bladsmykkede volutter var kurvens sider dekoreret med fyldinger, hvorimellem konsoller. En kartouche var indsat i midten foran bogpulten og blev gentaget foran den kraftige vulst ved overgangen til underbaldakinen, samt foran hængeknoppen. Bogpulten var som armlænet betrukket med rødt fløjl og be-

sat med en guldtresse.[185] Adgangen til prædikestolen foregik gennem en retkantet dør i altervæggen, tilgængelig via en ligeløbstrappe fra et lille forrum, der lå foran det største af præsteværelserne mod vest.

Lydhimlen var forneden kantet med en bort af udskårne, tungede lapper og øverst smykket af en kronelignende opsats med volutter. Under himlen udførte Le Clerc en glorie med Helligåndsduen.

Om *orgelfacaden* jfr. s. 161.

Materialerne til den sammensatte opbygning bestod i lighed med galleriet både af sten og træ. Fodstykket under altret var udført af norsk marmor, ligesom søjlepostamenterne, der dog havde fyldinger af en anden marmorsort. Marmorbeklædt var også altrets bagvæg og selve alterbordet, som fremstod i en sort farve.[150] Nadverrelieffet over alterbordet var af hvid italiensk marmor. Også de fire fritstående søjler, der flankerede alter og prædikestol, var tænkt udført i hvid marmor ifølge Eigtveds første projekt, men efter kommissionens forslag ændret til »en anden sort marmor, hvilket bekvemt kan ske, da altret er et separat værk«.[87] Da den fornødne norske marmor imidlertid ikke lod sig fremskaffe inden for den afsatte tidsfrist, foreslog Eigtved dem udført i træ.[93] Herved blev det, selv om kongen betingede sig, at de sidenhen skulle erstattes af marmor.[186] Dette synes dog ikke at være sket. På samme måde blev de to stående figurer, der også oprindelig var planlagt udført af marmor, i sidste instans skåret af træ.[187]

Træ var det dominerende materiale til opbygningens øvrige dele, heraf fyrretræ til de større led og lindetræ til finere detaljer som billedhuggerarbejder og kapitæler.[188] Ved stafferingen forgyldtes alle fremtrædende led, som søjler, pilastre, de stående figurer, den store gesims med de knælende figurer, samt alt andet billedhuggerarbejde på alter og prædikestol. Også orglets brystværn og orgelfacaden. Som en kontrast hvidmarmoreredes de store fyldinger på siden af altret, prædikestolen og frisen på den store gesims, mens søjlernes og pilastrenes kannelurer grundedes med hvid oliefarve.[189]

Tanken om at lade slotskirken udstyre med et prædikestolsalter, hvorover orglet var placeret, hidrørte efter alt at dømme fra Christian VI selv.[51] Formentlig var det allerede planlagt at forsyne den projekterede slotskirke i hovedslottet med en sådan opbygning (se s. 106), og ideen fremføres under alle omstændigheder i forbindelse med *projekt 3*.[190] Eigtveds første udkast fra februar 1740 har antagelig også omfattet et forslag til udformningen af de tre liturgiske hovedstykker. I al fald var der i det omarbejdede projekt fra april 1740 både planer og opstalt af alter, prædikestol og orgel, hvor hovedtrækkene i den opbygning, der skulle blive den endelige, sandsynligvis har været fastlagt.[90] Dog foretages inden for de næste år en række ændringer og suppleringer, således som det formentlig har været opsummeret i de omarbejdede tegninger marts 1742[108]

Det væsentligste stenhugger- og snedkerarbejde blev udført allerede 1740.[191] Af billedhuggerarbejderne manglede dog endnu de større figurative dele, de stående og knælende figurer, samt relieffet over alterbordet.[192] Mens de førstnævnte var planlagt allerede 1740, synes de knælende figurer og nadverrelieffet først at være kommet til i forbindelse med planændringen 1742. Det konkave murfremspring, hvorpå nadverrelieffet blev anbragt, ses således først hos Thurah 1746 (fig. 59, 86), men ikke på planerne fra 1740-41 (fig. 78).

For at bedre akustikken ønskede kongen 1741, at der foruden »der jetzo stehenden Canzel annoch eine Neben-Canzel (...) gesetzet (wird)«.[104] Interimsprædikestolen skulle anbringes midt i kirken, men den nøjagtige plads er ikke helt klar. Herfra synes den imidlertid flyttet til højre side af koret »gerade vor die kleine Gang«, formentlig foran udgangen til det lille trapperum mod Gammel Strand (fig. 86).[193] Da dekorationsarbejderne i kirken intensiveredes 1742, overførtes prædikestolen sammen med alterbordet til interimskirken i riddersalen.

Eigtveds reviderede projekt fra marts 1742 har som antydet, tilsyneladende også omfattet en delvis ombygning af altrets bagvæg. Samti-

Fig. 97. Alterkalk og disk 1742 af Ole Flores Wilcken. Skænket af Christian VI (s. 151 f.). Rosenborg. — *Chalice and paten by Ole Flores Wilcken. 1742. Presented by Christian VI.*

dig blev alterpodiet først på dette tidspunkt belagt med marmorfliser og alterbordet beklædt med marmor.[194] Endvidere opsattes en alterskranke og et korgitter. Også prædikestolshimlen synes omarbejdet og udstyret med »en krone« af ornamenter.[109] Le Clercs billedhuggerarbejder føjedes til det allerede udførte i løbet af de næste par år, idet der først afregnedes endelig for Nadverrelieffet 1745.[115] Stafferingen af hele værket skete inden udgangen af 1742.

†*Alterklæder.* Som alterdug genanvendtes det gamle fløjlsaltertæppe fra kirken på Københavns slot (fig. 16), idet dog galionerne blev afskåret og nyt, rødt kattunlærred påsyet.[195]

1742 synes det ændret på ny og forstørret, vel i forbindelse med alterbordets forandring.[195] 1745-47 nævnes det gamle alterklæde som afgået, og inventarregnskaberne er herefter tavse med hensyn til altrets beklædning.

Altersølv. Den gamle beholdning af altersølv fra Frederik IVs kirke var 1740-41 indført i Sølvkammerets inventarium. 1742 tilføjedes det kostbare sæt, bestående af alterkalk, disk, oblatæske og vinkande, alt skænket til den ny slotskirke af Christian VI.[196] De følgende års indførsler i Sølvkammerets registre under kirkesager synes dog ikke med sikkerhed at kunne henregnes til slotskirkens beholdning og er derfor ikke medtaget i det følgende.[197]

Fig. 98-99. Altersølv 1742, af Ole Flores Wilcken, jfr. fig. 97. Skænket af Christian VI (s. 151 f.). 98. Oblatæske. 99. Alterkande. Rosenborg. LL fot. 1980. — *Altar silver by Ole Flores Wilcken. 1742. Presented by Christian VI. 98. Wafer-box. 99. Wine jug.*

**Alterkalk* (fig. 97), 1742, 27 cm høj, med sekstunget fod. På foden er indgraveret: »A° 1742«. Mellem indknebne skaftled er en seksdelt knop med midtprofil og graverede rocailler. Glat bæger med rigsvåben graveret på den ene side, det kronede kongelige monogram på den anden. Under bunden fire stempler: mestermærke (Bøje 349) for Ole Flores Wilcken, Københavnsmærke 1742, guardeinmærke for Peter Nicolai von Haven og månedsmærke tyren. Under standkant graveret vægtangivelse: »W 4 mk 8 1. 3 qt.«

Kalken har ligesom den tilhørende alterkande paralleller blandt Ole Flores Wilckens egne værker, således i Frue kirke (1736, DK. Kbh. By, 1, s. 138) og Vallø slotskirke (1742, DK. Præstø, s. 319). En nært beslægtet kalk findes desuden i kirken i De gamles by (1742, vistnok tidligere Almindelig hospital). Alterkalken blev sammen med de andre dele af sættet 1835 overført til Rosenborg (inv.nr. 12-323, 12-321, 12-320 og 12-325).

**Disk* (fig. 97), 1742, 20,5 cm i tvm. Glat med graveret rigsvåben som kalkens og cirkelkors på fane. Under bunden to mestermærker for Ole Flores Wilcken (Bøje 349), samt vægtangivelse: »W 1 mk 8 1 1 qt.«

**Oblatæske* (fig. 98), 1742, 7 cm høj, 11 cm i tvm., cylinderformet. På det flade låg graveret rigsvåben. Under bunden fire stempler som kalk, samt årstallet 1742 og vægtangivelse: »1 mk 9 lod ½ qt«.

**Alterkande* (fig. 99), 1742, 33,5 cm høj. Pæreformet korpus med graveret rigsvåben og kongeligt monogram som kalk. På fod ligeledes graveret: »A° 1742«. Under bunden fire stempler: mestermærke (O) FW (jfr. Bøje, s. 65f.) for Ole Flores Wilcken, Københavnsmærke 1742, guardeinmærke for Peter Nicolai von Haven og månedsmærke fiskene.

Altersølvet fra Christian VI opbevaredes i en sort læderbetrukket †kasse med et †*fad* og et sølvmorstæppe med guldfrynser (jfr. s. 36). Det ældre altertøj fra den gamle slotskirke opbevaredes i en sort klædesbetrukket kiste, forsynet med jernbeslag. 1809 bestemtes det, at altersættet fra 1742 alene skulle anvendes til

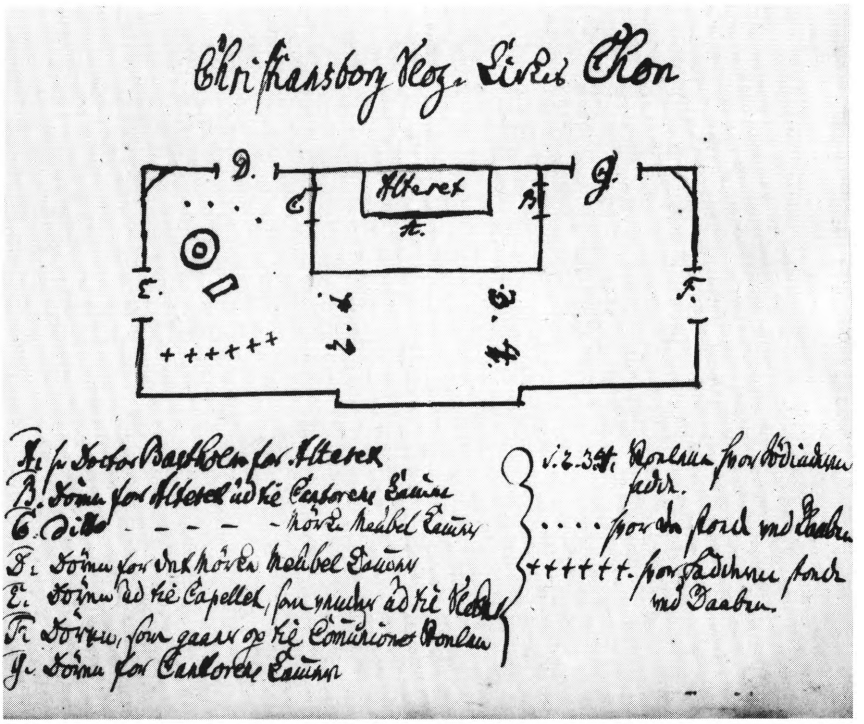

Fig. 100. Indretning af slotskirkens kor i forbindelse med dåb af en jødinde og hendes tre døtre 1779 (s. 153). RA. — *Plan of the arrangement in the Chancel of the Castle Chapel for baptism of a Jewess and her three daughters in 1779.*

kongelig kommunion, mens det øvrige var til offentlig brug.[197]

†Alterskranke. 1743, udført af hofsmedene Johann Gottlieb Schwartz og Joseph Johann Mentzel. Skranken, hvis retkantede form med »Sprengwerck« (sprinkelværk) er antydet af Thurah (fig. 96), var af jern og prydet med otte messingknopper af gørtler Paul Hinrich Röschke.[198] Forgyldt af malermester Milan.[158]

Ved *†knæfaldet* genanvendtes rødt stof til betræk fra det gamle slot.[199] 1769 er nævnt en lang lærredsbetrukken skammel til de kongelige altergæster, samt to mindre skamler. Foran altret lå et karmoisinrødet fløjlstæppe med guldtresse og -frynser, »hvorpå de kongelige kunne knæle«.[200]

†Døbefont. Før slotskirkens indretning havde Christian VI på en forespørgsel fra Eigtved fastslået, at en døbefont ikke var fornøden i kirken.[86] Ved de kongelige børns dåb anvendtes som nævnt s. 41 et særligt dåbskar med tilbehør, opbevaret på Rosenborg. Imidlertid vedtog man december 1740 at genanvende den gamle døbefont til dåb af ikke-kongelige og opstille denne uden for kordøren.[201] Fontens placering i koret til venstre for altret er registreret i forbindelse med en række af de dåbshandlinger for jøder og mohrer, som fandt sted i slotskirken under de kongelige herskabers bevågenhed (fig. 100).[202] Fonten betegnes 1794 som udgået.[203] Formentlig har den været bytte for slotsbranden. Som *dåbsfad* har sandsynligvis været anvendt Christian V.s sølvdåbsfad fra 1698, der opbevaredes blandt kirkens altersølv (s. 40). Endvidere en *dåbskande* af kobber fra 1712 (s. 41).

†Korgitter, 1742, af smedejern, udført af Schwartz og Mentzel.[109] At dømme efter Thurah (fig. 96) udformet som en række paneler med rigt udarbejdet netværk af bånd og rosetter, opsat inden for et rammeværk. Forgyldt.[158]

†Stole. Slotskirkens indretning med stolestader og lukkede stole på gulvet, samt loger i to etager på det omløbende galleri, skulle tilgodese hensynet til en talstærk menighed, der samtidig var placeret efter en fastlagt social rangfølge (fig. 101-02).[105] De fornemste pladser var på gulvet og mezzaningalleriet nærmest altret, hvortil kom de særligt udmærkede loger i øst under kongestolen.

Østvæggens pulpitur var fra første færd opført i tre stokværk med lukket facade mod hovedrummet. Øverst i kongeetagen var kongestolen i det halvcirkulære fremspring, flankeret af kronprinsens stol i nord og de to prinsessers i syd. Herunder var i mezzaninen den fyrstelige stol, anbragt i midten, med dronningens hofdamer nord herfor og prinsessernes i syd. Nederst var i midten en loge til damer af staden, mens de to sidestole benyttedes af dronningens og prinsessernes kammerjomfruer.

Slotskirkens stole blev ligesom pulpituret udført af snedkermestrene Johan von Holten og Johan Petersen, mens billedhuggerarbejderne skyldtes Le Clerc.[204]

Møbleringen af kirken, som den kendes fra Thurahs gengivelser 1746 (fig. 82, 85-86), var resultatet af en række ændringer, enkelte af gennemgribende karakter. Uden tvivl har man først efter kirkens indvielse november 1740 kunnet danne sig et realistisk skøn vedrørende behovet for siddepladser, deres antal og placering. Flere forandringer måtte til, før resultatet var tilfredsstillende. På gulvet havde man oprindelig planlagt faste stolestader under galleriet, hvilket ændredes til flytbare stole, kombineret med bænke i midtskibet, der kunne fjernes ved særlige lejligheder, f.eks. ved opstillingen af et castrum doloris.[93] 1741 blev det atter forandret til en kombination af stolestader og lukkede stole under galleriet, samt stolestader i midtskibet.[104] I forbindelse med opsætningen af galleriets vinduer drejedes stolestaderne under galleriet 90°, således at de fik front mod midtskibet og samtidig suppleredes pladserne med små klapsæder, indskudt mellem galleriets underste støtter. Mest radikal var dog indretningen af det ekstra pulpitur i mezzaninetagens langsider, hvor stolestader og lukkede stole anbragtes til gehejmekonseillet og andre standspersoner.

Stolestader. I midterrummet var stolestader i fire blokke, adskilt af en gang i kirkens længdeakse og en tværgående ud for kirkebygningens midterste vinduesfag, muligvis som en reminiscens af den tidligere plan med døre mod nord og syd på dette sted (jfr. s. 129). Hertil kom stolestader under galleriet, opstillet i fire grupper på hver side. Desuden pladser foran gallerivæggen med fire mindre afdelinger underdelt af en skillevæg og opsat i hver side mellem galleriets søjlepostamenter (fig. 86-87).

Stolestaderne havde ifølge regnskaberne fyldings- og ornamentprydede gavle, men den præcise udformning kendes kun for de små stolestader mod midtskibet, hvis gavle havde et muslingeskalsprydet topstykke, indrammet af en kartouche. Alle stole var hvidmalede med forgyldte lister og udskæringer.[158]

Skriftestole. 1742 opstilledes to lukkede stole, beregnet til de kongelige herskabers skriftemål.[205] Placeringen var »bey dem Altar«, hvilket i princippet kan betyde i selve koret, ved altervæggen. Det kan også – måske mere sandsynligt – hentyde til en anbringelse i et af de sekundære rum ved altret (jfr. s. 158).

Stolene var indrettet som lukkede kasser med panelbeklædte sider, vinduer og indlagte døre, men skulle dog kunne skilles ad uden at blive beskadiget. Indvendig var fire skamler, stafferet zinnoberrøde, samt bænke og bogpulte betrukket med gammelt, rødt fløjl. For vinduerne var hvide taftgardiner, mens gulvet var belagt med rødt lak. Både ind- og udvendig var skriftestolene stafferet med perlefarve.

Lukkede herskabsstole. I forbindelse med kirkens delvise ommøblering 1741 blev efter kongens ønske indrettet to lukkede stole til »Adelijcke« både på gulvet og galleriet.[206] Stolene på gulvet havde ligesom skriftestolene panelbeklædte sider og vinduer, dels på den ene side mod kirken, dels på endevæggen foran »gangen«. Den nøjagtige placering kendes ikke, men antagelig har de været opstillet under galleriet, måske i fagene nærmest koret eller ud for kongestolsvæggen i øst. Møbleringen kendes heller ikke. De to lukkede stole på galleriet var udført ligesom de førstnævnte, dog kun med ét fag vinduer i hver. Formentlig har de været anbragt på kongeetagens galleri (mezzaninetagens var endnu ikke udført 1741). 1742 blev alle stole nedtaget i forbindelse med interimskirkens indretning, og de synes ikke genopsat.[123]

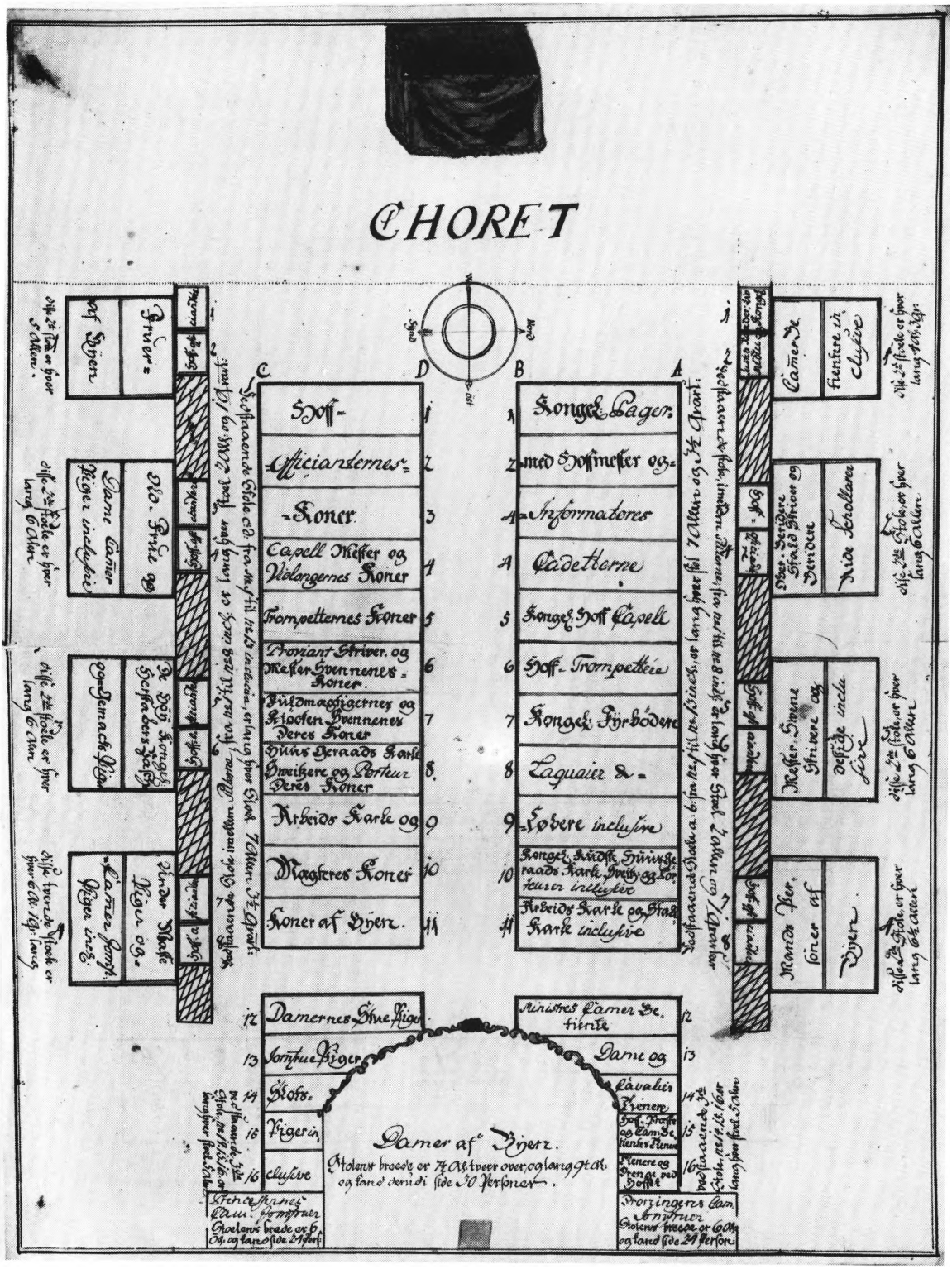

Fig. 101. Slotskirken. Stoleplan af dameetage o. 1742 (s. 153). Frederiksborgmuseet. — *Castle Chapel. Seating plan on the Ladies' Floor c. 1742.*

Kongestolen (fig. 85, 89). Kongestolen markerede udvendig sin eksistens gennem en særlig skulpturudsmykning, hvor to engle holdt kongens kronede monogram, mens den forkrøppede gesims på hver side bar musikalske trofæer, – harpe, lyre samt forskellige strengeinstrumenter. Alle billedhuggerarbejderne var forgyldt, bortset fra skjoldene, der var malet med rød bund.

Adgangen til stolen skete fra forbygningens korridor gennem en fløjdør, genanvendt fra det gamle Judicierhus. En tilsvarende, men af lidt ringere kvalitet åbnede ind til kronprinsens loge, mens de to prinsesser kom ind ad enkelte døre.[96]

Indvendig i stolen var på hver side af døren en flad niche, beregnet dels til en ovn, dels til et »appartement«, der dog først synes indrettet o. 1775.[207] Væggenes nedre del var panelbeklædt og hvidstafferet, mens det øvre dækkedes af gammelt rødt, blomstret fløjl. For at sikre den kuldskære konge mod træk var vinduerne foret med hvidt kastor boy (langluvet, uldent, løstvævet stof), papir klistredes ganske tæt på ruderne, og der suppleredes med hvidt flonel. Hertil kom gardiner af tykt, hvidt, genuesisk taft, der fik et ekstra lag for at beskytte mod støj.[208]

Møblementet bestod af to udskårne, forgyldte lænestole med karmoisinrødt fløjlsbetræk, påsat en »mådelig« bred guldgalon. Disse blev dog allerede 1745-47 erstattet af to tilsvarende højryggede stole, hentet fra Eremitagen, mens de forrige anbragtes i hovedslottet. 1764-67 flyttedes stolene til et paradeforgemak i kongens appartement, omend betrækket først 1771-75 nævntes som udgået i Møbelkammeret. [199] De sidste år af slotskirkens levetid er ikke registreret stole her.

Til møblementet hørte endvidere to små forgyldte konsolborde med marmorplader og en blå, hvid og forgyldt porcelænsovn, der dog 1763 erstattedes af en toetagers jernvindovn.[199] Foran denne blev 1777 opsat en »antique blik Kakkelovns Skierm med drevne Ornamenter og Zirather«, foroven prydet med en gipsvase, udført af billedhugger Jens Karlebye efter tegning af hofbygmester C. F. Harsdorff og med bemaling af historiemaleren Johan Edvard Mandelberg. En tilsvarende skærm, dog udført af træ, blev opsat foran det nyindrettede »appartement« i den anden side.[207]

Kronprinsens stol (fig. 85, 87, 89). Indvendig i kronprinsens stol var i væggen mod kongestolen to retkantede skabsnicher, flankerende en fladbuet ovnniche. Farveholdningen i interiøret var som kongestolen. Over mathvide paneler (jfr. fig. 87) var tapeter af gammelt rødt brokade fra det nedrevne slot.[199] Også kronprinsens stol havde oprindelig betræk af rødt brokade. Senere nævnes to højryggede stole med karmoisinrødt blomstret fløjl, genanvendt fra en himmel i prinsesse Sophie Hedvigs audiensgemak. Hertil kom to indlagte gueridoner og en lav, rød, hvid og forgyldt porcelænsovn, der inden for perioden 1776-80 erstattedes af en treetages vindovn fra et gemak i løngangen.[199]

Prinsesse Louise og Charlotte Amalies stol (fig. 85, 89). I syd modsat kronprinsens stol var de to prinsessers stol, midtdelt af en skillevæg, således at hver loge omfattede et vinduesfag. I prinsesse Louises afdeling nærmest kongestolen var som hos kronprinsen en ovnniche og to skabsnicher. Væggene her havde betræk af gammelt rødt damask over de mathvide paneler, mens nabostolen havde rødt brokade fra et gemak på Københavns slot. I begge afdelinger var to højryggede stole med rødt blomstret fløjlsbetræk og to indlagte gueridoner. Varmen kom fra en grøn, hvid og forgyldt porcelænsovn hos prinsesse Louise og en tilsvarende blå, hvid og forgyldt hos prinsesse Charlotte Amalie. Hos sidstnævnte opsattes i øvrigt et lydisolerende taftgardin ligesom kongestolens.

Prinsessen af Culmbachs og hertugen af Würtembergs stole. Blandt kongeetagens stole nævner inventarierne endnu to fyrstelige stole, beregnet til to af dronningens slægtninge, prinsessen af Culmbach (Christiane Sophie Charlotte af Brandenburg-Culmbach (1733-57)) og hertugen af Würtemberg (Carl Christian Erdmann af Würtemberg-Oels (1716-92)). Placeringen kendes dog ikke. Antagelig har de været på galleriets langside i umiddelbar nærhed af de

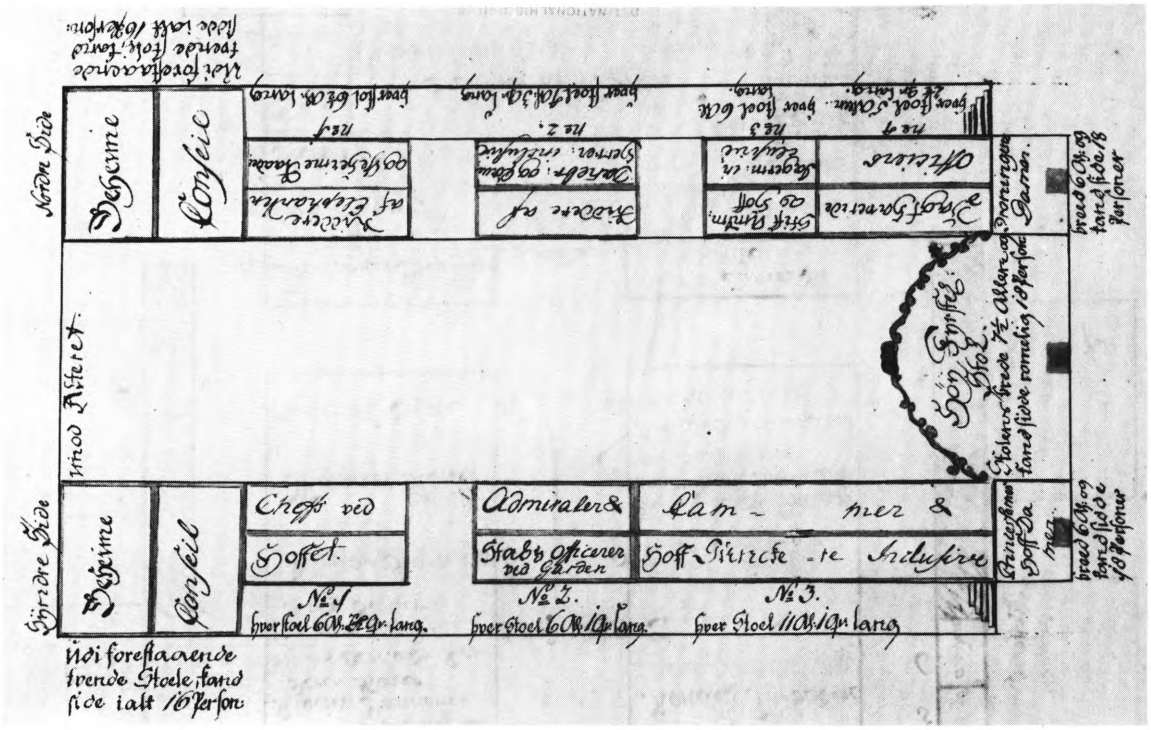

Fig. 102. Slotskirken. Stoleplan af mezzaninetage o. 1742 (s. 153). Frederiksborgmuseet. — *Castle Chapel. Seating plan on the Mezzanine c. 1742.*

kongelige stole. Begge rum var møbleret i blåt med hvidt eller gult tilbehør, således blåt, blomstret plysbetræk på de to højryggede stole i hver afdeling med henholdsvis hvide silkesnore hos prinsessen og gule hos hertugen. Endvidere hvide, respektive gule, snore på de blå, blomstrede plysgardiner foran dørene.[199] Foran vinduerne var hvide taftgardiner. Til møblementet i begge stole hørte også to indlagte gueridoner og en lille jernvindovn, der dog afgår 1764-67.

Den fyrstelige stol (fig. 82, 89). På mezzaninetagen umiddelbart under kongestolen var den såkaldte fyrstelige stol, der nåedes via en trappe fra forbygningens korridor. Væggene var beklædt med blåt damask over de hvide fyldingspaneler. I de tidligste inventarier nævnes en stol betrukket med blåt damask, der dog fra 1742-44 er erstattet af seks højryggede ordinære stole, alle med rødt fløjlsbetræk fra Sophie Hedvigs audienshimmel. En lille jernvindovn har været anbragt i en af de to nicher, der flankerede døren.

Hofdamernes stole (fig. 82, 89). Nord og syd for den fyrstelige stol var loger til dronningens og prinsessernes hofdamer. Paneler og døre var også her hvidmalede. Vægbetræk er ikke nævnt. Møblementet i begge stole bestod af i alt 12 højryggede ordinære gyldenlædersstole og to jernvindovne. 1745-47 føjedes yderligere fire højryggede stole til.

Stole på mezzaninetagens galleri (fig. 82 og 102). På galleriets langsider var fire lukkede stole samt et antal stolestader. Nærmest altret i vest var på hver side afskilret en loge til gehejmekonseillet, mens arealet øst herfor var optaget af otte stolestader, samlet i tre blokke.[209] Inventarierne nævner på mezzaninetagen 16 højryggede ordinære stole, vel til konseillets medlemmer; endvidere 11 bænkehynder og tre små puder omgjort fra det gamle slot, samt 14 mådeligt lange bænkehynder med rødt ordinært klæde. Hertil kom to vindovne, vel beregnet til gehejmekonseillets loger.[199]

Stol til damer af staden (fig. 86, 89). I nederste stokværk benyttedes midterstolen af damer af

staden. Adgangen skete direkte fra forbygningens korridor. Seks ordinære gyldenlædersstole og en vindovn møblerede logen. 1751-53 tilgik endnu seks stole magen til de forrige.

Kammerjomfruernes stole (fig. 85, 89). Nord og syd for den førnævnte stol sad dronningens og prinsessernes kammerjomfruer, der dog måtte igennem to små forrum for at nå stolene. Siddepladserne bestod af i alt ni ruslæderstole, der 1745-47 suppleres af endnu fem fra Møbelkammeret og 1748-50 yderligere tre.[199] To jernvindovne besørgede opvarmningen.

†Møbler i præsteværelser og sakristier. I regnskaber og inventarier anvendes i flæng betegnelser som sakristi, præsteværelse, kantorens værelse, »det mørke møbelkammer«, præstestol og skriftestol om de i alt otte mindre rum i kirkens vestende bag koret.[210] Identifikationen af de enkelte rum kompliceres yderligere ved, at betegnelsen præstestol og skriftestol både kan gælde selve rummet og det i rummet hensatte møbel, beregnet til skriftemål. Det lille kvadratiske rum i nord mod Gammel Strand (fig. 86) betegnes 1742 som den underste kommunionsstol, og muligvis har det tilsvarende rum mod syd haft samme funktion, ligesom de to rum umiddelbart ovenover i mezzaninetagen, der gentagne gange omtales som de øverste kommunionsstole.[211] I de to underste skriftestole har antagelig været opstillet de i regnskaberne omtalte møbler til skriftemål (s. 154).

I et eller flere af de øvrige rum var formentlig anbragt en række af de møbler, som var i kantorens forvaring, heriblandt skabe til altersølv og andre kirkesager, en lille dragkiste til salmenummertavlernes brikker og diverse borde eller pulte.[199]

†Pengeblokke. I lighed med praksis fra de ældre slotskirker indsamledes penge til Almindelig hospital, Børne- og Tugthuset, samt Søkvæsthuset. Hofsnedker Schäffer betaltes 1742 for tre ny fattigblokke, der fik beslag af Schwartz og Mentzel.[212] To pengekasser blev efter branden 1794 reddet til Rosenborg, sammen med en række andre inventargenstande fra kirken, men det er uvist om de er identiske med ovennævnte.

Pengebøsser 1) (fig. 103), 1748, af kobber. Bøssen har klokkeformet korpus, hvælvet hængslet låg med pengetragt, samt pånittet låsetøj og bærehank. På forsiden er med kursiv indgraveret: »Børnehuusets Tavle-Bösse ved Christiansborg Slots Kirke«, samt årstallet 1748, alt indfattet i en kartouche. Bøssen opbevares i dag i den nuværende slotskirke.

2) 1700'rnes anden halvdel(?), messing, svarende til 1), men af mere enkel udformning. I den nuværende slotskirke.

Inventarierne fra 1769 og 1784 nævner alene et lille beslået skrin til tavlepenge med tre hængelåse, samt et »lidet beslagen skrin« til at lægge de fattiges penge i.

En række af pengetavlerne fra den gamle beholdning genanvendtes i Christiansborg slotskirke, således en rødmalet kvæsthustavle, en gammeldags forgyldt indlagt tavle, samt to tavler, der 1731 betegnedes som nye. Desuden en rød fløjlsbroderet klingpung med sølvklokke og lakeret stang, endnu i brug 1769 og 1784.

†Orgel, bygget 1742 af Lambert Daniel Kastens, København.

Kort før approberingen af *projekt 3* leverede L. D. Kastens et overslag til orglet i to versioner, med henholdsvis 48 stemmer til en pris af 6.700 rdl. og 42 stemmer til 4.050 rdl.[68] Efter opfordring fra organist Breitendich indhentede man også et tilbud fra den berømte Zacharias Hildebrandt i Leipzig, Gottfried Silbermanns elev og medarbejder. Hildebrandts forslag, der menes at være udarbejdet i samarbejde med selveste Joh. Seb. Bach,[213] lød på et orgel med 47 stemmer til en stipuleret sum af 8.000 rdl., men omfattede i modsætning til Kastens' tilbud leveringen af hele orgelhuset, udsmykket med løvværk, skjolde og statuer og stafferet med guld og marmormaling.[68] Begge Kastens' forslag opererede med den klassiske værkopbygning, hovedværk, rygpositiv, brystværk og pedal, hvilket også måtte forekomme hensigtsmæssigt under de givne pladsforhold. Hildebrandt foreslog en mere moderne opbygning i ét orgelhus, rummende hovedværk, overværk, brystværk og pedal. Breitendich gik varmt ind for Hildebrandts forslag, som han foretrak for

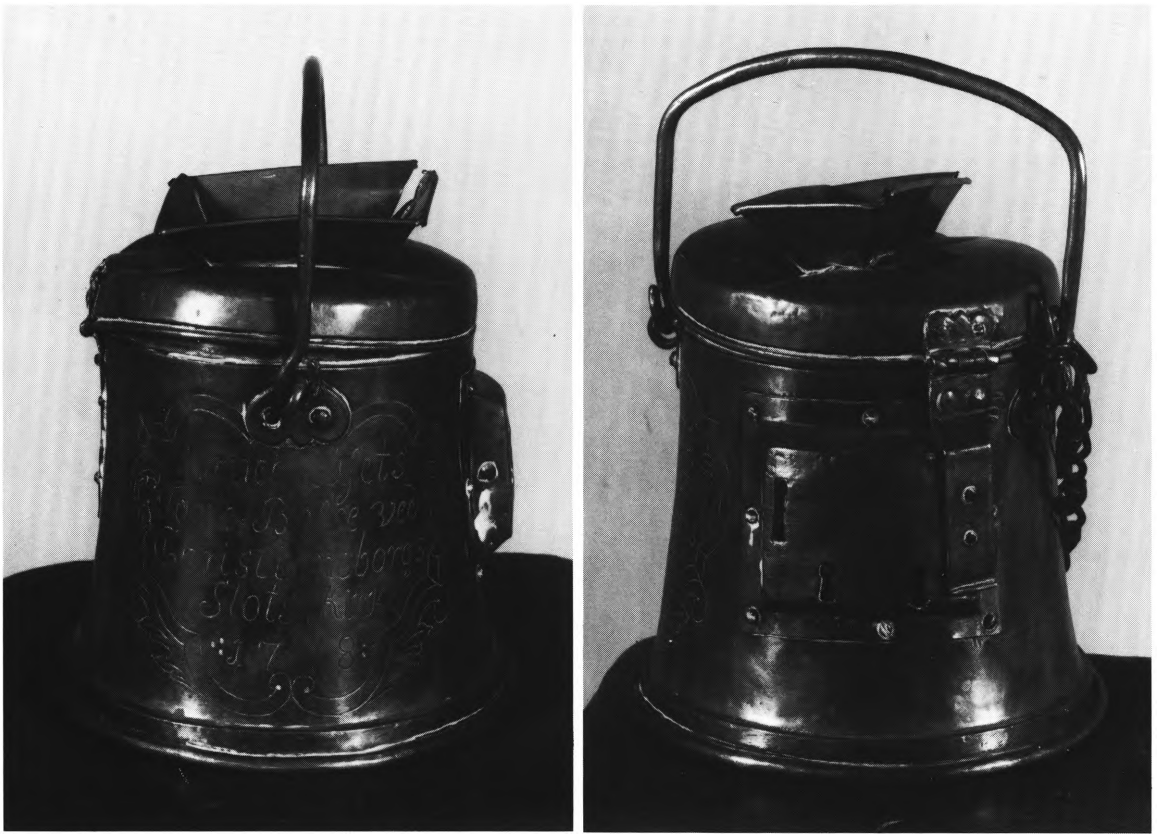

Fig. 103a-b. Børnehusets pengebøsse 1748. a. Forside med navn og årstal, b. Bagside (s. 158). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *The Orphanage's collecting-hox 1748. a. front with name and date, b. back. Christiansborg's Chapel.*

Kastens' med dets mange blyholdige piber og med den efter hans smag noget platte fremtoning, der var uniform med alle andre Kastens-orgler og formentlig har lignet facaden i Holmens kirke (Kastens 1740). Slotsbygningskommissionen skønnede imidlertid, at Hildebrandts facadeforslag var alt for overlæsset og valgte i stedet at lade Kastens udføre arbejdet, hvorved pengene også ville blive i landet.[69] Kontrakten approberedes 22. april 1739. Af de to alternativer havde man valgt den reducerede udgave med 42 stemmer, idet dog rygpositivet, muligvis under inspiration af Hildebrandts forslag, blev forandret til et overværk. Prisen blev presset ned til 3.300 rdl.[68] Kontrakten omfattede ikke selve koret (dvs. pulpituret), hvorpå orglet skulle hvile, brystværnet samt tømrer- og billedhuggerarbejdet, som kongen skulle lade forfærdige. Da *projekt 4* var godkendt, henstillede kommissionen 23. juni til Häusser, at en ny kontrakt skulle opsættes;[71] ifølge Kastens var det dog tilstrækkeligt at ændre enkelte detaljer, som var udarbejdet i en ny tegning.[214] Kastens havde oprindelig i sin kontrakt forpligtet sig til færdiggørelse af orglet i løbet af 1¾ år, men de stadige ændringer af interiøret forhalede arbejdet, der først den 31. august 1743 kunne synes af fire københavnske organister med Breitendich i spidsen.[215] En stor del af orglet havde allerede stået færdigt på værkstedet først på året 1740, men orgelbyggeren havde dengang ikke modtaget de endelige mål, så han kunne bygge orgelhuset.[216] På dette tidspunkt var Le Clercs projekter forkastet og først april 1740 forelå Eigtveds forslag i en mere gennemarbejdet version, der kunne danne grundlag for en tilpasning af orglets ydre form. Tegningerne i Thurahs Danske Vitruvius viser,

at orgelhusets rumindhold blev reduceret til ca. halvdelen af det tidligere stipulerede, så det har formentlig været nødvendigt at flytte bælgeværket til underetagen (bag opgangen til prædikestolen) for at få plads til piberne.[217] Ved juletid 1740 var arbejdet så vidt fremskredent, at der kunne spilles på orglet med flere stemmer,[100] men den endelige færdiggørelse trak ud. Ifølge Kastens' opfattelse havde arbejdet været færdigt før 28. febr. 1742, men ved en synsforretning havde de sagkyndige påvist forskellige mangler, der synes udbedret i løbet af året.[218] 9. juni bevilgedes hovedparten af den fjerde og sidste termin (omend den først kom til udbetaling 21. dec.),[219] og resten faldt 20. sept. 1743 efter den endelige afsyning. Af senere indkomne regninger fremgår det imidlertid, at der yderligere var suppleret med snedker- og tømrerarbejde, at der var foretaget en bekostelig rensning af orglet for støv og kalk efter kirkens færdiggørelse året før, og at et par stemmer var indsat udover kontrakten.[220]

Kastens' dispositionsforslag 1738 og Speers optegnelse 1787, der muligvis viser den disposition, Kastens-orglet i virkeligheden fik, adskiller sig fra hinanden på væsentlige punkter:

L. *D. Kastens' kontrakt 1739:*[68] (42 stemmer)

Manual:	***Ober-Positif:***
Principal 16 fuss	Octave 8 fuss
Quintadena 16 fuss	Gedact 8 fuss
Weit-Pfeiffe 8 fuss	Salecinal 4 fuss
Octave 4 fuss[221]	Octave 4 fuss
Spitz-Floete 4 fuss	Octave 2 fuss
Nassat 3 fuss	Gemshorn 2 fuss
Rausch-Pfeiffe 2 fach	Sesquialtera 2 fach
Octave 2 fuss	Scharff 4 fach
Mixtur 4 5 a 6 fach	Tromet 8 fuss
Cimbel 3 fach	
Dulcian 16 fuss	
Vox humana 8 fuss	

Brust:	***Pedal:***
Principal 8 fuss	Principal 16 fuss
Block-Floite 8 fuss	Subbass 16 fuss
Floite 4 fuss	Rohrquint 12 fuss
Octave 2 fuss	Octave 8 fuss
Sedecima 1 fuss	Octave 4 fuss
Waldt-Floite 2 fuss	Rausch-Pfeiffe 2 fach
Sief-Floite 1½ fuss	Nachthorn2 fuss
Scharff 3 fach	Mixtur 6 fach
Krumhorn 8 fuss	Posaune 16 fuss
	Tromet 8 fuss
	Tromet 4 fuss
	Cornet 2 fuss

Tremulant. Cymbelstjerne. 2 manualkopier. 4 spærreventiler. 6 bælge, 5 vindlader. Manualomfang: C-c''' = 49 toner. Pedalomfang: C-d' = 27 toner.

Prospektpiber fra Principal 16 fuss i Manual, Principal 8 fuss i Brust og Principal 16 fuss i Pedal.

Chr. F. Speers optegnelse 1787:[222] (44 stemmer)

Hovedværk:	***Rygpositiv:***
Principal 16'	Weite Pfeife 8'
Quintatön 16'	Salicional 8'
Gedackt 8'	Octave 4'
Octave 8'	Flöte 4'
Octave 4'	Octave 2'
Spitzflöte 4'	Gemshorn 2'
Quinte 3'	Decima 1'
Rauschpfeiffe 2f	Sesquialter 2 f
Cimbel 3 f	Scharff 4 f
Mixtur 6 f	Vox humana 8'[223]
Dolcian 16'	
Trompete 8'	

Brystværk:	***Pedal:***
Principal 8'	Principal 16'
Blockflöte 8'[224]	Subbas 16'
Salicional 4'	Rohrquint 12'
Flöte douce 4'	Octave 8'
Octave 4'[225]	Octave 4'
Octave 2'	Nachthorn 2'
Sifflöte 1½'	Rauschpfeiffe 2 f
Decima 1'	Mixtur 6 f
Scharff 3 f	Posaune 16'
Dolcian 8'	Trompete 8'
	Trompete 4'
	Cornet 2'

Cymbelstjerne. Tremulant. 2 kopier. Spærreventiler. 6 bælge, 6 vindlader. Manualomfang: 49 toner. Pibeantal: 2768, alle af tin eller tin/bly-legering.

Klingende prospektpiber fra hovedværkets og pedalets 16'-principaler samt nogle blindpiber.[226]

I modstrid med almindelig praksis anvender Speer her betegnelsen rygpositiv om et manualværk, der er anbragt i samme hus som de øvrige værker. Orgelhistorikeren Niels Friis har antaget, at orglet virkelig havde det af Speer omtalte rygpositiv, og at Thurahs tegninger viser et ældre, ikke realiseret facadeudkast,[227] men tegningerne svarer nøje til beskri-

velserne af det udførte billedhuggerarbejde[192] og må anses for fuldt pålidelige. Når Speer omtaler et rygpositiv, skyldes det snarere, at Kastens på spillebordets navneskilte kan have bibeholdt denne værkbetegnelse, selv om værket ved den endelige udformning fik en anden placering end forudsat i Kastens' eget facadeforslag. Et tilsvarende forhold kan have gjort sig gældende for brystværkets vedkommende.[228]

1766 var orglet genstand for en større reparation i forbindelse med Frederik V.s castrum doloris, hvor en tømrersvend havde tabt en hammer ned i værket og sidenhen anrettet stor ødelæggelse ved at kravle ind efter den.[229] I 789 udførtes på ny en istandsættelse under hofsnedker og orgelbygger Speer.[230] Orglet gik tabt ved slottets brand 1794.

†Orgelfacade (fig. 96), 1740-42, af Eigtved med billedhuggerarbejder af Le Clerc. Ifølge kontrakten af april 1739 skulle orglet oprindelig udføres efter Kastens' egen tegning, idet billedhuggerarbejderne dog forfærdigedes særskilt for kongens egen regning.[68] Tegningen, der af organist Breitendich skånselsløst var blevet karakteriseret som »gahr zu platt, mit allen deren Orgeln so er hier erbaut, uniform«, videresendtes til billedhugger Le Clerc.[69] Da *projekt 3* blev forkastet, leverede Kastens en ny tegning, der ikke ændrede på orglets dimensioner, men var udført med »mehr Kunst«.[217]

Efter arkitektskiftet 1740 udførte Eigtved selv en tegning af orgelfacaden, der nu skulle harmonere med det omarbejdede interiør.[231] At dømme efter Thurahs plan (fig. 85) har pibeopstillingen antagelig været udformet med et fremadsvungent midtparti, flankeret af smallere konkave sidefelter og afsluttet yderst i hver side af lige partier. Alle piber var indfattet af rocailleornamentik. Over de tre midterste fag var figurudsmykninger, et »musikalsk trofæ« over midttårnet og musicerende engle på de to sidetårne, til højre med et strygeinstrument, til venstre med et blæseinstrument. I de to paneler, der flankerede midttårnet var yderligere musikinstrumenter i guirlander.

Facaden repræsenterede en forenkling i forhold til barokkens værkopdelte prospekter og brød på afgørende måde med den tradition, Kastens og hans læremester Arp Schnitger selv stod for. I stedet for at afspejle instrumentets værkopbygning fungerede facaden i første række som en kulisse, der var tilpasset den arkitektoniske helhed.[232] En senere parallel til slotskirkens orgelfacade ses i Christianskirken, hvor orglet også indgår i alteropbygningen (DK. Kbh.By, 4, s. 183 f). Det var bygget 1759 af Kastens' elev H. J. Müller, og det kan ikke udelukkes, at facaden var tegnet af Eigtved.

†Salmenummertavler, 1741-42, af Schäffer, Holten og Petersen med ornamentik af Le Clerc. Træ med hvid staffering og forgyldning af billedhuggerarbejderne. Af i alt seks tavler blev fire opsat i kirkens underetage, mens to anbragtes i mezzaninetagen. Til salmenumrene fandtes en lille dragkiste, udført af Schäffer.

Om kirkens *†belysning* giver kilderne kun summariske oplysninger. 1740 gives tilladelse til indkøb af lysearme til de »indelukte« stole, samt 12 lysestager.[201] 1741 leveredes i alt syv lysearme til prædikestol og orgel; hertil kom 1743 endnu en stor messinglysearm på 106 pund til prædikestolen, leveret af gørtler Röschke. 1743 betaltes for yderligere 20 messinglyseplader, samt to blik ditto til stolene på gulvet.[233] Inventarierne fra 1769 og 1784 opregner dog i alt 40 bliklyseplader til stolene.[199] Ved særlige lejligheder har kirkens belysning sikkert været ekstra omfattende. F.eks. strålede kirken af lys ved Christian VII.s bryllup 1766, hvor ikke mindre end 40 lysekroner, hver med seks arme, var opsat både i kongeetagen og nede i kirken. På galleriets søjler var yderligere påskruet talrige store hvide lys »i Slangegang«. [234]

NOTER

Mål angives i *alen* (= 0,627 m), når dimensionerne er opgivet i de skrevne kilder, mens der benyttes *metermål,* når den omtalte bygning eller genstand er bevaret eller alene kendes fra tegninger.

[1] Andreas Hojer: König Friedrich des Vierten glorwürdigstes Leben, II, Tønder 1829, s. 189, understreger, at navnlig fundamenterne under den nyanlagte slotskirke var i en elendig stand og kun kunne have holdt i få år.

[2] Lauritz de Thurah: Hafnia Hodierna, 1740, s. 42.

[3] Niels G. Bartholdy i Christiansborg slot, I, s. 322f.

[4] Jfr. Kongehusets arkiv, Christian VI.s udkast til breve, brev af 18. sept. 1736 til grev Schulin.

[5] Jfr. Christian Elling: Christiansborg-Interiører, 1944, s. 9 f.

[6] Om kommissionen, jfr. note 5, s. 15f.

[7] Jfr. Ptk. 127, 1741, 1966 vedrørende afskedigelsen og meddelelsen om fordelingen af Häussers arbejde, oprindelig mellem begge hofbygmestre, men kort efter dog ændret til alene at gælde Eigtved, jfr. Ptk. 127, 1742, 1985.

[8] Beliggenhedsplanen findes i Dronningens Håndbibliotek, opstalten i KglBibl., Frederik V.s Atlas, bd. 36, pl. 51. Jfr. Christian Elling: E. D. Häussers Christiansborg og Wiener Barokken, i ÅrbOldk-Hist. 1941, s. 1-21 f. og Lund, s. 182f.

[9] Jfr. s. 56.

[10] Fra aug. 1731 begynder kongens omfattende opkøb af de private ejendomme i Strand kvarter, jfr. H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, II, s. 74-80. En enkelt, matr. 104 B, var dog blevet tilskødet Frederik IV så tidligt som 4. juli 1730, et varsel om, at de store planer for residensslottet allerede overvejedes inden kongens død eller måske blot motiveret af en eventuel udvidelse af den tilstødende stald for livgarden?

[11] At tegningerne var approberet samme dag, som Häusser attesterede kopierne, fremgår af murerоverslaget 8. aug. 1733, jfr. Ptk. 132, 1733, 13.

[12] Beliggenhedsplanen findes i Sanderumgårds Godsarkiv, de øvrige tegninger i Dronningens Håndbibliotek. Planen er publiceret af H. P. Rohde i Berlingske Weekendavis 3. dec. 1971, mens de øvrige er udførligt behandlet af Hans Reuther: Ein Entwurf des fränkisch-österreichischen Barocks für Schloss Christiansborg in Kopenhagen, i Berliner Museen, N.F. XXI,2,1971, s. 80-88. Desuden Lund, s. 196f.

[13] Elling: Häussers Christiansborg, s. 5f, Lund, s. 184f.

[14] Elling: Häussers Christiansborg, s. 5f. tolker snarere forskellene som udtryk for en kunstnerisk udvikling hos Häusser.

[15] Lund, s. 196.

[16] Jfr. E. J. Jessen-Schardebøll: Beschreibung des von (...) Christian VI. erbaute neuen Königlichen Residens Schlosses Copenhagen, KglBibl, Ny kgl. Saml., 394b,2°. Det andet afsnit i denne beretning skulle efter en omtale af den kongelige beslutning om nedrivning af det gamle og opbygningen af det nye slot, behandle »von welchen Orten und Baumeistern die Risse zum neuen Schloss eingezogen worden«. Forfatteren, der senere blev generalkirkeinspektør, har tydeligvis lagt stor vægt på at indhente så nøjagtige oplysninger som muligt. 28. dec. 1740 forfattede han således, mens han endnu var sekretær i Danske Kancelli, en forespørgsel til J. L. von Holstein om tilladelse til at få adgang til de nødvendige kilder i Kancelliets, Rentekammerets og Partikulærkammerets arkiver. Desuden ønskede han direkte oplysninger fra de implicerede bygmestre, samt viden om, »von welchen frembden und einheimischen Baumeistern Risse zum Neuen Königliche Residentz Schlosse eingezogen worden«, jfr. Nachrichten welche zu einer pragmatischen Beschreibung des Neuen Königlichen Residentz Schloss Baues nöthig seyn dürften, KglBibl., Ledreborg, 197, fol. Beklageligvis afviste Christian VI dette ellers så fortræffelige initiativ af frygt for, at man gennem indsigten i Partikulærkammerets regnskaber skulle erfare, hvor meget slottet havde kostet ham »welches wir nicht gerne sehen, das es jedermann erfähret«, jfr. kongens brev til J. L. Holstein, 3. jan. 1741, udg. Holger Rørdam i Historiske Samlinger og Studier, III, 1897, s. 60.

[17] Jfr. Jens Møller i Mnemosyne, III, 1832, s. 109. Kongen vides dog i efteråret 1731 at have søgt i udlandet efter en arkitekt, jfr. Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966, s. 65 og samme: Arkitekten Nicolai Eigtved, 1971, s. 58.

[18] Jfr. Reuther, note 13 og Lund, s. 196, der særlig fremhæver forbindelsen til frankisk barokarkitektur og kredsen omkring Balthasar Neumann, mens tilknytningen til Wienerbarokken er betonet af Elling: Häussers Christiansborg, s. 9f.

[19] Jfr. Rohde, note 12.

[20] Om bygningshistorien, jfr. Ptk. 125, Frølunds journaler 1731-37, Carl Bruun: Kjøbenhavn, II, 1890, s. 668f. og Lund, s. 216f.

[21] Kontrakter med kobbertækker Paul Badstüber af 24. maj 1732, jfr. Ptk. 132. Desuden med stenhugger Cornelius Weiss af 28. juli 1733, jfr. Ptk. 132, 1733, og murermestrene Abraham Stoy og Rider Folmer af 7. okt. 1733, efter overslag af 3. aug., jfr. Ptk. 132, 1733, udgiftsordrer, 13. Murermestrene havde allerede 22. aug. 1732 indleveret et særskilt overslag om

bygningsmaterialer, jfr. ibidem. Kontrakten fra tømrermestrene Johan Boye Junge, Jacob Ivers og Frantz Joseph Zuber forelå først 28. marts 1735, efter overslag fra 28. okt. 1734, jfr. Ptk. 132, 1735, 137.

22 Ptk. 132, 1732, 380.

23 Ptk. 132, 1733, udgiftsordre litr. B.

24 Ptk. 132, 1735, 319, 321, 296.

25 Ptk. 123, 1734-38.

26 Lund, s. 234f. og Voss: Eigtved, s. 125f.

27 Eigtveds planer af hele slottet foreligger i to indbundne bøger, dateret henholdsvis 1738 og 1739, men omfatter også senere tilføjelser (Ptk. 141 og KglBibl., Ny kgl. Saml. 181,8°). Hertil kommer et fornemt udført sæt præsentationstegninger, oprindelig beregnet som gave til den preussiske konge og tegnet af Häusser og hans medarbejdere mellem 27. juni 1739 og marts 1740 (NM2), jfr. Voss: Eigtved, s. 127f. Tegningerne viser dog kun hovedslottet og ridebanen.

BYGNINGSHISTORIE S. 104-31

28 Ptk. 127, 1739, 363. Om slotskirkens bygningshistorie, jfr. Elling: Die Baugeschichte der Schlosskirche von Christiansborg, i Artes, VI, 1938, s. 91-137 (genoptrykt i en på enkelte punkter revideret udgave og uden noter som Christiansborg Slotskirke, i Paraden, I, 1958, s. 75-100). Desuden: Voss: Eigtved, s. 143f. og Lund, s. 292f.

29 Beliggenhedsplanen viser alene, at østfløjen ved placeringen af hovedindgangen og sin store bredde i forhold til de andre fløje var den vigtigste, men herudover røbes der intet om slottets indre. I den bevarede facadetegning, der at dømme efter den udarbejdede skulpturudsmykning viser hovedfacaden mod slotspladsen, er ikke medtaget noget slotstårn, hvilket tidligere var krævet som et uomgængeligt led i Lambert van Havens slotsprojekt (jfr. s. 53) og desuden skulle indgå som et betydningsfuldt element i det opførte Christiansborg. Muligheden foreligger da, at tårnet kunne være tænkt anbragt ved den modstående vestfløj og her havde markeret slotskirken, således som det var tilfældet i Lambert van Havens projekt. Men vor viden om dette første projekt er dog for spinkel til, at denne antagelse i øvrigt lader sig verificere.

30 Pkt. 132, 1734, 172, litra A-D.

31 I fundamentsplanen angives en mur, betegnet »D«, »in den hinter Flügel bey der Kirchen«. Længden angives til 23 alen, tykkelsen 3¾ alen og højden 5¾ alen. I kælderen er muren »D« på samme måde karakteriseret som beliggende »in hinter Flügel an der Kirchen«. Længden er 23,5 alen, tykkelsen 3 alen og højden 9 alen. Under »F« omtales samme sted en mur »in den Norderflügel unter der Kirchen«, tillige med fire andre murstykker i de to gennemkørsler. Kun det samlede mål er angivet her.

32 I opmålingerne, litra B og D ses muren »D« som en øst-vestgående skillemur, der udspringer fra ydermuren i slottets nordvesthjørne og strækker sig til den tværgående mur »E«. Målene på den opførte mur i fundamentet er angivet som 23 alen 7 tommers længde, 3 alen 18 tommers tykkelse og 5 alen 7 tommers højde, i kælderen 23 alen 12 tommer, 3 alen og 7 alen 7 tommer for henholdsvis længde, tykkelse og højde. Variationen i forhold til overslaget af tykkelse og højde gælder generelt for alle opførte murstykker. Muren under kirken betegnet »F« i overslaget lader sig ikke umiddelbart parallellisere med murstykker i den opførte bygning. De fire øvrige mure er på opmålingen anført under »H«.

33 Det er værd at bemærke, at hovedskillemuren i den lange nordfløj i modsætning til sydfløjen er anbragt i bygningens midte, bortset fra nordfløjens vestligste del hinsides kirken. Denne opbygning, der også bibeholdtes efter planændringen ved kirkens udflytning, har formentlig i væsentlig grad været motiveret af et ønske om en ligelig understøttelse af kirkerummet i fløjens fulde bredde.

34 Jfr. Ptk. 132, 1744, 281, med en oversigt over det udførte arbejde, der ved kirkens udflytning måtte nedbrydes.

35 I opmålingen er i fundamentsplan anført: »Die beyden Rundungen in der Kirche (...)«, »die Grose Rundung«, »Die 2 Winkeln an selbigen Rundung«, »4 pfeilern worauf die Kircke Mauern zu ruhhen kompt«, »Die beyden Eckpfeilern in der Kircke«. I kælderplan dog forenklet til »Die einwendige Kirckmauern mit sämtliche Rundungen«.

36 Jfr. note 23 for Schäffers notat: Soll auch nach der neuen Abzeichnung die gantze Kirche mit Ihren 4 Wenden und Stühle, sambt dem Prospect des Altars und Kantzel und Orgelwerck so wie sich in Natura presentiren wirdt, in dem Modele auff das beste und schönste vorgestelt werden«. I den reviderede model var langt det største beløb, 800 rdl. af i alt 2230 afsat til udførelsen af kirkens indretning som slottets fornemste rum.

37 Det er ikke klart, præcis hvornår Højesterets placering er blevet fastlagt. Dog må det være sket senest 1736, hvor interiørarbejderne for alvor begynder, jfr. Lund, s. 220f.

38 Det præcise tidspunkt lader sig ikke fastslå med sikkerhed. Antagelig er afgørelsen truffet efter 28. marts, hvor kongen approberede tømrerkontrakten med omtalen af kirkens indretning i hovedslottet, jfr. note 20. I al fald sker det før 16. aug., hvor Häusser i en forestilling til kongen behandler spørgsmålet om forberedelsen til løngangens opførelse og herunder nævner kirken. Forestillingen er ikke bevaret, men dens indhold kan udledes af kongens svar af 24. aug., jfr. Ptk. 132, 1735, 296.

[39] Jfr. note 38. Desuden Ptk. 132, 1735, 1, 323 og 324.

[40] Ptk. 132, 1735, 1; forestilling af 23. aug. med resolution af 7. sept. Kongen opgav her sin tidligere resolution af 24. aug. vedrørende en enklere og billigere model og fulgte Häussers opfordring til at lade udføre den mere udarbejdede version til i alt 1230 rdl., mere end halvdelen af prisen for den oprindelige model af hele slotskarréen. Efter kongens ønske skulle dog opsættes en kontrakt, der imidlertid ikke synes bevaret.

[41] Ptk. 132, 1735, 323. I sin regning for udført arbejde af 6. okt. 1735 havde Schäffer dog tilføjet, at han, hvis kongen i fremtiden skulle ønske »die Löwen Gange ins Modell zu stellen lassen«, ville give en dekort på 60 rdl. i forhold til den trufne akkord, eftersom der allerede forelå færdigudført arbejde i form af figurer, kapitæler og piller. Det synes dog ikke at være blevet aktuelt.

[42] jfr. også Lund, s. 292 for denne sidste antagelse. Det kan være denne praksis, der er anvendt i forbindelse med tegningerne til *projekt 1,* som ganske vist viser både løngang, forbygning og kirke, men kun nævner løngangen i den påskrevne approbation. Det kan dog ikke udelukkes, at det på denne måde bevidst markeredes, at tegningerne kun approberedes for løngangens vedkommende. På tegningerne til slotskirkens *projekt 2* (jfr. s. 111) er vist de samme tre bygningsdele, men approbationen nævner her kun kirken. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at betegnelsen løngang som overbegreb for hele bygningsrækken ikke synes anvendt efter 1735, jfr. Ptk. 123, resolution af 23. marts 1736, Ptk. 124, forestilling af 8. marts 1737, Ptk. 83, 29. Marts 1737; Ptk. 123, resolutioner af 15. juni, 23. aug. og 10. sept. 1737. Alle kildesteder skelner her klart mellem kirke (+ forbygning) og løngang.

[43] For betegnelsen *projekt 1* jfr. Lund, s. 292 og note 324. Alle tegningerne er forsynet med en senere gennemklippet approbation. Foruden disse kendes fra denne fase af projekteringen fire etageplaner af løngang, forbygning og kirke, dog uden approbation eller andre samtidige påskrifter (Forsvarets Bygningstjeneste).

[44] I forbindelse med spørgsmålet om modellen af løngangen (og kirken) nævner Häusser, at tegningerne hertil er under udarbejdelse, hvilket formentlig må betyde, at de næppe er kommet udefra, men udførtes af generalbygmesteren selv. Om det efterfølgende *projekt 2* til kirken betegner kongen de tilhørende tegninger som »desseins af Brigadeer Häuser«, jfr. note 17, s. CXVI, brev af 3. juni 1737. Det er dog påfaldende, at ingen af disse første projekter er signerede, mens Häussers signatur findes på to af tegningerne til *projekt 3,* jfr. s. 116 og Lund, s. 292.

[45] Kirkebygningen er i *projekt 1* en anelse større i forhold til den opførte, såvel i bredde som i højde. I længden omfattede den 14 fag mod de opførte 13 fag. Selve kirkerummet var ca. 45 m (72 alen) langt (den indre skal ca. 43 m (69 alen) lang) mod det opførte rums 38 m (61 alen).

[46] Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke er indtegnet balustrader foran galleriet i afsnittene øst og vest for midtfaget (fig. 64, 93). Der er heller ikke gjort rede for eventuelle forbindelsesveje mellem kirken og remisebygningen, der var placeret umiddelbart vest herfor.

[47] Om spisesalen og galleriet, hvortil planer til indretning først synes at have foreligget i foråret 1737 (galleriet) og juli 1738 (spisesalen), jfr. Frederik Weilbach: Dronningens Galleri paa Christiansborg, i Fra Arkiv og Museum, 2, II, 1927, s. 15-30. Desuden Elling: Christiansborg-Interiører, s. 62f. og Lund, s. 280f. I praksis har planændringerne næppe voldt de store problemer i byggearbejdet, idet kirken endnu kun manifesterede sig som en gennemgående rumskakt. Om kirkens »aptering« til gemakket, jfr. Ptk. 132, 1741, 519 (tømrerregning) og Ptk. 132, 1744, 281 (regning vedrørende nedbrydning af fundamentsmure).

[48] Jfr. Ptk. 123, 1734-38. Af en forestilling fra Häusser, skrevet 23. aug. 1737 efter kasseringen af *projekt 2* og vedlagt tegningerne til det reviderede *projekt 2,* fremgår, at det første sæt oprindelig omfattede 10 tegninger, heraf fire vedrørende løngangen og seks vedrørende slotskirken og forbygningen øst herfor. Antagelig er det disse seks, der er bevaret med gennemklippet approbation i lighed med *projekt 1* og indlagt i lægget »Cassierte und andre Sachen«. For betegnelsen *projekt 2,* jfr. Lund, s. 292 og note 324.

[49] På længdesnittet flugter kirkegulvets niveau med kældervinduernes nedre karm og ligger ca. 0,6 m (1 alen) over jordsmonnet, mens det på tværsnittet flugter med jordsmonnet. Kolossalordenens pilastre med baser er tilsvarende 0,6 m (1 alen) højere på tværsnittet. Blændingsudsmykningen mellem de to vestligste par kolossalpilastre er suppleret med endnu et led på tværsnittet i forhold til længdesnittet. Længdesnittets åbning i altervæggen (til et orgelpulpitur?) findes ikke på tværsnittet, hvis rektangulære ramme eller åbning over alterbordet ikke ses på længdesnittet. Endelig ligger tværsnittets mezzaninvinduer ca. 0,6 m (1 alen) lavere, ca. 11 m (17,5 alen) over jordsmonnet i forhold til længdesnittet. Det er i øvrigt værd at bemærke, at tværsnittet til det reviderede *projekt 2* (fig. 70) harmonerer med længdesnittet på de nævnte punkter.

[50] Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 80 hævder ganske vist, at »Et rundtløbende Emporegalleri er udsparet i Murtykkelsen i Niveau med Mezzani-

nen.« Løbegangen er imidlertid ikke angivet på mezzaninetagens plan (fig. 66). Ejheller er der på tværsnittet (fig. 69) vist åbninger i vinduespillerne til den nødvendige forbindelse mellem langvæggene og kortsiden.

[51] Ptk. 127, 1739, 363, bilag »sub Signo C«. Ifølge tegningens påskrift viser den en profil af kirken, approberet 18. dec. (sic) 1737. Men dette er sandsynligvis en fejlskrivning, idet Häusser i det ledsagende brev korrekt omtaler dem som en kopi af den approberede tegning fra 18. sept. 1737.

[52] Jfr. *projekt II.s* facade mod ridebanen med tegningerne af øst- og vestfacaderne fra 1739-40 (Dronningens Håndbibliotek, NM2). Antagelig har ændringen været inkorporeret i de reviderede tegninger fra april 1736, jfr. Lund, s. 200f.

[53] Ptk. 126, 28. jan. 1738.

[54] For betegnelsen *projekt 3,* jfr. Lund, s. 292 og note 234. De fire grundplaner er indsat i N. Eigtved: Grundrisse zum Königl. Erbauenden Residentzschloss Christiansburg, 1739, fol. 12r-15r, KglBibl., Ny kgl. Saml., 181, 8°. Endvidere foreligger en plan af kongeetagen og et tværsnit mod altret, begge med Häussers signatur, som bilag til Ptk. 127, 1739, 363.

[55] I lighed med *projekt 2,* jfr. s. 113 og note 50, fremgår løbegangens eksistens på langvæggene ikke af planerne. Jfr. dog Elling, s. 84f.

[56] Tværsnittet viser en forenklet gengivelse af vestmuren, hvor vinduet i det sydvestlige hjørne er udeladt, ligesom skillevæggene til de to mindre rum, der ifølge planen af kongeetagen flankerede orgelrummet. Derimod er på planerne udeladt det retkantede fremspring på altervæggen. Selv om det lave hvælv i forhold til tidligere har givet en mere trykket virkning i rummet, har helhedsindtrykket af lysmængden ikke været væsentlig anderledes i forhold til *projekt 2,* hvor lysåbningernes samlede højde var ca. 12 alen mod de nuværende ca. 11 alen. Dette var endda en forøgelse i forhold til *det reviderede projekt 2,* hvor lysåbningernes samlede højde var ca. 10 alen, efter at arkitraven i sin ubrudte form havde beskåret kongeetagens vinduer med omtrent halvdelen. Derfor er det formentlig overdrevent, som Elling: Slotskirken, s. 85, at betone rummets næsten dæmoniske, dystre stemning og omtale denne som »tenebrosostil«.

[57] Ptk. 127, 1739, 363.

[58] Ptk. 127, 1739, 488.

[59] Jfr. Häussers forestilling af 17. juni 1739, Ptk. 127, 1739, 510.

[60] Nedrivningen begyndte september 1731 og synes afsluttet ud på foråret 1732 med kælderhvælvingernes nedhugning 28. april, jfr. Ptk. 125, 1731-32 med slotsforvalter Poul Frølunds beretninger.

[61] Jfr. Ptk. 125, 1737.

[62] Jfr. Ptk. 132, 1739, udgiftsordrer, lit. T. Häusser skulle senere få alvorlig påtale, fordi han hermed benyttede et forældet overslag til kirken, der skulle opføres efter det approberede udkast af 30. april 1738.

[63] Ptk. 131, 1738.

[64] At der blev nedlagt en grundsten til kirken, fremgår af E. J. Jessen-Schardebølls notater, jfr. note 16. Om byggeriet, jfr. Ptk. 122, 1738.

[65] Mureroverslag af 18. okt. 1738, ophøjet til kontrakt 31. dec., jfr. Ptk. 122, 1738 no. 186. For tømrerkontrakten, jfr. note 62. Kontrakten med hofsnedker Dietrich Schäffer blev først oprettet 10. juni 1739 og med grovsmedene Peter Stender, Joachim Lund, Christian Broberg, Niels Sørensen og Michael Nitze 17. juni 1739, jfr. Ptk. 122, 1739, no. 95 og 100.

[66] Ptk. 131, 1739.

[67] Ptk. 126, 1739, rapport fra 14. jan. og Ptk. 127, 1730, 335 med redegørelse til kommissionen af 23. febr. 1739.

[68] Jfr. Ptk. 127, 1739, 285. Approberet kontrakt af 22. april 1739, jfr. Ptk. 122, 1739.

[69] Ptk. 126, 1739, 28. jan.

[70] Jfr. note 57. Sidst i sin redegørelse fra 11. marts 1739 berørte Häusser i øvrigt en problematisk sag. Ved en gennemgang af de allerede approberede tømrerkontrakter vedrørende arbejdet på de fem sidebygninger, herunder kirken, jfr. note 62, havde kommissionen ment at kunne konstatere uoverensstemmelser mellem den angivne materialemængde og Häussers tegninger, jfr. Ptk. 126, 1738. Til sagens belysning havde Häusser måttet sende supplerende tegninger, bl.a. en akkurat og i stort format udført tegning af kirkens hovedspærfag, muligvis den, der er bevaret i NM2 (fig. 76). Sagen blev genoptaget 1739, da det blev opklaret, at tømreroverslaget var udført efter forældede tegninger. Til sin undskyldning fremførte Häusser, hvordan kirkens projektering havde været både langvarig og kompliceret. Desuden var der kun tale om mindre forskelle i mængden af tømmer til tagværket i *projekt 2* og *projekt 3.* Et nyt overslag af 9. marts 1739 blev dog vedlagt, jfr. Ptk. 127, 1739, 363.

[71] Ptk. 126, 1739.

[72] Ptk. 126, 1739. Tegningen approberedes 29. maj, men blev yderligere bearbejdet og tilbageleveret 3. juni.

[73] Jfr. Ptk. 127, 1739, 510. Hovedbjælkerne havde ingen bærende funktion for selve taget, der var udformet som en hængeværkskonstruktion, og bjælkerne ville derfor ifølge Häusser snarere have en tendens til at krumme opad fremfor at synke, som kommissionen frygtede.

[74] I april kasseredes Häussers udkast til udformningen af sidebygningerne vest for kirken, herunder en

facadeopstalt til vognremisen, til fordel for udkast af Thurah og Eigtved. Begge udførte også et alternativt sæt tegninger til Marmorbroen og de tilhørende portbygninger i stedet for Häussers forslag. Endelig blev generalbygmesterens projekt til slotstårnet kasseret 20. maj til fordel for et udkast af Eigtved, jfr. Voss: Eigtved, s. 126f. og Lund, s. 235f.

75 Jfr. note 59. Som illustration til redegørelsen fremsendte Häusser en række supplerende tegninger, der dog ikke er bevaret, gennem sin bygningsinspektør Johann Adam Soherr, da han selv var forhindret i at møde.

76 Ptk. 127, 1739, 538.

77 Ptk.. 132, 1733, 543-47.

78 Ptk. 127, 1739, 609.

79 Ptk. 126, 1739, 29. juli. Jfr. praksis 10. juni, note 75.

80 Ptk. 127, 1739, 609, 631.

81 Kongen betonede dog, at der ikke måtte gå for lang tid med udarbejdelsen, jfr. Ptk. 127, 1739, 810.

82 Allerede 11. nov. 1739 og igen 5. jan. 1740 rykkede kongen, jfr. Ptk. 128, 1739 og Ptk. 126, 1740.

83 Häusser forespørger om retningslinjer for arbejdet 10. nov. 1739 og igen 12. jan. 1740, jfr. Ptk. 127, 1739-40, 813 og 914.

84 Jfr. Ptk. 127, 1740, 970, 973, 977.

85 Allerede 12. jan. havde Häusser givet udtryk for, at han hverken havde eller agtede at udføre ny tegninger, jfr. Ptk. 127, 1740, 914. Han nævnede, at han som befalet havde sendt sine »førhen allernådigst approberede tegninger« til Thurah og Eigtved, og spurgte desuden, om arbejdet med kælderen skulle ske straks eller *afvente hofbygmestrenes tegninger* (min fremhævning). I kommissionsprotokollen hedder det herom, at man »von Ihm (d.e. Häusser) nach seinen jetzigen Schreiben kein ferneres erwarte«.

86 Det er ikke klart, om døren allerede eksisterede i Häussers *projekt 3.* Den er ikke markeret på planen af underetagen (fig. 71), men eksistensen af en tværgang mellem kirkens stolestader kunne dog muligvis tyde på, at døren var planlagt så tidligt. Under alle omstændigheder fandtes den på de generalplaner, Häusser havde sendt hofbygmestrene til orientering i forbindelse med konkurrencen. Dette fremgår af en betænkning fra Eigtved 18. nov. 1739, jfr. Ptk. 127, 1739, 831. Han anførte her, at indgangspartiet ikke var placeret i kirkerummets midte (af hensyn til en central placering på facaden). Desuden, at dørtrinene var anbragt i muren på en så uheldig måde, at de dels var for tæt på søjlerne (dvs. det søjlebårne galleri), dels i realiteten hindrede, at døren kunne åbnes. Som alternativ foreslog Eigtved en indvendig dobbelttrappe i forbygningens midterste gemak mod Slotspladsen, således at de ovennævnte gener, såvel som den generende træk fra siden kunne undgås. Desuden ville adgangen for byens kirkegængere kunne ske »a plein pieds« med gaden. Kongen afviste dog planen, jfr. Ptk. 127, 1739, 834.

87 Jfr. Ptk. 127, 1740, 977.

88 Kongen ønskede i sin kommentar af 13. febr., at der til hofdamerne kom to stole i mezzaninetagens pulpitur, samt en stol til fyrstelige personer. På gulvet skulle være stole til kammerjomfruer og damer af rang fra byen, jfr. note 87.

89 Ptk. 126, 1740.

90 Ptk. 129, 1740, Ptk. 127, 1740, 1101.

91 Jfr. Ptk. 141, Grund Risse Nebst denen benöhtigten Explicationen, so zum Königlichen erbauenden Residentz Schlosse gehøren, blad 25, 27, 30 og 32. Som blad 43 er således indsat en tegning af ridebaneanlægget, dateret 17. febr. 1740. Planerne af kirken må være udført mellem april 1740 (galleriet er vist med koblede søjler i overensstemmelse med den ændrede tegning, approberet 23. april 1740) og oktober 1741 (dobbelttrappen mod Gammel Strand, vist på blad 27, sløjfedes efter kongens befaling oktober 1741, jfr. Ptk. 126, 1741, 18. okt. og Ptk. 127, 1741, 1908, 1912).

92 Blændingen udførtes af murerne i tiden mellem 1. aug. og 30. nov. 1740, jfr. Ptk. 131, 1740 og Ptk. 132, 1740, 1211. Foruden blændingen af mezzaninetagen, hvor også vinduesbuerne skulle brydes ned og nicher udføres i stedet, omfattede arbejdet en tilmuring af de bjælkehuller, der var indhugget til pulpituret. Hermed må sigtes til forberedelser vedrørende det planlagte galleri i *projekt 4* (jfr. s. 121). Det kan i øvrigt ikke udelukkes, at en tilmuring af mezzaninvinduerne var sket tidligere i overensstemmelse med *projekt 3,* mens dette har været overflødigt og derfor principielt kunne nedhugges i forbindelse med *projekt 4*.

93 Jfr. Ptk. 126, 1740, 20. april og Ptk. 127, 1740, 1101, 1104. Trappen blev sidenhen sløjfet, jfr. note 91 og s. 129.

94 Jfr. kontrakt af 10. juni 1739 med hofsnedker Schäffer, Ptk. 122, 1739. Glarmesterarbejdet udførtes af Steffen Ottsens enke efter kontrakt af 17. febr. 1740, og beslagene påsattes af J. D. Preisler efter kontrakt af 5. maj 1740, jfr. Ptk. 122, 1740.

95 Jfr. Ptk. 127, 1739, 834. Vinkælderen blev dog en realitet få år senere. I øvrigt har det ikke været ualmindeligt at henlægge denne funktion til det rummelige areal under en kirke, jfr. f.eks. Frederiksborg slotskirke, DK. Frborg. s. 1696.

96 Kontrakter med Le Clerc om kapitæler til den indvendige arkitektur (30. marts) og med Georg Adam Drechsel og Jacob Fortling om marmorarbejdet (17. juni), samt gulvets marmorfliser (2. aug.); tilretningen af de italienske søjler påtog Drechsel sig alene (kontrakt af 24. aug.). Desuden kontrakter med Johan Boye Junge, Jacob Ivers og Frantz Joseph Zuber om pulpituret (24. aug.), Johan von Holten og Johan

Petersen om snedkerarbejdet (14. sept.), jfr. Ptk. 122, 1740. Se desuden note 94.

97 For at få de nødvendige materialer og få gennemført arbejdet inden for de planlagte terminer måtte Eigtved en række gange blande sig i generalbygmesterens dispositioner, jfr. Ptk. 126, 1740 og Ptk. 127, 1740, 1101, 1178, 1332, 1346.

98 Ptk. 128, 1740, 5. maj.

99 Jfr. Ptk. 127, 1740.

100 Ptk. 131, 1740.

101 Thomas Clitau: En kort Relation om (...) Kong Christian den Siettes Høytidelige Indtog i det nye Kongelige Residentz-Slott (...) Saa vel som ogsa om Slotts Kirckens Indvielse (...), 1740 (KglBibl. Ledreborg 159, fol.). Chr. F. Sparkiær: Cantata ved den nye Slots-Kirkes Solenne Indvielse, 1740. Peder Hersleb: Een Prædiken holdet ved det Kongelige Residentz-Slots Christiansborgs nye Kirkes Indvielse i Kiøbenhavn (...), 1742.

102 Både templet og slottet var påbegyndt i fyrstens fjerde regeringsår i samme måned, begge færdige til indvielse i det 11. år i nov., og selve indvielsesfesten holdt første dag i den måned, hvor det ny kirkeår, både det jødiske og det kristne, tog sin begyndelse.

103 Kong Christian den Sjetes Dagbog fra 1740, udg. af J. H. Bang, i DaSaml. II, 5, 1876-77, s. 267.

104 Ptk. 126, 1741 og Ptk. 127, 1741, 1736.

105 OHM I.O.41, Efterretninger fra Sal. Camer Fourrier Kier angaaende Stoelenes Indeeling i Christiansborg Slots Kirke, 1741.

106 Ptk. 127, 1741, 1740. Approberede overslag fra snedkere, glarmestre og klejnsmede 16. aug., jfr. Ptk. 122, 1741.

107 Ptk. 129, 1741. I alt var afsat 31.218 rdl. til det indvendige, et nedslag på ca. 3000 rdl. i forhold til den oprindelig fastlagte sum som konsekvens af en besparing på den indvendige forgyldning i herskabsstolene, jfr. Ptk. 127, 1742, 2042.

108 Ifølge Ptk. 127, 1742, 2027-28 omfattede tegningerne nr. 1, 3 og 4 de befalede ændringer, mens nr. 5 viste loftet med Krocks maleri. Yderligere tilkom en sjette tegning af gipsloftet fremsendt 17. marts til Partikulærkammeret, jfr. Ptk. 128, 1742 og Ptk. 127, 1742, 2029. Endelig udførte Eigtved en syvende tegning efter kommissionens ønske med en illustration af kirkens forgyldning, jfr. Ptk. 126, 1742, 21. marts.

109 I tidsrummet fra 30. marts til 30. juni brød murerne »die mit Mauersteine verblendet gewesene Mezzaninfenstern« op på ny, indmurede bjælkehovederne (til den ny mezzaninetage), samt flyttede marmorpostamenter og »lisener« (dvs. pilastre) på begge sidevægge (fra ydervæggen til en placering bag de fritstående søjler), jfr. Ptk. 132, 1742, 724 og Ptk. 122, 1742. Søjlepostamenterne måtte derfor gøres bredere, og for denne forandring »an denen Postamenten der neben Seiten unter der Populture (sic)« indgik Fording og Drechsel kontrakt 28. april 1742. Fra samme dato er kontrakt for snedkermestrene Johan von Holten og Johan Petersen om bl.a. opsætning af paneler på vinduespillerne, hvor pilastre og kapitæler havde siddet, udførelsen af den ny mezzaninetages brystværn med sirlige gesimser og balustrade som i de kongelige herskabstole, samt forarbejdningen af vindueskarme og -rammer til logevinduerne. Endvidere for glarmesterfirmaet Steffen Ottsens enke og Hans Jacob Petersen om de nødvendige ruder, for klejnsmedene Johan Gottlieb Schwartz og Joseph Johan Mentzel for beslagene til disse og for malermester Gabriel Ferdinand Milan vedrørende stafferingen, jfr. Ptk. 122, 1742. Det er påfaldende, at dette for slotskirken så væsentlige indgreb hverken er beskrevet hos Elling; Christiansborg Slotskirke, der s. 90 hævder, at Eigtveds projekt var fuldt færdigt med omarbejdningen april-maj 1740, og at det var dette projekt, der findes gengivet hos Thurah 1746. Endvidere s. 96, at slotskirkens indre arkitektur, bortset fra den egentlige udsmykning, var fuldendt ved overgangen til 1742. Ejheller hos Voss: Eigtved, s. 148f eller Lund, s. 94f.

110 I en bevaret stoleplan, der afspejler situationen efter 1742-ændringen (fig. 102), sidder gehejmekonseillet, riddere af elefanten og dannebrog, samt forskellige høje embedsmænd på det ny mezzaningalleri, mens de endnu 1741 sad på gulvet, jfr. note 105.

111 Jfr. note 109 og Ptk. 122, 1742 for kontrakterne med blytækkerne Peter Petersen Nygaard, Philip Jonas, Asmus Petersen og Lars Aagaard, med hofmaler Johan Jørgen Lassen vedrørende den udvendige bemaling, med Christian Leinberger om loftsmaleriets omarbejdning, med stukkatørerne Carlo Enrico Brenno og Giulio Guione, samt med billedhugger Le Clerc.

112 Jfr. Ptk. 126, 1742 og Ptk. 129. Besparelsen synes i første række at gælde udeladelsen af forgyldning på herskabsstolenes lofter, jfr. Ptk. 127, 1742, 2042.

113 Jfr. Ptk. 122, 1742 og Ptk. 131-132, 1742-44.

114 Ptk. 131, 1743.

115 Ptk. 131, 1743-44. Le Clerc fik dog først den sidste rate udbetalt 1745, endda beskåret fra 150 rdl. til 90 rdl., jfr. Ptk. 131, 1745.

116 Orglet, der var blevet fyldt med støv og snavs i forbindelse med arbejdet 1742, gennemgik en rensning, og en række billedhuggerarbejder rettedes til. Endelig skete mindre revisioner af herskabsstolenes møblering, jfr. s. 154f.

117 Ptk. 131, 1745.

118 Rtk. 2242.8-16. Kongelige resolutioner og reskripter, 1751-55. Overslag fra murer og blikkenslager forelå 10. marts 1755. Kobbertækningen havde allerede været på tale 1738, men var blevet opgivet som for bekosteligt, jfr. Ptk. 122 og 123, 1738.

[119] Ptk. 2242.8-16, 21. juli 1749 og 29. april 1750.

[120] Endnu 2. april var kongen i slotskirken, men den følgende søndag kommunicerede dronningen offentlig i interimskirken, jfr. Kong Christian den Sjettes Dagbøger fra Aarene 1741-44, udg. P. Brock, i DaSaml. II, 4, 1874-76, s.281f. 12. maj 1743 var slotskirken under alle omstændigheder i brug på ny ved dåben af dronningens mohr, jfr. OHM, I.L. 16, Sager vedrørende Jøders og Mohrers Dåb i Slotskirken 1743-77.

[121] Jfr. Lund, s. 297f.

[122] Riddersalens indvendige mål var ca. 63×30 alen mod slotskirkens ca. 64×40 alen.

[123] Ptk. 122, 1742 og Ptk. 132, 1742, 665 med regning fra snedkerne af 30. juli, og 734 med regning fra tømrerne af 25. aug.

BYGNINGSBESKRIVELSE S. 132-48

[124] Løngangskorridorens karakter af adgangsvej til kirken afspejledes også i dens maleriske udsmykning med billeder af Leinberger og Hieronimus Miani, forestillende gammel- og nytestamentlige motiver, jfr. N. Jonge: Københavns Beskrivelse, 1783, s. 536f.

[125] OHM.I.N. 25. Deres Kongel. Majestæters Kong Christian den Syvendes (...) Kronnings og Salvingsceremoniel, 1767. For kirkens præsteskab var dog en særlig dør i kirkens vestende ved vognremiserne.

[126] Jfr. H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, II, 1943, s. 72f.

[127] Ptk. 127, 1743, 3027, 3030. Ptk. 129, brev af 6. marts 1743.

[128] Det er påfaldende, hvordan risaliten mod syd er vist på Eigtveds kopier af planerne til *projekt 3* (fig. 71-73, 95), men mangler på Häussers egen tegning af kongeetagen til dette projekt (fig. 74), samt på Thurahs gengivelser (fig. 59, 82, 85-6). Imidlertid ses den atter på C. F. Hansens approberede planer til slotskirkens ombygning 1810 (fig. 118-19).

[129] Jfr. Ptk. 127, 1740. 1072.

[130] På Thurahs gengivelse (fig. 56) er balustraden prydet med vaser som hovedslottet og løngangene. Denne detalje synes dog ikke medtaget på andre prospekter.

[131] Der er dog ikke overensstemmelse imellem samtidige prospekter, hvad angår udformningen af kongeetagens vinduer. Kun Johanna Fosies radering (fig. 83) og Johan Jacob Bruuns tegning (1755, Frederiksborg) viser et blændingsfelt over vinduet i lighed med løngangen, mens andre som Thurah (1746, fig. 56), Le Clerc (1746-47, fig. 92), Jes Bundsen (1793, tegning, Kunsthalle, Hamburg), Eckersberg (1809, akvarel, fig. 211) undlader at vise denne detalje.

[132] Om materialer, jfr. Ptk. 122, samt bygningsregnskaber med bilag Ptk. 131-2. Desuden Bruun: Kjøbenhavn, II, s. 668f.

[133] Jfr. Lund, s. 234.

[134] På J. Boye Magens kælderplan fra 1784 (KglBibl., Ny kgl. Saml. 765d, 4°) svarer udformningen og placeringen af fundamenterne til Häussers *projekt 3.* Kælderplanen, indlagt i Rtk. 423.38, Overbygningsdirektionen, Indkomne Sager, 1779, 158, (fig. 105) svarer dog med få variationer til Eigtveds. Både på Boye Magens' plan og den sidstnævnte er kældernedgange vist i midterste fag mod vest. På tegningen fra 1779 ses desuden en kældernedgang i nordfacaden, placeret i fjerde fag mod vest, en åbning, der også er aftegnet på Thurahs længdesnit (fig. 87). 1779-planen medtager dog ikke den åbning, der tilsyneladende har eksisteret som en pendant i fjerde fag fra øst, at dømme efter Johanna Fosies gengivelse 1745 og Bruuns tegning 1755.

[135] Jfr. Lexikon der christliche Ikonographie, udg. E. Kirschbaum, Freiburg im Breisgau, 1972, sp. 582-3.

[136] Dette motiv, der anvendes talrige gange på Christiansborg og herefter indgår som et hyppigt anvendt ornament i samtidens arkitektur, synes hidført til Danmark af Le Clerc, jfr. Lund, s. 232.

[137] Jfr. Ptk. 132, 1741, 310, regning fra Brenno af 8. dec. 1740.

[138] Allerede 1742 var indgået akkord om »tableaux« ved altret, jfr. Ptk. 126, 1742, men de 1600 rdl., der var afsat til formålet, blev dog anvendt til andet formål, jfr. Ptk. 128, 27. marts 1742. Først det følgende år opsattes og betaltes de to første, jfr. Ptk. 122, 1743. De andre synes kort efter at have været færdige, jfr. Ptk. 122, 10. sept. 1743, men betaltes først 19. juni 1744, jfr. Ptk. 131, 1744.

[139] Et signeret og dateret kobberstik, benævnt »Moses Averuncus« findes i Albertina, Wien, jfr. Christian Kazner: Ein Kupferstich von Christian Leinberger (1706-1770), i Erlanger Bausteine zur fränkischen Heimatforschung, 15, 1968, s. 12-16. Motivet fandtes også gengivet i en radering af Leinberger, udført samme år. Raderingen bar ydermere en dedikation til Christian VI, jfr. G. K. Nagler: Die Monogrammisten, II, München, 1860, s. 117, men synes ikke at være kendt i dag, jfr. Kazner, s. 12f., der betegner kobberstikket som »bis heute (...) das einzige wieder zum Vorschein gekommene Exemplar einer in Kopenhagen entstandenen Arbeit ...«

[140] Om motivet »Synd og nåde«, jfr. Sigrid Christie: Synd og Naade, i Den iconographiske Post, 1, 1973, s. 18-23 og Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, II, Gütersloh 1968, s. 174, hvor temaet, der udvikles efter reformationen, er vist i fremstillinger, der kombinerer scenerne fra det gamle og ny testamente i ét billede, samlet omkring gengivelsen af den korsfæstede Kristus eller livstræet med udgående kviste i den ene side, friske skud i den anden. Et eksempel, der tidsmæssigt ligger nærmere

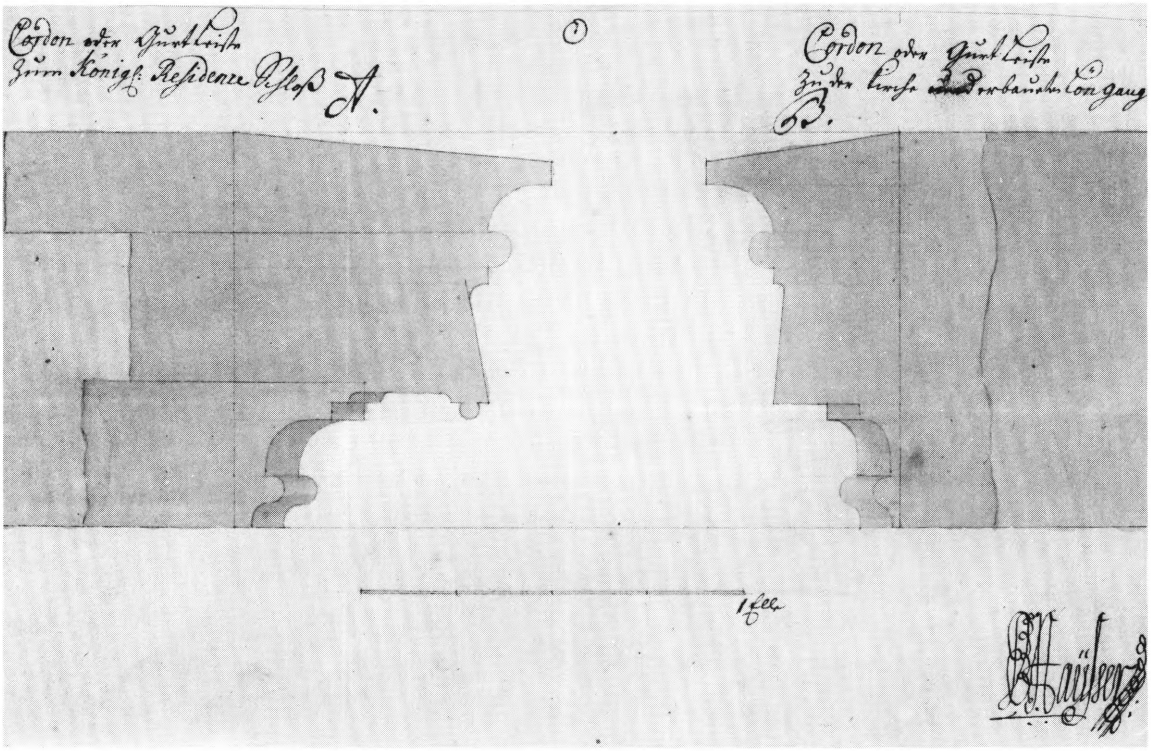

Fig. 104. Tegning af cordongesims til hovedslottet (A) og slotskirken (B) af Häusser 1740 (s. 133). RA. — *Drawing of string-course for the Castle (A) and the Chapel (B) by Häusser 1740.*

Leinbergers udsmykning er Jacob de Wits fremstilling af den gamle og den nye pagt (o. 1730), jfr. John B. Knipping: Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands, I, Leiden 1974, s. 183. Her er til højre for livstræet vist den korsfæstede Kristus og Opstandelsen (hvorimellem Nadveren) og til venstre sandsynligvis Job, der trøstes af en engel i sin elendighed, samt Moses og kobberslangen (bag ved indsamlingen af manna som en type på Nadveren).

[141] Moses er på Thurahs gengivelse vist med horn, hos Leinberger derimod med en flig af kappen trukket over hovedet.

[142] Denne figur er hos Thurah, åbenbart som en misforståelse, vist med en stor krukke i hænderne, idet han er sat i forbindelse med de gengivne offerkar ved Moses' fødder.

[143] Gengivelsen af Kristi legeme, tilsyneladende med betoning af dets afsjælede tilstand, understreget ved den kraftesløse venstre arm, der holdes af en bifigur, kunne pege imod en fremstilling af *Korsnedtagelsen,* men det skråtstillede kors synes dog at udelukke denne mulighed.

[144] Denne fremstilling er nævnt som forbillede for Opstandelsen, jfr. R Wilhelm: Auferstehung Christi, i Lexikon der christlichen Ikonographie, I, sp. 218, og fandtes tilsyneladende i Jacob de Wits billede, jfr. note 140.

[145] Ornamenterne ses ikke på Thurahs gengivelse (fig. 87) og er tilsyneladende stærkt forenklet på Jardins tegning (fig. 91). På kongestolen betegnes musikinstrumenterne netop »Trofées« af Le Clerc, jfr. Ptk. 122, 1742.

[146] Jfr. Leinbergers kontrakt af 28. april 1742, Ptk. 122, 1742 og Eigtveds kommentar, Ptk. 127, 1742, 2027.

[147] Jfr. Ptk. 127, 1740, 977. I sit følgebrev til projektet havde Eigtved dog bebudet, at loftstegningen ville følge, hvis forslaget blev approberet, jfr. 973. Dommedagsbilledet, der siden sept. 1731 havde været deponeret på Charlottenborg, havde også været sat i forbindelse med Højesterets udsmykning. 22. okt. 1738 forhandlede Slotsbygningskommissionen således med Krock om en genopsætning i den ny højesteretssal, jfr. Ptk. 126, 1738, 18. nov. Kort efter var maleren imidlertid afgået ved døden, og planerne synes hermed skrinlagt. I al fald arbejdede den venetianske maler Hieronimus Miani fra juli 1739 med skitser til Højesterets loft, jfr. Christian Elling: Hendrik Krocks Efterfølgere, i HistMeddKbh., III, 1, 1934-35, s. 384.

[148] Ptk. 131, 1740 og Ptk. 132, 1740, 810. I regningen fra enken af 9. sept. 1740 er dog fejlagtigt anført en skitse eller model til gipsloftet i kongens Konseilgemak, selv om Eigtved i sin påtegning af regningen

udtrykkelig nævner, at modellen skulle anvendes i slotskirken.

149 Jfr. N. Prehn i DaMag, III, 1747, s. 150, hvor billedets oprindelige mål angives til nogle og tredive alen i længden og 14-16 alen i bredden.

150 Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, II, 1764, s. 105.

151 På kortsidens fremspring ses en liggende nøgen (?) figur, mens langsiderne viser friser af stående, gående og knælende figurer, både nøgne og iklædt klassicerende, lange gevandter.

152 Det er ikke klart, om den påklædte figur til venstre for David tilhører det sekundært påmalede eller indgår i fremstillingen af nøgne sjæle.

153 Ifølge Nicolaj Christian Norup, en nevø af bygningsskriver Christian Thomassen Norup, kunne man tilbagelægge en strækning på ikke mindre end 650 alen (ca. 400 m) fra Kancellibygningen via slottets østfløj til kirken og videre til vognremiserne og garderstalden, jfr. Seks Øjenvidner til Slotsbranden 1794, udg. C. Dumreicher, 1952, s. 77.

154 Endnu 1740 var trappen i mezzaninetagen anbragt i et lukket rum (fig. 79). Først 1742 blev en gennembrydning af skillevæggen mod øst aktuel med indretningen af denne etages pulpitur.

155 I nordvest førte en trappe, lagt i tredje vinduesfag fra den såkaldte nedre kommunionstol i dameetagen til en tilsvarende stol ovenover. I syd var en lignende trappe. Prædikestolen nåedes ad en trappe fra det smalle, rektangulære rum bag altervæggen, mens vejen til orgelværket gik via en trappe fra kongeetagens galleri. Denne trappe er dog kun angivet på planen fra 1740-41 (fig. 79). Det er ikke umiddelbart klart, hvad der 1741 sigtes til med projektering af en orgeltrappe, som Eigtved efter kongens ordre udførte tegning til, jfr. Ptk. 124, 1741, 5. juni, Ptk. 128, 1741, 28. juni, Ptk. 128, 1741, 5. juli.

156 Jfr. Bruun: Kjøbenhavn, s. 707 og Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 96.

157 Ptk. 127, 1740, 1029.

158 Jfr. Ptk. 132, 1741, 589.

159 Jfr. Ptk. 132, 1743, 350. Ved kronprins Frederiks konfirmation 1784 blev det øverste af et vinduesfag i mezzaninetagen borttaget, for at der kunne indrettes en ekstra kongestol her, ligesom vinduerne i kongeetagens galleri fra kongestolen til omgangen ved orglet helt blev fjernet, jfr. OHM I.L. 10. Sager vedrørende konfirmationer i kongehuset 1742-1826. På Jardins gengivelse 1766 (fig. 91) er overhovedet ikke vist vinduer i langsidernes pulpiturer. På en tegning til indretningen ved Christian VII.s kroning 1767 (fig. 4) er de nedre vinduespartier aftaget i herskabsstolene, der flankerede det centrale fag i østvæggen.

160 Det er ikke korrekt, når Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 94 og Lund, s. 296 hævder, at der forneden var søjler af norsk marmor og foroven af hvid italiensk marmor. At der vitterligt kom hvidmarmorerede træsøjler foroven, mens de ægte marmorstøtter anbragtes i underetagen fremgår utvetydigt af arbejdsrapporterne fra 1740, jfr. Ptk. 127, 1740, 1376, 1478 og 1558; endvidere af overslag og regninger fra tømrerne, snedkerne og maleren, jfr. Ptk. 122, 1740, 1742, samt Ptk. 132, 1741, 377 og 1743, 59. Alene målangivelserne i Drechsels akkord vedrørende marmorsøjlernes tilretning (6 alen 1 tomme) udelukker, at de kunne være anbragt anderledes. Der er ikke, som anført af Elling, s. 94, omtalt søjler af norsk marmor i Fortlings og Drechsels kontrakt af 17. juni 1740, jfr. Ptk. 122, 1740. Det fremgår endelig utvetydigt af samtidige beskrivelser, at de 24 hvide marmorsøjler, der hvilede på postamenter af norsk marmor, bar det øverste galleri, jfr.

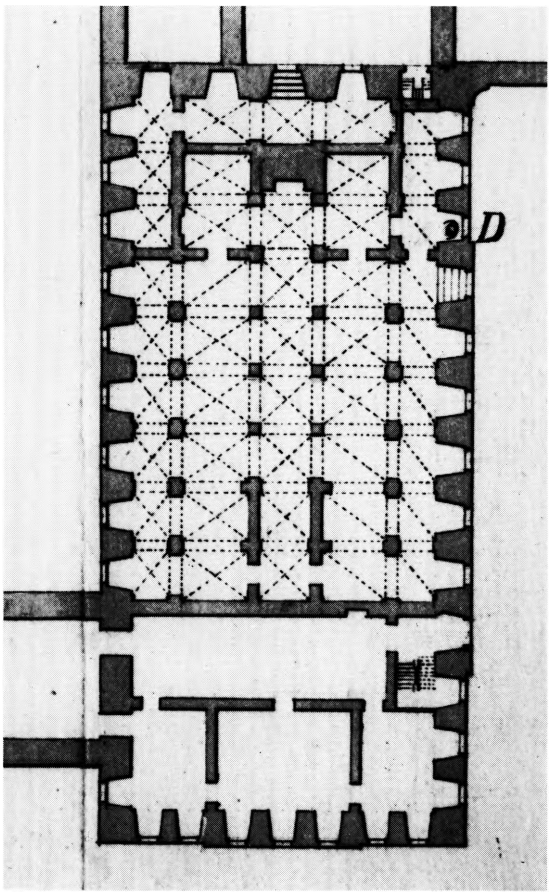

Fig. 105. Kælderplan af slotskirken 1779. Detalje af plan, udarbejdet i forbindelse med forslag om installering af trykpumpe til slottets brandsikring (s. 168). 1:600. RA. — *Castle Chapel. Plan of Basement. Detail of general plan, worked out in connection with a proposal for the installation of an air compressor as a precaution against fire in the Castle.*

Thurah: Den danske Vitruvius, I, 1746, s. 42; samme: Hafnia Hodierna, 1748, s. 63; Pontoppidan: Den danske Atlas, II, 1764, s. 104; E. C. Hauber: Beschreibung von Kopenhagen, s. 42; Nicolai Jonge: Københavns Beskrivelse, 1783, s. 537.

161 Jfr. Thurah: Hafnia Hodierna, s. 63: »Man seer ey andet end Marmor«.

162 Kongen støttede bl.a. genopførelsen af Vajsenhusets kirke (1731-34), jfr. Chr. Ottsen: Det kgl. Vaisenhus gennem To Hundrede Aar, 1927, s. 53f. Desuden Frederiksberg Kirke (1732-34), jfr. DK. Kbh.by, 3, s. 414f; den projekterede centralkirke i Gothersgade til minde om reformationen (1736), jfr. Voss: Eigtved, s. 98 f. og Hørsholm slotskirke (1736-39), jfr. DK, Frborg., s. 998f., samt Damsholte kirke på Møn (1741-43), jfr. DK. Præstø, s. 1001 f. Om kirkebyggeri og kirkekunst under pietismen, jfr. Mette Smed: Dansk kirkekunst i barok og rokoko set i relation til samtidens teori, utrykt specialeafhandling, Århus 1979, s. 70f.

163 Om kongeparrets familieforbindelser og religiøse forhold, jfr. især Edvard Holm: Danmarks-Norges Historie, I, 1730-1746, 1894. En nær tilknytning havde han til fætteren, grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode, med hvem han udvekslede arkitekturtegninger, jfr. H. L. Møller: Kong Christian VI og grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode, 1889, s. 62f., og Christian Elling: Danske Bygningstegninger fra Baroktiden i det fyrsteligt Stolbergske Bibliotek i Wernigerode, i Architekten, XXX, 1928, s. 257-64. Kongens bibliotek vidner om hans gode orientering inden for samtidens tyske arkitekturteori, jfr. Voss: Eigtved, s. 446. Også kongens arkitekter har naturligvis bidraget med personlig viden og erfaring, fra rejser og uddannelsesophold, således Hausser, jfr. H. Lund i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. 6, 1980, s. 653f.; Le Clerc, jfr. V. Thorlacius-Ussing, sst. 8, 1981, s. 649f.; Eigtved, jfr. Voss: Eigtved, s. 19f. og Thurah, jfr. Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thura, 1924, s. 6f.

164 L. C. Sturm: Vollständige Anweisung Grosser Herren Palläste (...) anzugeben, Augsburg 1718, s. 37, Tab. XIV, s. 18. Om Sturms indflydelse på planlægningen af Christiansborg, jfr. også Lund, s. 206 f.

165 J. F. Penther: Vierter Theil ausführlichen Anleitung zur Bürgerlichen Baukunst, Augsburg 1748, s. 16.

166 Frisonis arbejder ved anlægget blev publiceret i et kobberstikværk 1724. Om Ludwigsburg, jfr. Richard Schmidt: Schloss Ludwigsburg, München 1954.

167 Slottet i Erlangen publiceredes både i enkeltbladsstik og større illustrationsværker, jfr. Fürstliche Barock in Franken. Kulturelles Leben des Barockzeitalters in den Markgrafentümern Ansbach und Bayreuth, udstillingskatalog, Erlangen 1968, s. 42f. Om slottet i øvrigt, jfr. August Gebessler: Stadt und Landkreis Erlangen, München 1962 (Bayrische Kunstdenkmale, 14), s. 30f.

168 Om slotsanlægget; jfr. Baron Ludwig Döry: Donato Giuseppe Frisoni und Leopold Mattia Retti, II, i Arte Lombarda, 14, 1969, s. 76f.

169 Om projektering af det katolske slotskapel i Dresden, 1705f., jfr. Hermann Heckmann: Matthäus Daniel Pöppelmann, Leben und Werk, München-Berlin, 1972, s. 44f., 247f. Gerhard Franz: Zacharias Longuelune und die Baukunst des 18. Jahrhunderts in Dresden, Berlin 1953, s. 22f. Eberhard Hempel: Gaetano Chiaveri, Dresden 1955, s. 30f. Desuden om slotsprojekterne generelt; jfr. Jean Louis Sponsel: Der Zwinger, die Hoffeste und die Schlossbaupläne zu Dresden, Dresden 1924, s. 156f. Om projekterne til det kongelige slot i Warszawa, jfr. Walter Hentschel: Die sächsische Baukunst des 18.Jahrhunderts in Polen, Berlin 1967, s. 111f., spec. s. 144 f. med en omtale af Carl Friedrich Pöppelmanns projekt (projekt VII) fra o. 1734, hvor slotskirken slutter sig til corps de logis' ene hjørne gennem et lavt forbindelsesgalleri.

170 Jfr. s. 79f.

171 Variationer over temaet gallerikirken med centraliseret plan (langstrakt oval eller polygon, indskrevet i rektangel, eller lagt i bygning, hvis ydermure gentager den ovennævnte figur) og prædikestolsaltret anbragt over for fyrstestolen, findes blandt George Bährs kirker i Sachsen, jfr. Wilhelm Möllering: George Bähr, ein protestantischer Kirchenbaumeister des Barock, Leipzig 1933, s. 36f. I Braunschweig, hvor Hermann Korb var virksom i 1700'rnes første årtier, og i umiddelbar berøring med Sturm 1719-29, kan nævnes slotskapellerne i Salzdahlum (1694), Hundisburg (1694-1702), et yndet opholdssted for dronning Sophie Magdalene, Christian VI.s gemalinde, samt Blankenburg (1705-19), jfr. Udo von Alvensleben: Die braunschweigischen Schlösser der Barockzeit und ihr Baumeister Hermann Korb, Berlin 1937, 23f., 35f. og 55. I Bayreuth, Ansbach og Culmbach fandt i 1700'rnes første del et rigt kirkebyggeri sted på initiativ af de protestantiske markgrever. Disse »Markgrafenkirchen« er kendetegnet ved en klar, enkel klassicerende udformning, med dominans af prædikestolsaltre over for herskabsstole og udnyttelse af rummet gennem indbyggede gallerier, jfr. Eugen Maria Hausladen: Der Markgräfliche Baumeister Joh. David Steingruber und der evangelischen Kirchenbau, Ansbach 1930, s. 33f. og Heinrich Thiel: Studien zur Entwicklungsgeschichte der Markgrafenkirchen, Die Plassenburg, 9, Culmbach 1955. Sturms foretrukne plan til en protestantisk kirke var afledt af centralformen, med indbygget galleri, samt med modstilling af prædikestolsalter og fyr-

stestol, jfr. hans to teoretiske værker om kirkebyggeri fra 1712 og 1718, omtalt s. 95, note 85 og 96.

172 Slotskapellet i Versailles er af Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 84, 91 f. og af Lund, s. 294, fremhævet som forbillede for kirken på Christiansborg slot. Der synes dog kun at være enkelte lighedspunkter (omløbende galleri, modstilling af kongestol og alter), – træk, der optræder almindeligt inden for slotskirkearkitekruren. Der er dog også betydelige forskelle, både i rummets vældige højde og i selve galleriarkitekturen, der er opbygget af sten med tunge pillebårne arkader forneden og enkeltsøjler foroven. Jfr. også Voss: Eigtved, s. 153. Blandt slotskapeller med et nærmere eller fjernere slægtskabsforhold til Versailles fremhæver Elling, s. 92 især kapellet i Tiefenau (Sachsen), som Eigtved med »overvejende Sandsynlighed« kan have kendt af selvsyn. Det forekommer dog urimeligt at sammenholde dette kapel, opført 1716-17 med omløbende trægalleri, båret af spinkle, forneden tilspidsede piller og med prædikestolsalter over for fyrstestol, med Versailles. Det føjer sig ind i traditionen af sachsiske slotskapeller med særlig tilknytning til George Bährs arkitektur, jfr. note 171. Ligheden med Hofrideskolen i Wien, påpeget af Elling s. 94 gælder alene søjlerækken i galleriets øvre stokværk, men dette element var naturligvis langtfra unikt i samtiden.

173 Jfr. Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 78 og Lund, s. 292.

174 Jfr. Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, Stockholm 1924, s. 65f. Jfr. desuden Tessins udkast til slotskapellet i Ulricsdal, jfr. Ingrid Rosell i SvK. vol. 167, 1976, s. 32f. 35.

175 Jfr. Sturm: Vollständige Anweisung, Tab. IX, s. 33f.

176 Elling: Christiansborg Slotskirke, s. 80f. anfører oratoriet i Collegio di Propaganda Fide, Rom, som nært belægtet med Häussers interiør med hensyn til den rumlige udformning og vægarkitekturen med kolossalpilastre. Motivet med den brudte arkitrav ud for blændbuer over kolossalpilastrene er ifølge Elling, s. 82 så nøje overensstemmende med Borromini's cortile til Convento dei Filippini, Rom, at Häusser »ganske givet maa have haft Borrominis Projekt for Øje, da han udarbejdede sine Tegninger.« For sammenhængen med Borromini, jfr. også Lund, s. 293. Forbindelsen med slotsprojektets facadearkitektur er som anført nedenfor, mere direkte.

177 Jfr. s. 80 og note 91.

178 Motivet med et pillebårent galleri (og med arkader i underetagen), kronet af et øvre stokværk med dobbeltsøjler optræder blandt Maximilian von Welschs og Germain Boffrands forslag til den ovale slotskirke i Würzburg 1723-26, jfr. R. Pfister og R. Sedlmaier: Die Fürstbischoffliche Residenz zu Würzburg, 1923, I, s. 21f., men det er uvist, om disse direkte kan have påvirket Thurah. Voss: Eigtved, s. 146 og 151, nævner, at slotsbygningskommissionens særlige forkærlighed for dobbeltsøjler kan skyldes Ramus, der netop havde udført arbejder på Frederiksborg slot. Slotskirkens galleri var her smykket med dobbeltsøjler. Det kan dog indvendes, at dobbeltsøjlerne kun fandtes i hvertandet fag og kun som foransatte led ved galleriets egentlig bærende stenpiller (DK. Frborg., s. 1706f.). Voss nævner dog s. 151, at Eigtved også selv flere gange tidligere havde arbejdet med dette motiv.

179 Endnu et tidligt eksempel på prædikestolsaltret findes i Christian VI.s statsminister, Johan Ludvig Holsteins kapel på Ledreborg (1747, DK. Kbh.Amt, s. 821).

180 Jfr. Hartmut Mai: Der evangelische Kanzelaltar, spec. s. 132f.

181 Sturm, jfr. note 175, s. 26f.

182 Jfr. note 163. Et beslægtet, men ikke identisk portikusalter findes i Fäschs Anderer Versuch seiner Architect ..., Nürnberg 1722-29, Taf. 39.

INVENTAR S. 148-61

183 Jfr. note 96 og 111.

184 Den slangeomvundne stav kunne således hentyde til forvandlingen af Arons stav til en slange, jfr. 2 Mos. 7, 10-12, en fremstilling, der i middelalderen blev udlagt som et typologisk forbillede for Kristi kors og de kristne præsters sejr over jøderne, jfr. H. Dienst i Lexicon der christliche Ikonographie, 1, sp. 2-4. Motivet var almindeligt i barokken, jfr. A. Pigler: Barockthemen, I, Budapest 1956, s. 95f, men Aron synes dog normalt at være afbildet i yppersteprælteligt gevandt med mitra. Sammenstillingen af Moses og Aron ved alter eller prædikestolsalter kendes herhjemme f.eks. fra altertavlen i Fredensborg slotskirke (1726, DK. Frborg, s. 823f.) hvor Aron dog er iklædt traditionel jødisk præstedragt og forsynet med et røgelsekar. Jfr. også Hartmut Mai: Der evangelische Kanzelaltar, s. 112.

Dersom korsstavens slange hos Thurah var en fejlagtig gengivelse af et skriftbånd, ville fremstillingen harmonere langt bedre med den traditionelle afbildning af Johannes Døberen, jfr. E. Weis i Lexicon der christlichen Ikonographie, 7, særligt sp. 168. Modstillingen af Moses og Johannes Døberen hører til de hyppigst anvendte motiver på prædikestolsaltre i 1700'rnes første halvdel som en henvisning til loven og evangeliet, det gamle og det ny testamente, jfr. Mai s. 112f. Det er dog påfaldende, at Moses her står foran altervæggens nytestamentlige billeder, Johannes Døberen foran de gammeltestamentlige.

185 Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Christiansborg, regning fra hoftapetserer Zöllner 8. febr. 1743. Sammesteds er nævnt et stort, rundt, karmoisinrødt fløjls-

tæppe med guldfrynser, måske det tæppe, der anvendtes ved de kongeliges kommunion, jfr. s. 153 og note 200.

186 Jfr. Ptk. 128, 1740, 8. juni.

187 Jfr. Ptk. 127, 1740, 1574 og Ptk. 122, 1742, Le Clercs kontrakt af 28. april 1742.

188 Vedrørende snedkermaterialer til den samlede indretning i kirken, jfr. Ptk. 122, 1740 og Ptk. 132, 1741, 294. Om lindetræ til kapitæler og billedhuggerarbejder, jfr. Ptk. 131, 1740.

189 Jfr. note 109 og Ptk. 132, 1743, 59 med Milans regning.

190 Det er dog mest sandsynligt, at *projekt 1* med den tværstillede placering af kirkestolene i forhold til altervæggen, har haft en adskillelse mellem alter og prædikestol, jfr. s. 109 og fig. 62. I *projekt 2* er en monumental opbygning løst skitseret på altervæggen, men uden detaljer, der afgør prædikestolens plads, jfr. s. 113 og fig. 69.

191 Jfr. note 96 og 100. 10. nov. afregnede stenhuggerne for postamentet og beklædningen af altervæggen, mens snedkerne afregnede 16. dec. for de tre første terminer.

192 Jfr. Ptk. 132, 1742, udgiftsordrer, litr. L, med en specifikation, signeret af Eigtved og dateret 28. dec. 1740 vedrørende udsmykningsarbejderne. Denne specifikation var som oplæg til en kontrakt allerede 7. dec. tilsendt kommissionen, men approbationen af den blev stillet i bero, da kontrakten nøjere skulle gennemses, jfr. Ptk. 126, 1740, 7. dec. og 21. dec. Først 28. april 1742 ophøjedes den til kontrakt, omend med en række supplementer, jfr. Pkt. 122, 1742.

193 Jfr. Ptk. 132, 1742, 523 med snedkerregning af 2. marts 1742.

194 Jfr. Ptk. 131, 1741-42; Ptk. 122, 1743.

195 Jfr. note 109. Ændringen af alterbordet synes også at fremgå af møbelregnskaberne, idet dugen til »det ny alter« helt ændredes 1742, jfr. s. 151.

196 Ptk. 38-39, 1742, regning af 10. aug. 1742 fra Christopher Fabritius.

197 Slotskirkens altersølv rummedes som nedenfor omtalt i to kasser i kantorens forvaring, en større læderbetrukken og en mindre stofbeklædt. Disse blev efter branden i en periode opbevaret på Rosenborg, jfr. OHM I.F.1 (4), Inv.rgsk. for Christiansborg slotskirke 1769-1829. Beholdningen talte da alene Christian VI.s altersølv samt genstande fra de to foregående slotskirker. De genstande, der derfor 1768 og 1800 er indført i Sølvkammerinventariet, nemlig en kalk og disk, en oblatæske, en sølvtallerken, endnu en oblatæske, tre store messinglysestager, en sølvvinkande, en tallerken, endnu en sølvkande, en kalk, et beskadiget krucifiks af træ med sølvbeslag (fra Husum) og to sølvalterstager (ligeledes fra Husum), kan derfor ikke med sikkerhed henregnes til slotskirken, jfr. OHM, I.F.29. Det kgl. Sølvkammerinventarium 1782-1833.

198 Ptk. 122, 1743.

199 Rtk. rev. rgsk. Slotsrgsk. Christiansborg. Arbejdet udførtes af Urban Fribert.

200 Jfr. Rtk. rev. rgsk. Slotsrgsk. 1744. Det er antagelig identisk med det fløjisdække til at hænge over altrets gelænderværk ved kommunionen, som overførtes til Rosenborg efter branden 1794, men synes ikke bevaret.

201 Slotskirken, Ordinantz-Protocoll fra Christiansborg Slotskirke, s. 12.

202 Jfr. OHM. I.L. 16. Sager vedrørende Jøders og Mohrers Daab i Slotskirken 1743-77.

203 OHM. I.F.1(4). Inv. rgsk. for Christiansborg Slotskirke 1769-1829.

204 Jfr. note 106 og 109 for kontrakterne af 16. aug. 1740 og 28. april 1742.

205 Stolene var udført af snedkerne Holten og Petersen, jfr. Ptk. 132, 1742, regning af 30. marts; Schwartz og Mentzel lavede beslag, Ottsen og Petersen opsatte ruder, mens Milan stafferede, jfr. Ptk. 122, 1742 og Ptk. 131, 1742.

206 Jfr. Ptk. 127, 1741, 1783 og note 104, 106.

207 Jfr. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. 1776-80, vedrørende skærm, opsat foran det nyindrettede »appartement«.

208 Jfr. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. 1743 (8. febr., 6. sept., 10. nov.); 1742 (29. okt.); 1740 (2. dec.).

209 På planen fra o. 1742 var stolestaderne i sydøst samlet i én stor blok uden tværgang ud for den nærmeste blok mod vest. For kontrakterne vedrørende stolene, jfr. note 109.

210 De to omtrent kvadratiske rum bag altret betegnedes således 1741 som sakristier, ligesom det mellemliggende tværrektangulære rum, jfr. Ptk. 132, 1741, 310. En plan fra 1779 angiver dog, at den lille dør til det nordligste af de tre værelser førte til kantorens kammer (fig. 100). Samme kilde nævner, at døren syd for altret fører til det mørke møbelkammer, hvilket formentlig betegner det vinduesløse, sydlige sakristi. På Eigtveds approberede plan af april 1740 over dameetagen (nr. 2) var med litra D betegnet »dunckle Camer kirchen geräthe einzusetzen«, jfr. note 90. Betegnelsen præstestole er benyttet i snedkerkontrakten af 14. sept. 1740 for syv af rummene bag koret, jfr. note 96.

211 Jfr. note 201-202 samt OHM. I.L. 10. Sager vedrørende konfirmationer i kongehuset 1740-1826.

212 Ptk. 131, 1742, Ptk. 132, 1743, 350.

213 Ulrich Dähnert: Der Orgel- und Instrumentenbauer Zacharias Hildebrandt, Leipzig 1960, s. 81 f.

214 Jfr. Ptk. 127, 1739, 581, 11. juli.

215 Jfr. Ptk. 127, 1742, 2015.

216 Ptk. 132, 1740, udgiftsordrer litr. B3.

217 I skrivelse af 11. juli 1739, jfr. note 214, konstaterer Kastens, at orglets mål efter de ny tegninger *(det reviderede projekt 4)* uændret var: højde 13½ alen, bredde 14 alen, dybde 7 alen.

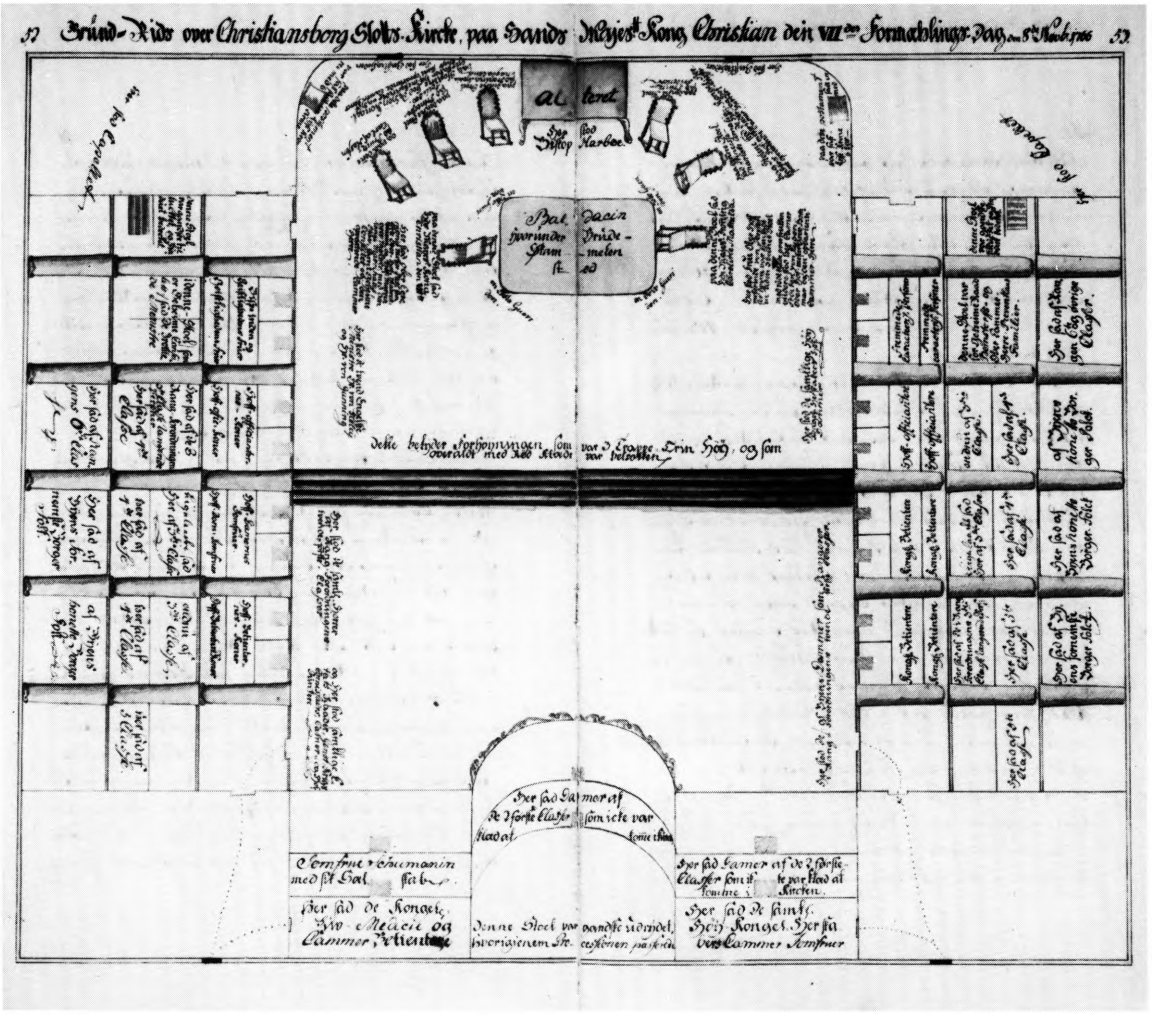

Fig. 106. Plan over slotskirkens indretning ved Christian VII.s og Caroline Mathildes bryllup 8. nov. 1766 (s. 161). Det kongelige brudepar var sammen med den nærmeste familie anbragt i koret på en forhøjning, der strakte sig til kirkerummets midte. På galleriet sad medlemmer af hofstaben, en række embedsmænd og udvalgte borgere efter en streng rangforordning. På pulpituret i øst sad bl.a. damer af de første klasser, som ikke »var klæd at komme i Kircken«. RA. — *Plan of the Castle Chapel with arrangement of seats at the wedding of Christian VII and Caroline Mathilda on November 8th 1766. The royal bridal pair was placed in the chancel together with their nearest relations upon a raised platform extending to the middle of the chapel. In the gallery were members of the Royal household, a number of officials and selected citizens according to a strict precedence. In the pulpit to the east were, among others, ladies of the first two social classes, not »dressed for attending church«.*

218 Jfr. Ptk. 126, 127 og 128, 1742.

219 Jfr. Ptk. 122 og 131, 1742.

220 Jfr. Ptk. 131, 1743-44.

221 Den ejendommelige overspringelse af 8 fods lejet i hovedværkets principalkor forekom også i andre af L. D. Kastens' instrumenter.

222 Citeret efter Niels Friis: Orgelbygning i Danmark, 2. udg. 1971, s. 127.

223 Vox humana kan have været indbygget i en lille trinbetjent svellekasse af samme type, som Kastens havde installeret i Garnisonskirken 1724, jfr. Friis: Orgelbygning, s. 111.

224 Ifølge Friis: Orgelbygning, var stemmen en Blockflöte 4', men samme forfatter anfører også i Christiansborg-Orglet og dets Forgængere i 400 Aar, Kolding 1956 (særtryk af Dansk Kirkemusiker

Tidende 1956-57), den i kontrakten nævnte Blockflöte 8'.

225 Denne stemme omfattes ikke af Kastens' dispositionsforslag 1738, men det fremgår af Kastens' ansøgning 11. marts 1740 vedrørende udbetaling afanden termin, jfr. note 100, at han har fremstillet piberne til tre 4 fods oktavstemmer til manualværkerne. Ansøgningen nævner også, at piberne til pedalets Gedact 8' er færdige, men en sådan stemme forekommer hverken i Kastens' kontrakt 1739 eller i Speers optegnelse 1787.

226 Rtk. 244.122. Bygningskontoret 1782-1826, Journalsager 1790.

227 Friis: Christiansborg-Orglet, s. 12. Samme: Orgelbygning i Danmark, s. 128.

228 Sammenlign Københavns slotskirkes Kastens-orgel 1728, hvor brystværket muligvis benævntes overværk, jfr. s. 90.

229 Rtk. 2242.8-16, juli-aug. 1766. Arbejdet udførtes af orgelbygger Hartwig Müller.

230 Rtk. 244.22, 1. april, 5. dec., 31. dec. 1789.

231 Jfr. Ptk. 129, 1740, hvori er omtalt et tværsnit af kirken mod vest med alter, prædikestol og orgel, fremlagt af Eigtved 13. april. Desuden Ptk. 127, 1742, 2015, hvori var vedlagt en tegning af Eigtved til orglet (bilag litr. B). Som bilag litr. A var oprindelig ved samme redegørelse vedlagt en tegning af orglet, hvorefter kontrakten var blevet indgået, dvs. antagelig Kastens' egen tegning.

232 Også Schnitger måtte i forbindelse med orglet til Charlottenburg i Berlin indordne sig arkitekten Eosander von Göthes lidet »orgelmæssige« facadeudformning. jfr. Mads Kjersgaard og Ole Olesen: Et genopstået Kastens-orgel, i Orglet, 2, 1979, s.6f.

233 Ptk. 131, 1741-42, Ptk. 122, 1743.

234 Jfr. OHM. I.N.24. (fig. 106).

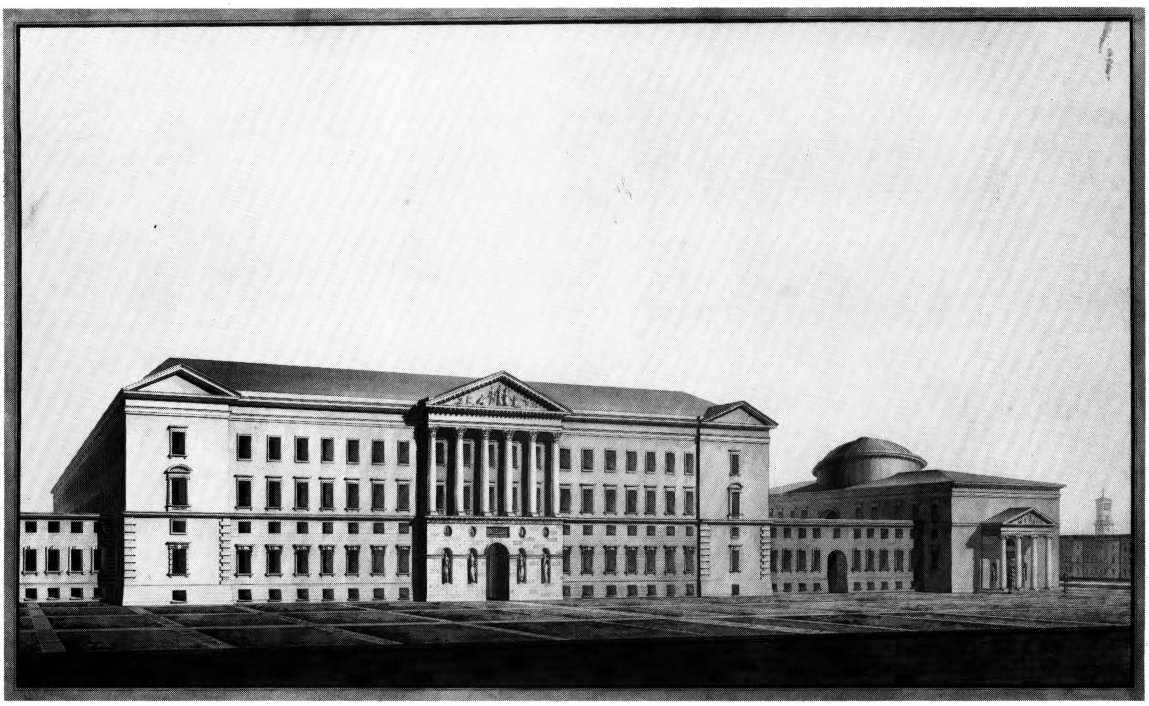

Fig. 107. Christiansborg slot set fra nordøst (s. 178). Laveret tegning, udført som forlæg til C. F. Hansens Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger. Kunstakademiet. — *Christiansborg Castle seen from the north-east. Wash-drawing executed for C. F. Hansen's »Collection of different public and private buildings«.*

CHRISTIANSBORG SLOTSKIRKE II

NOTER S. 270

INDLEDNING

Det andet Christiansborg. 26.-27. febr. 1794 blev Christian VI.s prægtige slotskompleks ramt af en omfattende ildebrand, der raserede både hovedslottets og slotskirkens indre og kun levnede ydermurene (fig. 111).[1] Tanken om at genopføre slottet meldte sig umiddelbart efter ulykken, og en stor indsamling gik i gang blandt kongens loyale undersåtter. Alligevel skulle der gå mere end 30 år, før residensen var genrejst på de gamle mure, omend i totalt ændret skikkelse. Når byggeriet kom til at trække så meget i langdrag, skyldes det flere forhold. Først og fremmest, at tiden prægedes af politisk og økonomisk uro. Hertil kom, at behovet for en bolig til kongefamilien ikke var akut, efter den allerede i foråret 1794 var blevet velinstalleret i Amalienborgpalæerne.[2] Selv efter færdiggørelsen af de vigtigste gemakker i det ny Christiansborg vedblev Frederik VI og Christian VIII at benytte Amalienborg, der efter Frederik VII skulle blive permanent kongelig residens, mens slottet på Slotsholmen i første række fik repræsentativ funktion. Genopførelsen af Christiansborg har mere karakter af et prestigeprojekt, der skulle kaste glans over monarken og fædrelandet.[3] Det blev således indskærpet byg-

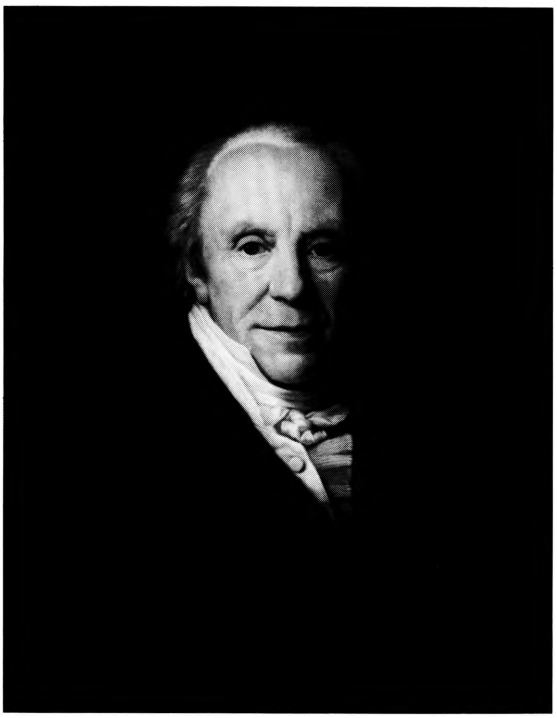

Fig. 108. Portræt af C. F. Hansen. Oliemaleri af F. C. Gröger 1820 (s. 178, 268). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Portrait of C. F. Hansen. Oil painting by F. C. Gröger, 1820. Christiansborg Chapel.*

geriets ledelse, at man i størst muligt omfang anvendte indenlandske materialer og »i vore Stater forfærdigede eller fabriquerede Varer,«[4] ligesom landets egne malere og billedhuggere fik en fortrinsstilling ved slottets udsmykning. Emnevalget fik her i vid udstrækning et nationalt tilsnit.

Det andet Christiansborg skulle dog ikke få en væsentlig længere levetid end sin forgænger. 90 år efter den forrige slotsbrand, 1884, blev hovedslottet på ny flammernes bytte. Men slotskirken reddedes og står hermed som det betydeligste levn af det nyklassicistiske residensslot (fig. 107).

Byggeriets ledelse. Det faldt i den aldrende hofbygmester C. F. Harsdorffs lod at udarbejde de første forslag til ruinens genopbygning. Efter hans død 1799 kom imidlertid nye, friskere kræfter til. 1800 fik den 44-årige landbygmester fra Holsten, Christian Frederik Hansen (fig. 108) overdraget hvervet som leder af slotsbyggeriet. I lighed med praksis fra det første Christiansborg blev desuden 1803 nedsat en kommission, der skulle bestyre slottets opførelse og nyindretning.[5] I denne kommission, der først ophævedes efter C. F. Hansens død 1845, var samlet økonomisk og bygningsfaglig ekspertise fra centraladministrationen, hoffet og Københavns bystyre. Men i modsætning til tidligere fik også den ledende bygmester, C. F. Hansen fast plads i dette styrende organ, og i de ikke altfor hyppige kommissionsmøder skulle han få en dominerende position.

De tidligste planer for slottet 1794-99. Umiddelbart efter brandkatastrofen synes der at have været en klar vilje til at genrejse kongeslottet, og allerede 4. april 1794 forelå de første tegninger og overslag til stilladser på slottets hoved- og sidebygninger, samt til istandsættelse af vinduerne »som de før Branden var«.[6] Projektet var udarbejdet af Andreas Kirkerup på foranledning af general Wilh. von Huth, kronprinsens rådgiver i byggesager. Planerne synes dog ikke at være blevet realiseret.

Godt et år senere blev København ramt af en ny, endnu mere ødelæggende brand, der ganske vist skånede Slotsholmen, men ødelagde store dele af den indre by. Ved denne lejlighed blev flere offentlige institutioner hjemløse, og tanken meldte sig da at samle alle disse i en af slottets fløje tillige med Højesteret.[7] Hofbygmester Harsdorff frarådede imidlertid projektet, der var fremsat af Danske Kancelli, fordi han tog det for givet, at slottet på et tidspunkt skulle genopføres som kongebolig.[8] Som alternativ foreslog han, at man kunne anbringe de pågældende institutioner i kirkebygningen, der i så fald måtte adskilles helt fra hovedslottet. Harsdorffs projekt blev dog afvist. I en resolution af 9. sept. 1795 fastholdt man den tidligere plan, der skulle gennemføres »som om Christiansborg Slot ikke til Kongebolig blev at opføre«.[9] Til rækken af institutioner, der skulle huses på slottet, føjedes Kunstakademiet, og sidst, men ikke mindst, understregedes det, at der ved planernes udarbejdelse ikke måtte »haves Hensyn til Slots Kirkebygningen, der til andet Brug er bestemt«. Muligvis sigtes der her

til visse overvejelser om at indrette slotskirken til den hjemløse menighed fra S. Nicolai kirke,
– tanker, der i al fald fremførtes af Magistraten august 1796.[10]

I de følgende par år synes planerne for slottets indretning som råd- og domhus at have stået ved magt, og Harsdorff udarbejdede en række tegninger hertil.[11] Kort før århundredskiftet ændredes situationen imidlertid. Harsdorff var afgået ved døden maj 1799. Samtidig havde tanken om at opføre et særligt råd- og domhus på en egnet plads i byen vundet stadig større gehør, og december 1799 nedsattes en kommission, der skulle overveje sagen.[12] Hermed måtte ideen om at genopføre Christiansborg alene som kongelig residens på ny få aktualitet.

C. *F. Hansens projekter til Christiansborgs genopbygning 1800-1803.* 6. sept. 1800 modtog Rentekammeret et projekt til genopførelsen af slottet som kongebolig.[13] Forslaget var udarbejdet af hofbygmestrene Peter Meyn og Boye Magens, samt af landbygmester C. F. Hansen, indkaldt fra Altona for at deltage i planlægningen af det ny råd- og domhus' opførelse. Ved samme lejlighed var de tre bygmestre blevet opfordret til at overveje, hvordan Christiansborgs ruiner bedst kunne bevares og overdækkes med tage. Det fremkomne udkast gik imidlertid langt videre. Den gamle hovedfløj i vest med slotstårnet og riddersalen foresloges nedrevet, mens de tre øvrige fløje skulle bibeholdes i oprindelig højde. De store længange i nord og syd reduceredes med en etage, og kirken planlagdes delvist nedrevet, idet forbygningen kunne indrettes til »et lidet net Capell« for kongefamilien og hoffets betjente (jfr. s. 184).

Til trods for indvendinger fra general von Huth, der lod Andreas Kirkerup udarbejde et alternativt forslag, som i større omfang bevarede slottet i den oprindelige udformning, approberedes det første projekt 22. okt. Om slotskirken fastslog den kongelige resolution lakonisk, at kirkebygningen skulle nedrives. C. F. Hansen fik overdraget hvervet at udarbejde de fornødne tegninger.[14]

Foråret 1803 forelå de gennemarbejdede planer, der 17. maj præsenteredes i den nystiftede Slotsbygningskommission.[15] På dette tidspunkt havde de allerede modtaget kongens godkendelse, omend der mundtligt var tilføjet en række ændringsforslag. Blandt disse, der den følgende dag nedfældedes på papiret af kommissionens leder, statsministeren, grev C. D. Reventlow,[16] angår de to slotskirken (jfr. s. 186).

Af det approberede projekt fra 1803 kendes fire opstalter, samt planer af dameetage, nedre mezzanin og kongeetage (fig. 109-10).[17] Planerne er dog alle forsynet med dækblade til alternative løsninger vedrørende sydfløjen og (for de to førstes vedkommende) til østfløjen og nordre længang. Det er desuden værd at bemærke, at approberingen er skrevet hen over de påklæbede dækblade som en godkendelse af disse, kronologisk vel sekundære forslag.

Udgangspunktet for projektet var forslaget fra 1800, dog med den modifikation, at store nordre længang og prins Jørgens gård var medtaget på planerne. Et grundlæggende princip for slottets genopbygning var bibeholdelsen af den ydre skal, idet dog vestfløjen erstattedes af en kolonnade. Udvendig respekteredes i hovedsagen det gamle slots vinduesplacering og risalitter, mens de oprindelig sandstensbeklædte facader pudsedes, og udsmykningen omskabtes radikalt for at harmonere med en ny tids stilideal (fig. 107). Indvendig bevaredes hovedskillemurene i de tre øvrige fløje. En række forhold gjorde det imdlertid nødvendigt at ændre den indre disposition på afgørende punkter. Det gælder hovedindgangens og riddersalens eliminering i vestfløjen og de ændrede boligbehov for kongefamilien. Efter beslutningen om at nedrive kirkebygningen gælder det også for slotskirkens placering.

Hovedportalen til slottet blev nu lagt i østfløjen mod slotspladsen, idet kongetrappen, – slottets ene store trappeanlæg, placeredes umiddelbart syd herfor, mens dronningetrappen bibeholdt sin plads fra det første Christiansborg i nordfløjen. De kongelige appartementer koncentreredes i øst- og nordfløjen,

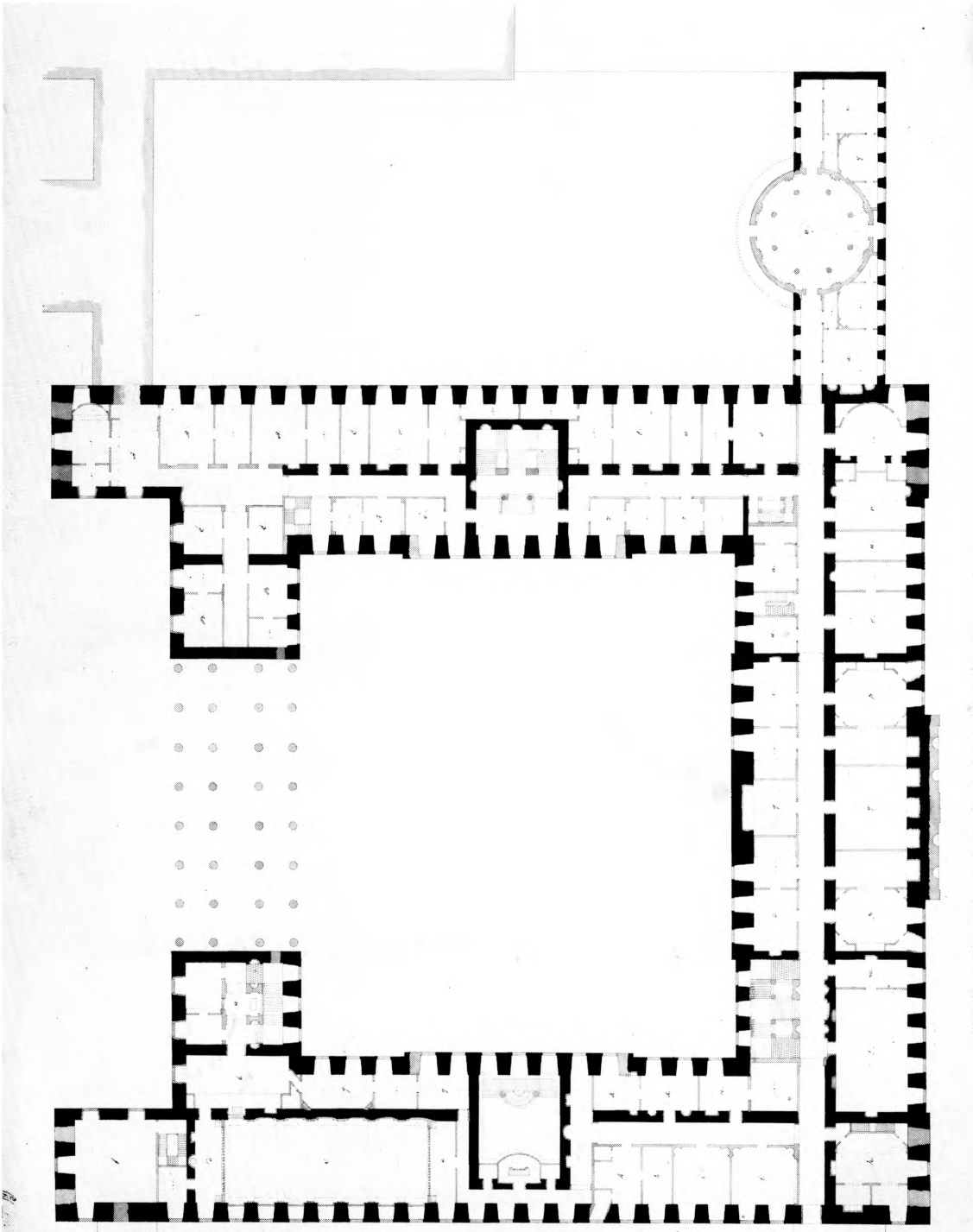

Fig. 109. Plan 1803 af hovedslottets og nordre løngangs nedre mezzaninetage (s. 179). 1:900. Tegningen er gengivet uden det påklæbede dækblad. RA. — *Plan, 1803, of the lower Mezzanine in the Castle and the north Communication Gallery. First version.*

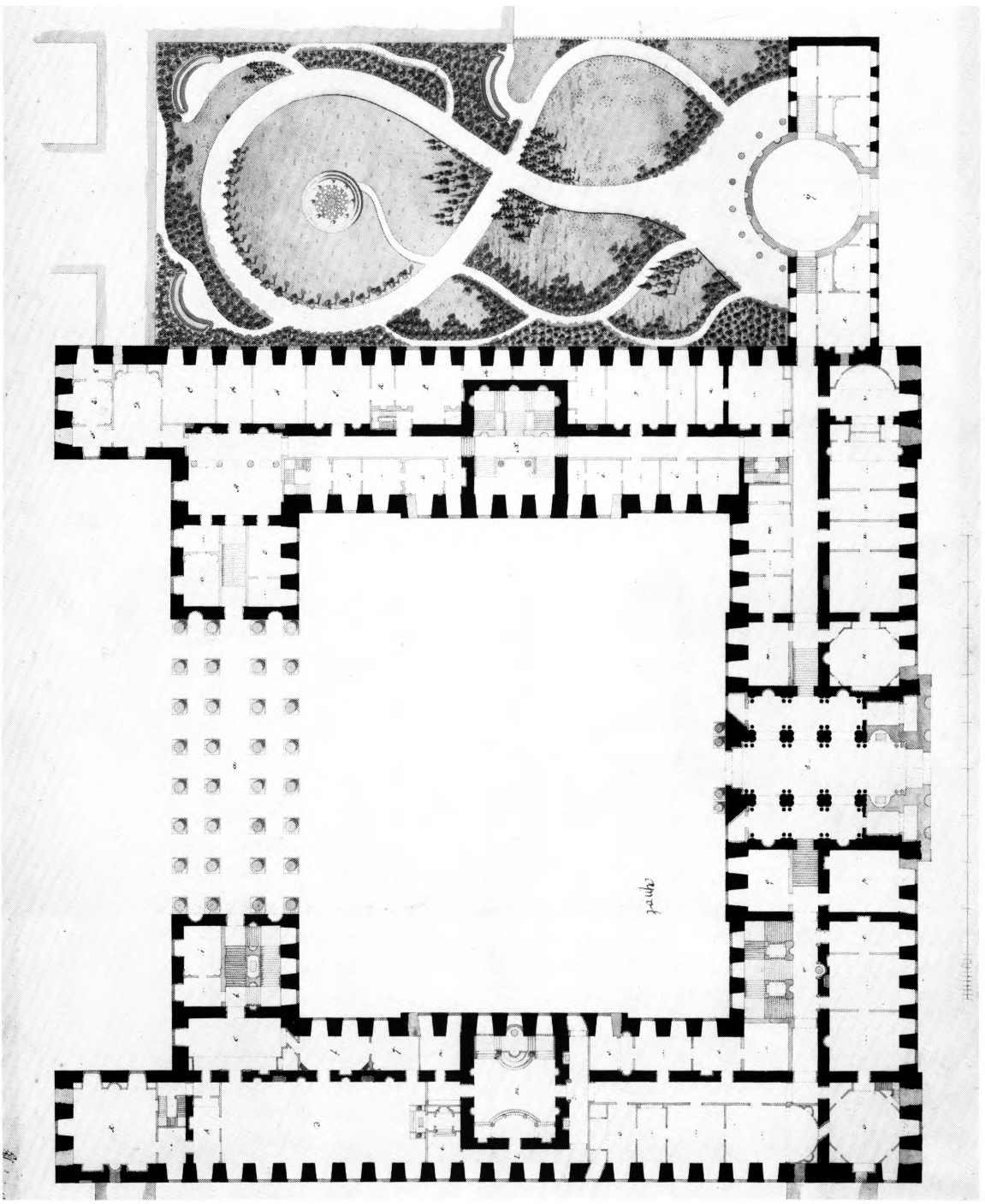

Fig. 110. Plan 1803 af hovedslottets og nordre løngangs dameetage (s. 179). 1:900. Tegningen er gengivet uden det påklæbede dækblad. RA. — *Plan, 1803, of the Ladies Floor in the Castle and in the north Communication Gallery. First version.*

mens sydfløjen kom til at huse de mest betydningsfulde repræsentationsgemakker: riddersalen, lagt i kongeetagen og Højesteret, anbragt som tidligere i sydvesthjørnet, omend nu i dameetagen.

Umiddelbart øst herfor placeredes slotskapellet (fig. 109-10) inden for det areal, der tidligere havde været optaget af kongetrappen. Denne løsning ses dog kun på planernes første version og er udeladt på de påklæbede, approberede dækblade (jfr. s. 184f.). Inkorporeringen af kirken i slottets sydfløj (og beslutningen om at sløjfe den gamle kirkebygning) fik også konsekvenser for området nord for hovedslottet. Den nordre løngang, der ikke længere skulle fungere som forbindelsesfløj til kirken, blev nu indrettet med et centralrum, der skød sig frem i en halvcirkel imod et haveanlæg, placeret i prins Jørgens gård (fig. 110). Indvendig var angivet en krans af otte søjler, men vel at mærke kun i nedre mezzanins plan. Disse har antagelig skullet bære et loftshvælv i form af en lav kuppel, der dog ikke er markeret på tegningen af slottets facade mod øst. Udvendig mod haven var rotunden prydet af en søjlebåren balustrade eller balkon. Dette usædvanlige indslag i det gamle slotskompleks har formentlig været tænkt som en udsigtspavillon og en mo-

Fig. 111. Prospekt af Christiansborgs brand 26.-27. febr. 1794 med slotskirken i forgrunden (s. 177, 183). Farvelagt kobberstik af G. L. Lahde. — *The fire at Christiansborg Castle 26-21 February 1794, with the Chapel in the foreground. Colour print by G. L. Lahde.*

numental entré til det diminutive engelske haveanlæg, der som modpol havde et cirkulært havetempel.[18]

Slottets opførelse. De approberede tegninger dannede udgangspunkt for byggeriet, der snart efter tog sin begyndelse.[19] Arbejdet indledtes med vestfløjens nedrivning og klargøring af de udvendige facader. Hvad det indre angår, foretog C. F. Hansen flere ændringer af rummenes placering og bestemmelse inden for de næste år. Vigtigst i denne sammenhæng var beslutningen om at bevare den gamle kirkebygning, hvormed det planlagte kapel i sydfløjen bortfaldt, tillige med det lille haveanlæg og den projekterede rotunde i nordre løngang.

Et stadig tilbagevendende problem i disse år var knaphed på materialer, forårsaget af forsyningsvanskeligheder under Napoleonskrigene og den stramme økonomi, kulminerende med Statsbankerotten 1813. C. F. Hansen søgte dog bestandig at få det bedst mulige ud af de vanskelige konjunkturer. Ofte benyttedes genanvendte bygningsmaterialer, og ikke alene fra slottet selv. Bly fik man f.eks. fra det 1808 afbrændte Koldinghus, kobber bl.a. fra Frue Kirkes ruin, en tømmerleverance fra et strandet vrag etc.[20] I sin nidkærhed gik overbygningsdirektøren endog så vidt, at han fremmede det beklagelige forslag om nedbrydning af Hørsholm slot, hvorfra man kunne skaffe sig mursten, tømmer, tegl, kobber og bly, ligesom han plæderede for omdannelsen af Frederikskirken, hvis genopførelse han selv skulle have ledet, til et »marmorbrud«, bl.a. til brug for slotskirken.[21]

1822 var det udvendige arbejde i det store og hele afsluttet, bortset fra den planlagte skulpturudsmykning, hvortil Bertel Thorvaldsen fik tildelt hovedfacadens nichefigurer, medaljoner og trekantrelief. Til det indre udarbejdede C. F. Hansen, fra 1816 bistået af G. F. Hetsch, en lang række tegninger til de vigtigste gemakker.[22] Prins Frederik (VII).s formæling med prinsesse Vilhelmine 1828 i slotskirken, der var blevet indviet to år forinden, markerede den officielle kongelige indflytning på slottet.[23] Der skulle dog gå adskillige år, før bygningsarbejderne på Christiansborg hørte inde.

BYGNINGSHISTORIE

SLOTSKIRKENS BRAND 1794

Den voldsomme slotsbrand, der udbrød ved tretiden om eftermiddagen 26. febr. 1794, nåede omkring midnat til slotskirken (fig. 111).[1] En frisk sydøstvind fik hurtigt flammerne til at tage fat, og ved ettiden om natten faldt taget sammen med et stort bulder. Galleriopbygningen, der for hovedpartens vedkommende bestod af træ, blev et let bytte for ilden, og selv de italienske marmorsøjler, kirkens pryd, skal være blevet forvandlet til kalk.[24] Ved firetiden om morgenen var alt udbrændt. Poeten og lægen Rasmus Frankenau har i en elegi, inspireret at stemningsindtryk fra brandtomten natten efter katastrofen, tolket sine følelser ved synet af ruinen – og her ikke mindst af kirken:

»Der, hvor under blanke Marmorbuer
Kongers Konges Lovsang vældig lød,
Der, hvor svøbt i Glands af Guldets Luer,
Krucks (sic) forvovne Pensel Skræk indgiød;
Der en Taare sig af Øiet stjæler,
Naar for hine grædske Kapitæler
Konstens varme Elsker frygtsom seer
Aaben Himmel, Kul og smuldret Leer. «[25]

Af slotskirkens inventar synes kun mindre løsøre at have undgået ødelæggelse. Forskellige kirketavler, pengeskrin, et timeglas og en dåbskande blev sammen med en række alterklæder afleveret til de kongelige palæer på Ama-

lienborg, hvorfra de sidenhen kom til Rosenborg.[26] Ved eftersøgning i kirkebygningens ruin dukkede også enkelte genstande op, men det meste synes at hidrøre fra magasinrummene i kælderen.[27]

PLANERNE FOR SLOTSKIRKEN 1794-1800

Som allerede antydet ovenfor var slotskirkens skæbne endnu uafklaret i de første år efter branden. Kirkens fortsatte eksistens som hofkirke var naturligvis nøje forbundet med overvejelserne om at genopføre Christiansborg som kongebolig. Da kongefamilien var blevet indkvarteret i Frederiksstaden nær den ufuldførte Frederikskirke, rejste der sig – i al fald i den offentlige debat – et spørgsmål, om ikke slotskirkens genrejsning skulle opgives, og ressourcerne i stedet anvendes til fuldførelsen af den planlagte kuppelkirke ved Amalienborgpalæerne.[28]

En alternativ løsning til bevaring af bygningen som kirke var som nævnt at overdrage den til S. Nicolai kirkes menighed.[10] Endelig fremkom Harsdorff 1795 med planer om at indrette kirken til råd- og domhus,[8] men disse tanker afvistes. Det står dog fast, at der, i det mindste til januar 1799, var en positiv stemning blandt de planlæggende myndigheder for at bevare slotskirken,[29] selv om det ikke er klart, hvilke konkrete ideer man i øvrigt havde for kirken, »der til andet Brug er bestemt«.[9]

Mens de forskellige muligheder debatteredes, stod ruinerne af slottet og slotskirken ikke ubenyttet hen. I vognremiserne bag kirken indrettedes 1795 en kaserne til det ridende artilleri og en malersal for teatret.[30] Ved selve kirken (fig. 211) var et lager af bygningsmateriel, og bygningsforvalter Norup synes endnu i en periode at have benyttet sine gamle kontorer i kirkebygningens kælderetage.[31]

Tanken om en nedrivning af kirkebygningen blev imidlertid bragt på bane i projektet af september 1800.[13] Her foreslog de tre bygmestre, at »den i lige bredde med Kirken fremspringende Pavillon (d.v.s. forbygningen) beholdt sin nuværende højde i lige dybde med Løngangs Bygningen, der i saa fald (...) vilde beholde Størrelse nok, for deri at kunde anlægge et lidet net Capell (...); derimod blev den heele Bygning, hvori Kirken forhen haver lagt at nedbryde eller til anden Bestemmelse at benytte«. Tilsyneladende skulle forbygningen, der også tidligere i forbindelse med det første Christiansborgs opførelse betegnedes som en selvstændig bygning, huse slotsmenigheden, mens selve kirken, d.v.s. de ni vestligste fag af fløjen kunne nedrives eller anvendes til andet. I den kongelige godkendelse af hele projektet hed det om dette spørgsmål alene, at »det afbrændte Christiansborg Slots Kirkebygning skal nedbrydes.«[14] Når man undlod at kommentere planerne for det lille kapel, må det antagelig opfattes som en afvisning af forslaget.

SLOTSKIRKEN I PROJEKTET FRA 1803

1803 forelagde C. F. Hansen det gennemarbejdede slotsprojekt, der oprindelig forudsatte, at kirken ikke skulle bevares ved nordre løngang. Det er således karakteristisk, at planen over dameetagen i den første udgave uden dækblad viser løngangen afsluttet mod nord med en lukket mur, mens kirkens sydmur er erstattet af en punkteret linje, vel som markering af et stakit mellem det lille haveanlæg i prins Jørgens gård og den nu åbne plads på kirketomten (fig. 110). De øvrige sidebygninger (vognremiserne, den lille nordre løngang og den lige stald), der ikke direkte berørtes af Hansens projekt, er derimod angivet med en fuldt optrukket streg og en bred lavering.

Da projektet således ikke omfattede en genrejsning af slotskirken på den hidtidige plads, er det naturligt at vende sig mod selve hovedslottet. Her fanges opmærksomheden af et ca. 14,5 m langt og 10,5 m bredt rum, som optager den gamle kongetrappes plads i sydfløjen, for så vidt angår dameetagen og nedre mezzanin (fig. 113-14). Rummet, der mod vest støder op til højesteretssalen, ses også på det approberede tværsnit (fig. 112). Indretningen af dette

Fig. 112-114. Den projekterede slotskirke 1803. RA. 112. Længdesnit mod øst (s. 184f.). 1:150. Detalje af tværsnit af hovedslottet. 113. Plan af dameetage (s. 184 f.). 1-300. Detalje af hovedslottets sydfløj, jfr. fig. 110. 114. Plan af mezzaninetage (s. 184 f.). 1:300. Detalje af hovedslottets sydfløj, jfr. fig. 109. — *The proposed Castle Chapel, 1803. 112. Longitudinal section to the east. Detail from cross-section of the Castle. 113. Plan of the Ladies' Floor. Detail of the south wing of the Castle, cf. fig. 110. 114. Plan of the Mezzanine. Detail of the south wing of the Castle, cf. fig. 109.*

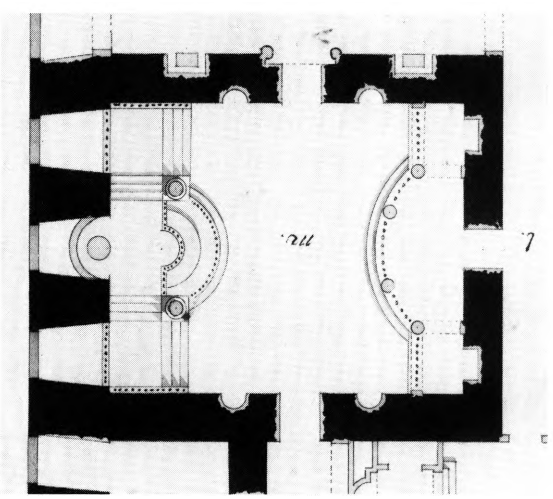

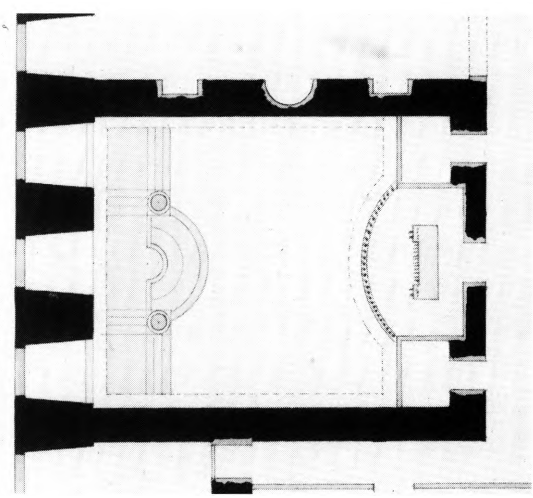

rum, der ved siden af Højesteret og riddersalen er det mest detaljerede interiør på planerne, gør en identifikation som slotskapel mest sandsynlig.[32]

Detaljerne er stærkt præget af et antikiserende ideal, som nok afviger fra traditionel kirkestil, men ikke slører rummets grundlæggende disposition, der helt er i pagt med fyrstekapellets norm: modstillingen af korparti og herskabstol. Koret er vist som et podium med halvcirkulært midtparti, flankeret af søjler med vaser (kandelabre?). Balustrader indrammer midtpartiets nedre del og en fremskudt bue herover, antagelig som markering af alterskranken foran det halvrunde alterbord, båret afben med løvefødder, og af prædikestolen. Et lignende balustradehegnet podium er angivet ved den modsatte væg, formentlig en forhøjning til kongens stol. På det søjlebårne pulpitur ovenover er indtegnet en rektangulær opbyg-

ning med fremskudte sidepartier, vel identisk med orglet. Adgangen til kongestol og orgel kunne foregå via en smal korridor bag den gamle kongetrappe (jfr. fig. 109-10). Det lille kapel, der dækkedes af et fladt loft, var smykket med nicheskulpturer og en relieffrise – tilsyneladende en klassicerende version af Kongernes tilbedelse.

Forud for dette projekt synes C. F. Hansen at have udført et antal skitser. I en lille, blåt indbundet skitsebog, der efter alt at dømme har været i arkitektens eje, findes forskellige udkast til et rum, der i proportioner og antal vinduer nøje svarer til kapellet, omend suppleret med de to flankerende fag mod slotsgården. Flere er langt mere fantasifulde end det projekterede (fig. 208).[33]

Som Hansens projekt blev forelagt i denne første udformning, vandt det ikke bifald hos kongen. Herpå tyder de påklæbede, approberede dækblade, hvor kongetrappen og slotskapellet inden for denne er erstattet af et antal mindre rum.[34] De kongelige kommentarer er antagelig ved denne lejlighed blevet nedfældet i et memorandum af grev Reventlow.[16] Det hed her under pkt. 2: »En Deel af den ved Slotskirken værende Pavillon skal blive staaende og indrettes til Slotskirke af saadan Størrelse, at den ved forefaldende Høytideligheder kan være tilstrækkelig«. Endvidere i pkt. 3: »At den Plads, der bliver tilovers af den øvrige Deel af forrige Slots-Kirkebygning, skal anvendes til Have.«[35] Hermed var man tilbage ved de tre bygmestres forslag fra 1800. Da kirkefløjens forbygning nu atter tænktes bevaret, måtte nordre løngang samtidig få sin oprindelige status tilbage som forbindelsesgang mellem kirken og slottet. Det kunne være en af årsagerne til rotundens sløjfning i planernes anden version og genetableringen af den tidligere korridor foran en række mindre gemakker.

PROJEKTET TIL SLOTSKIRKEN 1810

Der skulle gå flere år, før C. F. Hansen på ny vendte sig mod slotskirken. Hovedslottets genopbygning kom i første række. 18. nov. 1810

Fig. 115. Slotskirken 1810. Hovedfacade mod slotspladsen (s. 188 f). 1:600. RA. — *Castle Chapel, 1810. Main facade towards the courtyard.*

fremlagde han imidlertid syv tegninger til kirken, der ledsaget af en forestilling fra kommissionen overraktes Frederik VI og fik dennes approbation 15. jan. 1811 (fig. 115-19)[36] Som projektet foreligger, er det åbenbart, at den kongelige beslutning fra 1803 er blevet afgørende ændret. Hvor der før kun var tale om at bibeholde en del af kirkebygningen, anførtes det nu i kommissionens redegørelse, at den ny kirke atter skulle indrettes »paa det Sted, hvor den forrige Kirke har været opført, og de staaende Rudera saavit (sic) muligt hertil benyttes.« Altså en bevaring i fuldt omfang af den gamle kirkefløj.

Tegningerne fra 1810 er bortset fra tværsnit mod alter og kongestol endnu bevarede og viser slotskirken i en udformning, der i hovedtræk svarer til den opførte bygning, omend en række enkeltheder endnu ikke havde fundet deres endelige form. I lighed med hovedslottet var C. F. Hansen ved projekteringen bundet af ydermurene og fundamenterne, ligesom han udnyttede en række af de indvendige skillemure (fig. 132).[37] En afgørende forandring i forhold til tidligere var, at bygningen nu alene skulle benyttes som kirke og ikke længere rum-

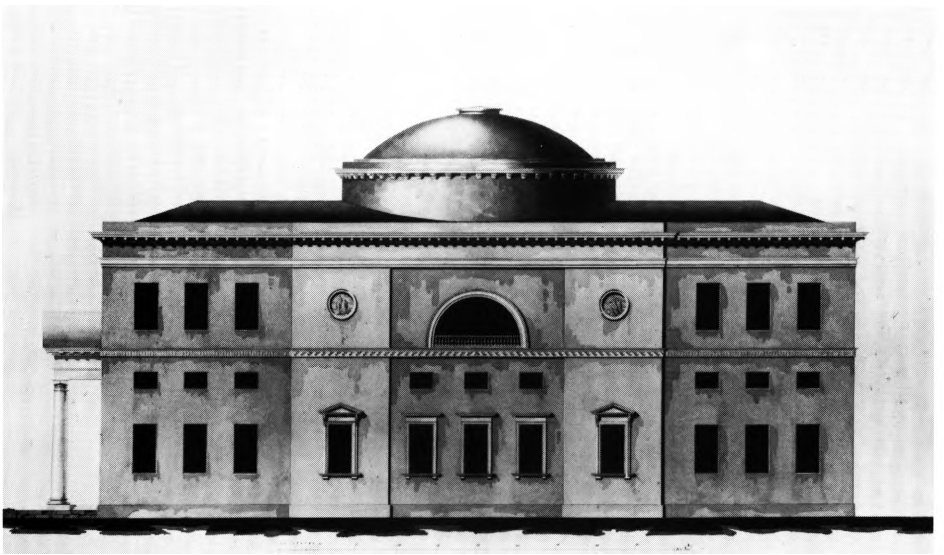

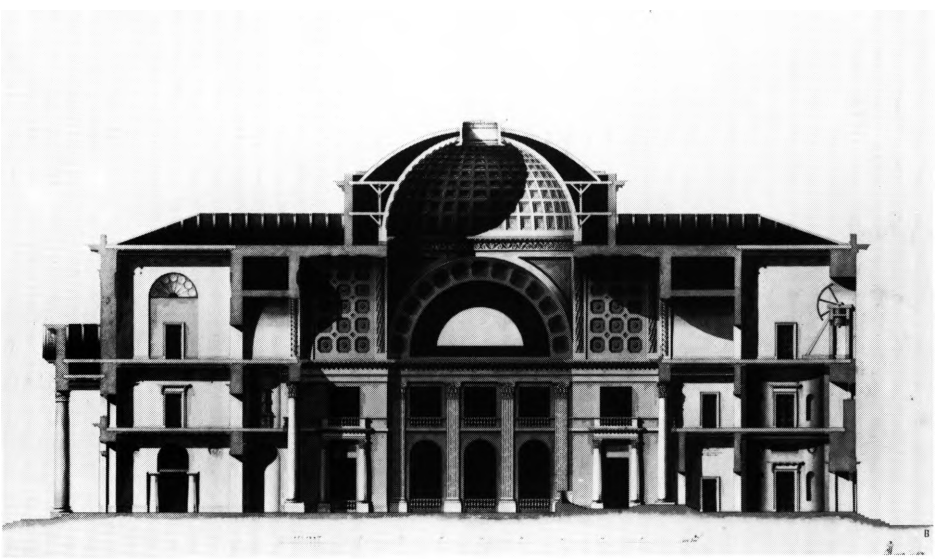

Fig. 116-17. Slotskirken 1810. 116. Facade mod Gammel Strand (s. 188). 1:600. 117. Længdesnit mod syd (s. 188f.). 1:600. RA. — *Castle Chapel, 1810. 116. Facade towards Gammel Strand. 117. Longitudinal section to the*

me beboelse og andre sekundære funktioner. Det var således muligt at lade kirken markere sig som et selvstændigt element i anlæggets nordøsthjørne og gennem eksteriørets udformning med en kuppel over de tre midterste fag og en skulptursmykket søjleportikus mod slotspladsen signalere bygningens særlige status. Dette er også udtrykkeligt understreget i den ledsagende kommentar: »Compositionen af Facaderne give tilkjende, at denne Bygning er Slots Kapellet«. For kuplens vedkommende henvistes særligt til Rom, der endnu prangedes af over 100 større og mindre kupler på byens kirker. »Med en saadan Dohm (...) ønsker Konstneren Hovedstaden prydet, saa meget mere da Slots Kirkens beliggenhed fra Kjøb-

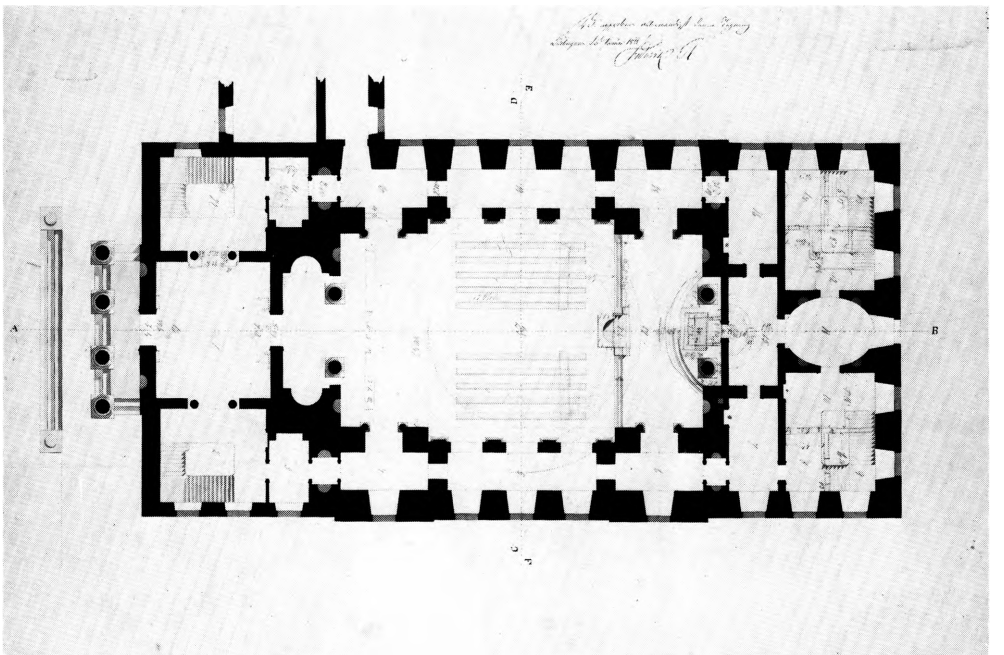

Fig. 118. Slotskirken 1810. Plan af underetage (s. 188f.). 1:600. RA. — *Castle Chapel, 1810. Plan of Ground Floor.*

magergade, Amagertorv og flere forskellige Gader er saa skjøn, at den gandske indbyde til denne fattede Idee ...«.[36]

For at fremhæve kuplen mest muligt var kirkens ydre præget af stor enkelthed. Mod slotspladsen, hvor hovedindgangen placeredes, var alle vinduesåbninger og den tidligere midtrisalit elimineret (fig. 115). Indgangen flankeredes af rundbuede, figursmykkede nicher og var indrammet af en søjleportikus. Nordfacadens opstalt (fig. 116) viste et nyt vinduessystem. Den tidligere facade (fig. 83) med ensartede rækker af vinduer, kun brudt af den syv fag lange midtrisalit, var nu opdelt i tre bredere partier, hver på tre vinduesfag, adskilt af to smalle risalitter, alene med vinduer i dameetagen. Vinduernes antal og placering var således forandret på en række punkter. Kældervinduerne var helt sløjfet, idet kommissionen havde besluttet at opfylde kælderetagen med jord, da »De under den forrige Kirke befindende Kjelder Gevelvter ere saa slette, at de dagligen truer med at styrte sammen«.[16] Dameetagens og mezzaninens vinduer var anbragt lavere i forhold til tidligere som følge af en sænkning i gulvniveauet (jfr. s. 217). Hertil kom, at vinduerne i de to risalitter reduceredes fra oprindelig to til et i dameetagen og helt blev udeladt i de to øvre etager (i kongeetagen dog erstattet med en reliefmedaljon). Ny var endelig den store lunette i facadens midte, der i kongeetagen erstattede tre mindre åbninger.

Som betoning af de vandrette linjer var bæltegesimsen mellem mezzanin- og kongeetage bibeholdt. Endvidere tænktes muren forhøjet ca. 1,2 m i forhold til den gamle kirke og afsluttet af en gesims, hvis rigt profilerede kronliste havde fremspringende volutkonsoller. En lav attika skjulte de skrå tagflader, som vel følltes generende for kirkens strenge opbygning af kubiske, cylindriske og kugleformede elementer.[38]

For det indres vedkommende var en række funktionelle træk i overensstemmelse med forgængeren: en gallerikirke med omløbende pulpitur, lagt som en skal om det centrale midtrum, og med alter og prædikestol i vest, kongestol i øst (fig. 117-19). Den konkrete ud-

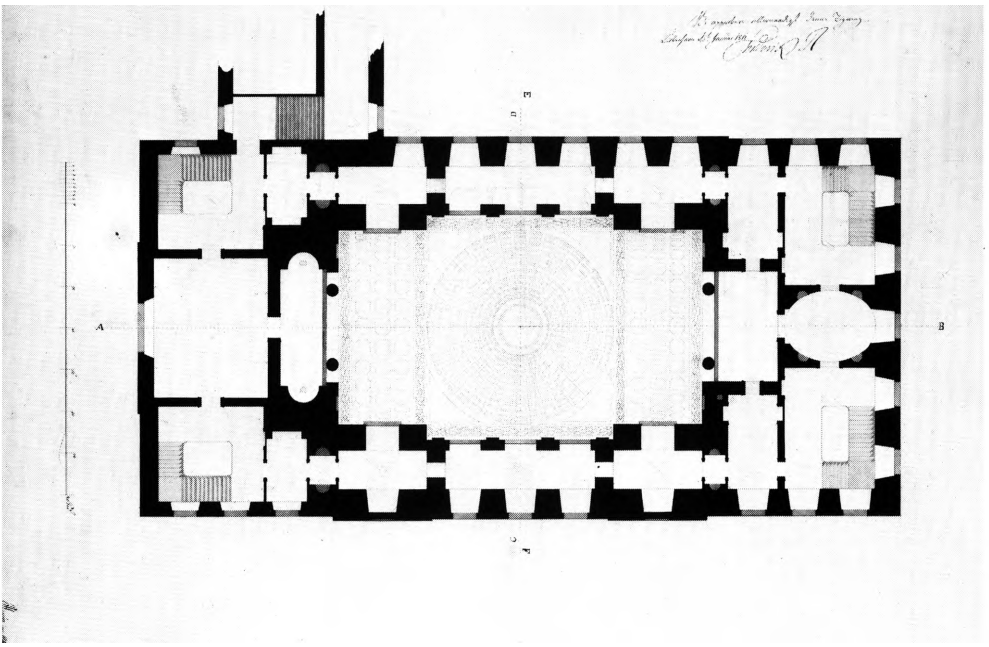

Fig. 119. Slotskirken 1810. Plan af mezzaninen (1. pulpitur) (s. 188f.). 1:600. RA. — *Castle Chapel, 1810. Plan of the Mezzanine (1st gallery).*

formning var dog radikalt forskellig. For C. F. Hansen havde den brændte kirke med sin »lige platfond (...) mere Udseende af en decoreret Sal end en Kirke« og manglede på grund af sin overflødige pragt med forgyldning og marmor »den Simplicitet, der giver Værdighed«.[36] Med udgangspunkt i det tre fag lange kvadratiske midtfag, der overhvælvedes af en pendentivkuppel, havde arkitekten opbygget et symmetrisk kirkerum med betoning af længdeaksen. I vest udvidedes det centrale rum med en lille retkantet alterniche, i øst af et større tværrektangulært indgangsfag, hvorover kongestolen og orglet befandt sig. De to poler – alter og kongestol – udmærkedes af to store søjler. Hinsides disse rum var ved begge kortsider en forhal og to trapper, samt mindre rum af sekundær funktion.

Det centrale rum indrammedes af gallerier,

der udnyttede pillefundamenterne fra den gamle kirke (fig. 118, 132). Ved udformningen af interiøret havde Hansen dog som nævnt sløjfet kælderetagen, hvilket muliggjorde en sænkning af kirkens gulv med henblik på at give rummet større anselighed. Også mezzaninetagen blev sænket i forhold til den tidligere kirke og til hovedslottet. Navnlig her var niveauforskellen mærkbar for adgangsvejen fra slottet via nordre løngangsmezzanin, der efter kongeetagens sløjfning tjente som forbindelsesgang til kongestolen, nu placeret i denne etage. Majestæterne måtte finde sig i en entré, der var mere kroget end nogensinde før (jfr. s. 223f.),

- ned ad trapper og rundt om hjørner. Kongestolen var anbragt på mezzaninetagens galleri umiddelbart over en lille vestibule, mens orglet endnu ikke synes at have faet sin endelige plads på 2. pulpitur over kongestolen. Ifølge kommissionen ville den store bue i vest over altret være »tjenlig til Orchester for Musik Chor, saavel instrumental som vocal«. Samme sted eller i den modsatte bue over kongestolen kunne orglet anbringes »i Baggrunden, hvorfra dets lyd udbredtes i Kirken uden distinguerende at komme til Syne«.[36]

Hvad angår kirkens udsmykning rummer de approberede tegninger fra 1810-11 også visse oplysninger. I modsætning til det gamle kapel

ønskede arkitekten at lade slotskirken smykke med skulpturer, både ud- og indvendig i form af statuer eller relieffer, anbragt i vægnicher eller placeret som medaljoner og friser over døre eller vinduer.

ANDRE PROJEKTTEGNINGER O. 1810-O. 1825

Som det fremgår af bygningshistorien for det omhandlede tidsrum (s. 193) kom der først gang i kirkebyggeriet nogle år efter projektets godkendelse. 1820 var den nye kirke dog under tag, og 1826 kunne den indvies. Denne langtrukne tilblivelsesproces har tilladt arkitekten at nyvurdere og viderebearbejde planerne, ligesom økonomiske og andre ydre faktorer kan være medansvarlige for, at den opførte bygning på flere punkter afviger fra den kirke, kongen godkendte 1811. Forholdet illustreres i øvrigt af de approberede grundplaner (fig. 118-19), hvor de faktiske afvigelser i den opførte bygning er skitseret, antagelig som forarbejde til reviderede planer.

Hvornår C. F. Hansen påbegyndte udarbejdelsen af det kirkeprojekt, som fremlagdes 1810, vides ikke. Der er imidlertid bevaret to (tre) udaterede tegninger – en plan af dameetagen og to opstalter af facaden mod slotspladsen – som illustrerer forstadier til det approberede projekt. Planen[39] (fig. 121) svarer i hovedtræk til den godkendte, men kirkerummet er længere, idet altervæggen og korskranken er placeret ud for anden og tredie vinduespille fra vest, i lighed med den afbrændte slotskirke (fig.85, 132). En væsentlig afvigelse ses desuden i arkitekturen omkring kuppelrummet, idet langvæggenes system med pilastersmykkede piller er videreført på østvæggen (i stedet for søjler) foran indgangen og kongestolen. Fire store søjler er endvidere opstillet i kuppelfagets hjørner som en særlig udmærkelse af rummets centrum i arkitektonisk forstand. Andre, mindre væsentlige variationer ses i udformningen af de sekundære rum omkring selve kirkerummet.

Den laverede tegning af facaden (fig. 120) er endnu mere i overensstemmelse med den approberede.[40] Det skrå tag bag attikaen og nichestatuerne er dog ikke indtegnet, ligesom man ved en granskning af detaljerne kan påvise mindre forskelle (trekantrelieffet, kordongesimsens ornamentik og trappens bredde). – En pennetegning af facaden uden indtegning af gavlrelief kan betragtes som fortegning eller kopi af den 1810 approberede.[41]

Som nævnt stod kirken 10 år senere under tag, og dens to vigtigste facader (mod slotspladsen og Højbro) er afbildet på to tegninger (fig. 122-23), af hvilke den første netop bærer påskriften »Anno 1820«.[42] De viser, at man

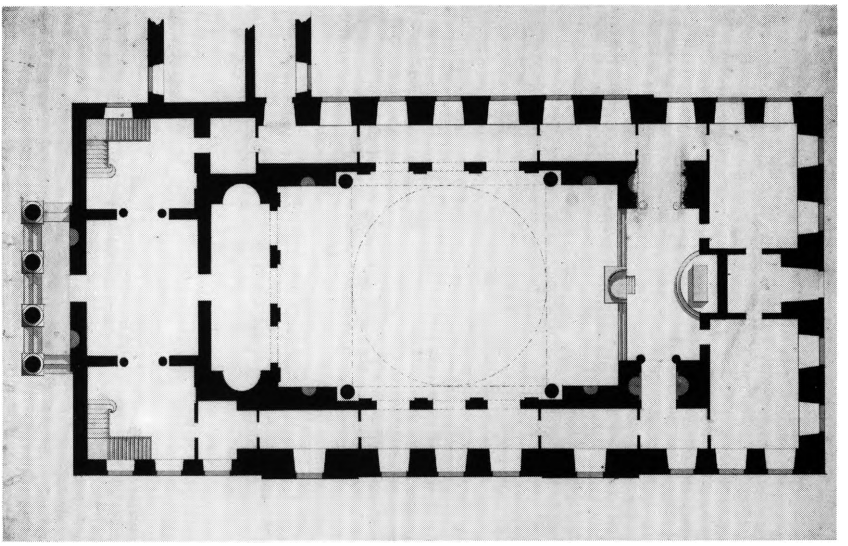

Fig. 120-21. Slotskirken o. 1810. 120. Hovedfacade mod slotspladsen (s. 190). 1:600. 121. Plan af underetage (s. 190). 1:600. Kunstakademiet. — *Castle Chapel c. 1810. 120. Main facade. 121. Ground Floor.*

havde opgivet attikaen og herudover gennemført eller planlagt en række andre ændringer, fortrinsvis for vinduernes vedkommende. Ved en sammenligning med tegningen fra 1810 ses, at hovedfacaden (fig. 120, 122) er omredigeret, specielt hvad angår skulptur og dekoration omkring portikus og portal. Det gælder trekantrelieffet, muren bag portikus, som nu er rusticeret, sprosseværket i lysningen over portalen, lunettens bredde, nichestatuetternes udseende og endelig kordongesimsens ornamentik. Nordfacadens ændringer angår vinduerne: åbningerne til mezzaninen (og kongeetagens reliefmedaljoner) er opgivet, og de øvrige vinduer har nu alle faet arkitektonisk indramning.

De to tegninger skyldes næppe Hansen selv, og har i det væsentlige karakter af en registrering af byggeriets aktuelle stade. Beslutningen om at revidere det godkendte projekt må derfor være truffet på et tidligere tidspunkt, et forhold, som bekræftes af flere udaterede tegninger. Det drejer sig dels om et skitseblad, som viser alternative løsninger af den indvendige opbygning, dels om fire blade med hovedfacade, langsnit samt tværsnit mod alter og kongestol.

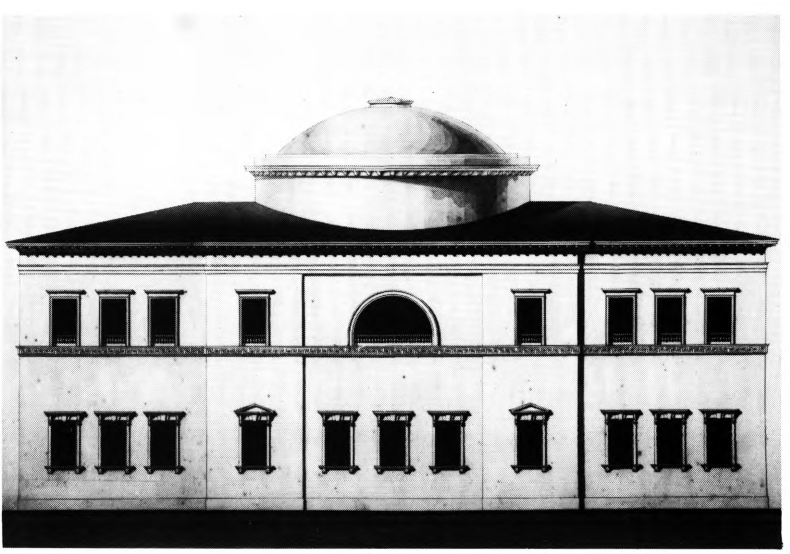

Fig. 122-23. Slotskirken o. 1820. 122. Hovedfacade mod slotspladsen 1820 (s. 190f.). 1:600. 123. Facade mod Gammel Strand o. 1820 (s. 190f.). 1:600. Bymuseet. — *Castle Chapel, 1820. 122. Main facade. 123. Facade towards Gammel Strand.*

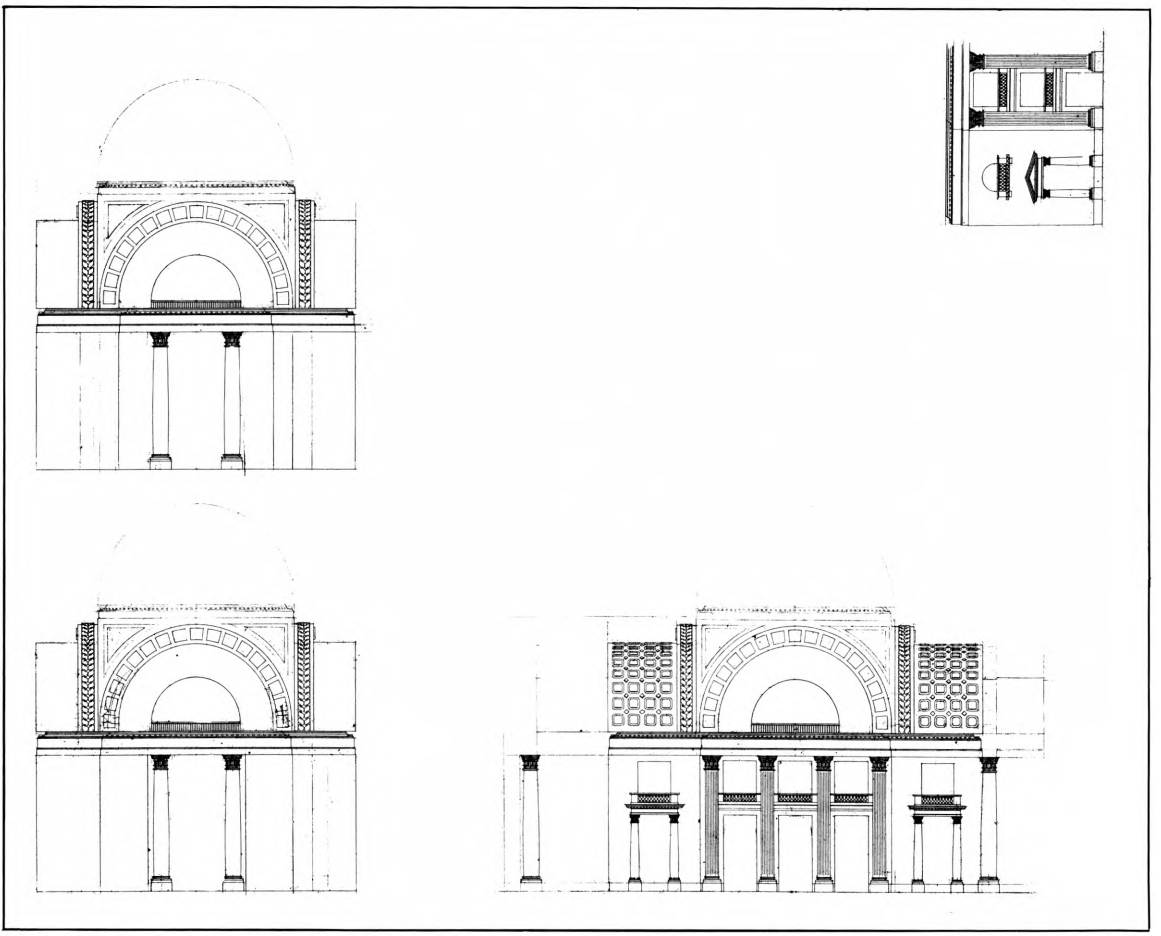

Fig. 124. Slotskirken. Skitse til gallerivæggens indre opbygning (s. 191). 1:600. Kunstakademiet. — *Castle Chapel. Sketch drawing of the inner structure of the gallery wall.*

Skitsetegningen (fig. 124) er i tusch med enkelte tilføjelser i blyant.[43] En kassettedekoration omkring bueåbningerne i kongeetagens galleri knytter skitsen til det ældre projekt, mens en prydbort på det østvendte tværsnit er nærmere beslægtet med den udsmykning, der skulle blive den endelige.[44] Mere tankevækkende er dog de to længdesnit. På det ene er søjlen (søjleparret) i øst flyttet tilbage fra væggen foran det lille indgangsrum og kongestolen til åbningen ud mod forhallen. Hvilke konsekvenser denne ændring ville få for den lille vestibule og kongestolen, er ikke angivet.[45] I vest har søjlens (søjleparrets) pendant ved altret bibeholdt sin oprindelige plads, men bag søjlen er skitseret et ca. 3,5 m dybt rum, muligvis et første udkast eller et alternativ til alternichen. Endnu en afvigelse fra de øvrige projekttegninger og den opførte kirke er de retkantede åbninger mellem midtfagets kolossalpilastre. Buer er dog samtidig antydet med en tynd blyantsstreg. I det andet længdesnit, der er lagt vinkelret på de øvrige tegninger, ses kun to fag af midtrummet. Her er imidlertid til højre vist et alternativ til galleriopbygningen med en ekstra etage skudt ind mellem dame- og mezzanineetagen. I den tredelte opbygning er højden af de enkelte etager tilsvarende reduceret, hvilket også er afspejlet i faget til venstre, hvor alternativer til vindues- og døråbningen ind mod midtrummet er angivet.

De laverede tegninger (fig. 125-7, 183) er formentlig dele af et helt sæt, hvormed C. F. Hansen har præsenteret sine ændrings-

forslag.[46] At dømme efter den omhu, der er lagt i deres udførelse er det fristende at identificere tre af dem med de tegninger af samme motiver, arkitekten fremlagde på Salonen 1815, arrangeret i forbindelse med kongeparrets kroning. Det udstillede blad »Facade af Slotskirken imod Kanalen« mangler i så fald. Under alle omstændigheder må tegningerne dog være udført før 1819, hvor den gengivne alterniche tidligst nævnes i forbindelse med bestillingen af altrets Kristusfigur (jfr. s. 250f.).[47] En sammenligning mellem længdesnittet fra 1810 og det reviderede (fig. 117 og 126) godtgør, at ændringerne i det indre primært hænger sammen med den skulpturelle udsmykning. Således er der foruden alterstatuen i den nu introducerede alterniche, tegnet skulpturer på kuplens pendentiver, i vægnicher i indgangsfaget, kongestolen og den ovale vestibule bag vestportalen. Til gengæld udgår forhallens reliefmedaljoner og figurfremstillingerne i flankemurenes ædikulaer. Også den arkitektoniske ornamentik er revideret (kuppelkassetternes antal, udsmykningen på forsiden af de bærende buer), og endelig ses, at hjørnetrappernes repos mod den nu rusticerede forhal er forandret.

I årene omkring kirkens indvielse publicerede C. F. Hansen som et led i det store plancheværk om egne arkitekturværker, en række kobberstik, der viser slotskirkens planer, ydre og indre opbygning samt detaljer og perspektiver (fig. 136-145, 185).[48] Hvor disse kobberstik kan sammenlignes med de bevarede tegninger til det reviderede projekt (fig. 125-27), er der stor overensstemmelse, bortset fra de tilfælde, hvor man i kobberstikkene har indarbejdet en række af de ændringer, som gennemførtes i tiden mellem færdiggørelsen af det reviderede projekt og kirkens indvielse. Dette gælder således Bissens englerelieffer i pendentiverne og kortsidernes medaljoner samt Thorvaldsens puttifrise på tamburen. Endelig ses den opførte vestportal (fig. 141), som på det reviderede projekt var tegnet i en enklere form. På den anden side er det karakteristisk, at det store ud- og indvendige skulpturprogram (jfr. s. 224) er fastholdt, ligesom forhallens udformning med hjørnetrappernes søjlebårne repos'er ikke er opgivet, uagtet at den opførte forhal fik en enklere arkitektonisk dragt. I særlig grad repræsenterer den »Perspektiviske Anskuelse« af kirkens interiør (fig. 185) arkitektens egen vision. Udblikket gennem de to kolossalsøjler indrammer på majestætisk vis det store kuppelrum, men er faktisk en fiktion, idet kongestolen elimineres. Alt inventar, der bortset fra altret kunne virke distraherende på helhedsindtrykket, er på samme måde udeladt. Ydermere har Hansen tilføjet et udarbejdet flisegulv, der med et mønster af koncentriske cirkler bidrager til at samle opmærksomheden om kuppelrummet. Til sammenligning tjener her en, ganske vist noget yngre, blyantstegning af interiøret, vist fra omtrent samme synsvinkel, men gengivet i »befolket« tilstand under en gudstjeneste (fig. 129).

KIRKENS OPFØRELSE 1813-26

Selv om projektet til kirken forelå udarbejdet i hovedtræk ved årsskiftet 1810-11, skulle der alligevel gå endnu nogle år, før byggearbejderne for alvor kom i gang.[49] Hovedslottet havde

Fig. 125. Slotskirken o. 1815-19. Hovedfacade mod slotspladsen (s. 192f.). 1:600. RA. — *Castle Chapel c. 1819. Main facade.*

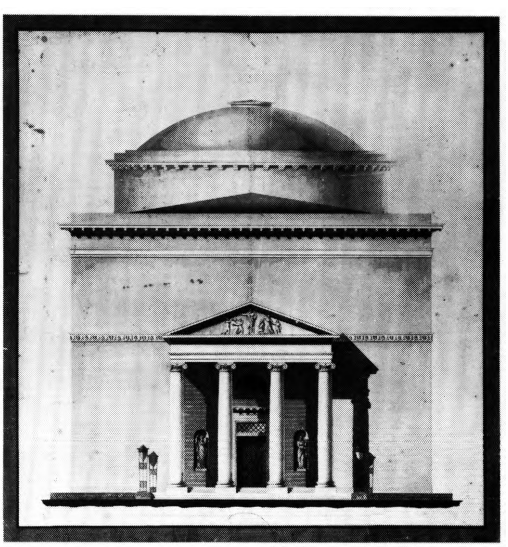

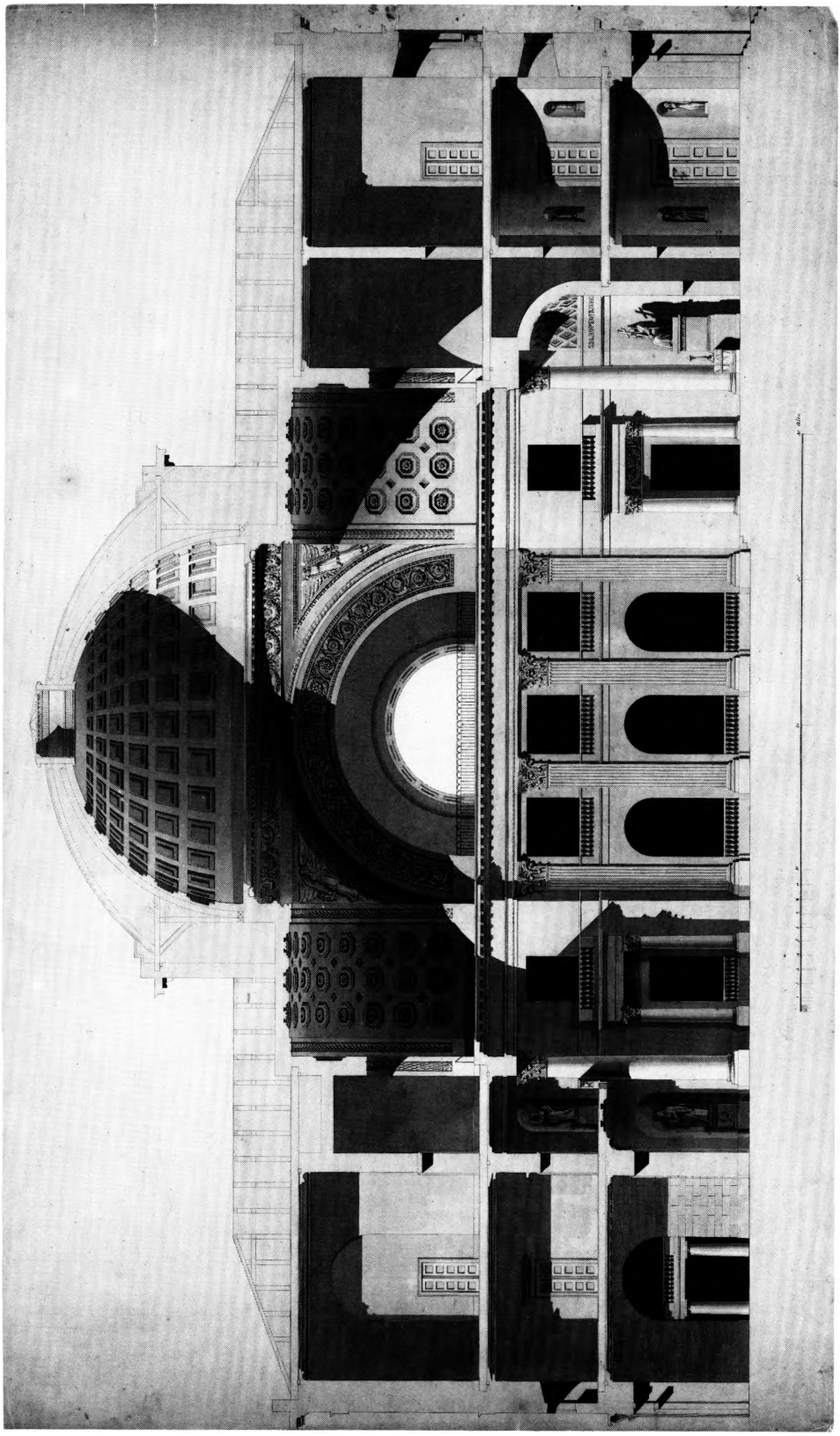

Fig. 126. Slotskirken o. 1815-19. Længdesnit mod syd (s. 192f). 1:300. RA. — ***Castle Chapel c. 1815-19. Longitudinal section to the south.***

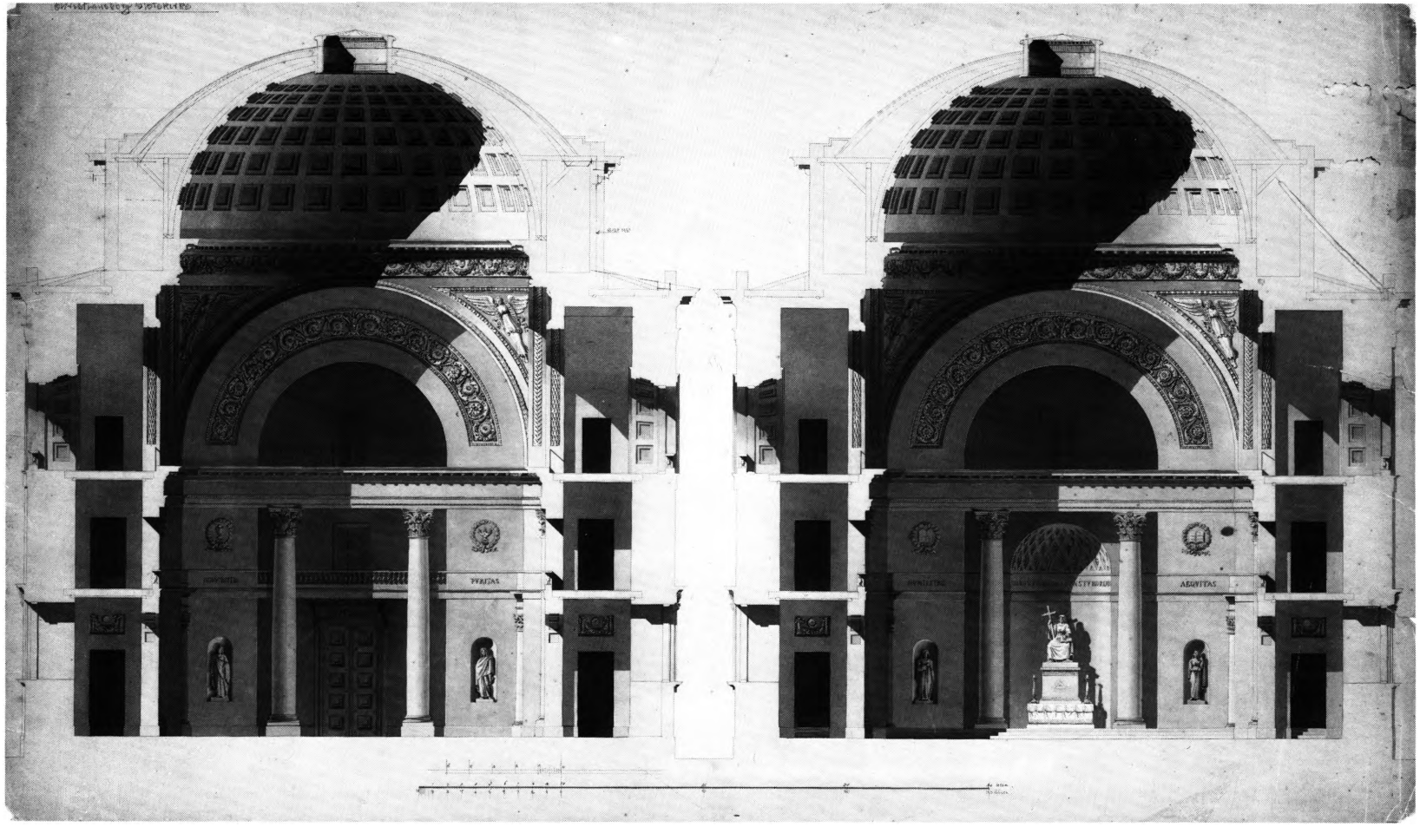

Fig. 127. Slotskirken o. 1815-19. Tværsnit mod kongestolen og altret (s. 192f.). 1:300. RA. — *Castle Chapel c. 1815-19. Cross-section towards the King's Gallery and the altar.*

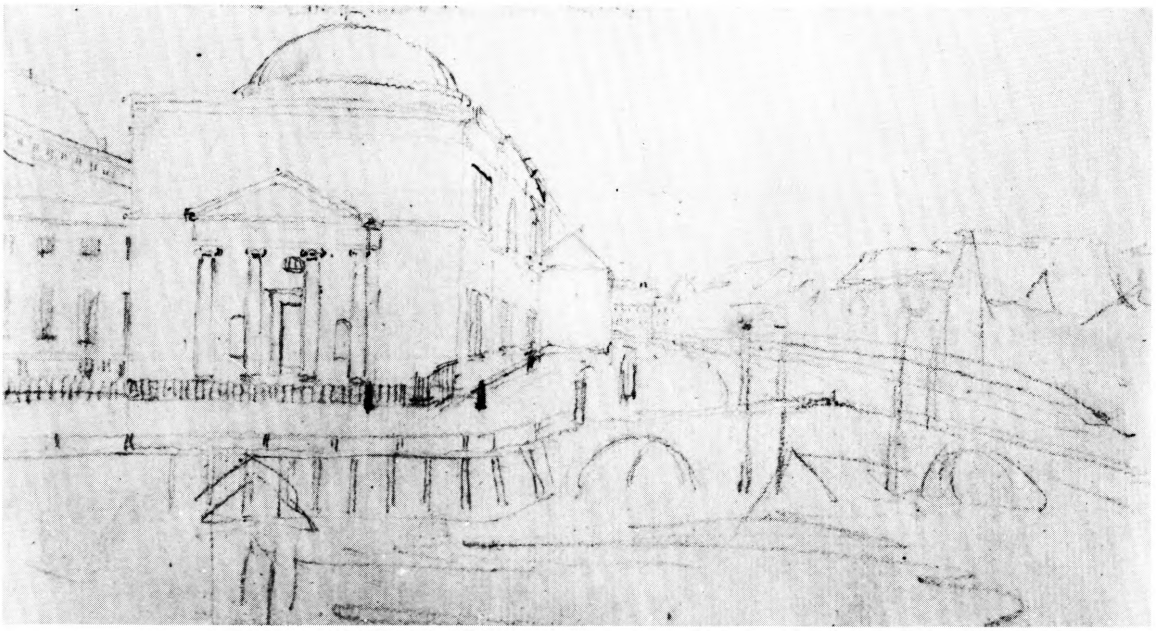

Fig. 128. Prospekt af slotskirken fra Ved Stranden. Blyantsskitse af H. W. Bissen 1823. Ny Carlsberg Glyptotek. — *View of the Castle Chapel from Ved Stranden. Pencil sketch by H. W. Bissen 1823.*

fortsat første prioritet, og allerede ved fremlæggelsen af tegningerne fra 1810 erkendte kommissionen, at »Tidernes Besværlighed og Mangel paa adskillige hertil nødvendige Bygningsmaterialer ey ville tillade at fremme denne Kirkes Istandsættelse efter Ønske.«[16] Men som en nødplan foreslog man dog at sikre bygningens »rudera« mod videre forfald og hertil benytte stilladset fra østfløjens hovedportal, så snart denne var færdig. Et relevant argument for at iværksætte arbejdet med det samme, var også, at facaden mod slotspladsen nu nærmede sig sin fuldendelse, og kirken ville derfor i sin nuværende forfatning »vanzire det hele og være aldeles upassende i sin Tid, naar Slottet af de kongelige Herskaber blev beboet.«[36] Hvad det indre angik, anbefaledes det derimod, at man ventede til bedre tider.

Før 1813 skete der imidlertid intet ved kirken. 22. nov. meddelte kommissionen, at der måtte beregnes yderligere 10.000 rbd. til arbejdets begyndelse, da murene nu var så forfaldne, at det kunne blive betænkeligt at benytte dem i den ny bygning.[49] Da den næste arbejdsrapport forelå tre år efter, kunne man dog triumferende indberette, »at det trods Tidsomstændighederne i Aaret 1813 og 14 formedelst Krigen« og den derpå fulgte ugunstige tid, alligevel »ved idel Anstrengelse« var lykkedes at gennemføre det 1813 planlagte arbejde, herunder rejsningen af et stillads ved kirken og påbegyndelsen af murearbejdet. Ydermere kunne man flytte et stillads fra slottets nordfløj over til kirken.

Inden for den næste treårsperiode, der er omtalt i rapporten af 10. febr. 1819, skred arbejdet på kirkens ydre kun langsomt videre. Stilladserne på syd- og vestfløjen var nu rejst og vinduerne på disse facader forandret. I øst og nord var stenhuggerarbejdet på vinduerne ligeledes påbegyndt. De gamle mure, hvis oprindelige sandstensbeklædning var hugget bort, blev yderligere forhøjet 3 alen. Taget var afbundet, rejst til højde med kuplen og yderligere tækket med kobber. Indvendig var tømrerne begyndt at lægge bjælker ind mellem etagerne, mens murerne havde rejst de fire buer, som kuplen skulle hvile på. Herefter kom der mere fart i byggeriet. 1820 rejstes kuplen, der samme år forskalledes indvendigt og kobbertækkedes udvendigt. Hermed var slotskirken helt under

tag, og en velfortjent dusør blev udbetalt til håndværkerne.[50] Udvendig var facaderne blevet pudset og den manglende cordongesims, samt vinduesforsiringer og arbejde ved soklen udført på syd og østfløjen. Portalens fire sandstenssøjler og det tilhørende stenhuggerarbejde meldtes ligeledes udført. 1821-22 koncentrerede man sig udvendig om isætning af vinduer, færdiggørelse af stenhuggerarbejdet og hovedtrappen, mens man indvendig opmurede søjler og lisener, trak gesimserne ovenover, samt påbegyndte afpudsningen af væggene og deres ornamenter. Størstedelen af stukkaturarbejderne i hvælvingerne var allerede fuldført marts 1822.

Om byggeriets forløb de næste par år er oplysningerne mere sparsomme. Sidste udførlige rapport foreligger 17. juni 1823, hvor gesimsen i og over kongestolen var trukket, ligesom lofterne sammesteds blev pudsede. Planlagt var nu hvidtningen af kuplen og de bærende buer, samt afpudsning af væggene indtil det slebne gipsmarmor. Yderligere indsætning af vinduer og opmuring af skillemure. Af den omfattende skulpturudsmykning, der var planlagt (jfr. s. 224f.) og indledtes med bestillingen af altrets Kristusfigur hos Thorvaldsen, kunne de første arbejder opsættes i disse år: Thorvaldsens puttifrise i kuppeltamburen, Bissens engle i pendentiverne, hans fire relieffer med motiver fra Ny Testamente i nordre og søndre sidegang, samt de fire medaljonrelieffer over kortsidernes nicher. Vedrørende de store evangelistfigurer til disse nicher var der allerede truffet visse dispositioner, og Herman Ernst Freund, der på dette tidspunkt opholdt sig i Rom, havde påbegyndt udførelsen af evangelisten Lukas. Denne blev dog først opsat 1841 (s. 232f.).

De vanskelige tider satte fortsat præg på byggeplanerne. 1825 foreslog kommissionen, at man indskrænkede arbejdet i kirken og de kongelige gemakker til fordel for fuldførelsen af Højesteret, men kongen afviste tanken. Slotskirken var nu så langt fremskreden, at man ventede den færdig det følgende forår.[49] Januar 1826 udbetaltes en ekstrabevilling på 3000 rbd. til møbler og diverse prydelser, og

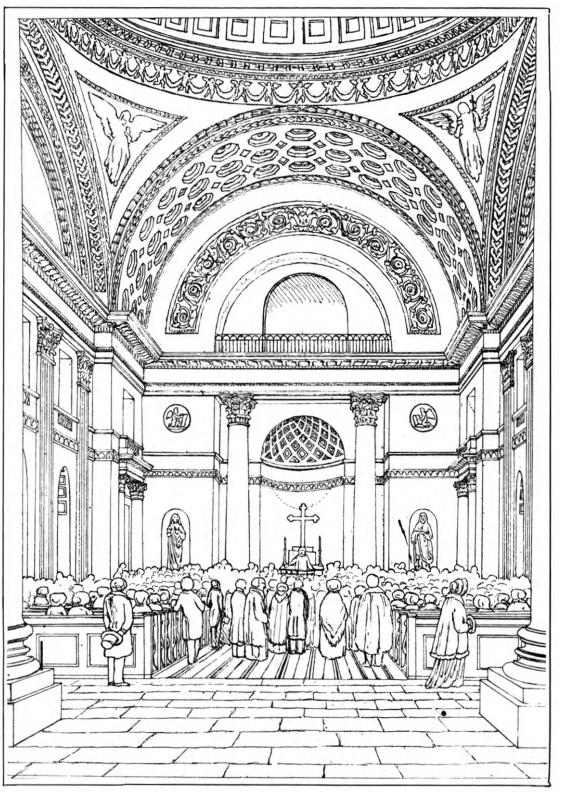

Fig. 129. Slotskirken. Perspektivisk tegning af interiør, udført o. 1850 af Heinrich Hansen (s. 193). NM2. — *Castle Chapel. Perspectival drawing of the interior by Heinrich Hansen, c. 1850.*

arbejdet med indretningen intensiveredes yderligere. 20. april fik kommandanten på Rosenborg endog befaling til at indsætte militære betjente, der skulle hindre adgangen til kirken af hensyn til det uforstyrrede arbejde.[51]

INDVIELSEN 1826

Pinsedag 14. maj 1826 blev slotskirken indviet, endnu to år før kongefamilien officielt flyttede ind i det ombyggede slot. Dagen var langtfra tilfældig valgt. På denne dato fejredes landet over tusindårsfesten for kristendommens indførelse.

Biskop Frederik Münter holdt indvielsesprædikenen i kirken.[52] Med udgangspunkt i dagens tekst om Helligåndens udgydelse og udbredelsen af Guds ånd blandt folkeslagene talte han om den aktuelle fest for kristendommens

sejr i Norden, hvor talrige kirker gennem århundreder var blevet rejst, ikke mindst ved Dannerkongernes indsats. »Saaledes har og vor ædle og dyrebare Konge prydet sin Kongeborg med dette herlige Tempel, hvilket nu med kongelig pragt er opreist af dets Aske.« Slotskirken var således ligesom kongeborgens »Førstegrøde«, hvor Danmarks konge skulle forene sig i fælles bøn med sit folk, »som Fader for sine Børn (med) alle Sielens Tanker og Følelser henvendte til den fælles store Fader.«

SLOTSKIRKEN I TIDEN 1826-1884

Arbejdet med kirkens indretning fortsatte endnu efter indvielsen. Et væsentligt supplement var orglet, der fuldførtes 1829. Selve bygningen betragtedes dog i hovedtræk som færdiggjort. I al fald udbetaltes juli 1826 særlige gratialer til håndværkerne i den anledning.[53] Den skulpturelle udsmykning af slotskirken var dog langtfra afsluttet efter det program, der var angivet i C. F. Hansens projekttegninger (jfr. s. 186f.). Portalens fronton, der skulle smykkes med et relief af Opstandelsen, udført af Thorvaldsen, blev 1835 foreløbig malet, mens man ventede på originalen.[54] Med Thorvaldsens død 1844 afsluttedes sagen dog i realiteten, og senere forsøg på at rejse spørgsmålet om portalrelieffet og figurerne i de to nicher ved indgangsdøren forblev resultatløse (jfr. s. 228).

Indvendig skulle opstillingen af de fire evangelistfigurer ligeledes volde hovedbrud. Freund havde 1825 hjemsendt statuen af evangelisten Lukas, men på grund af forskellige misforståelser blev figuren hensat, og fire midlertidige figurer, udført af maleren J. F. Lund udfyldte nicherne fra 1826. Først 1841 kom Lukas på plads, et år efter Freunds død, mens de tre øvrige nicher fik de endelige statuer 1872-75, udført af Theobald Stein, Carl Christian Peters og Harald Conradsen.

Allerede i løbet af de første årtier efter kirkens opførelse afsløredes en række svage punkter i bygningskonstruktionen, der med regelmæssige mellemrum havde behov for reparationer. 1835 blev renden ved kuplen efterset og lanternen kittet, mens tag og render repareredes med lodning 1840.[55] Samtidig nyhuggedes baser til to af portalens søjler. Indvendig pudsedes væggene i sidegangen, efter at betydelige dele af deres beklædning var blevet fortæret af salpeter.[56] 1871-74 forelå regninger fra murere, stenhuggere, tømrere og snedkere for en omfattende udbedring af eksteriøret. Ved denne lejlighed synes det oprindelige trinpodium foran hovedportalen udvidet i facadens fulde bredde.[57] På facaderne i nord, øst og syd var hoved- og cordongesimserne så medtagne, at det var nødvendigt at udbedre dem med dækplader. Senere rapporter vedrørende de samme skader betegnede hovedgesimsens konstruktion som meget dristig, idet konsollerne, der bar hele gesimsen, var forbundet med bjælkeender og desuden indbyrdes sammenholdt med jernankre. Om cordongesimsen hed det specielt, at den havde været udført af gotlandske sandsten, der imidlertid var stillet på den forkerte led, således at hele forsiden havde løsnet sig fra selve kernen.[58] Ved hovedistandsættelsen udbedredes også alle vinduesindramninger, samt soklen og hovedportalen, mens facaderne forsøgvis pudsedes med en nyopfundet og påstået mere holdbar blanding af kalk, portlandcement og strandgrus.

BRANDEN 1884

10 år senere, 3.-4. okt. 1884 ramtes Christiansborg endnu en gang af en ødelæggende brandkatastrofe, den anden i slottets knap 150-årige levetid. Selv om sikringen af bygningerne var blevet forbedret med brandmure, branddøre og brandhaner på alle etager siden 1794, afslørede ulykkens omfang alligevel skæbnesvangre fælder, ikke mindst i de talrige hulrum mellem gulve og lofter, samt mellem skillevægge og ydermure. Næret af en syd-sydøstgående vind bredte ilden sig i løbet af få timer fra sydfløjen til øst- og nordfløjen, og ved halvnitiden om aftenen stod hele hovedslottet i lys lue.[59] Vinden bar stadig hen mod slotskirken, og ilden fik flere gange fat i taget, der på et tidspunkt ifølge forfatteren Herman Bangs

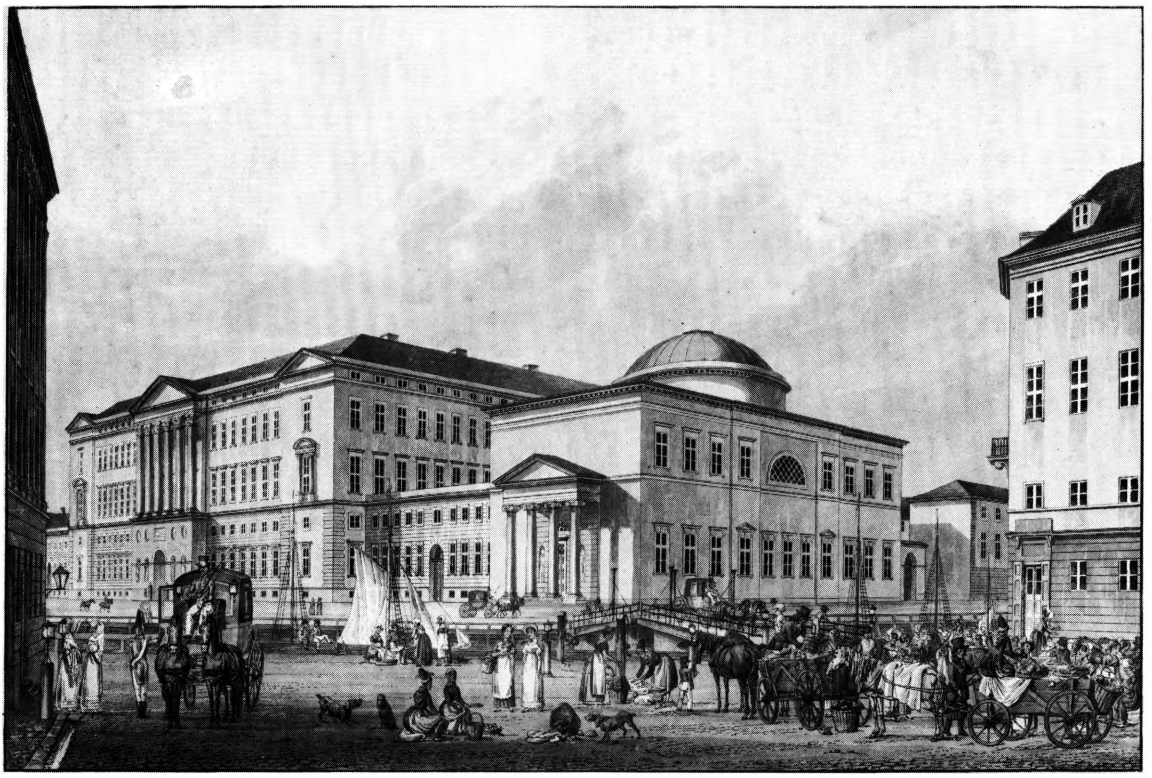

Fig. 130. Prospekt af slotskirken fra Højbro. Laveret kobberstik af H. G. F. Holm 1837. NM2. — *View of the Castle Chapel from Højbro. Print by H. G. F. Holm 1837.*

øjenvidneskildring var dækket af gnister som af et fosforlag.[60] Men takket være en ihærdig indsats fra slukningsmandskabet, der oversprøjtede bygningens mure med vand og dækkede tagfladerne med våde tæpper og presenninger, lykkedes det at redde kirken. En sprængning af kirkeløngangsporten satte yderligere en effektiv bremse for ildens fremfærd, og da vinden ved tolvtiden lagde sig, var faren for kirkens vedkommende drevet over.

Selv om kirkebygningen således forblev intakt, var de indvendige ødelæggelser alligevel meget omfattende. Under redningsaktionen havde soldater med økser hugget løs på det brændbare træværk, mens en lang række inventargenstande var blevet båret uden for bygningen. Det hele lignede en ruin ifølge avisrapporterne med stole, bænke og gallerier hugget sønder og sammen. Kun gelænderet foran vinduerne var bevaret. Selv pillerne var mere eller mindre beskadiget.[59]

I modsætning til selve hovedslottet var slotskirken forsikret for 400.000 kr., og de anslåede skader på 10.298 kr. blev af Københavns Brandforsikring erstattet med knap 5000 kr.[61] Der skulle ikke gå mange dage, før konkrete planer for kirkens reparation forelå. Slotsforvalter Th. Zeltner lovede endda optimistisk, at nederste etage ville være så vidt, at der kunne holdes gudstjeneste allerede 9. nov., altså godt en måned efter ulykken. Af de i alt 20 håndværkerregninger, der på et samlet beløb af knap 11.000 kr. indsendtes til Indenrigsministeriet 30. dec. 1884, kan brandskaderne aflæses i detaljer.[62] Størst var udgifterne til snedkerarbejde (vinduesrammer, døre, gelændere til galleriet og stole). Til forebyggelse af ulykkestilfælde ved eventuelle senere brande fremkom 1885 et, særdeles relevant, forslag til installering af udadgående yderdøre i kirken i stedet for de daværende indadgående.[63]

Til egentlige tab af større værdi synes man

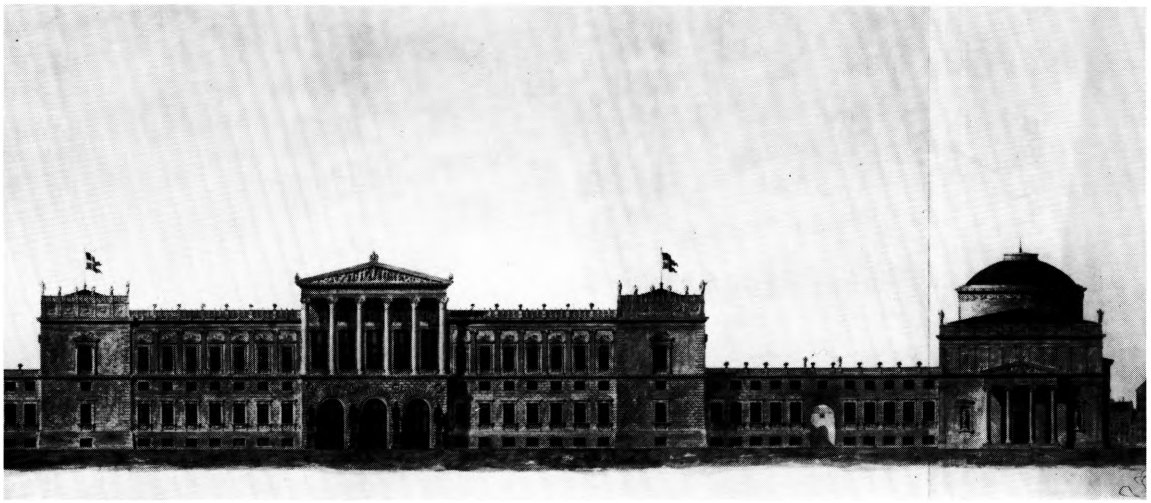

Fig. 131. Facade af Christiansborg slot og slotskirken efter Theofilus Hansens omarbejdede projekt fra begyndelsen af 1885 (s. 201). Kunstakademiet. — *Facade of Christiansborg Castle and the Castle Chapel according to Theofilus Hansens amended project from the beginning of 1885.*

kun at kunne henregne en række kirkesager, der havde været opbevaret på øverste mezzanin og her var smeltet sammen til en sølvbarre.[64] Til gengæld skænkede Christian IX et kosteligt sæt altersølv (fig. 188-89), bestående af kalk, disk, oblatæske, samt kande, alterstager og krucifiks.

SLOTSKIRKEN OG DET TREDJE CHRISTIANSBORG

Som den vigtigste bevarede del af C. F. Hansens nyklassicistiske slotsanlæg er slotskirken i sin bygningshistorie ikke direkte forbundet med opførelsen af det tredje Christiansborg. Alligevel var kirken ved sin blotte eksistens med det enkle, pudsede eksteriør, søjleforhallen og den lave kuppel, en væsentlig faktor, som man nødvendigvis måtte tage hensyn til ved projekteringen af det ny slot.

Forberedelserne til Christiansborgs genopførelse blev uhyre langvarige og ressourcekrævende. Først 1906 valgtes det endelige projekt, tegnet af Thorvald Jørgensen. Forinden var talrige andre forslag blevet fremlagt, idet stort set alle mere betydelige danske arkitekter gennem en snes år var involveret.[65] Det største problem for planlæggerne var at opnå den rette placering af Rigsdagen, hvis tilstedeværelse i eller ved slottet var lige så afgørende i Folkestyrets Danmark som kongens repræsentative behov. Som det formuleredes i indbydelsen til skitsekonkurrencen 1903 måtte man i øvrigt iagttage, at bygningerne dannede et arkitektonisk hele med ridebaneanlægget, ligesom der skulle anvises muligheder for »en smuk indbyrdes Forbindelse med saadanne af de øvrige uden om Slottet liggende Bygninger, som ifølge deres Architektoniske eller historiske Betydning maa antages at ville blive bevarede ved en eventuel senere gennemført Omordning af Slotsholmens Bebyggelse«.[66] Et dilemma for arkitekterne var således spørgsmålet, i hvor stort omfang de skulle respektere det nyklassicistiske stilideal, der for en menneskealder siden var fastlagt af C. F. Hansen og endnu manifesterede sig monumentalt i slotskirken. For arkitekten Martin Nyrop, der deltog i konkurrencen 1903 var der dog ingen tvivl. Ifølge ham »kan man fordre, at en nutidsopgave ikke skal løses ved kopiering i en hundred år gammel henfaren stil (som passede for sin tid og dengang kom fra hjertet) og altså heller ikke i rokoko, gothik o.s.v.«[67] De talrige projekter viser imidlertid vidt forskellige løsninger på dette problem. Et yderpunkt var den totale omformning af slotskomplekset, kirken inklusive, efter arkitektens

egne visioner, således som Theophilus Hansens forslag fra 1884-87 er udtryk for.[68] I det tidlige klassicistisk prægede projekt (fig. 131) er slotskirkens mure blevet kvaderfuget, øvre stokværks vinduer indrammet af pilastre, samt en række dekorative detaljer føjet til, mens arkitekten i det seneste udkast lod alle slottets ydermure beklæde med rødbrune terracottafliser, og føjede høje byzantinskinspirerede kobberdækkede kupler med spir til det klassicistisk udformede hovedslot. Også slotskirkens kuppel har faet spir for at passe ind i helheden. En anden mulighed var at forsøge at skabe harmoni mellem hovedslottets ydre og slotskirken uden at forstyrre og ændre dennes arkitektoniske egenart. En pietetsfuld løsning efter disse principper blev fremlagt af Albert Jensen 1897 i et projekt, der gentog facadekompositionen fra C. F. Hansens eget slot.[69] Et par år før var Socialdemokratiet fremkommet med en radikal plan til Slotsholmens ombygning, hvor al bebyggelse (slotskirken inklusive) bortset fra Thorvaldsens museum blev ryddet for at skabe plads for 12 store karréer med offentlige institutioner og privat boligbyggeri.[70] Et originalt og mere realistisk bidrag var Andreas Clemmensens to forslag fra 1904, hvor kirken helt er isoleret fra hovedkarréen, der er udformet med et moderat nybarokt præg.[71] I vinderprojektet af Thorvald Jørgensen sejrede nybarokken ligeledes, men i en langt mere udsmykket udgave, rig på ornamentale detaljer, som sammen med ydermurenes granitbeklædning har bidraget til at skabe en markant arkitektonisk afstand mellem kirken og dens nærmeste nabo (fig. 1).

BYGNINGSARBEJDER I NYERE TID

Inden for de seneste knap 100 år af slotskirkens levetid har bygningen gentagne gange været underkastet istandsættelser af større eller mindre omfang. Efter branden 1884 gennemførtes en hovedreparation, der afsluttedes 1893.[72] Herunder istandsattes kobbertaget, både på kuplen og de skrå tagflader, mens det indre hvidtedes og nymaledes. Også kirkens gamle varmeanlæg blev udskiftet.[73] I 897 var der på ny behov for at fæstne og istandsætte hovedgesimsen, efter en af konsollerne var faldet ned. Flere andre viste sig ved en påfølgende undersøgelse at være sprængt af rusten fra de jernankre, med hvilke de var fastgjort.[74] 1905 fik kirken indlagt vand, og 1915-16 tilsluttedes varmesystemet selve slottets kedelanlæg.[75]

I årene 1917-22 var der atter behov for store istandsættelser. Arbejdet indledtes med udskiftning af kuplens lanterne, der erstattedes med en af Thorvald Jørgensen tegnet konstruktion, hvor den oprindelige spidse afslutning var stumpt afskåret.[76] Taget viste sig samtidig at være i en meget dårlig forfatning, og regnvandet var trængt ind flere steder, værst tilsyneladende i kirkens nordvestre hjørne.[77] Efter henstilling fra Finansudvalget indskrænkede reparationen sig dog til det forsvarligt set mindst mulige, og selve kuplen blev således ikke omdækket, som oprindelig planlagt.[78]

I en skrivelse af 20. juli 1918 havde Thorvald Jørgensen samtidig berettet om sandstensleddenes elendige tilstand, og det blev indstillet, at man foretog en hovedistandsættelse med delvis fornyelse af vindues- og dørindfatninger samt en reparation af hovedgesimsen.[79] Ved nærmere undersøgelse af hovedportalen fandt man desuden store ødelæggelser af frontonen på grund af nedsivende regnvand fra taget, hvis kobberbelægning afsluttedes ca. 1 alen fra gesimsens forkant, og en større istandsættelse var påkrævet.[80] Arbejdet forsinkedes dog noget på grund af vanskeligheder med importen af det anvendte Obernkirchen-sandsten fra det krigshærgede Tyskland. Ved portalen, hvis trappeanlæg delvis omlagdes, fornyedes endvidere 1922 de to smedejernsstandere.[81]

1928-29 fik slotskirken indlagt elektrisk lys, efter at man siden dens opførelse havde måttet klare sig med levende lys, hvilket dog i sig selv langtfra var uden stemning.[82] 1929-30 var tagrummet genstand for fornyede reparationer, idet man havde konstateret kraftige husbukkeangreb i spær, dragere og stolpetømmer, både i kuppeltagværket og i de to flankerende rum.[83] 1931 måtte Thorvald Jørgensen på ny konstatere, at hoved- og cordongesimsen, samt en ræk-

ke vinduesindfatninger havde behov for istandsættelse.[84] Det gjaldt samtidig tagets fodrender. Sikringen af hovedgesimsen gennemførtes bl.a. ved indsætning af ny konsoller, støbt af jernbeton. Cordongesimsen, hvis forside blot ca. 60 år tidligere var udført i puds på sandstenen, fornyedes med et à la greque led af Cottasandsten. Også indvendig skete væsentlige ændringer i kirken, der kort forinden var blevet genåbnet som sognekirke. 1932 flyttedes døbefonten fra sin gamle plads i nordre sidegang til koret.[85] Lys- og varmeanlægget udvidedes og ændredes, idet der installeredes et centralvarmeanlæg. Samtidig indrettedes brudeværelse og WC i to rum under østendens trapper.[86] Få år efter, 1938-39 gennemførte man en brandsikring af kirkens tagetage.[87] Også de indvendige led måtte fæstnes. 1949 konstateredes, at adskillige af hvælvrosetterne over koret var helt løse eller kun hang fast til baggrunden med rustent ståltråd. Samtlige 156 rosetter i korhvælvingen og over orglet blev derfor nedtaget, renset og underkastet reparation.[88]

Den udvendige hovedtrappe, hvis trin af Nexøsandsten blev delvis fornyet 1942-43, repareredes 1950-52 på ny under Thomas Havning.[89] I forbindelse med indretningen af en række lokaler i slotskirken 1966 til brug for Musikkonservatoriet, foretoges visse reparationer, ligesom en række lydisolerede døre opsattes.[89]

1980 er påbegyndt en omfattende restaurering af slotskirken under arkitekt Vilhelm Wohlerts opsyn. De første faser af arbejdet, der endnu ikke er afsluttet, har omfattet en udskiftning af taglanternen med en version, svarende til C. F. Hansens oprindelige, en reparation af tagets østlige valm samt af kuplens beklædning, og en istandsættelse af gesimserne mod slotspladsen og Prins Jørgens gård, herunder en omfattende fornyelse af taggesimsernes konsoller. Endelig er hovedtrappens sandstensfliser under reparation, ligesom de sekundære platforme ved trappens sider vil blive sløjfet.[90]

PLANER • SNIT • FACADER

S. 204-13

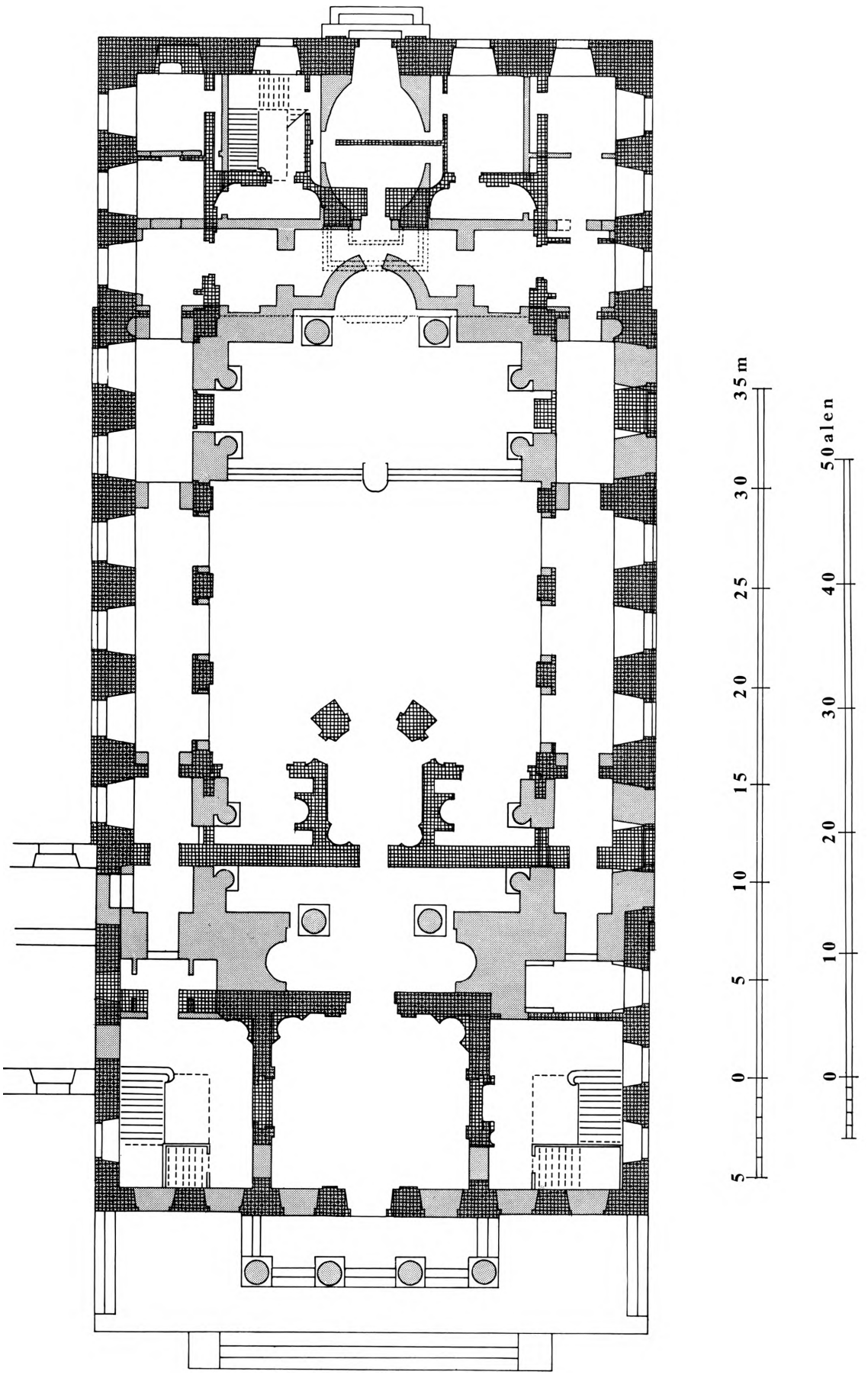
5 0 5 10 15 20 25 30 35 m
0 10 20 30 40 50 alen

Fig. 132-33. Slotskirken. Planer. 132. Sammenligning af underetagens (dameetagens) planer for Christiansborg slotskirke I og II, jfr. fig. 85 og 133 (s. 186, 189). 1:300. Tegning afMN 1982. 133. Plan af underetage (dameetage) (s. 217 f.) 1:300. Tegning afMN 1982 efter opmålinger 1933-34 i Det kgl. Bygningsinspektorats arkiv. — *Castle Chapel. Plans. 132. Comparison between the plans of the Ground Floor (Ladies' Floor) in Christiansborg Castle's Chapels I and II. Cf. figs. 85 and 133. 133. Plan of the Ground Floor (Ladies' Floor).*

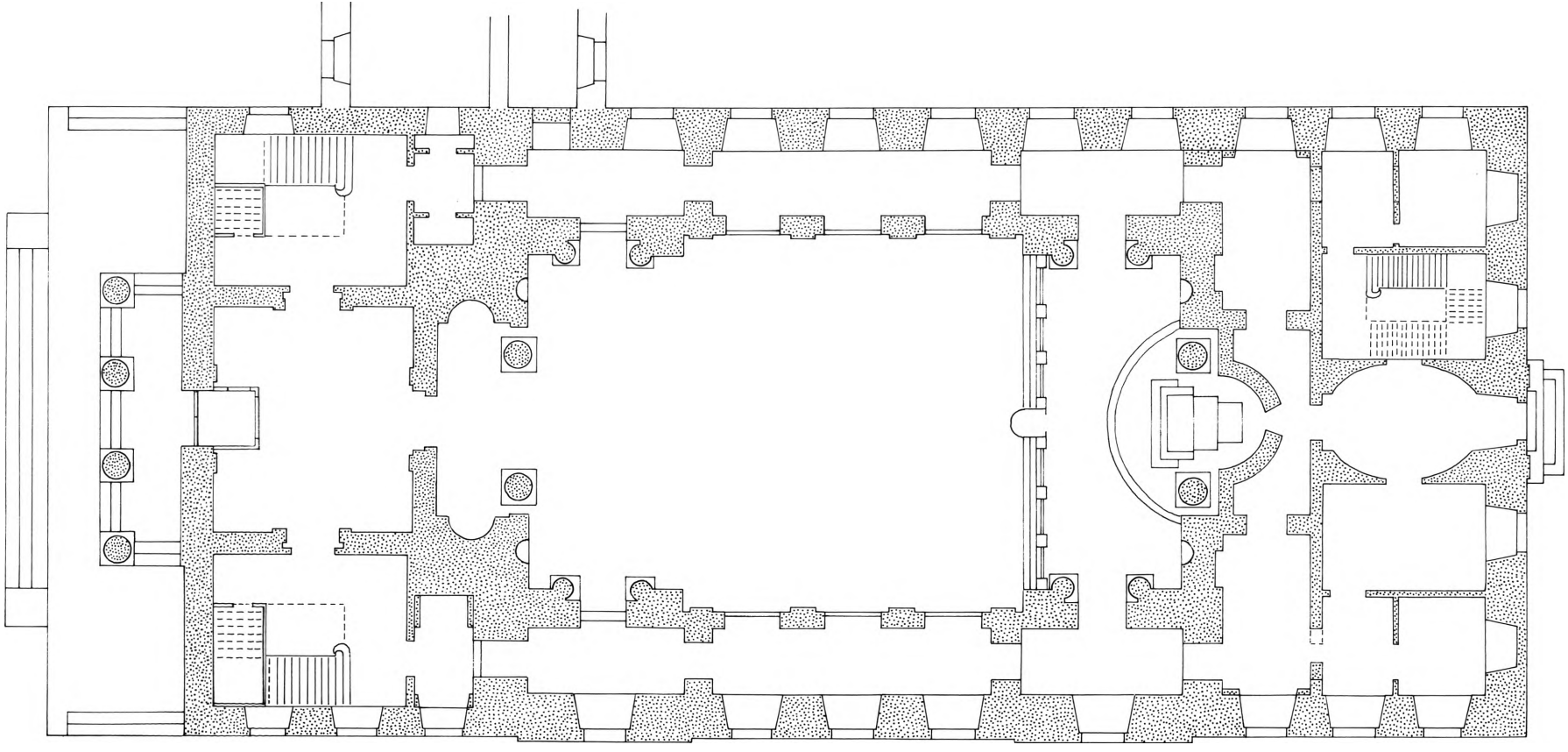

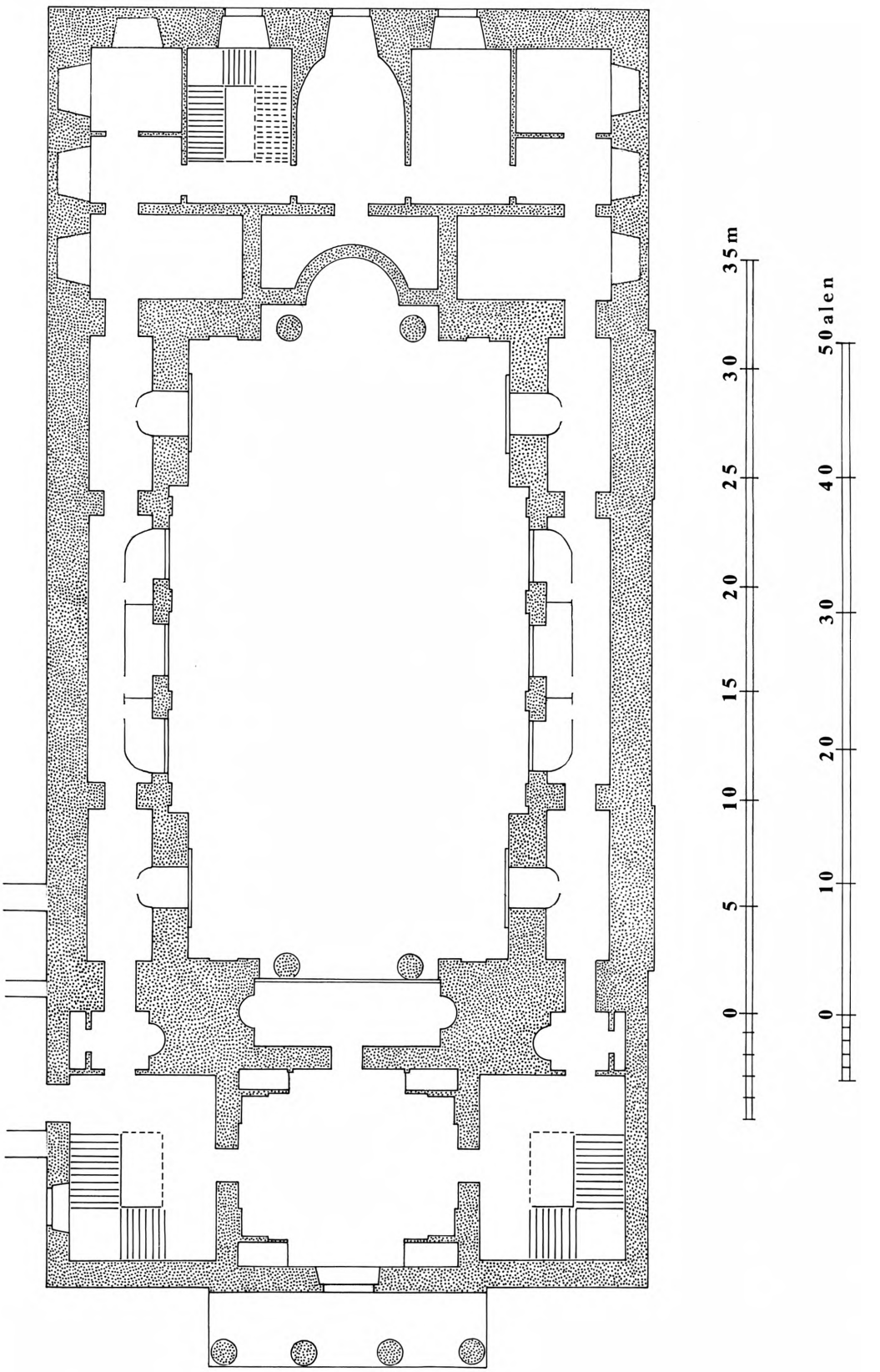
0 5 10 15 20 25 30 35m
0 10 20 30 40 50alen

Fig. 134-35. Slotskirken. Planer. 134. Plan af mezzaninetage (1. pulpitur) (s.217f.). 1:300. Tegning af MN 1982 efter opmålinger 1933-34 i Det kgl. Bygningsinspektorats arkiv. 135. Plan af kongeetage (2. pulpitur) (s. 217f.). 1:300. Tegning af MN 1982 efter opmålinger 1933-34 i Det kgl. Bygningsinspektorats arkiv. — *Castle Chapel. Plans. 134. Plan of the Mezzanine (1st gallery). 135. Plan of the King's Floor (2nd gallery).*

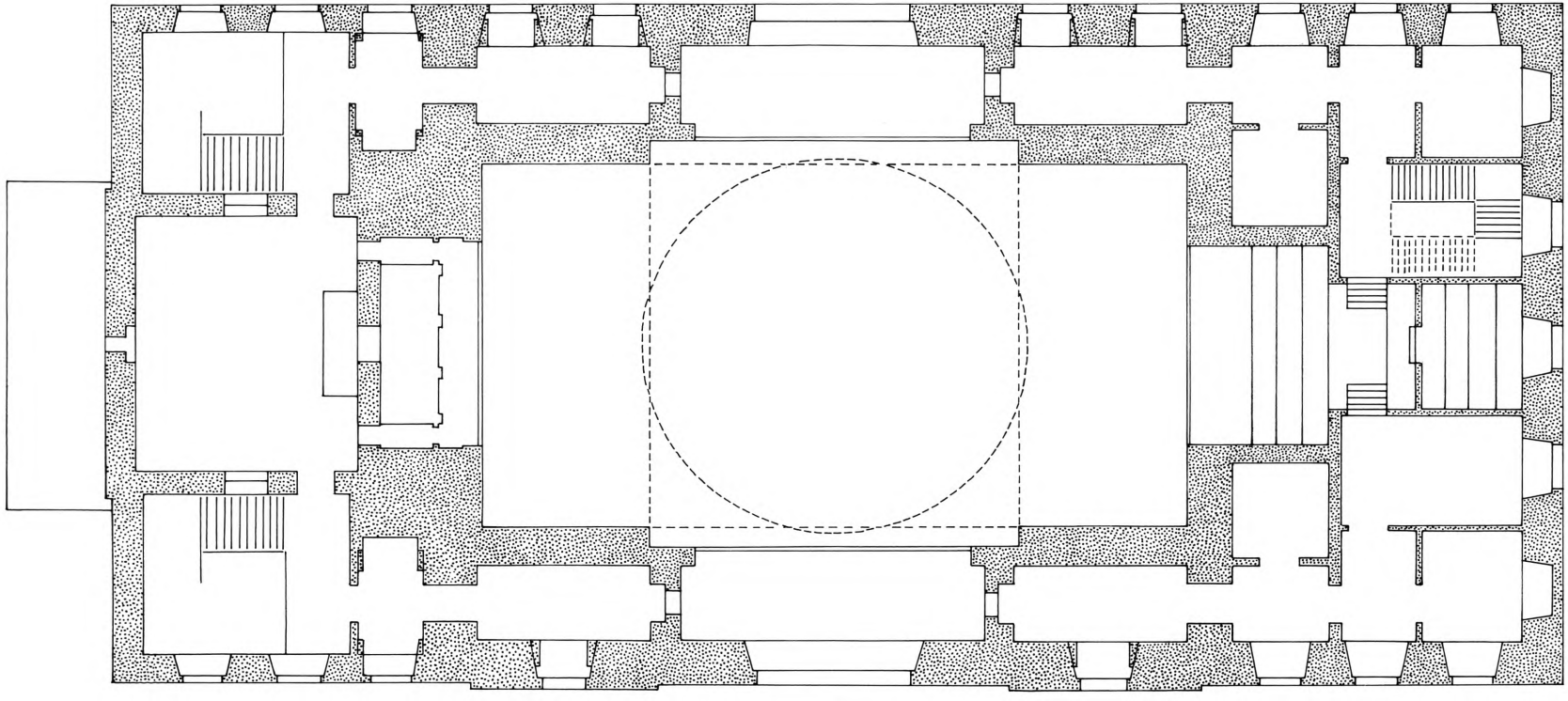

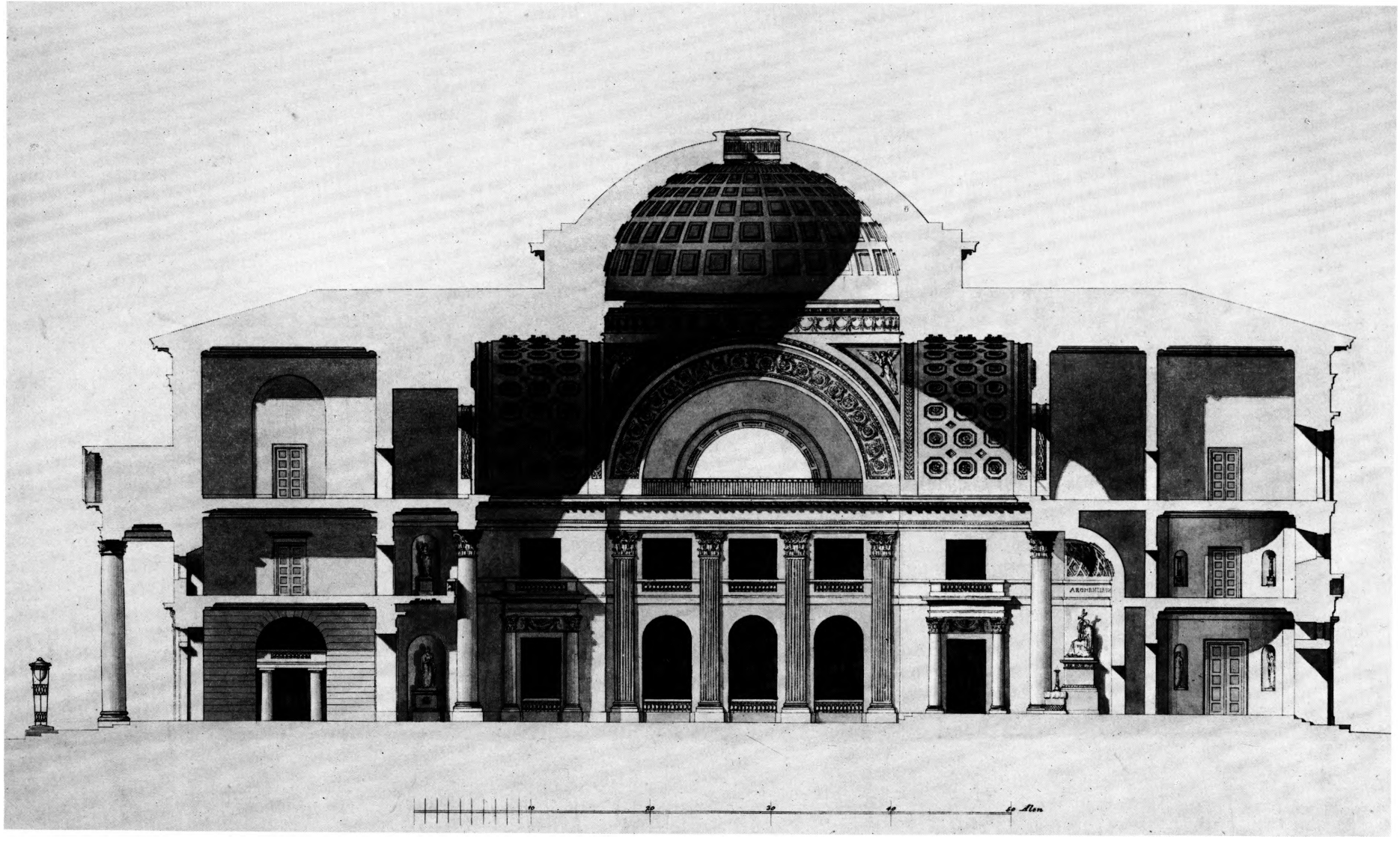

Fig. 136-37. Slotskirken o. 1825. Efter C. F. Hansen: Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger. 136. Længdesnit mod syd (s. 217 f.). 1:300. 137. Plan af underetage (dameetage) (s. 217 f.). 1:300. — *Castle Chapel c. 1825. 136. Longitudinal section to the south. 137. Plan of the Ground Floor (Ladies' Floor).*

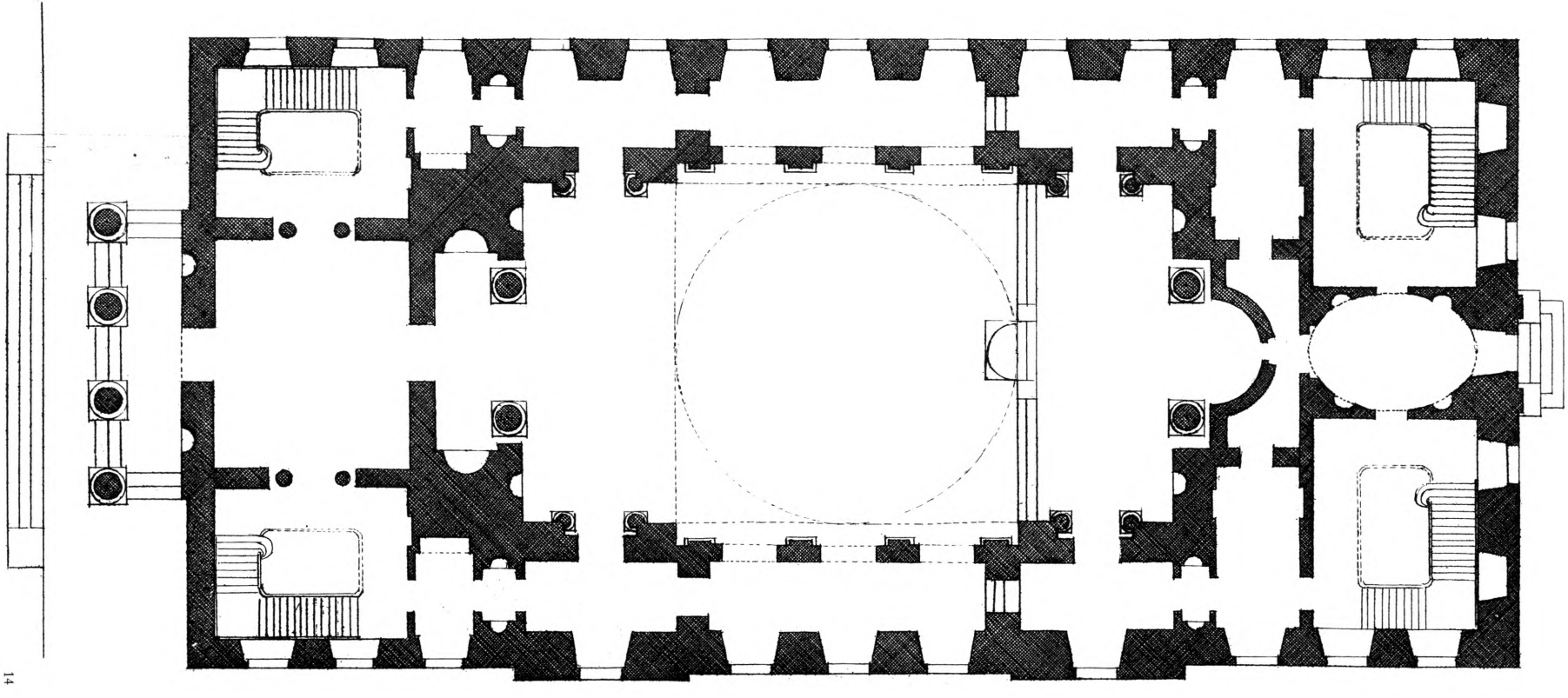

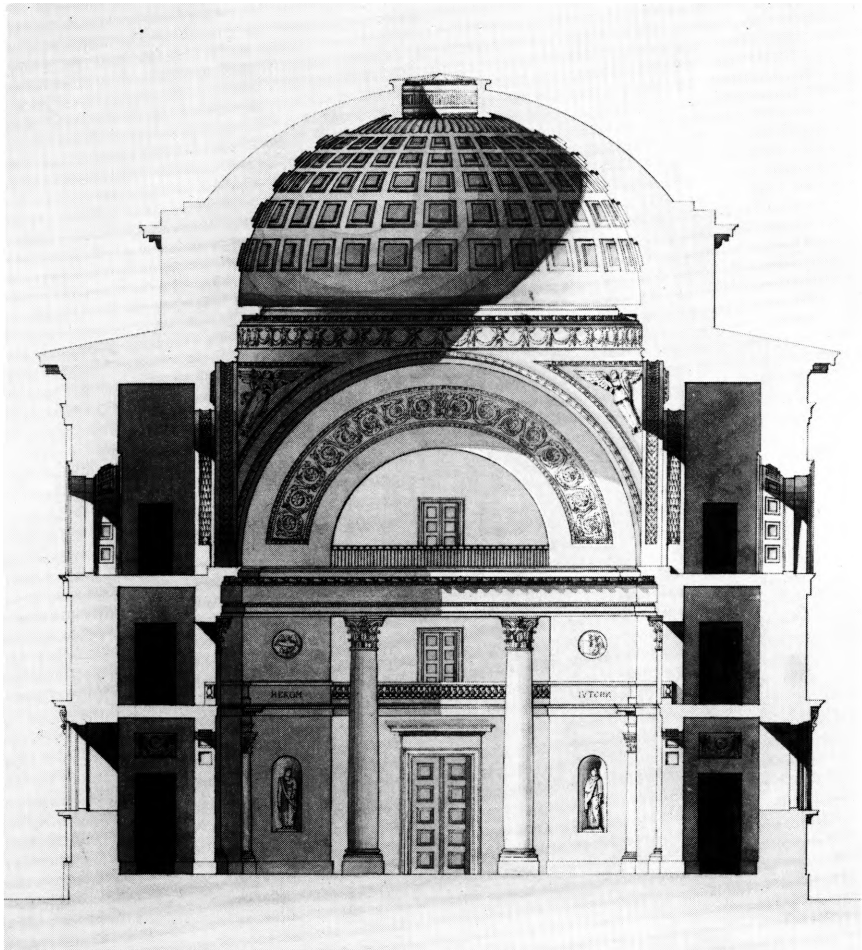

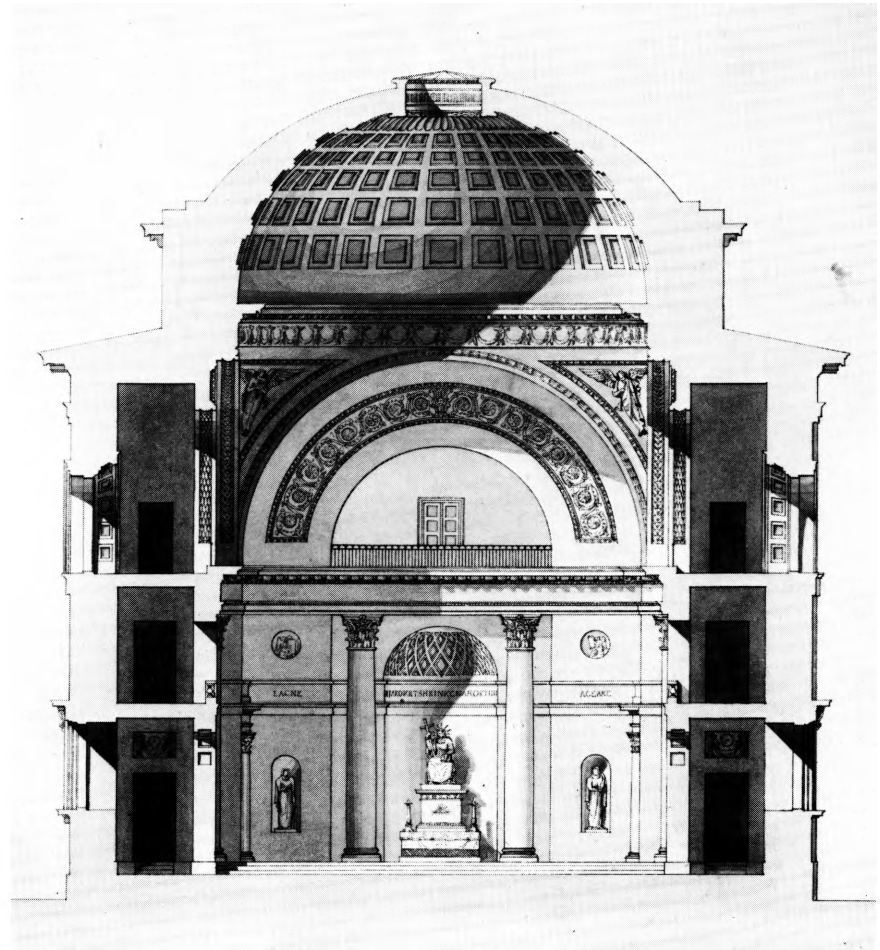

Fig. 138-41. Slotskirken o. 1825. Efter C. F. Hansen: Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger. 138. Tværsnit mod kongestol (s. 218). 1:300. 139. Tværsnit mod alter (s. 218). 1:300. 140. Hovedfacade mod slotspladsen (s. 215). 1:300. 141. Facade mod vest (s. 216). 1:300.
— *Castle Chapel c. 1825. 138. Cross-section towards the King's Gallery. 139. Cross-section towards the altar. 140. Main facade. 141. Facade to the west.*

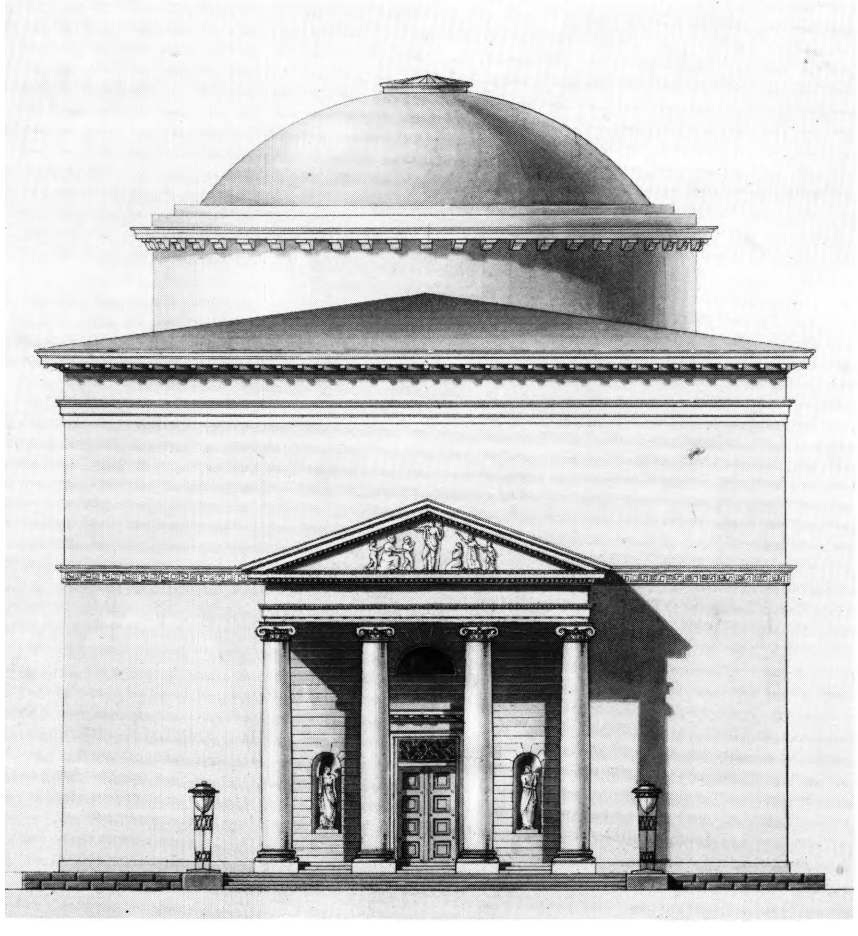

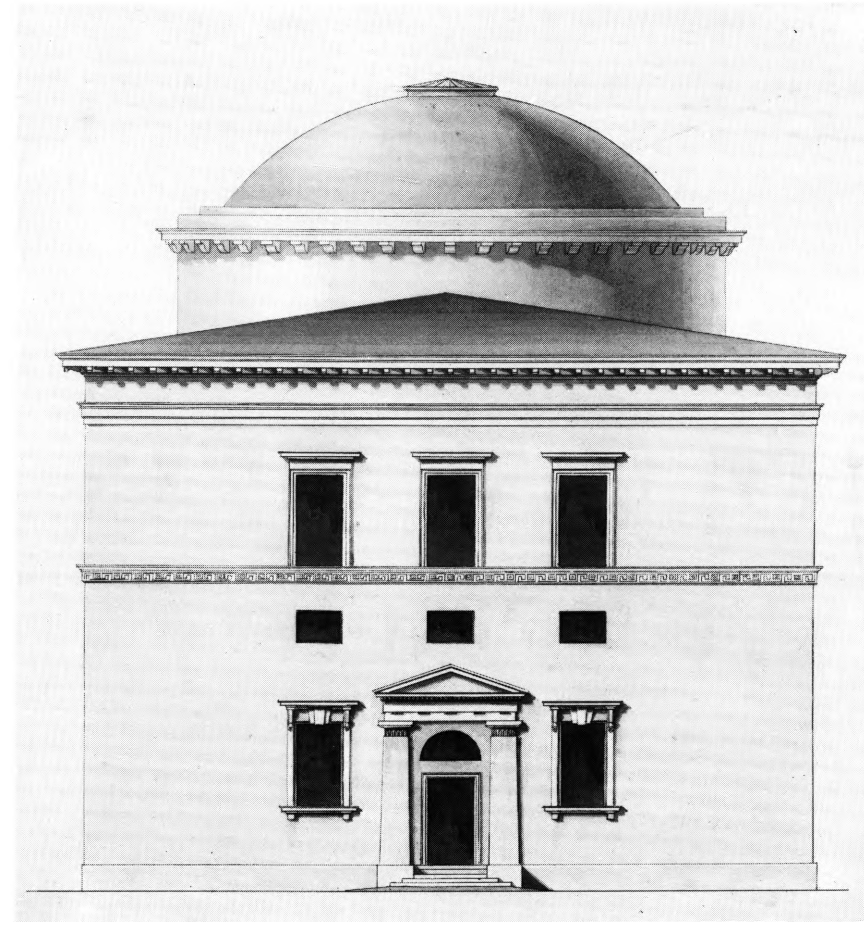

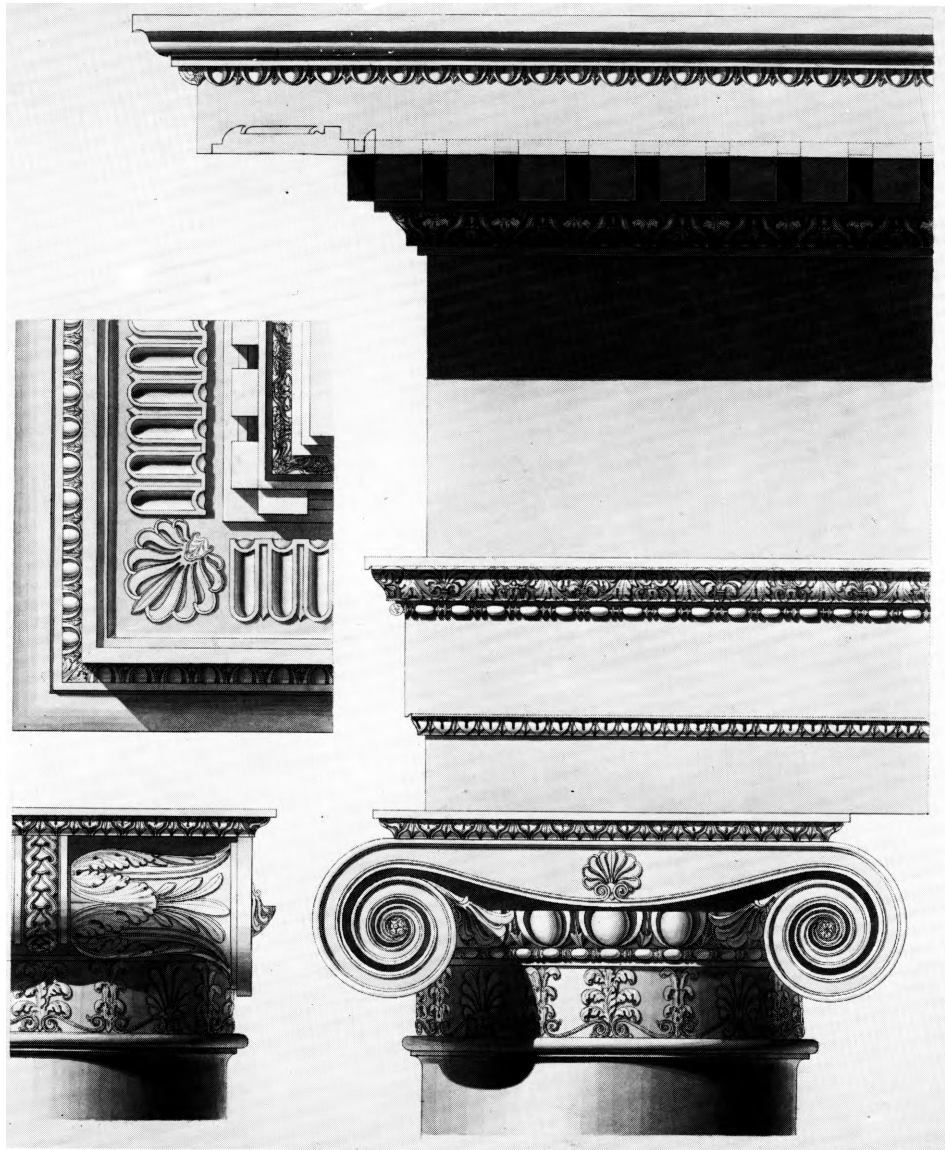

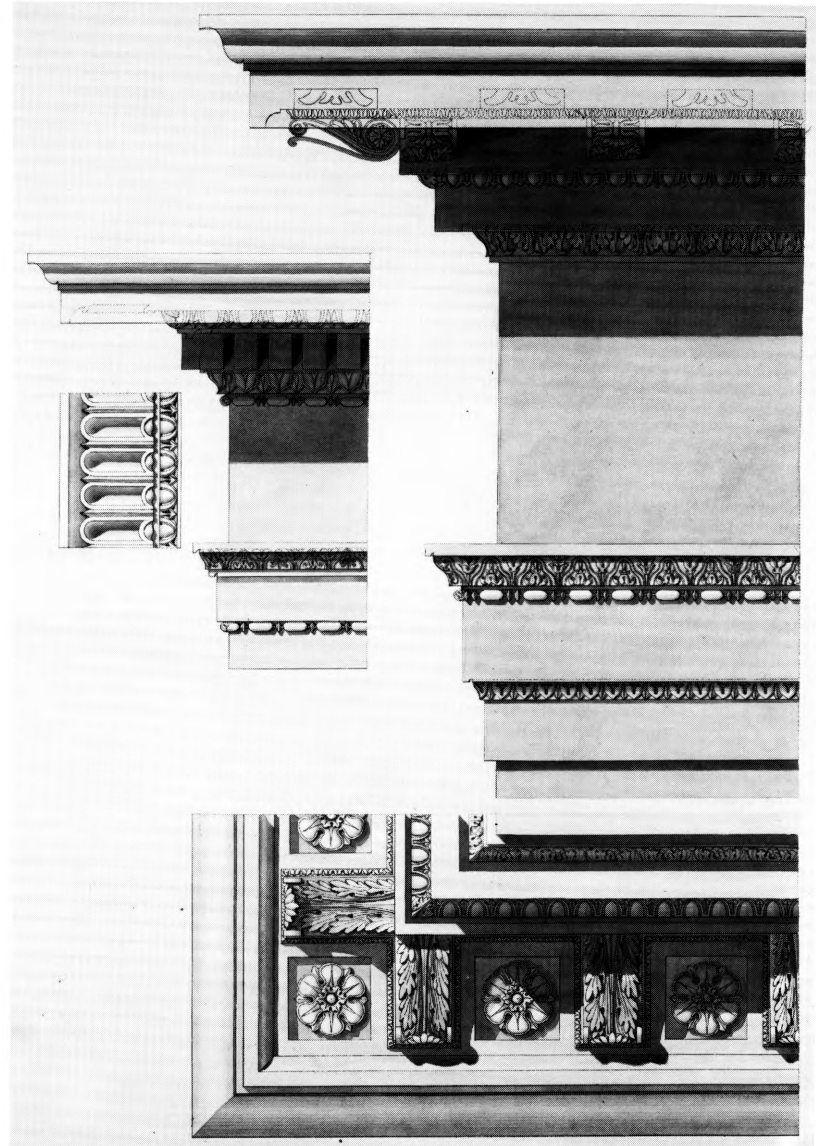

Fig. 142-45. Slotskirken o. 1825. Efter C. F. Hansen: Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger. 142. Udvendig gesims og kapitæl (s. 215). 143. Indvendig hovedgesims (s. 218). 144. Udvendig hoveddør (s. 263). 145. Indvendig hoveddør (s. 263). — *Castle Chapel c. 1825. 142. Outside cornice and capitcel. 143. Inside crown cornice. 144. Exterior main door. 145. Interior main door.*

Fig. 146. Slotskirken set fra Højbro. HJ fot. 1981. — *Castle Chapel seen from Højbro.*

BYGNINGSBESKRIVELSE

Oversigt. Beskrivelsen af den nuværende slotskirke omfatter tre afsnit om henholdsvis det ydre, det indre og den skulpturelle udsmykning. Hertil kommer et kapitel af sammenfattende karakter. *Ydre:* Kirken og slottet (s. 214), facader (s. 215), døre og vinduer (s. 216), tag og kuppel (s. 216), materialer (s. 216). *Indre:* Plan (s. 217), midtrummet (s. 218), gulv og loft (s. 218), materialer, farver og ornamentik (s. 220), forhal og rum i underetagens øst- og vestende (s. 221), rum på 1. og 2. pulpitur (s. 223), tagværk (s. 223), kommunikation (s. 224), opvarmning (s. 224). *Slotskirkens skulpturelle udsmykning* (s. 224). *Sammenfatning* (s. 244).

YDRE

Kirken og slottet. I det ombyggede slotskompleks indtog kirken samme plads som tidligere, men omgivelserne var væsentligt ændrede, ligesom kirkens ydre nu i modsætning til tidligere klart tilkendegav bygningens særlige status. I sydøst stod kirken i forbindelse med den store nordre længang, der ved nedrivningen af kongeetagen var blevet lavere, og herved trådte slotskirken yderligere frem. I nordvest var hele rækken af bygninger i forlængelse af kirken enten nedrevet eller ombygget efter branden 1794. Den gamle vognremise, der tidligere stødte umiddelbart op til kirkefløjen, blev af C. F. Hansen reduceret med to fag i øst for at give kirken en friere beliggenhed.[91] En mur med rundbuet portal (fig. 182) lukkede passagen mellem kirken og den ombyggede konge-

lige vognгård. 1839-48 erstattedes bygningen af Thorvaldsens Museum.

Slotskirkens ydre var i flere henseender tilpasset hovedslottet (fig. 182). Det gjaldt de pudsede facader, der modsvarede slottets siderisalitter, omend uden disses hjørnekvadre. Kirkens rusticerede indgangsparti virkede derimod som en parallel til murbehandlingen på løngangen og de tilbagetrukne dele af slottets facader. Slotskirkens vinduesformer gentog hovedslottets som en understregning af bygningens betydning. I det afbrændte slotskompleks var kirken derimod knyttet sammen med nordre løngang gennem af identiske vinduer (jfr. s. 134). Slotskirkens søjleportal fremtrådte endvidere som en mindre, men til gengæld fritstående variant af midtrisalittens tempelfront på hovedslottet. Endelig fremhævede kirkens store »Dohm« bygningen over for det øvrige kompleks.

Facader. Det var som nævnt C. F. Hansens ønske, at »Compositionen af Facaderne« skulle tilkendegive slotskirkens særlige funktion.[36] På samme måde kan man sige, at facadekompositionen genspejler kirkerummets dimensioner og opbygning.[92] Dette gælder særlig for nordfacaden (fig. 146), hvor de to siderisalitter korresponderer med henholdsvis korfaget og indgangsfaget før selve kuppelrummet, mens det let tilbagetrukne midtparti svarer til udstrækningen af det indre kuppelrum. I øst og vest modsvarer de flankerende facadepartier begge forhaller, trapperum og i vest, en række sekundære rum, idet fagene nærmest risalitterne rummer alternichen i vest og kongestolen i øst. Kuppelfagets store bue har sit modspil i facadens lunette, mens interiørets kraftige gesims mellem mezzanin og kongeetage kan parallelliseres med eksteriørets mæandersmykkede cordongesims. Ydermuren afsluttes foroven af en hovedgesims med arkitrav, glat frise og fremspringende, konsolbåren taggesims.

Den sydlige langside er enklere end nordfacaden og følger mere trofast systemet fra den gamle slotskirke uden risalitter, idet løngangen ville bryde en tilsvarende symmetrisk facadekomposition. På samme facade afslører vinduerne uoverensstemmelsen mellem etagehøjderne i kirken på den ene side og løngang/hovedslot på den anden. Mod slotspladsen har kirken dog bibeholdt et enkelt mezzaninvindue (fig. 147) som en indrømmelse til den fælles harmoni.

De to kortsiders facader er ligeledes indbyrdes forskellige. Den mesterligt komponerede østfacade understreger med sin nøgne, lukkede murflade virkningsfuldt indgangspartiets tempelfront (fig. 146). Opgangen til hovedportalen, der er hævet på et podium i facadens bredde, sker via trappeløb i nord, syd og øst.[57] I hjørnerne mellem disse er anbragt to lygtestandere. Den søjlebårne portal hviler på en forhøjning af trinpodiet, der i bredde svarer til det refendfugede murparti omkring døren. De fire kraftige søjler med markeret entasis hviler på attiske baser og bærer joniske kapitæler, smykket med palmetbånd under æggestaven og med en palmet på forsiden mellem volutterne (fig. 142, 146). Over bjælkeværket er trekantfrontonen, hvis midtfelt står glatpudset uden

Fig. 147. Forbindelsen mellem slotskirken og nordre løngang (s. 215). HJ fot. 1982. — *The Castle Chapel and the north Communication Gallery.*

den oprindelig planlagte udsmykning (jfr. s. 225). Hoveddøren er indsat i et svagt fremspringende, vandret fuget murparti og flankeres af to rundbuede nicher, hvortil figurer ligeledes var planlagt (jfr. s. 226). Over døren er et lunetteformet vindue, der belyser kongelogens forværelse.

Vestfacaden (fig. 141, 148) har bibeholdt vinduer i tre etager, omend deres antal er reduceret i forhold til tidligere. En lille portal med doriske pilastre, kronet af en trekantfronton, indrammer indgangsdøren og det halvcirkulære vindue ovenover. I kongeetagens midterste fag er åbningen til kirkens klokke.

Døre og vinduer. Af slotskirkens døre er særlig hovedindgangen mod øst fremhævet i størrelse og udstyr (fig. 144). En profileret rammeliste krones af en vandret, konsolbåren fordakning over et glat felt, hvor en indskrift har været planlagt. Om dørfløjen, jfr. s. 263. Den vestvendte indgang er alene indrammet af en profileret liste (fig. 148). I forbindelse med

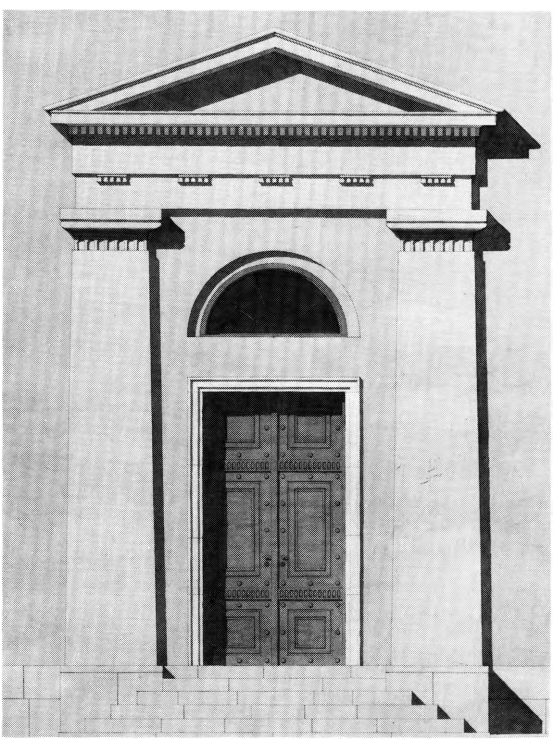

Fig. 148. Vestportal (s. 216). 1:100. Målt 1940 af Børge Kyllesbach. Kunstakademiet. — *West door.*

Thorvald Jørgensens genopbygning af hovedslottet blev en supplerende forbindelsesvej brudt gennem kirkeløngangen, både nord og syd for den eksisterende rundbuede portal. Ved denne lejlighed åbnedes en ekstra dør til kirken fra den lave passage (fig. 147).[93]

Vinduesindramningerne svarer til de af Hansen på hovedslottet anvendte og er tilsvarende varieret efter de enkelte stokværk. Dameetagens vinduer har således vandret, konsolbåren fordakning over en overligger med tre fremspringende kilesten, mens kongeetagens åbninger har en enkel profileret ramme og vandret fordakning. Mezzaninvinduerne i vest og sydøst er rammeløse.

Tag og kuppel. Bygningen dækkes af et lavt, afvalmet sadeltag. I kirkens midte brydes taget af en bred murcylinder, kronet af en konsolbåren gesims (fig. 149). Over en aftrappet fod rejser den lave kuppel sig. Kuplen er konstrueret som en dobbeltskal, hvis indvendige del udgør en fuld halvkugle, mens den ydre skal kun danner det øverste led af større halvkugle, konstrueret med centrum i niveau med taggesimsen. Der er således en væsentlig forskel mellem de to kuplers krumningsradius, og den ydre skal fremkalder derfor optisk forventning om et større kuppelrum end det faktiske.[94] Lysåbningen i kuplens top afdækkes nu af en ganske lav, kegleformet lanterne. Beklædningen af tagflader og kuppel er af kobber. En fodrende til afløbsvand er udsparret, dels i det lave tag ca. 1,2 m fra yderkanten, dels ved kuplens udspring.

Materialer. Kernen i den nuværende slotskirke udgøres af murene fra kirken i det første Christiansborg. Den tidligere sandstensbeklædning blev borthugget og murene dækkedes alene med lys, gullig kalkpuds.[95] Som det fremgår af ældre farvelagte prospekter fremhævedes visse dele af bygningen med en rødlig farve, således det refendfugede indgangsparti mod Slotspladsen i harmoni med trappepodiet og hovedslottet.[96]

Sandsten er benyttet til soklerne og dekorative led ved vinduer, døre og gesimser, omend med senere reparationer i cement. Også hoved-

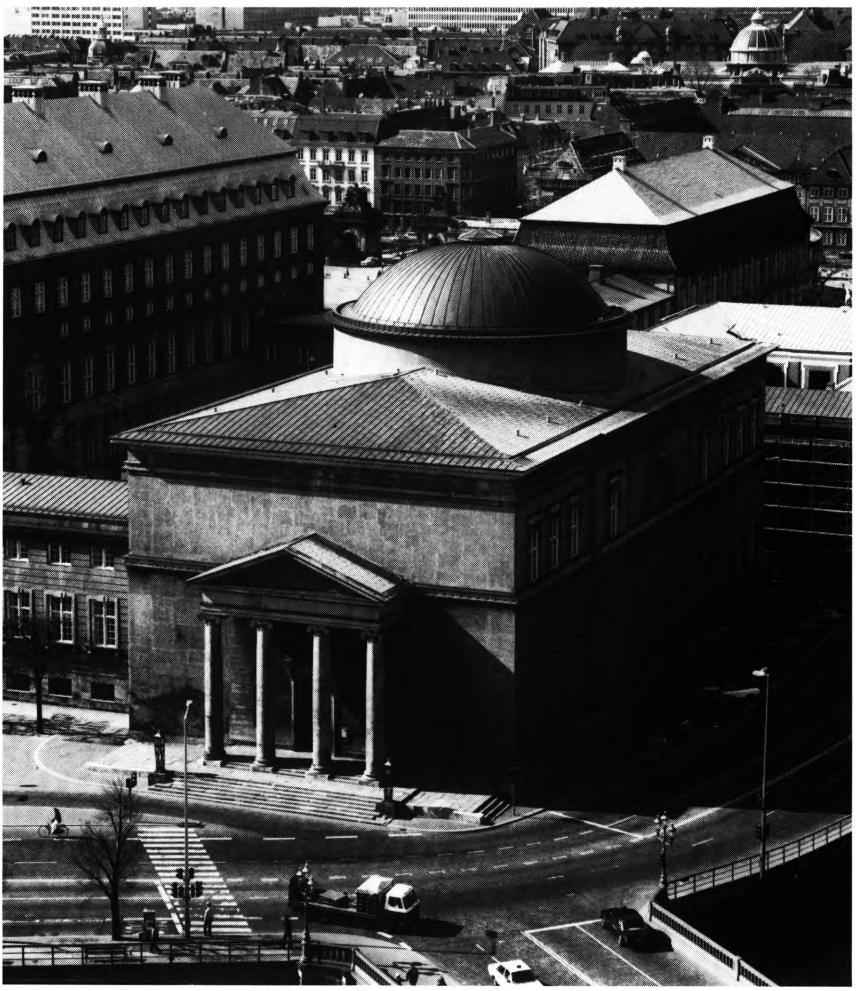

Fig. 149. Slotskirken, set fra S. Nicolai kirke (s. 216). HLfot. 1982. — *Castle Chapel seen from S. Nicolai.*

portalens podium er udført af rødlig Nexø-sandsten, mens søjlerne og frontonen er af en lysere grålig sandsten, den blødere Cottasandsten.[97] Marmor indgår i plinterne under hovedportalens søjler, samt ved trinpodiets forkanter.

INDRE

Plan. I modsætning til sin forgænger udfylder den nuværende slotskirke hele den rektangulære bygning. Kirken omfatter tre etager: underetage (dameetage), mezzanin og kongeetage, idet den oprindelige kælderetage er sløjfet, dels ved opfyldning af de laveste partier, dels ved sænkning af kirkens gulvniveau fra ca. 3,5 m over jordsmon til ca. 1 m.[98]

C. F. Hansens kirke tilhører i princippet samme bygningstype som den gamle slotskirke med et midtrum, hvor længdeaksen er betonet, omgivet af gallerier på alle sider (fig. 133-35). Det kvadratiske, tre fag lange kuppelrum udgør centrum i bygningen. Hertil slutter sig i øst og vest to ét fag lange rum, der i vest udgør koret, i øst danner indgang til kuppelfaget. Alternichen i vest og indgangsrummet i øst, hvorover kongestolen og orgler er placeret, markerer polerne i gudstjenesterummet, der i nord og syd udvides med galleriets eller pulpiturets sidegange.

Planen kan med centrum i kuppelfaget opfattes som et indskrevet græsk kors, der dog har smallere sidearme i nord og syd end i øst og vest. Det græske kors giver sig dog ikke til kende i opstalten, hvor galleriets arkitektur af-

skærmer gangene i nord og syd, og herved understreger den dominerende liturgiske akse med alter og prædikestol i vest over for kongestol og orgel i øst.

Planen af underetagen (fig. 133) afsluttes mod øst og vest med et antal rum af mere sekundær funktion. I de tre østligste fag er den store forhal og to trapperum, hvortil slutter sig to mindre rum, det sydligste i dag omdannet til indgangsparti fra løngangen. Mod vest indrammes en mindre, oval forhal af to gange tre siderum, hvoraf rummet umiddelbart syd for forhallen opfyldes af en trappe. Hertil slutter sig yderligere tre rum mod øst. De to øvre etagers planer viser rum af samme dimensioner (fig. 134-35).

Midtrummet (fig. 150, 205). Til trods for den markerede liturgiske længdeakse spiller det centrale kuppelrum en altafgørende rolle for interiørets virkning. Midtrummet er opbygget omkring den store pendentivkuppel, der spænder over hele bredden og hviler på fire tøndehvælv, tilsyneladende båret af fire kraftige piller. I virkeligheden hviler den lette kuppelkonstruktion på fire mindre kvadratiske piller, markeret bag hjørnernes større murflader, der i sig selv kun danner afgrænsende skillevægge imod mindre rum i sidegangene." De fire tøndehvælv bidrager, i det mindste i zonen over hovedgesimsen, til at fremkalde et indtryk af et perfekt centralrum, men også her er virkningen kun tilsyneladende. De lavere, glatpudsede tøndehvælv i nord og syd er underordnet de højere, kassetteprydede hvælv i hovedrummet. Ved at benytte den samme kraftige akantusranke som indramning af sidepartiernes store bueåbninger synes arkitekten ikke desto mindre optisk at have forsøgt at understrege indtrykket af centralitet. Set i stærk perspektivisk forkortning ville akantusfrisen i øst og vest, placeret på de fjernere endeflader, synes at ligge i samme plan som tværaksens buer, anbragt umiddelbart op til kuppelfaget.[100]

I zonen under hovedgesimsen indrammes det rektangulære midtrum af galleriets vægge, hvor C. F. Hansen ligesom i eksteriøret har arbejdet med en modsætning mellem lukkede murflader med kun enkelte markante åbninger eller udsparringer i væggen og åbne, gennembrudte vægpartier. Kor- og indgangsvæggen er i hovedtræk identiske med en bred, søjleindrammet åbning, der flankeres af lukkede vægflader, prydet foroven af reliefmedaljoner, forneden af skulptursmykkede nicher (fig. 150, 205). I vest udvides rummet dog med den halvrunde alterniche, indrammet af de to korintiske søjler, mens der i øst er udblik til indgangsvestibulens og kongelogens lige afsluttede rumafsnit. I nord og syd er de adskillende skærmvægge mod sidegangene på samme måde opbygget med et mere åbent midtparti, flankerede af lukkede sideflader. De tre midterste fag indrammes af korintiske kolossalpilastre som pendanter til kortsidernes søjler. I lighed med østsiden deles åbningerne mellem pilastrene af balustrader, som afskærmning af mezzaninetagens pulpitur, der åbner sig ud imod midtrummet med firkantede lysninger over underetagens rundbuede åbninger. På de flankerende sidevægge er tilsvarende åbninger til mezzaninens pulpitur og underetagen, men her dog sammenkomponeret med en særlig fremskudt balustradekronet ædikula. Som samlende elementer i midtrummet og modvægt mod de lodrette accenter er gesimsernes vandrette linjer, forneden den palmetsmykkede bort under pulpiturets balustrader og foroven den kraftige hovedgesims med treleddet arkitrav, glat frise og kronliste med tandsnit (fig. 143).

I midtrummets fornemt afbalancerede vekselvirkning af kontrasterende, arkitektoniske elementer: de åbne og lukkede flader, de lodrette og vandrette linjer, tendenserne til betonet centralitet og markering af længderetningen, indtager belysningen også en afgørende rolle. Lyset er først og fremmest koncentreret om kuppelrummets øvre zone, der belyses direkte fra kuplens lanterne og indirekte fra langsidernes lunetter, mens et mere gradueret sidelys oplyser det øvrige rum, filtreret gennem galleriets arkader fra dameetagens vinduer. Mezzaninens og kongestolens pulpiturer, der kun modtager lys fra midtrummet, henligger derimod i halvmørke.

Fig. 150. Indre set mod altret (s. 218). LL fot. 1981. — *Interior towards the altar.*

Fig. 151. Korintisk kapitæl ved altret (s. 220). LL fot. 1981. — *Corinthian capital by the altar.*

Gulv og loft. Midtrummets gulv består af marmorfliser, i koret af ottekantede lyse fliser, hvorimellem mindre kvadratiske mørke fliser; i skibet ensartede lyse, kvadratiske fliser, mod sideskib og kor indrammet af smallere grå.

Kirkens midtfag overhvælves af en halvkugleformet kuppel, hvis flade brydes af firkantede kassetter i seks vandrette ringe af aftagende størrelse mod den øvre lysåbning (fig. 152). Overgangen fra det kvadratiske fag til den cirkulære kuppel formidles af pendentiver, hvorover hæver sig en tambur med kraftig konsolbåret gesims. Over de to flankerende partier i øst og vest er halvrunde tøndehvælv, smykket med ottekantede rosetteprydede kassetter, hvorimellem mindre rhombeformede felter. Alternichens hvælv er udsmykket med diagonaltstillede kassetter (fig. 150).

Materialer, farver og ornamentik. Marmor indtager indvendig en beskeden rolle. Hvidlig norsk marmor er anvendt som sokkelsten og ved korskrankens trin, samt som fliser i grå og lyse nuancer. Oprindelig havde C. F. Hansen tænkt at lade søjler og pilastre i stor orden, foruden alter og prædikestol forfærdige i indenlandske marmorarter; men den knappe økonomi har uden tvivl tvunget ham til at lade disse dele udføre i andre materialer.[36] Søjler og pilastrene er således udført alene med en beklædning af gulligt, flammet marmorpuds, svarende til midtrummets vægflader. Baserne udførtes dog af sandsten og kapitælerne af gips i stedet for bronze, som først planlagt. Rammen om indgangsdøren i øst er af en brunrød sten. Gesimser og ornamenter i kuppel og hvælv er på samme måde af gips, der står helt i hvidt, uden den forgyldning, som først var påtænkt. I sidegange og sekundære rum er vægge og lofter pudsede eller malede med hvid, gul eller grøn limfarve. Gulvbelægningen i de vigtigste rum består af ølandsfliser (vestibule og trapperum i vest), i øvrigt af teglfliser eller brædder, idet en række gulve dog dækkes af nyere linoleumsbelægning.

Farveholdningen er næsten asketisk streng i sin enkelhed. De vigtigste kontraster udgøres af væggenes og de bærende leds gullige, blankpolerede flader og de mathvide toner i hvælvene, kapitælerne og den dekorative skulptur. Alene de røde farver i inventarets tekstiler bryder interiørets kølige helhedspræg.

Som kontrast til de nøgterne, glatpolerede murflader er talrige steder benyttet klassicerende ornamentfriser og dekorative led, udført i stuk med næsten filigranagtig finhed og præcision (fig. 151). Bueåbningerne omkring kuppelfaget er indrammet af en kraftig akantusfri-

Fig. 152. Kuppel (s. 220). LL fot. 1981. — *Dome.*

se, hvis oprullede blade afsluttes med en roset, mens tøndehvælvene indrammes af fletbånd. Ved hvælvenes grater er rullestave med taglagt egeløv. Bæltegesimsen under mezzaninetagen har palmetbånd.[101]

Forhal og rum i underetagens øst- og vestende. Kirkens hovedindgang er lagt mod øst i det midterste af den tidligere forbygnings gemakker. Fra den store, rektangulære forhal er der adgang til midtrummet via en lille tværrektangulær vestibule med nicheformede kortsider. Nord og syd for forhallen giver to trapperum adgang til 1. og 2. pulpitur. Forhallen er dog særligt markeret i forhold til siderummene i kraft af vægbehandlingen med kvaderfugning over en lav marmorsokkel, øverst kronet af en kraftig, udkragende gesims (fig. 153). Også dørenes indramninger adskiller sig fra de andre rum med retkantede fremspring, flankeret af doriske pilastre om de store hoveddøre i øst og

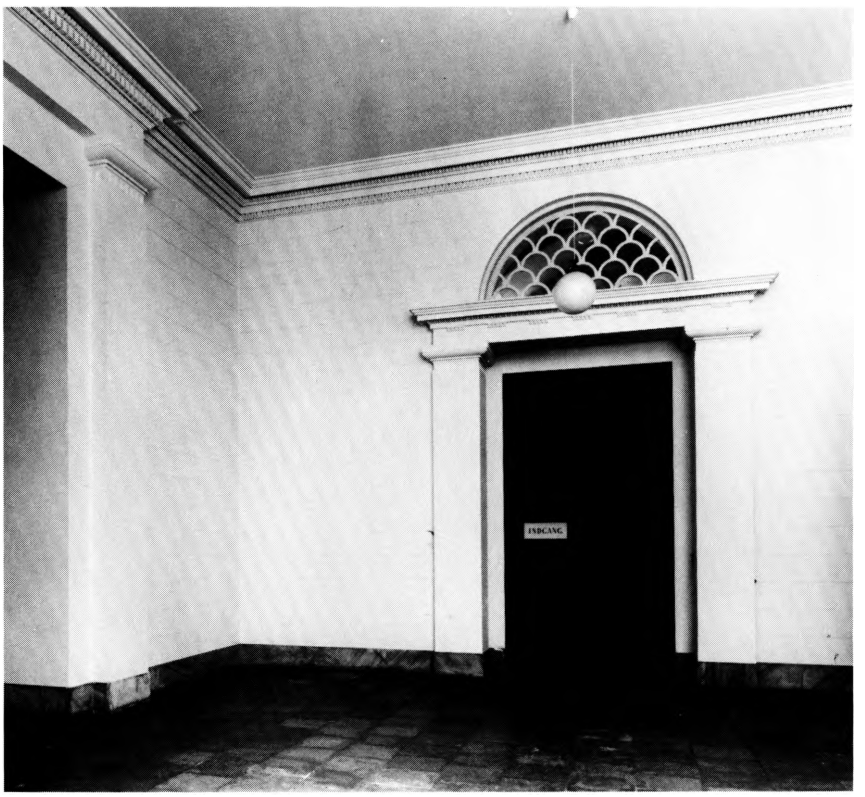

Fig. 153. Forhal mod slotspladsen (s. 221). NE fot. 1982. — *Vestibule towards the Castle Square.*

vest. De lavere åbninger er indrammet af doriske pilastre med en vandret overligger, hvorover et halvrundt vindue med indsatte sprosser i skælmønster. Disse døre adskiller sig væsentligt fra de oprindeligt projekterede (jfr. s. 186f.). Foran den store dør i øst er sekundært opsat et vindfang.[102]

De to trapperum i nord og syd er identiske med fireløbstrapper til kongeetagen (fig. 154). I modsætning til oprindelig projekteret starter trappeløbet ved døråbningerne ind til sidegangene. Under trapperne er i nyere tid indrettet mindre rum, i nord et venterum (»Brudeværelse«) foran en glasvæg, i syd et WC-rum.[84] Rummenes vægge er hvidmalede over en lav, gråmalet sokkel. Belysningen sker gennem et vindue i sydøst og to, lavere placerede vinduer i nordøst.

Til trapperummene føjer sig i nord og syd to mindre tværrektangulære rum, af hvilke det sydlige sekundært er indrettet til indgangsrum fra løngangen. Herfra er adgangen til kirkens sidegange. De to østligste fag fungerer som en art vestibuler, mens de to vestligste oprindelig var sakristi (mod syd) og dåbskapel (mod nord).

I kirkebygningens tre vestligste fag bag koret er indrettet i alt ti rum af forskellig form og funktion som en omarbejdning af det oprindelige projekt (jfr. s. 186). Centrum danner den ovale forhal mod Thorvaldsens Museum. Indgangen hertil sker gennem vestportalen, mens der fra forhallen er adgang til et mindre trapperum i syd, til et præsteværelse i nord, samt til et tværrektangulært rum umiddelbart bag alternichen i øst. Den ovale forhal har hvidpudsede vægge over en lav gråmalet sokkel, mens alle døråbninger markeres med profilerede rammer. Loftet er fladt. I trapperummet mod syd fører en fireløbstrappe op til kirkens loft. To mindre rum i sydvest er indrettet som varmerum og WC med vask, mens et tværrektangulært rum med grønmalede vægge øst herfor i dag benyttes som øvelokale af Musikkonserva-

toriet. Oprindelig har det antagelig været sakristi. I østmuren er indbygget et pengeskab. En oprindelig døråbning til det førnævnte vaskerum er i dag blændet.

Symmetrisk om en øst-vestgående længdeakse er i nord indrettet fire tilsvarende rum, der har været benyttet som præsteværelse og skriftestol (jfr. s. 260). I dag er der indrettet øvelseslokaler for Konservatoriet i de to vestligste rum, mens det tværrektangulære rum øst herfor endnu i dag benyttes som præsteværelse. En oprindelig åbning mellem præsteværelset og et mindre rum vest herfor er blændet. Det nordvestligste rum har hvidmalede vægge, de øvrige gule.

Rum på 1. og 2. pulpitur. Rummene i 1.-2. pulpitur (mezzaninetagen og kongeetagen) gentager planen fra den underliggende etage (fig. 133-35). Over forhallen i øst er på 1. pulpitur forværelse til kongelogen (fig. 155) med pompejanskrøde vægge over et højt, hvidmalet underpanel. Mod øst og vest er en stor halvrund bue i et vandret fuget felt, hvori er lunetten mod slotspladsen og døren til kongelogen. Døre i buernes nord- og sydside åbner mod indbyggede magasinrum. I nord og syd fører døre ud til trapperummene. Åbningerne er kronet af dørstykker med gipsrelieffer af parvendte griffe.

Fra trapperummene i nord og syd er gennemgangsrum med indbyggede skabe på ydervæg og ovnnicher mod kirken. Pulpiturerne i nord og syd er opdelt i tre afdelinger med tværstillede skillemure. Væggene er her stafferet med lys limfarve. Loftet i det brede pulpiturrum i midten er fladt, på de to flankerende siderum dog tøndehvælvet.

De ti rum i vest gentager planen fra de underliggende, bortset fra rummet over den ovale forhal, hvor alene rundingen mod ydermuren er bevaret. Rummene fungerer i dag som depoter for slotsforvaltningen i lighed med hovedparten af tilsvarende på etagen ovenover. Allerede ved bygningens opførelse synes disse for kirkens funktion overflødige rum at have tjent samme formål.[103] En række af rummene modtager indirekte belysning fra lysskakte, udspa-

Fig. 154. Trapperum i slotskirkens nordøsthjørne (s. 222). LL fot. 1981. — *Staircase in the north-east corner of the Castle Chapel.*

ret i muren under kongeetagens vinduer (fig. 134).

Det store næsten kvadratiske rum over kongelogens forværelse indeholdt oprindeligt orgelværket, men har i al fald i nyere tid fungeret som konfirmandværelse.[104] Desuden som øvelseslokale for Københavns Drengekor. På østvæggen en lem med udgang til hulrum i portalens gavl. Over kongelogen er orgelpulpituret (jfr. s. 264). Fra trapperummene i nord og syd fører rum ind til kongeetagens pulpitur, der er indrettet med forhøjninger af træ til musikken. Loftet her er fladt i modsætning til de to flankerende rum med tøndehvælv. I vest er på kongeetagen et antal depot- og arkivrum. På pulpituret over alternichen er opbygget forhøjninger til musikken. Øst herfor er mod Thorvaldsens Museum et rum til kirkens klokker.

Tagværk. Valmtaget over langhuset er et

Fig. 155. Forværelse til Kongestolen (s. 223). Fot. 1974. — *Antechamber to the King's Gallery*

hængeværk af fyr. I tagrummets midte er en muret krans, der bærer kuplens ydre skal. Den indvendige kuppelskal er opbygget af træ og mod kirken stukbeklædt. Mellem de to skaller er et hulrum. Tagværket har især i nyere tid været genstand for flere reparationer.[87]

Kommunikation. Forbindelsen mellem de enkelte etager i kirken sker via trapperne i nordøst og sydøst, der giver adgang til pulpiturerne. Hertil kommer den lille trappe i sydvest, der er ført helt op til tagrummet. Til kongestolen er der endvidere adgang via løngangen fra hovedslottet. Endelig er der fra varmerummet i kirkens sydvesthjørne via en underjordisk gang tværs under prins Jørgens gård forbindelse til slottets nordfløj.

Opvarmning. Kirken var oprindelig opvarmet med kakkelovne. Oprindelige ovne er endnu bevaret i kongelogen og i de to forrum til samme etages pulpiturer. 1866 indstalleredes et dampvarmeapparat i kirkens sydvesthjørne, der udskiftedes 1894 og i dette århundrede er tilsluttet Slotsholmens kedelanlæg.

SLOTSKIRKENS SKULPTURELLE UDSMYKNING

Det fremgår af C. F. Hansens projekttegninger, at man havde planlagt af udsmykke slotskirken både udvendig og indvendig med billedhuggerarbejder i form af friskulpturer og relieffer, indpasset efter de givne arkitektoniske rammer. Tilsvarende dispositioner var truffet både for hovedslottet og de to andre store projekter, der var i arbejde disse år, Råd- og Domhuset og Frue kirke. Det var i bedste overensstemmelse med den kongelige resolution af maj 1803, hvor det understregedes, at der skulle

»tages Hensyn til, at denne (dvs. Slotsbygningskommissionen) ikke alene nu, men ogsaa i Fremtiden kan give Malere og Billedhuggere Lejlighed til at pryde det (slottet) med deres Konstværker. «[4]

Der foreligger ingen skriftlige vidnesbyrd om udsmykningen af slotskirken før 1819, hvor Bertel Thorvaldsen fik overdraget udførelsen af en Kristusfigur til kirkens alterniche. Imidlertid har allerede projekttegningerne fra 1810, samt skitsen af facaden fra o. 1810 (fig. 115-20) indtegnede skulpturdekorationer. Af tegningerne fra o. 1815-19 (fig. 125-27), i hovedtræk gentaget i C. F. Hansens plancher o. 1825 (fig. 136, 138-40, 185), fremgår det, at planerne for udsmykningen var udarbejdet i detaljer og omfattede et frontonrelief og to nichefigurer til hovedportalen, 12 nichefigurer indvendig foruden alternichens figur og et antal relieffer i kuppelpendentiver og -tamburen, over kortsidernes nicher samt dørstykker både i midtrummet og sidegangene. Hertil kom fire store kandelabre til rummet over den ovale vestibule (fig. 126, 136). At dømme efter de identificerbare figurer havde udsmykningens program en overvejende abstrakt, symbolsk karakter med den personificerede »Religion« i alternichen, suppleret af kristne dyder, »Humilitas« og »Aequitas« (Ydmyghed og Lighed) i nicher på altrets højre og venstre side. Lovens tavler og biblen var ovenover. På indgangsvæggen i øst var mod syd »Puritas« (Renhed), hvorover en oljelampe og mod nord »Innocentia« (Uskyld), over hvis hoved sås en kalk med oblat (fig. 127, 138-39). En draperet kvindefigur med overflødighedshorn var placeret i en af kongestolens vægnicher, mens vestibulens niche umiddelbart herunder viste en tilsvarende draperet kvindefigur med en stav- eller tavlelignende genstand ved siden. Endnu to drapererede figurer var gengivet i nicher i den ovale forhal mod vest. Hertil kom relieffer af engle med palmegrene i pendentiverne, samt et antal dørstykker med kandelabre, hvorimellem ophængte festoner og rosetter eller englehoveder.

Eksteriørets udsmykning undergik ligeledes ændringer under projekteringen. På tegningen

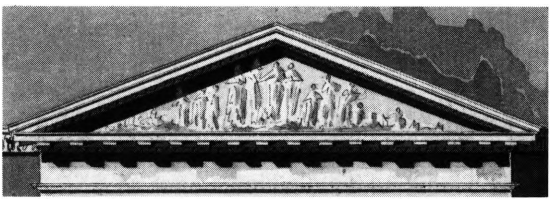

Fig. 156. Slotskirken o. 1810. Hovedfacadens trekantgavl. Detalje af fig. 120 (s. 225). Kunstakademiet. — *Castle Chapel c. 1810. Main facade with pediment. Detail of fig. 120.*

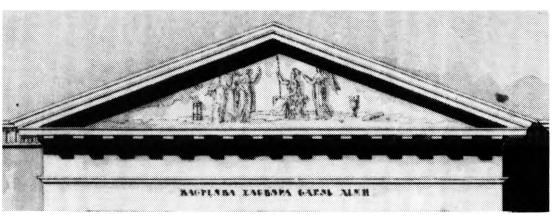

Fig. 157. Slotskirken 1810. Hovedfacadens trekantgavl (s. 225). Udsnit af fig. 115. RA. — *Castle Chapel, 1810. Pediment on the main facade. Detail of fig. 115.*

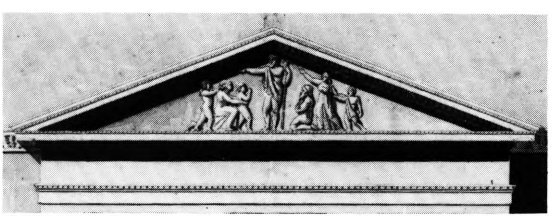

Fig. 158. Slotskirken o. 1815-19. Hovedfacadens trekantgavl (s. 226). Udsnit af fig. 125. RA. — *Castle Chapel c. 1815-19. Pediment on the main facade. Detail of fig. 125.*

fra o. 1810 ses alene frontonen prydet med en figurrig komposition med et antal stående skikkelser (fig. 156). Den approberede tegning fra 1810 (fig. 157) viser en mere detaljeret fremstilling med en tronende togaklædt mand med spyd, der bekranses af en vinget kvindefigur og til venstre hyldes af tre stående kvinder, mens en knælende figur til højre blæser i trompet. Yderst til venstre ses en opsats, hvorfra der stiger røg, vel en offerskål eller et røgelsesfad. Scenen, der har et klart antikiserende præg, lader sig ikke umiddelbart indpasse i en kristen motivverden. I nicherne gevandtklædte figurer med nøgne fødder, antagelig kvinder, uden særlige attributter. På nordfacaden (fig. 116)

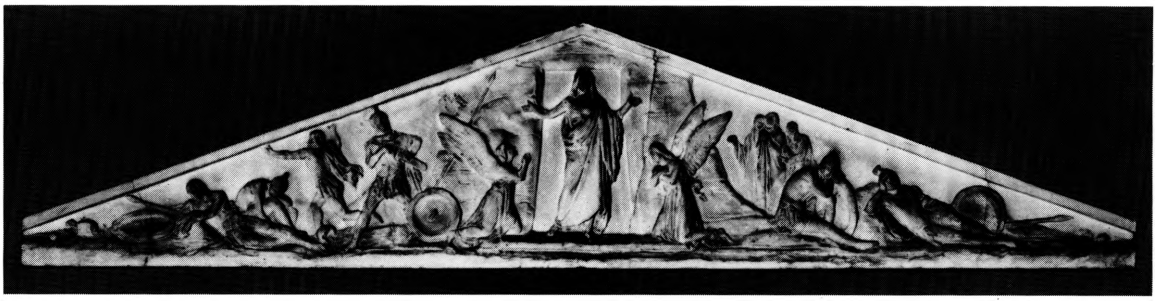

Fig. 159. Trekantrelief til hovedportalen. Kristi Opstandelse. Skitse af Bertel Thorvaldsen 1835 (s. 226). Gipsafstøbning. Thorvaldsens Museum. — *Pediment relief over the main door. The Resurrection of Christ. Plaster cast after proposal by Bertel Thorvaldsen 1835.*

var to medaljoner, mod øst tre figurer, en stående mandsperson, foran hvilken der knæler to andre, alle iført tætsiddende dragter (eller nøgne?) og lange kapper; mod vest siddende kvinde med nøgen overkrop og mindre, vinget figur på skødet. Også i den østvendte forhal var indtegnet reliefmedaljoner med knælende figurer (fig. 117).

I facadetegningen fra o. 1815-19 optræder tidligst den frontonkomposition, der skulle gentages både i tegningen fra 1820 og Hansens egne plancher fra o. 1825 (fig. 158, 122, 140): en muskuløs, skægget mandsfigur iført hoftelangt draperi, der lader overkroppens venstre side og begge arme udækkede, antagelig Johannes Døberen.[105] I venstre hånd holder han korsstaven, mens den højre er udstrakt (velsignende?) mod en knælende kvinde og to børn. På venstre side ses en tilsvarende gruppe, en knælende langskægget mand og en kvinde med et barn.

I nicherne omkring portaler er statuer, mod

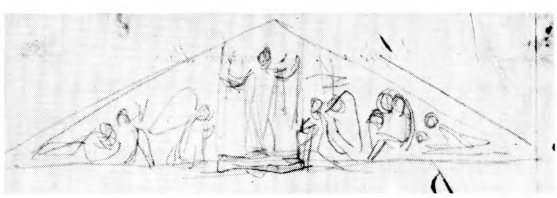

Fig. 160. Skitse til hovedportalens trekantrelief. Kristi Opstandelse. Blyantstegning af Bertel Thorvaldsen 1832 i brev til billedhuggeren Adamo Tadolini (s. 227). Thorvaldsens Museum. — *Proposal for the relief. The Resurrection of Christ. Pencil drawing by Bertel Thorvaldsen 1832 in a letter to the sculptor Adamo Tadolini.*

syd en skægget figur, iklædt fodlang dragt, mens højre hånd er hævet, mod nord en tilsvarende mandsfigur. Hovedet er drejet mod venstre og støttes let af venstre hånd og arm, der støttes af den højre. Figurerne fremstiller muligvis profeter eller personifikationer af kristne dyder i lighed med interiørets udsmykninger, men illustrationen giver ikke mulighed for en nærmere identifikation. Heller ikke skriftbåndet på portalens frise giver nogen antydninger.

Af disse planlagte skulpturer skulle kun en brøkdel komme til udførelse, selv om tre af samtidens betydeligste billedhuggere, Thorvaldsen, Freund og Bissen blev knyttet til arbejdet. Den knappe økonomi bærer utvivlsomt en del af skylden, men der hviler også et tungt ansvar på skuldrene af Slotsbygningskommissionens medlemmer og her navnlig på overbygningsdirektøren selv, der langt fra fremmede sagen.

Den udvendige udsmykning. Ingen af de projekterede skulpturer til slotskirkens ydre blev fuldført. Bevaret er alene to modellerede skitser til portalrelieffet i lille målestok, der kan give et indtryk af den planlagte dekoration.

* *Kristi Opstandelse* (fig. 159), 1835. Skitse til hovedportalens frontalrelief, gipsafstøbning, 40X189,5 cm, efter originalmodel af Bertel Thorvaldsen.[106] Relieffet viser en symmetrisk opbygget komposition omkring den opstandne Kristus, der med udbredte arme bevæger sig ud gennem gravens firkantede døråbning, flankeret af to knælende engle. På begge sider af graven er vist de vogtende soldater, siddende eller

Fig. 161. Trekantrelief til hovedportalen. Kristi Opstandelse. Skitse af H. W. Bissen efter Thorvaldsens udkast (s. 227). Gips. Ny Carlsberg Glyptotek. — *Pediment relief over the main door. The Resurrection of Christ. Proposal by H. W. Bissen after Thorvaldsen's model.*

liggende i dyb søvn. Nærmest Kristus er dog i relieffets venstre side to soldater i aktivitet, den ene i færd med at drage sit sværd, den anden flygtende bort i rædsel. Ved gravens højre side ses desuden de tre kvinder.

Udførelsen af hovedportalens fronton var på et tidligt tidspunkt under slotskirkens opbygning blevet overdraget Thorvaldsen. Der synes dog ikke at have foreligget nogen officiel bestilling fra Slotsbygningskommissionen.[107] Relieffet nævnes tidligst i et brev fra arkitekten Peder Malling til billedhuggeren 1822, hvor denne opfordres til at sende »en Composition, hvadenten i Tegning eller Modellering«, således at Bissen kunne poussere den på stedet til Thorvaldsens tilfredshed.[108] Malling, der åbenbart her formidlede en meddelelse fra C. F. Hansen, nævnede imidlertid ikke relieffets motiv. Det kan derfor ikke udelukkes, at man i første omgang har forhandlet om en fremstilling af Johannes Døberen, således som det er afspejlet på C. F. Hansens tegninger fra o. 1815-20. Arbejdet med relieffet lå dog stille i flere år. Først fra 1832 kendes skitser (fig. 160), til frontonens komposition, løst henkastet på et brev fra billedhuggeren Adamo Tadolini.[109] Relieffets opbygning ses her allerede fastlagt i hovedtræk. En mere udarbejdet skitse er nedfældet på en lap papir, der dog også rummer udkast til værker fra andre perioder.[110]

Ifølge Thorvaldsens levnedsskildrer, Just Matthias Thiele var kunstneren september 1835 i færd med at modellere skitsen, både til slotskirkens fronton og til Råd- og Domhusets portalrelief, forestillende Salomons dom. Begge relieffer kunne således udføres i stor målestok af yngre kunstnere efter Thorvaldsens opsyn. De to arbejder skulle dog forblive ufuldførte. Ganske vist genoptog Thorvaldsen spørgsmålet ved sin hjemkomst 1839 og tilbød selv at påbegynde arbejdet med udførelsen af frontonen i fuld størrelse, hvilket kommissionen naturligvis bifaldt, men C. F. Hansen bemærkede dog, at det ikke var kommet til noget bestemt eller afgørende forslag.[111] Relieffet planlagdes udført i terracotta, og virkeliggørelsen heraf synes at ligge inden for det muliges grænser, da det et par år senere lykkedes guldsmeden J. B. Dalhoff med held at brænde større billedhuggerarbejder i ler. 15. febr. 1843 opfordres billedhuggeren til snarest at sende den nødvendige model til Dalhoff, tillige med modellen til selve slottets fronton.[112] Men hvor den sidstnævnte skulle blive fuldført og opsat, omend først 1847, skete der intet videre med slotskirkens relief før Thorvaldsens død 24. marts 1844. Godt halvandet år efter, december 1845 kunne kommissionen lakonisk fastslå, at basrelieffet med opstandelsen stadig kun fandtes i skitse.[113]

Sagen var dog ikke helt skrinlagt. Vidnesbyrd herom er et **gipsrelieft* 44×178 cm, af H. W. Bissen (fig. 161).[114] Relieffet er ikke dateret, men blev formentlig udført o. 1849-50, samtidig med at kunstneren arbejdede på en forenklet version af frontonrelieffet til Råd- og Domhuset.[115] Bissen har på samme måde isoleret de vigtigste figurer i fremstillingen af Op-

standeisen, den centrale Kristusskikkelse med de to engle, samt yderst to soldater, den højre vist sovende svarende til Thorvaldsens relief, den venstre gengivet halvt knælende, halvt liggende, idet han i rædsel tildækker øjnene med venstre hånd. Denne skikkelse synes at være en selvstændig tilføjelse af Bissen og har intet direkte forbillede i Thorvaldsens skitse. Alle figurerne er udført i højt relief, foran en neutral baggrund.

Heller ikke dette initiativ skulle krones med held. Først 1873 rejstes spørgsmålet på ny i forbindelse med en indstilling fra Kunstakademiet om slotskirkens ydre udsmykning. Indenrigsministeriet søgte da også Finansministeriet om en bevilling på 5000 rdl. i fem år, dels til gavlkompositionen, dels til de to nichefigurer, der endnu aldrig var blevet udført (jfr. nedenfor). Fra Kunstakademiets side pressede især Frederik Meldahl og Julius Lange, der understregede, hvordan »de monumentale Opgaver var et Livsspørgsmaal for Billedhuggerkunstens fortsatte Udvikling, og en Tilsidesættelse heraf ville faa sørgelige og skæbnesvangre Følger for Danmarks Kunst i Almindelighed«.[116] Sagen faldt imidlertid i Rigsdagen, og et nyt forsøg på at genoptage den 1875 skulle forblive lige så resultatløst.[117]

Som nævnt omfattede den planlagte udsmykning af hovedfacaden også *to statuer til portalens nicher*. Disse figurer er omtalt i C. F. Hansens brev af 26. jan. 1821 til prins Christian (VIII) Frederik i forbindelse med bestillingen af skulpturer til slotskirken hos den unge Herman Ernst Freund (jfr. s. 228). Freund synes dog ikke at have gjort noget ved denne del af den store opgave, hvis omfang sidenhen skulle blive væsentligt reduceret. Herefter synes der ikke at have været konkrete planer for facadens nichefigurer før den ovenfor omtalte indstilling fra Kunstakademiet 1873.

Den indvendige skulpturudsmykning. Slotskirkens billedhuggerarbejder omfatter de fire evangelister, opstillet i nicher på alter- og indgangs væggen. Herover fire medaljoner med engle. I kuppeltamburen er en frise af guirlandebærende engle, mens fire store engle udfylder pendentiverne. Endelig ses fire relieffer med motiver fra Kristi liv i nordre og søndre sidegang. Hertil kommer relieffer af mere ornamental karakter over indgangsdørene fra de fire siderum, der mod nordøst, nordvest, sydøst og sydvest flankerer midtrummet.

De fire evangelister. Bestillingen af de fire evangelistfigurer til midtrummets nicher skete allerede 1821. Ikke desto mindre skulle der hengå mere end 50 år, før alle fire statuer var opstillet, udført af forskellige billedhuggere, og ikke som oprindelig planlagt af én og samme kunstner. Inden for det langvarige tidsrum mellem færdiggørelsen af den første evangelist, Lukas (1822-23), dens opstilling 1841 og tilblivelsen af de tre øvrige figurer 1871-74, var midlertidige statuer indsat i nicherne. Hertil kommer, at H. W. Bissen o. 1841 udarbejdede skitser til evangelisterne Markus, Mattæus og Johannes. Disse skulle dog aldrig blive udnyttet.

Udførelsen af de fire evangelister blev 1821 overdraget Herman Ernst Freund. Bestillingen havde en uofficiel karakter, idet den ikke gik gennem Slotsbygningskommissionen, men formuleredes af C. F. Hansen i brevet af 26. jan. 1821 til prins Christian Frederik, der også var Kunstakademiets præses. Kopier af dette brev, der desuden behandlede bestillinger til Thorvaldsen, sendtes 2. marts til denne og 3. marts til Freund.[118] Den lidt specielle fremgangsmåde forklares af et ønske om »ei at tabe Tid til at det kunne meldes ham (d.e. Freund, der på dette tidspunkt opholdt sig i Rom) fra Commissionen«. Brevet skulle senere få betydelig værdi for Freund som den eneste skriftlige dokumentation på den store bestilling til Christiansborg, der ikke alene omfattede evangelisterne, men også to figurer til kirkens portal, samt statuer til kongens og dronningens trapper. Dette arbejde blev tilbudt den unge billedhugger som er art kompensation, fordi udførelsen af apostlene til Frue kirke, som Freund mente at have fået overladt, nu var tildelt Thorvaldsen.[119] For evangelistfigurerne rummede Hansens meddelelse yderligere en vigtig oplysning, nemlig målene på nicherne (1 alen 18 tommer i bred-

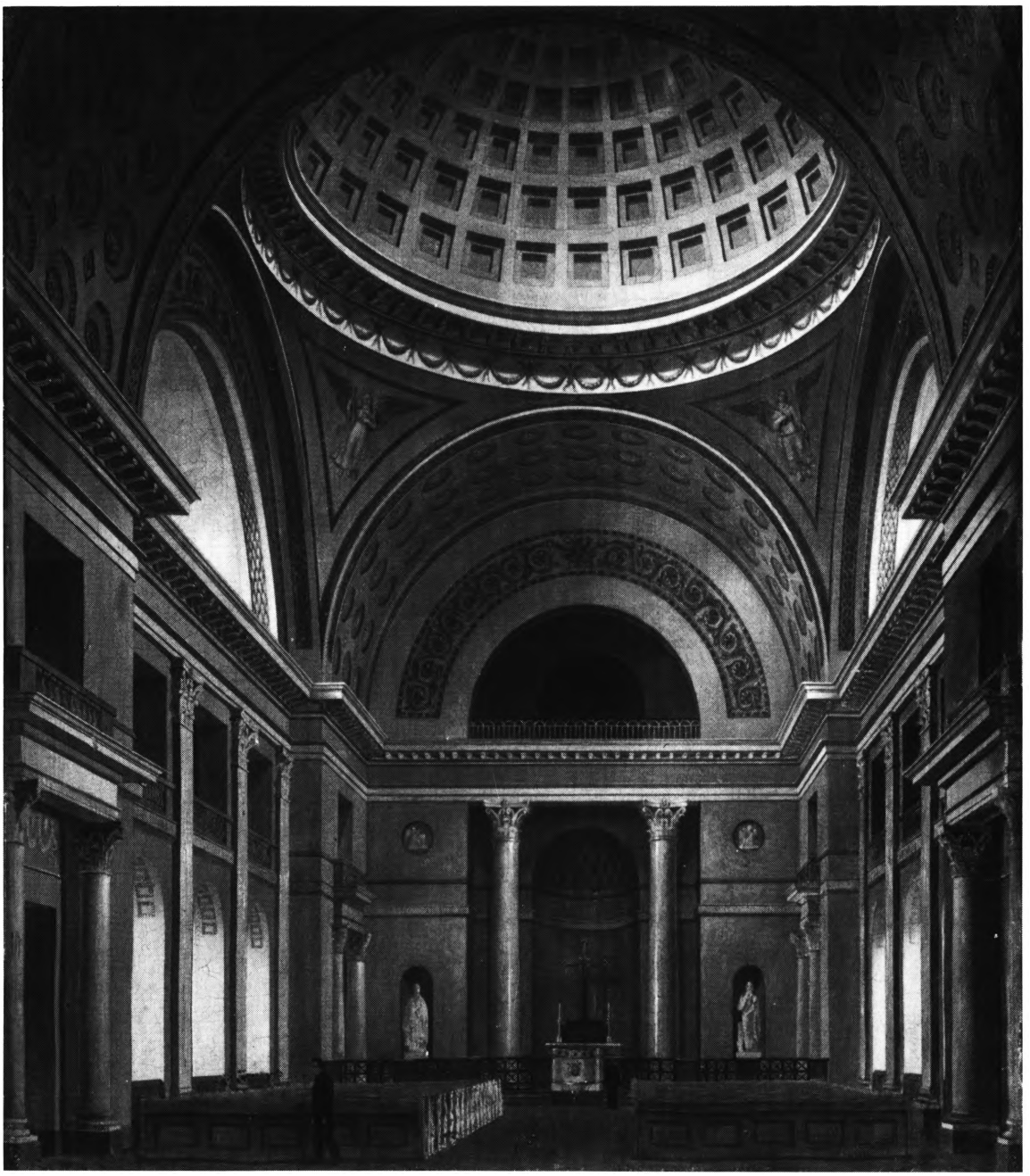

Fig. 162. Interiør fra slotskirken. Oliemaleri af H. D. Martens o. 1830 (s. 236). Bymuseet. — *Interior of the Castle Chapel. Oil painting by H. D. Martens c. 1830.*

den, 4 alen 18 tommer i højden). Opstillingen af Lukasfiguren skulle sidenhen forhales i årevis, fordi slotskirkens arkitekt påstod, at figuren var for stor til nichen (jfr. nedenfor).

I et brev til Collin 26. maj 1821 gav Freund, der siden 1818 havde været i Rom som Akademiets stipendiat, udtryk for sin glæde over bestillingen og den forlængelse af stipendiet, som fulgte med. Men han føjede samtidig til: »Dog ønsker jeg inderligen, at man ville overdrage mig ikke alene Evangelisterne, men ogsaa det øvrige Arbejde, som kommer til denne lille

Fig. 163. Skitser til evangelister. Blyantstegning af H. E. Freund i skitsebog o. 1821 (s. 230). Kobberstiksamlingen. — ***Proposals for the evangelists. Sketch-book drawing in pencil by H. E. Freund c. 1821.***

Kirke, for at kunne faa Lejlighed til at sige og udtale det, som jeg saa gjærne vilde have sagt og gjort til Frue Kirke ...«.[120] Det er ikke ganske klart, om han hermed sigter til de opgaver, der allerede var overladt Thorvaldsen (alterpodiets statue, trekantfrontonen og tamburfrisen) eller snarere tænker på de resterende nichefigurer, der var angivet på C. F. Hansens tegninger, samt relieffer over evangelisterne, i kuppelpendentiverne og i sidegangene, som Bissen skulle få overdraget.

Freund begyndte imidlertid på en af figurerne til kongetrappen, Merkur, for at »arbejde et Aarstid på græske Gjenstande«, førend han tog fat på evangelisterne.[120] I forsommeren 1822 gik han for alvor i gang med modelleringen, men han synes at være påbegyndt med en mærkelig – profetisk skulle det senere vise sig – forudanelse om, at der ville opstå problemer.[121] Om efteråret udarbejdedes Lukas i fuld størrelse, og sommeren 1823 var figuren færdig. Til de tre øvrige evangelister udførte han også skitser, hvoraf dog alene kendes en række blyantsudkast (fig. 163).[122] Endnu i november 1822 kalkulerede Freund med at kunne afsende alle fire evangelister inden for det næste halvandet år,[123] men kort efter synes arbejdet at være gået i stå. En væsentlig årsag hertil var sikkert de uafklarede økonomiske forhold omkring bestillingen til Christiansborg.[124] I et fortvivlet forsøg på at få en løsning tilbød han februar 1824 Slotsbygningskommissionen via Collin at få overladt Merkur og Lukas vederlagsfrit, samt den påbegyndte Ragnarokfrise, blot for fragtomkostningerne.[125] Herigennem håbede han samtidig at kunne få en mulighed for at forlænge sit Romerophold. I et yderst køligt svar juni 1824 ytrede kommissionen imidlertid kun et ønske om at få Lukas tilstillet ved første passende lejlighed med en angivelse af prisen. Om en betaling kunne der »ikke være tale om for nærværende,« thi da man »hverken har set Tegning eller Model af den føromtalte Figur, kan man ej heller bedømme dens Værd«.[126] Lejligheden bød sig det følgende forår, da en brig sendtes til Livorno for at hjemtage værker af Thorvaldsen. Freund besørgede selv det praktiske arbejde omkring hjemsendelsen, men valgte at blive endnu en tid i Italien, skønt presset – ikke mindst a løfte om professortitel og atelier, hvor han ville få mulighed for bl.a. at udarbejde de tre andre evangeliststatuer.[127]

1825 kom Lukas omsider til København,

men ikke længe efter figurens ankomst fældede C. F. Hansen sin nådeløse dom over den og lod den deponere i slottets kælder, fordi den efter hans mening var for stor til kirkens niche.[128] I forbindelse med forårsudstillingen på Charlottenborg 1826 blev den draget frem aflyset for en kort tid, men herefter synes den atter bortgemt i slottets magasiner indtil 1841, idet den efter kunstnerens død juni 1840 overførtes til hans atelier.[129] Selv søgte Freund i efteråret 1825 at nå til klarhed over tingenes rette sam-

menhæng. Enten måtte nichens mål have været fejlagtigt angivet, hvilket næppe kunne være muligt, eftersom det var opgivet af bygmesteren selv via prins Christian Frederiks sekretær Adler, eller også måtte Hansen have forandret sin mening om den ellers gængse grundsætning, som Thorvaldsen selv hyldede, at nichens centrum skulle falde midt i figurens hoved, i øjnenes linje.[130] Freund nævner dog en alternativ regel, fremført af Hetsch, efter hvilken hovedet skulle stå under centrum af nichen. Udfra denne ville imidlertid ikke blot Lukas være for stor, men også Thorvaldsens apostle til Frue kirke. Hele spørgsmålet om nichefigurernes rette størrelse skulle senere vise sig at få afgørende konsekvenser i forbindelse med Frue kirkes udsmykning (DK. Kbh.By, 1, s. 196f.). Selv erkendte Freund bittert, omend med et anstrøg af galgenhumor: »siden jeg ikke er Thorvaldsen, saa vil det være bedst, man brænder Øjenvand af dem (dvs. Lukas og Merkur) for at se desto klarere en anden Gang, og ikke spilde en ung Konstners Kræfter saa unyttigen.«[130] Selv om han valgte at resignere, var det dog stadig magtpåliggende for ham at få nichens sande mål, og efter gentagne opfordringer kunne J. M. Thiele 3. aug. 1826 meddele, at højdemålet var kontrolleret af ham selv med Hetsch som konsulent. Det udgjorde 4 alen 15 tommer, – ikke som opgivet af Hansen 4 alen 18 tommer![120]

I de følgende år før sin død 1840 synes Freund helt at have opgivet bestillingen til slotskirken. En ulykkelig og for hans venner uforklarlig afgørelse. Bissen skrev således endnu 23. juni 1833 til Freund: »Jeg kan ikke begribe, hvorfor du ikke alt for længe siden har kunde taget fat paa og fuldende dem (dvs. evangelisterne). Jeg har spurgt Thiele ofte herom uden at faa noget gotgjørende Svar ...«.[120] Nogen opmuntring fra Slotsbygningskommissionen har Freund tilsyneladende ikke modtaget. Et forsøg på at opstille Lukas ved Frue kirkes portal skulle også forblive resultatløst.[131] Imidlertid ønskede man ikke, at nicherne skulle være helt tomme ved kirkens indvielse, og november 1825 besluttedes det at lade dem udfylde

Fig. 164. Evangelisten Lukas af H. E. Freund 1822-23 (s. 230f.). Gips. I niche syd for hovedindgangen. LL fot. 1981. — *St. Luke, the evangelist, by H. E. Freund, 1822-23. Plaster. In a niche south of the main door.*

med midlertidige figurer, »om muligt de fire Evangelister«.[15] Det følgende år fik maleren

J. L. Lund betaling for at udføre tegninger til de fire evangelister, drapere dem og korrigere deres udarbejdelse.[132]

Efter Freunds død rejste der sig blandt hans venner et stærkt ønske om at lade to af hans værker til Christiansborg slot, Ragnarokfrisen og Lukas, fuldføre. 18. juli 1840 henvendte Jonas Collin sig således til kommissionen med et tilbud fra Bissen om at udføre en ny Lukasfigur i passende Størrelse. Kommissionen var i første omgang helt afvisende. Man vidste ingen anvendelse for en sådan figur uanset størrelsen »hvorfor den hidtil i Slottet opbevarede Figur kunde erholdes udleveret, naar forlangtes.«[133] Sagen blev imidlertid genoptaget året efter ved N. L. Høyens mellemkomst og en direkte indgriben fra prins Christian Frederik, nu Christian VIII.[134] Efter et kongeligt reskript af 11. juni 1841 indvilgede kommissionen i at udbetale enkefru Freund 400 rbd., når Lukas var blevet ommodelleret under Bissens ledelse.[135] Men man hævdede stadig, at kommissionen »ingensinde« havde bestilt figuren hos Freund, og udførelsen af en ny evangelist var kun motiveret af et ønske om at få erstattet de interimistiske figurer.

Stor var imidlertid Bissens forbløffelse – og ikke mindre hans harme –, da han i forbindelse med forberedelserne til arbejdet kort efter kunne konstatere, at statuen faktisk ikke på nogen måde var for stor. Centrum af nichens øverste cirkel stod kun 1,5-2 tommer under øjnene på statuen. »... det er alt hvad den efter Hansens Regel, som dog vel er noget vilkaarlig, er for stor«, skrev han til Høyen umiddelbart efter opdagelsen.[136] Han agtede nu at restaurere figuren og dernæst sætte »den til Trods for — (d.e. C. F. Hansen) jeg vil tie, paa sin Plads!«

En voldsom harme rejste sig nu uundgåeligt mod Hansen, men den 85-årige arkitekt fastholdt hårdnakket, at Freund aldrig havde modtaget nogen bestilling og således ikke kunne have kendt målene på nichen. Disse »findes ikke at være givet.«[137] Alt var glemt om det 20 år ældre brev.

1841 kom Lukas omsider på plads. Ved opstillingen viste det sig kun nødvendigt af afhugge et stykke af oksens vinge. Kommissionen, der ville have det sidste ord i sagen, fastholdt dog, at der stadig var et »Misforhold« mellem niche og figur.[138]

Spørgsmålet om fuldførelsen af de tre øvrige evangelister fik nu fornyet aktualitet. Ifølge Victor Freund, billedhuggerens søn og levnedsskildrer, skal C. F. Hansen have tilbudt Bissen bestillingen, men dette »afvistes naturligvis på tilbørlig Maade«.[139] At Bissen ikke desto mindre har interesseret sig konkret for sagen, herom vidner fem små brændtlersskitser til evangelisterne Johannes, Markus og Mattæus, af hvilke én bærer dateringen 29. sept. 1842 (fig. 165a-c).[140] Det summariske kendskab til Freunds egne skitser gør det umuligt at aflæse, i hvor stort omfang Bissens skitser afspejler hans ældre kollegas. Johannes (fig. 165 b) er vist med skulderlangt hår. Hovedet er løftet og blikket vendt mod himlen; venstre hånd holder et skriftbånd, mens den højre øjensynlig har skullet fatte om et skriveredskab. Ørnen er ved venstre side. Markus (fig. 165 c) blev udført i tre forskellige versioner med kraftigt halvlangt hår og skæg, i færd med at læse et skriftbånd, som på to af skitserne holdes diagonalt hen over brystet fra venstre skulder til højre hofte, på den tredje er placeret modsat. Figurens vægt hviler på højre ben, mens venstre er fremstrakt og med det yderste af foden overlapper fodstykket. Løven ligger ved højre side. Mattæus (fig. 165 a) har som en pendant til Freunds Lukas venstre ben hævet på en diagonalt stillet blok. Den langskæggede evangelist er i færd med at skrive i en bog, der støttes på hovedet af den ledsagende engel.

Nicherne kom dog ikke til at stå tomme i tiden før opstillingen af de endelige evangelister, idet tre midlertidige »Maskefigurer« af gips udfyldte pladsen fra o. 1841.[141]

Allerede 1849 var der imidlertid planer om at lade billedhuggeren Andreas Kolberg udføre den endelige udgave af fire (sic, læs: tre) evangelister i Christen Christensens atelier, men sagen synes snart efter skrinlagt.[142]

Først 20 år efter rejste Kunstakademiet spørgsmålet på ny, ikke mindst under indtryk

Fig. 165a-c. Brændtlersskitser til de tre evangelister af H. W. Bissen o. 1842 (s. 232). a. Mattæus. b. Johannes, c. Markus. Ny Carlsberg Glyptotek. — *Proposals in terracotta for the three evangelists by Herman Wilhelm Bissen c. 1842. a. St. Matthew, b. St.John, c. St. Mark.*

af »især de yngre Billedhuggeres dårlige Beskæftigelsesmuligheder.«[141] Efter Akademiets indstilling valgtes 1870 Theobald Stein, der ønskede at udføre Mattæus, 1871 Harald Conradsen, der foretrak Markus og 1872 Christian Carl Peters, som udarbejdede Johannes. 1875 var alle figurer opstillet.

Evangelisten Lukas (fig. 164), 1822-23, gips, 269 cm høj, af H. E. Freund. Figuren står en face med drejning mod venstre. Vægten hviler på venstre ben, mens det højre er bøjet og placeret på en firkantet plint, anbragt diagonalt i forhold til soklen. En foliant hviler på højre overben, fastholdt af venstre hånd, mens højre arm ligger henover denne. Højre hånd fatter om et skriveinstrument, der er delvis afknækket. Håndleddet bærer desuden spor af at være sekundært påsat, ligesom fingrene synes behuggede. Det vældige hoved har lokket, ørelangt hår, der er midtdelt ligesom det korte skæg. Lukas er iklædt en fodlang dragt med vide ærmer og en kappe, der dækker venstre skulder. Et folderigt bukseben, opbundet under knæet, dækker højre ben under den optrukne kjortel. Fødderne er nøgne. Ved venstre fod er den liggende okse, hvis højre forben overlapper soklen. Den ene vinge blev behugget ved opstillingen, men dette er næppe synligt. I den sydlige niche på indgangsvæggen.

Der er ikke bevaret modellerede forarbejder til figuren, men blandt Freunds skitsebøger fra o. 1818-22 findes forskellige summarisk tegnede udkast, ikke blot til Lukas, men også til de tre øvrige evangelister, der oprindelig bestiltes hos Freund (se ovenfor).[122] Af disse (fig. 163) fremgår det, at navnlig Lukas' kontrastfyldte stillingsmotiv med strakt venstre ben, og bøjet, hævet højre ben, anbragt skråt i forhold til sok-

Fig. 166. Skitse til evangelisten Johannes, udført af C. C. Peters 1872 (s. 236). Kobberstiksamlingen. — *Sketch proposal for St. John, the evangelist, executed by C. C. Peters, 1872.*

len, har optaget kunstneren. Under arbejdet var det uundgåeligt, at Freund modtog inspiration fra sin læremester Thorvaldsen, i hvis atelier han udførte sine figurer. I et brev til Jonas Collin 3. april 1822 nævner han således, hvordan han ikke ville påbegynde arbejdet til slotskirken, før mesteren var vendt hjem og havde ytret sin mening om sagen. »Denne Kundskab vilde jeg først være i Besiddelse af førend jeg vilde for alvor læge (sic) Haand paa Værket og begynde paa Evangelisterne ...«.[143] Der er således et tydeligt slægtskab med Thorvaldsens apostle til Frue kirke og især, hvad stillingen angår, til Mattæus, der var i arbejde samtidig med Lukas (DK. Kbh.By. 1, fig. 133, s. 193f.).

Freund lader dog som nævnt plinten under højre fod overlappe fodstykkets forkant og fremkalder hermed en udadrettet, dynamisk bevægelse, der danner kontrast til figurens i øvrigt dominerende frontalitet.[144]

Evangelisten Mattæus (fig. 167a), 1871-72, gips, 263 cm høj, af Theobald Stein. Evangelisten er gengivet en face og kun det hævede højre ben bryder frontaliteten. Højre hånd, der hviler på det hævede knæ, fatter om en griffel, mens venstre hånd holder en tavle. Det lokkede halvlange hår og skæg er delt af en midterskilning. Over en kortærmet, fodlang kjortel med firkantet udskæring bærer Mattæus en kappe, der dækker venstre skulder og arm, mens en flig er ført hen over højre ben. Det sindrigt arrangerede foldekast i klædedragten er minutiøst gennemarbejdet. Under kjortelen ses de nøgne fødder; den hævede højre fod har dog en unaturlig, stærkt udaddrejet placering. Foden hviler på en groft bearbejdet blok, der svagt overlapper soklens forkant og desuden danner podium for den ledsagende engels bøjede venstre ben. Denne står med korslagte arme over brystet og er vist nøgen bortset fra et klæde, løst draperet henover kroppen. I niche syd for altret.

En kalke efter en skitse, som Stein 1871 indleverede til Indenrigsministeriet, viser forskellige afvigelser fra den færdige figur, både med hensyn til overkroppens drejning, klædedragten og englens udformning.[145] Stillingsmotivet i den udførte evangelist er tydeligvis søgt harmoniseret med Lukas, ligesom Thorvaldsens Mattæus fra Frue kirke har været af betydning.

Evangelisten Markus (fig. 167 c), 1871-74, gips, 262 cm høj, af Harald Conradsen. Overkroppen og venstre ben er vist en face, mens hovedet og det bøjede højre ben er drejet udad i en skridtbevægelse, der modsvarer Lukas' placering i nichen overfor. I højre hånd holder evangelisten en griffel, mens den venstre fatter om skrivetavlen. Markus har kort, tilbagestrøget hår og skæg; desuden kraftige buskede øjenbryn. Fodlang draperet klædning med opsmøget ærme, der lader den kraftige højre underarm komme til syne. Herover en kappe, der

Fig. 167a-c. Evangelister i endevæggenes nicher. a. Mattæus af Th. Stein 1871-72. Ved altrets højre side (s. 234). b. Johannes af C. C. Peters 1872-73. Ved altrets venstre side (s. 235). c. Markus af H. Conradsen 1871—74. Nord for hovedindgangen (s. 234f.). Gips. LL fot. 1981. — *Evangelists in niches on the end walls, a. St. Matthew by Th. Stein 1871-72. To the south of the altar. b. St. John by C. C. Peters 1872-73. To the north of the altar. c. St. Mark by H. Conradsen 1871-74. To the north of the main door. Plaster.*

med sine fa, tunge folder virkningsfuldt kontrasterer underkjortelens tyndere, mere folderige stof. På fødderne sandaler. Evangelistsymbolet, den vingede løve, kommer til syne ved højre side med sit vældige hoved, mens kroppen beskriver en halvcirkel bag Markus og med halen omslutter en flig af evangelistens kappe. I niche nord for hovedindgangen.

August 1871 blev Conradsen valgt til at udføre den tredje evangelist, Markus efter eget ønske. En skitse fremlagt oktober samme år viser i hovedtræk overensstemmelse med den færdige figur. Først november 1874 meldtes Markus støbt i gips, og marts det følgende år blev den opstillet.[146]

Evangelisten Johannes (fig. 167b), 1872-73, gips, 264 cm høj, af Christian Carl Peters. Figurens vægt hviler på det frontalvendte venstre ben. Derimod er det let bøjede højre ben, højre overkrop og hovedet svagt drejet mod venstre. Højre hånd fatter om en bogrulle, mens venstre er udstrakt. Johannes' fysiognomi følger traditionen med ungdommelig, skægløs fremtoning. Håret er halvlangt og lokket, blikket opadvendt. Skråt hen over den fodlange dragt er draperet en kappe. Ved venstre side den noget skematisk fremstillede ørn med kraftig fjerbeklædning på benene. I niche nord for altret.

Peters fik sin bestilling som den sidste i rækken oktober 1872 og indleverede juleaftensdag

Fig. 168. Medaljon med siddende engel, der holder skrifttavle. Udført af H. W. Bissen 1823-24 (s. 236). Ved altrets venstre side. LL fot. 1981. — *Medallion with seated angel holding an inscribed tablet. Executed by H. W. Bissen, 1823-24. On the left side of the altar.*

samme år en skitse.[147] Antagelig er denne identisk med en tegning, dateret 4. dec. 1872 (fig. 166).[148] Johannes er vist med korslagte arme og hele kroppen drejet mod højre. En senere skitse, indleveret til ministeriet viser også afvigelser fra den udførte figur. 1873 var Johannes opstillet.[149]

t*De fire evangelister,* 1826, udført efter tegning af maleren J. L. Lund.[132] I forbindelse med kirkens indvielse gav J. L. Lund udkast til de fire evangelister, som han også draperede og korrigerede udførelsen af. Disse figurer, der er gengivet på H. D. C. Martens prospekt af slotskirkens indre fra o. 1830 (fig. 162), var ifølge S. Sterms beskrivelse fra 1841 udformet som kolossalstatuer og placeret med Johannes og Mattæus på altervæggen, Lukas og Markus ved indgangen.[150] Efter opstillingen af Freunds Lukas 1841 synes de første figurer erstattet af midlertidige »Maskefigurer«, der blev overflødige ved fuldførelsen af de tre andre evangelister i 1870'erne.[142] Det er antagelig disse †*tre evangelister* udført i gips, der endnu 1942 var deponeret i slotskirken, og som anes på ældre gengivelser af kirken, således i Illustreret Tidende 1860 og fig. 129.[151] O. 1943 synes de overført til Søkvæsthuset, men har ikke kunnet efterspores her.[152] Hvem mesteren er, vides heller ikke sikkert. Ældre Københavnsbeskrivelser nævner både medaljøren Christen Christensen, elev af Freund, og maleren Niels Simonsen.[153]

Fire medaljoner med engle, der holder skriftbånd, -rulle og -tavler (fig. 150, 168, 205), 1823-24, gips, ca. 106 cm i diameter, af Herman Wilhelm Bissen.[154] I medaljonerne over evangelistnicherne er indsat relieffer af siddende eller knælende engle med skriftbånd, -tavle eller skriftrulle. Alle er iklædt ærmeløse, knælange kjortler. Over Lukas er en knælende engel, med vandret placeret skriftbånd. Over Matthæus knælende engel med skrifttavle. Over Markus engel med lodret anbragt skriftrulle, vist siddende på en blok. Endelig over Johannes engel med skrifttavle, på diagonalt placeret blok (fig. 168).

Ingen af Bissens bestillinger til slotskirken, omfattende også pendentivrelieffer og de fire relieffer i nordre og søndre sidegang, ses registreret blandt Slotsbygningskommissionens papirer, men det fremgår af regnskaberne, at han modtog betaling for sine arbejder i perioden maj 1822 til december 1823.[155] Skitser til de fire engle, dog vist stående, findes på bagsiden af et brev, dateret 15. marts 1823 fra blomstermaler J. L. Jensen.[156] Relieffer ne var udstillet på Charlottenborg i foråret 1824.

Fire pendentivrelieffer med engle, der holder kristne symboler (fig. 150, 170, 205), 1821-22, gips af Herman Wilhelm Bissen.[157] På kuplens pendentiver i let forsænket felt, som indrammes af perlestav, er indsat relieffer af fire svævende engle, der med udbredte vinger harmonisk udfylder den trekantede flade. Alle har skulderlangt lokket hår og er iført ærmeløse, fodlange og folderige kjortler, hvis tynde stof tydelig lader ane kroppens former. Englene er udstyret med attributter, som har klar sammenhæng med de kirkelige handlinger ved altret i vest og

orglet i øst. I pendentiv mod sydvest holder englen korsstav og kalk i lighed med »Troens« personifikation, i nordvest bog og palmegren. I nordøst ses som attribut en harpe og i sydøst en basun, begge med henvisning til den himmelske lovsang.

Arbejdet med reliefferne må være påbegyndt allerede 1821, hvor Albert Küchler i en tegning har vist den unge Bissen under arbejdet på en af englene (fig. 169).[158] Inden 1822 var alle fuldført. Blandt Bissens skitser findes adskillige udkast til englene, heriblandt en række minutiøst udførte draperistudier (fig. 171).[159] Imidlertid ses også blandt maleren J. L. Lunds arbejder en tegning (fig. 172) af en harpespillende engel,

Fig. 169. Bissen i færd med at modellere en af englene til slotskirkens pendentiver. Tegning af Albert Küchler 1821 (s. 237). Kobberstiksamlingen. — *The sculptor H. W. Bissen modelling one of the angels for the pendentives of the Castle Chapel.*

Fig. 170. Harpespillende engel i kuppelpendentiv, udført af H. W. Bissen 1821-22 (s. 236f.). LL fot. 1981. — *Angel playing the harp. On a pendentive below the dome, executed by H. W. Bissen 1821-22.*

der bortset fra mindre detaljer er ganske identisk med det udførte relief.[160] Tegningen er i nedre venstre hjørne betegnet: »J. L. Lund. zur Schlosskirche / ausgeführt von Bissen.« Det er derfor nærliggende at formode, at Lund, der var Bissens lærer og efter alt at dømme den, som opmuntrede ham til at vælge billedhuggerkarrieren i stedet for den allerede påbegyndte maleruddannelse, har haft en direkte andel i reliefferne, i det mindste i den foreliggende fremstilling.[161] Indirekte anes Lunds påvirkning i selve figurtypen med de yndefulde skikkelser og det »lidt vage, sødmefuldt elegiske præg«, mens de langstrakte proportioner og det lille hovede snarere er en arv fra den Abildgaardske tradition.[162]

Englefrise i kuppeltambur (fig. 150, 152, 209), 1820, gips, af Bertel Thorvaldsen. Relieffrise, sammensat af sekvenser, bestående af tre nøgne englebørn, der imellem sig bærer blomsterranker. De tre figurer gentages hele vejen rundt om tamburen.

Thorvaldsen modellerede ifølge J. M. Thiele det lille basrelief »en Dag i en ledig Time« under sit Københavnsophold.[163] To skitser, udført i henholdsvis pen og blyant (fig. 173) findes på Thorvaldsens Museum.[164] Motivet blev an-

vendt flere gange af kunstneren, både i religiøse og profane udsmykninger. Sin inspiration til de tre guirlandebærende engle kan Thorvaldsen have fundet såvel i antikken, som i renæssancen.[165] Også i samtiden anvendtes englefrisen, således i Harsdorffs Frederik V.s kapel i Roskilde domkirke, der netop i disse år var under færdiggørelse af C. F. Hansen (DK. Kbh. Amt, III, s. 1527f.).

Fire relieffer med scener fra Kristi liv (fig. 174, 176, 179-80), 1822-23, gips, 97 cm høje, 204 cm brede, af Herman Wilhelm Bissen.[167] Re-

Fig. 171-72. Studier af kuppelpendentivernes engle. 171. Foldestudie. Blyantsstudie af H. W. Bissen 1821-22 (s. 237). Ny Carlsberg Glyptotek. 172. Skitse til harpespillende engel (s. 237). Blyantstegning, signeret afj. L. Lund. Kobberstiksamlingen. — *Studies of angels on the pendentives below the dome. 171. Drapery study. Pencil drawing by H. W. Bissen 1821-22. 172. Pencil drawing of an angel playing the harp, signed by J. L. Lund.*

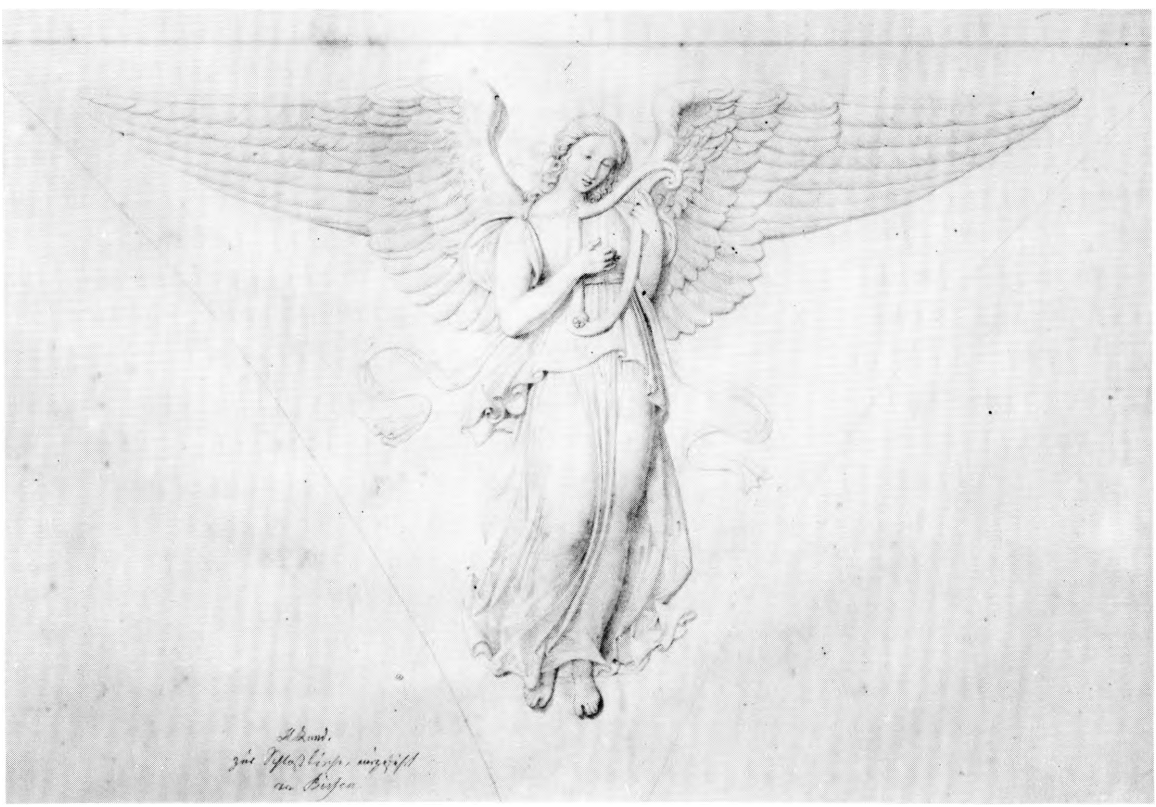

Fig. 173. Skitse til englefrise. Tegning af Bertel Thorvaldsen (s. 237). Thorvaldsens Museum. — *Sketch proposal for the putti frieze. Drawing by Bertel Thorvaldsen.*

liefferne udførtes over en toårig periode, inden Bissen rejste til Rom som Kunstakademiets stipendiat december 1823. De to første påbegyndtes 1822 og opsattes det følgende år efter først at have været udstillet på Charlottenborg. Derefter fulgte de to sidste, der kom på plads 1824 efter dette års forårsudstilling. Alle vakte stor opmærksomhed, ligesom englemedaljonerne der udstilledes samme år.[168]

Kristus, der velsigner de små børn (fig. 174), 1822-23. Kompositionens centrum er Kristus, der bærer et barn på armen, mens han velsigner en gruppe kvinder, som knælende leder deres børn til Frelseren. Til venstre bag Kristus tre apostle, af hvilke Johannes og Peter er fuldt synlige. Yderst til høje Johannes Døberen klædt i kamelhårsdragt. Han bøjer sig frem og kysser et barn på moders arm, samtidig med at han trykker kvindens ene hånd. Den ikonografisk usædvanlige og ikke-bibelske sammenstilling af Johannes og Kristus, der velsigner børnene (Matt. 19, 13-15, Mark. 10, 13-16, Luk. 18, 15-17), illustrerer Johannes' ord om, at hans dåb kun varsler Kristi dåb (Matt. 3, 11, Mark. 1, 7-8, Luk. 3, 16, Johs. 1, 24-28). Både hovedmotiv og bimotiv hentyder således til barnedåb, og relieffet er meget passende ophængt over den nordvestlige indgangsdør fra sidegangen til det tidligere dåbskapel.

Der kendes en række skitser til relieffet (fig. 175).[169] Hovedlinjerne i kompositionen er allerede fastlagt i disse, men der er flere variationer i udformningen af de enkelte figurer, ligesom gruppen med Johannes Døberen synes en senere tilkommet ide, – en videreudvikling af det oprindelige motiv.

Kristus, der opvækker Lazarus fra de døde (fig. 176) 1822-23. Relieffets opbygning svarer til det foregående, idet en løst sammenføjet, figurrig midtergruppe er flankeret af mindre sidegrupper med bifigurer. I relieffets midte ses dramaets ene hovedperson, den opvågnende Lazarus, iklædt ligklæde og siddende i en rektangulær grav, hvorfra en muskuløs rygvendt figur har fjernet overliggeren. Foran Lazarus står Kristus med hævet højre hånd i en bydende gestus. Bag Lazarus Martha og Maria, den første, der er nær ved at segne, støttes af en skægget mandsfigur, vel en af apostlene, den anden knæler ved graven med oprakte hænder i et udtryk af forbløffelse ved underet. Bag Kristus tre apostle, Johannes, antagelig Peter, samt en tredje person, der med sit korte lokkede hår og skæg ikke umiddelbart lader sig identificere. Apostlenes afdæmpede minespil og bevægelser kontrasteres af gruppen til venstre for Kristus, hvor en kvinde og tre mænd med stor tydelighed giver udtryk for deres forundring. Miljøet omkring figurerne er kun antydet med enkelte staffageelementer, et par klippeblokke i re-

Fig. 174-75. Kristus velsigner de små børn. 174. Gipsrelief af H. W. Bissen 1822-23 i nordre sidegang (s. 239). LL fot. 1981. 175. Skitsetegning af H. W. Bissen (s. 239). Ny Carlsberg Glyptotek. — *Christ blessing the children. 174. Plaster relief by H. W. Bissen, 1822-23, in the north side aisle. 175. Proposal for the relief. Drawing by H. W. Bissen.*

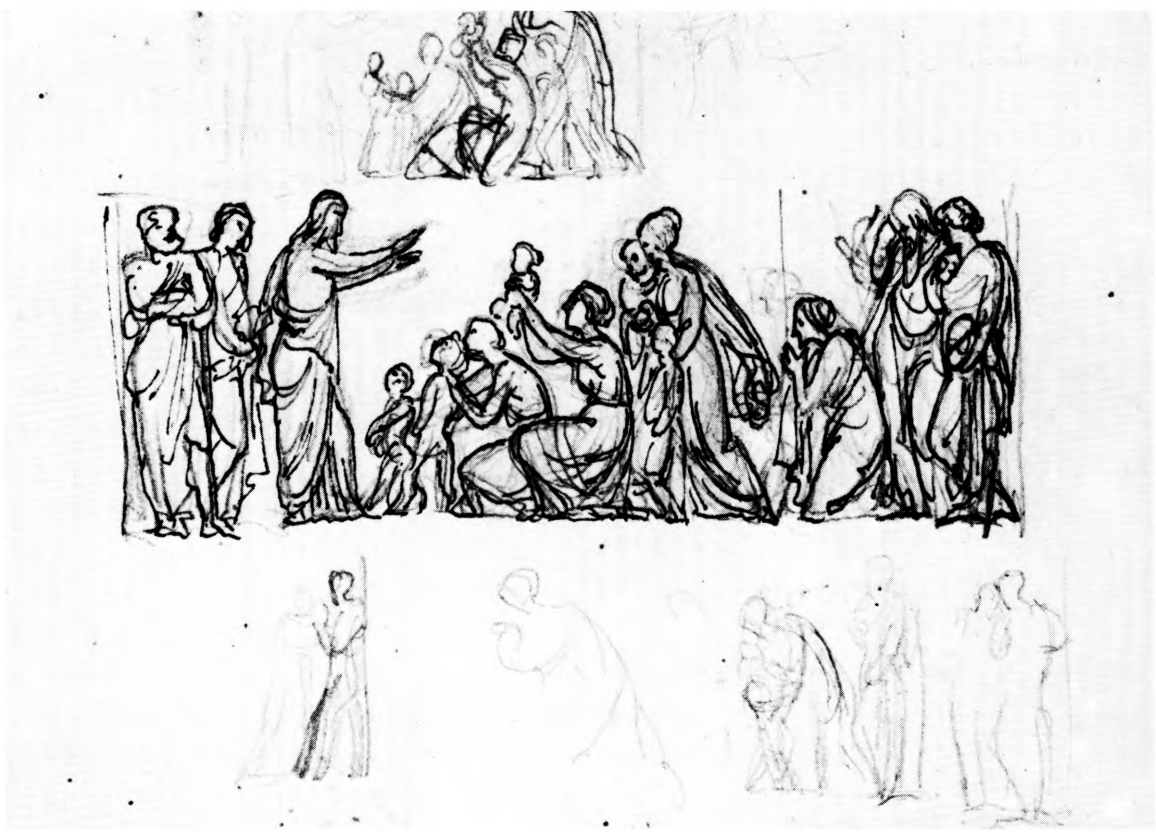

Fig. 176-78. Lazarus' opvækkelse. 176. Gipsrelief af H. W. Bissen 1822-23 i søndre sidegang (s. 239). LL fot. 1981. 177. Skitse til Lazarus' opvækkelse. Blyantstegning af H. W. Bissen (s. 230). Ny Carlsberg Glyptotek. 178. Skitse til eller omarbejdet version af Lazarus' opvækkelse. Blyantstegning af H. W. Bissen (s. 242). Kobberstiksamlingen. — *The Raising of Lazarus. 176. Plaster relief by H. W. Bissen, 1822-23, in the south side-aisle. 177. Proposal for the Raising of Lazarus. Drawing by H. W. Bissen. 178. Proposal for or revised version of the Raising of Lazarus.*

Fig. 179. Jesus som tolvårig i templet. Gipsrelief af H. W. Bissen 1823 i søndre sidegang (s. 242). LL fot. 1981. — *The Presentation in the Temple. Plaster relief by H. W. Bissen, 1823, in the south side-aisle.*

lieffets højre side. Placeret i søndre sidegang over døren ved indgangen.

Der kendes flere skitser til relieffet.[170] Ingen af disse er daterede, men synes at angive en udvikling fra en mere koncentreret, statisk version, hvor bevægelsen er samlet i de tre figurer bag Lazarus til en mere figurrig, dramatisk, svarende til det færdige relief (fig. 177-78).

Jesus som tolvårig i templet (fig. 179), 1823. Relieffet er klart opdelt i to halvdele med den stående Jesus som bindeled mellem højre sides bevægede figurpar, Maria og Josef, og venstre sides til dels sluttede gruppe af siddende og stående skriftkloge. Jesus har skulderlangt, lokket hår, knælang kjortel og nøgne fødder. Højre hånd er hævet i en afbrudt talegestus. En søjle på en diagonaltstillet sokkel bag Jesus gentager dennes lodrette linje. I søndre sidegang over døren nærmest koret.

Hovedtræk af relieffets opbygning ses i en skitse i Ny Carlsberg Glyptotek.[171]

Kongernes tilbedelse (fig. 180), 1823. Relieffet er opbygget i tre dele, der bindes sammen gennem figurernes bevægelse. I venstre side Josef, stående bag den tronende Maria med det nøgne Jesusbarn, hvis fremstrakte højre fod kysses af den knælende langskæggede konge. Bag ham de to andre konger; den ene frembærer sin vaselignende gave i en kasse, den anden med kronet turban og tydeligt negroide træk holder en skål med låg. Følget afsluttes til højre af tre stående mænd, hvoraf den forreste frembærer endnu en gave. I nordre sidegang over døren nærmest indgangen.

En skitse til relieffet (fig. 181) viser flere variationer i de enkelte figurers udformning, mens selve kompositionen svarer til det fuldførte relief (fig. 180).

Udsmykningens program. Som tidligere nævnt foregår der en generel motivændring i slotskirkens billedudsmykning fra projekteringsfasen til figurernes udførelse. Ændringen sker fra et program af mere abstrakt symbolsk karakter til en mere traditionel og fortællende kristen bil—ledverden. I hvor stort omfang denne forskydning skyldes bygherren, arkitekten, eventuelle teologiske rådgivere eller de implicerede kunstnere lader sig ikke sikkert fastslå.[173]

For eksteriørets vedkommende skete som nævnt en ændring af frontonrelieffets motiv fra Johannes Døberen til Kristi opstandelse. Om årsagen til denne forandring kan man kun gisne. Muligvis er det andet motiv blevet valgt, efter at det november 1819 var fastlagt, at

Fig. 180. Kongernes tilbedelse. Gipsrelief af H. W. Bissen 1823 i nordre sidegang (s. 242). LL fot. 1981. — *The Adoration of the Magi. Plaster relief by H. W. Bissen, 1823, in the north side-aisle.*

Thorvaldsen skulle udføre »Johannes Døberen, som prædiker for forsamlet folk i ørkenen«, til Frue kirke (DK. Kbh.By, 1, s. 214f.). Den opstandne Kristus over hovedindgangen ville være en logisk pendant til den planlagte Kristus på altret, vist i forklaret skikkelse, og kunne måske yderligere hentyde til kirkens traditionelle funktion som ramme om kongernes castrum doloris.[174]

For interiørets vedkommende forekommer valget af de fire evangelister naturligt motiveret af interiørets opbygning som en triumfportlignende indramning omkring altret med to nicher og medaljoner, genspejlet i den tilsvarende kortside ved indgangen. Gennem placeringen i midterrummets hjørner understreges samtidig evangelisternes status som kirkens hjørnepiller. Deres rækkefølge svarer dog ikke til den i bibe-

Fig. 181. Skitse til relieffet Kongernes tilbedelse. Tegning af H. W. Bissen (s. 242). Ny Carlsberg Glyptotek. — *Proposal for the relief of the Adoration of the Magi. Drawing by H. W. Bissen.*

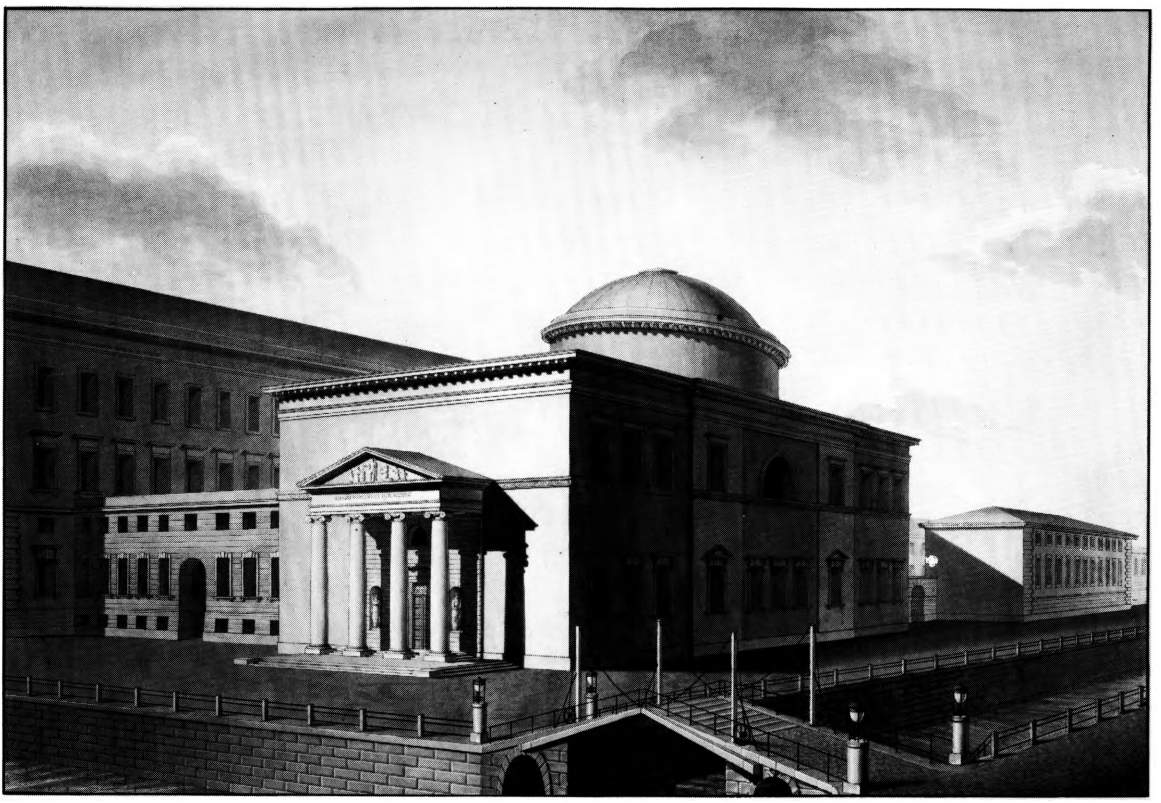

Fig. 182. Slotskirken set fra Højbro (s. 214). Efter C. F. Hansen: Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger ... — *Castle Chapel seen from Højbro. After C. F. Hansen.*

len fastlagte (Mattæus, Markus, Lukas, Johannes). Logisk knyttet til evangelisterne er de skriftbånd, -rulle og -tavlebærende engle ovenover. Pendentivernes engle hentyder som omtalt med deres attributter til altret og orglet. Også sidegangenes relieffer knytter sig efter alt at dømme indholdsmæssigt til den lokalitet, hvor de er placerede. Kristus og Johannes Døberen, der velsigner de små børn, er naturligt anbragt over indgangen til det oprindelige dåbskapel, mens Kristus som lærer meningsfuldt er forbundet med sakristiet umiddelbart bagved. Kongernes tilbedelse findes over udgangen til et trapperum, der fører op til kongelogen, men kunne med lige så stor ret være anbragt i den modsatte side. Lazarus' opvækkelse i kirkens sydøsthjørne, nærmest løngangen, lader sig vanskeligere forklare. Måske ville man også her gennem motivvalget hentyde til den kongelige bisættelsesceremoni i kirken.

SAMMENFATNING

Slotskirken er den eneste fuldt bevarede del af C. F. Hansens residensslot, — et monument, som repræsenterede et hovedværk, både i hans egen arkitektur og inden for 1800'rnes hjemlige bygningskunst i almindelighed. For Hansen selv stod Christiansborgs genopførelse måske endda som kronen på hans hidtidige værk. Det var karakteristisk nok med planerne til slottet, arkitekten 1812 valgte at lade sig afbilde på C. G. A. Böhndels officielle portræt (Kunstakademiet). Det andet Christiansborg projekteredes og opførtes i det væsentlige sideløbende med de to andre store offentlige opgaver, C. F. Hansen havde påtaget sig i hovedstaden – Råd- og Domhuset og Frue kirke. De tre bygningskomplekser har følgelig mange fællestræk og viser den modne arkitekt på højden af hans formåen. Både i forbindelse med slotskirken og

Frue kirke var der ganske vist tale om bundne opgaver, hvor eksisterende mure i videst muligt omfang skulle genanvendes. Men det er yderligere vidnesbyrd om C. F. Hansens format, at han på denne baggrund skabte værker, der virker helt originale og formet af hans personlige stil, samtidig med, at det er lykkedes ham at tilfredsstille et ikke unaturligt ønske hos bygherren om at begrænse udgifterne.[175]

Den gamle kirkefløj på Christiansborg var en rektangulær bygning, der betonede slotsanlæggets hjørne mod Højbro og Amagertorv. Den afbrændte slotskirke havde her optaget størstedelen af bygningen, men ikke det hele, idet forbygningen med gemakker til dronningens appartement udfyldte den østligste tredjedel. Kirken var en gallerikirke med den for slotskapellerne karakteristiske polaritet mellem alter og kongestol ved kortsiderne samt en etagedeling, der i det væsentlige gentog hovedslottets og den forbindende længangs system. C. F. Hansen bibeholdt den gamle bygnings ydre mure, samt i et vist omfang de indre skillevægge (jfr. fig. 132). Desuden den liturgiske akse og galleriopbygningen, idet han ændrede på etageniveauerne og helt sløjfede kælderetagen. En afgørende ændring var, at kirken nu fik lov til at beslaglægge hele fløjen. I overensstemmelse hermed blev eksteriøret udstyret med tempelfront og en kuppel, hvis formål var at udtrykke bygningens religiøse bestemmelse og øge de arkitektoniske kvaliteter i dette urbanistisk set særlig betydningsfulde hjørne (fig. 182). Med arkitektens egne ord signalerede bygningen netop sin status som kapel gennem »Compositionen af Facaderne«, og dens »Dohm« med et indfaldende lys fra oven skulle pryde hovedstaden i lighed med de kupler, »der af de Gamle saa ofte heldigen bleve anbragte og hvoraf det nærværende Rom endnu pranger med over 100 større og mindre paa dens Kirker.« Indvendig forlenede kuppelhvælvet og den enkle arkitektoniske ramme kirkerummet med »den Simplicitet, der giver Værdighed«, i modsætning til den afbrændte slotskirke med »den lige Platfond og sin overflødige Pragt« svarende til en »decoreret Sal«.

Disse kommentarer til den projekterede slotskirke med fremhævelsen af Roms kupler, »de Gamle« og »simpelheden, der giver værdighed« er som en programerklæring af arkitektens klassicistiske idealer, præget af samtidens begejstrede dyrkelse af den græske og romerske oldtid.[176] Og de falder helt i tråd med hans uddannelsesmæssige baggrund som elev af C. F. Harsdorff, der netop selv i sine betragtninger over kirkebygningskunsten havde fremhævet romernes og grækernes gamle templer, som i særlig grad afspejlede træk, kendetegnende for kirkens sande karakter – det hemmelighedsfulde præg, den simple, ædle storhed og ro.[177] På en studierejse i Italien 1783-84 havde C. F. Hansen haft lejlighed til at stifte direkte bekendtskab med antikkens bygningsværker, tillige med klassicistisk orienterede renæssancearkitekter som Palladio og Vignola. En række opmålinger, der fra gammel tid tilskrives Hansen, vidner om disse interesser: detaljer af Pantheon, ruinerne på Palatin, samt bygninger af Vignola som Villa di Papa Giulio og antagelig S. Andrea in Via Flaminia.[178]

For nyklassicismens arkitekter var især Pan-

Fig. 183. Slotskirken o. 1815-19. Jonisk kapitæl til hovedfacadens porticus (s. 193, 248). RA. — *Castle Chapel c. 1815-19. Ionic capital for the portico on the main facade.*

theon blevet et paradigme i kraft af sin fuldkomne geometriske form og proportioner, af eksteriørets betoning af de usmykkede, lukkede murflader og interiørets udsøgte detaljer og dekorationsformer. Pantheonidealet gennemsyrer den nyklassicistiske arkitektur, såvel den verdslige som den religiøse, og talrige versioner af klassicerende rotunder parafraserede det romerske forbillede.[179] Også for Harsdorff var Pantheon et højdepunkt af storhed og skønhed,[177] og hans optagethed af denne bygning afspejler sig i flere værker, kulminerende med projektet til Frederikskirken.[180]

Meget taler for, at Pantheon på samme måde kom til at spille en væsentlig rolle for C. F. Hansens udformning af den kongelige kirke på Christiansborg. Det har næppe heller været uden betydning, at den romerske rotunde var en sakral bygning, grundlagt af en øvrighedsperson.[181] Hansens udgangspunkt var imidlertid en rektangulær bygning, og idealet måtte derfor realiseres på anden vis. Slotskirken blev således udstyret med to af Pantheons vigtigste kendetegn. Dels den søjlebårne tempelfront, som indrammer en nicheflankeret portal og rejser sig foran en vinduesløs murflade med vandret inddeling i analogi med Pantheons forbygning. Dels kuplen, hvis indre er halvkugleformet med koncentriske kredse af kassetter omkring den cirkulære lysåbning (oculus), mens den ydre afdækning er fladere, med aftrappet fod og en kraftig konsolgesims over murcylinderen. Sidstnævnte sidder på grund af den ydre afdæknings større diameter, væsentlig højere end den indre fod.

Forsøget på at skabe et kompromis mellem Pantheon-elementerne – søjleforhallen og kuplen – og på den anden side en kubisk bygning, var langtfra enestående. Allerede 1500'rnes klassicister havde beskæftiget sig med dette problem, således Palladio (Villa Rotonda (1550-51), Kapellet i Maser (1579-80)) og Vignola (S. Andrea in Via Flaminia (1550-53), S. Anna dei Palafrenieri (1572)). Også i Hansens samtid findes eksempler, ikke mindst blandt de franske Akademiprojekter, som han kendte, og hos vennen P.J. Krahe.[182] En samtidig italiensk version af opgaven var Pietro Nobiles S. Antonio i Trieste (1825-49, tidligste projekter fra 1808).[183] Direkte afhængig af C. F. Hansens slotskirke er Jørgen Hansen Kochs prisbelønnede elevprojekt til et militærhospital med en centralt placeret kirkebygning.[184] Selv havde Hansen allerede i årene inden arbejdet med slotskirken kombineret de nævnte elementer i forbindelse med J. H. Baurs landvilla i Nienstedten (1804-06).[185] Hertil kommer hans akademiske projekt til en rotunde, indskrevet i en kubisk blok over et kvadratisk grundrids.[186]

Blandt de omtalte Pantheon-influerede bygninger har især Vignolas lille romerske kirke, S. Andrea in Via Flaminia været nævnt som en væsentlig inspirationskilde for slotskirken.[187] Hansen var fuldt ud fortrolig med denne bygning, som han antagelig havde målt op.[188] Udover de generelle lighedspunkter kan særlig facadeprospektet med den hævede kuppel på tamburen havde været idégivende. Søjleforhallen er dog hos Vignola reduceret til en flad, pilasterprydet tempelfront, og for planen og interiøret er der ingen direkte fællestræk.
S. Andreas kuppelrum er ovalt, selve kuplen uden kassetter og oculus.

I udformningen af slotskirkens indre har C. F. Hansen taget udgangspunkt i en anden, meget velkendt løsning: Kuplen hæver sig over et kvadratisk fag, hvorfra sfæriske kapper — pendentiver – formidler overgangen til den cirkulære kuppelfod. Fire tøndehvælvede fag slutter sig til denne kerne og giver planen karakter af et »græsk kors«. Dog er tværaksens arme kortere og udskilte bag en skærmvæg af hensyn til den dominerende længdeakse. Selve det grundlæggende skema er velkendt i europæisk kirkebyggeri siden renæssancen.[189] Hansen har yderligere været fortrolig med det fra sin lærers gravkapel for Frederik V i Roskilde domkirke (DK. Kbh.Amt, s. 1527f.), et monument, han i øvrigt sidenhen skulle fuldende. Skemaet er desuden anvendt i et akademisk kirkeprojekt, som tidligere har været tilskrevet Harsdorff, men nu tillægges C. F. Hansen.[190] Under alle omstændigheder har gravkapellet og kirkeprojektet mange fællestræk ud over det nævnte

Fig. 184. Kuppel, optaget mens lanternen var fjernet under restaurering 1981. JJF fot. 1981. — *Dome photographed after the removal of the lantern during the restoration of 1981.*

skema: afskærmning af sidearme med søjler, pilasterarkitektur i stor orden, tøndehvælvenes kassettering, halvcirkelformede vinduer, medaljonrelieffer og nichefigurer. Der kan næppe være tvivl om, at C. F. Hansen har trukket på disse erfaringer ved udformningen af slotskirkens indre, ikke mindst med hensyn til detaljerne. [191]

Hvad enkelthederne angår, var antikkens arkitektur dog stadig en fælles inspirationskilde, og det er næppe tilfældigt, at flere detaljer i slotskirkens indre direkte kan afledes fra Pantheon. For det ydre gælder det kuppeltamburens kraftige konsolgesims og portalen, såvel indramningen som selve dørens ovenlysvindue med det skælformede sprosseværk. I det indre er det foruden den kassetterede kuppel, de kanellerede pilastre i stor orden og langsidernes søjleindrammede åbninger (svarende til Pantheons søjleædiculae). Endvidere den gentagne anvendelse af fyldingsrelieffer med guirlander, ophængt i kandelabre. Vigtigst er dog motivet med de to store søjler, der flankerer indgangsdøren og alternichen, – et motiv, som benyttedes både i Harsdorffs tegninger til gravkapellet i Roskilde, i det C. F. Hansen tilskrevne kirkeproiekt og i flere andre værker af de to arkitekter.[192]

Flere andre detaljer – såvel ude som inde – i kapitæler, gesimser og kassetter, har formentlig antikke forbilleder, uden at de dog synes at imitere direkte. Fra Maxentius' basilika i Rom, også betegnet »Fredens tempel«, kan Hansen have lånt modellen til tøndehvælvenes kassetter og den kraftige akantusranke på hvælvenes forside.[193] Alternichens diagonaltstillede kassetter er lånt fra templet for Venus og Rom, men benyttedes i øvrigt af Piranesi i hans rekonstruktion af Pantheons alterniche.[194] Den korintiske kapitæl, der anvendes i det indre

(fig. 151), er nært beslægtet med Pantheons kapitæler, som C. F. Hansen formentlig selv målte op.[195] Søjleforhallens joniske kapitæl (fig. 183) med palmetbånd og indskudte palmetter ved volutterne har paralleller både i græsk og romersk arkitektur.[196] Endelig skal det nævnes, at hele den planlagte figurative udsmykning med nichestatuerne og medaljon- og svikkelreliefferne er »romerske« i deres fremtoning, kendt fra triumfbuerne og de antikvariske rekonstruktioner af bl.a. Pantheon.

Også den renæssancearkitektur, som C. F. Hansen var fortrolig med, og hvis betydning for bygningens grundlæggende struktur er omtalt, kan have øvet indflydelse i såvel kirkens som hovedslottets detaljer.[197] En enkelthed som de kraftige slutsten, der i underetagens vinduer både i kirken og slottet bryder igennem fordakningen, har paralleller inden for Vignolas (Villa di Papa Giulio (1550-55)) og Palladios arkitektur (Palazzo Thiene, Vicenza (o. 1545-50)).

Hvad den liturgiske indretning af slotskirken angår, var C. F. Hansen tildels bundet af det givne mønster med alter og prædikestol, anbragt over for kongestolen på kirkens to kortsider. Orglet blev først i en senere fase placeret over kongelogen. I sin kommentar til det approberede projekt 1810-11 nævner arkitekten dog også muligheden af, at orglet kunne stå over altret, en komposition, der i givet fald ville have svaret til indretningen i det afbrændte kapel. Døbefont og skriftestol fik plads i de to rum, der mod nord og syd flankerede koret. Indretningen af prædikestolen i korskranken foran altret fortjener særlig opmærksomhed. Det var en løsning, Hansen benyttede i en række af sine kirker, parallelt med det sammenbyggede prædikestolsalter. Allerede i det projekterede kapel i hovedslottets sydfløj (fig. 109-10) var prædikestolen placeret ved en skranke foran vinduesvæggen, omend her tilsyneladende bag det halvcirkulære alterbord. Samtidig hermed er prædikestolene i kapellet i Arresthuset (1803f.), Frue kirke (1810f.) og Hørsholm (i alle tre projekter, 1817f.). Det er imidlertid karakteristisk, at opstillingen i de to sidstnævnte kirker måtte vige for en mere traditionel opsætning ved kirkens ene langside. I Frue kirke flyttedes prædikestolen allerede 1827 af akustiske hensyn (DK. Kbh.By, 1, s. 157, 168, 187), mens det i Hørsholm først skete 1905, og da, fordi »stolen skyggede for altret« (DK. Frborg, s. 987).

Liturgisk og æstetisk har der kunnet argumenteres både for og imod den centralt placerede prædikestol ved overgangen mellem kor og skib. Til fordelene hørte den harmoniske opstilling i kirkerummets midtakse i en fremskudt position, hvor menigheden havde gode muligheder for at se og høre prædikanten. Men løsningen var naturligvis i første række velegnet i mindre kirkerum, hvor afstanden mellem korskranken og skibets fjerneste stole ikke var for stor. Karakteristisk nok synes denne, noget problematiske prædikestolsopstilling ikke at have været meget anvendt i 1700'rne.[198] I det hjemlige kan der vel peges på prædikestolen i Frederik IV.s københavnske slotskapel (s. 84f.), men den kan Hansen næppe have kendt.

Den nærmeste inspiration til den særlige prædikestolsindretning har C. F. Hansen formentlig fundet hos sin læremester C. F. Harsdorff. I sin model til Frederikskirken 1797, der fremtræder som en storslået omtolkning af Pantheon, har Harsdorff netop frigjort prædikestolen fra altret og placeret den centralt ved det halvcirkulære trinpodium, der bærer fire korintiske søjler (og herover et pulpitur til musikken) som ramme om altret.[199] Denne selvstændige udarbejdning af alterpartiet fandt også genklang hos yngre arkitekter i 1800'rnes første årtier. Men det er også værd at bemærke, at den genfindes hos den tyske arkitekt Karl Friedrich Schinkel, der netop benyttede den i en række kirkeprojekter fra de samme år.[200] Schinkels udkast er dog yngre end de danske eksempler og væsensforskellige gennem deres placering ved foden af et markant, forhøjet korparti, og for de tidligste forslags vedkommende, ved deres nygotiske udformning.

Det er dog karakteristisk, at prædikestolen tillige med det øvrige inventar er helt fjernet i arkitektens egen publikation om Chri-

Fig. 185. Slotskirken o. 1825. Perspektivisk interiør mod altret, set gennem hovedindgangens dobbeltsøjler (s. 193, 250). Kongestolen er udeladt. Efter C. F. Hansen: Samling af forskjellige offentlige og private Bygninger ... — *Castle Chapel c. 1825. Perspectival view of the interior towards the altar, seen between the two columns of the main entrance. The King's Gallery has been left out. After C. F. Hansen.*

stiansborg slotskirke (fig. 136, 139, 185). C. F. Hansens stikværk, rigt både på helheds-billeder og detaljer, viser tydeligt hans stræben efter at skabe nutidig bygningskunst i pagt med

de klassiske forbilleder, der var blevet beskrevet og gengivet på tilsvarende måde i den antikvariske litteratur. Særligt talende for C. F. Hansens forsøg på at udforme slotskirken som et moderne Pantheon er det perspektiviske billede af interiøret, set mod altret (fig. 185). Alt, i denne sammenhæng distraherende inventar, som var kendetegnende for det kristne kirkerum, var udeladt. Tilbage er det nøgne kuppelrum, set mod altrets kultbillede gennem indgangspartiets to dobbeltsøjler – et prospekt, der for den indforståede betragter har sagt mere end mange ord om arkitektens ideal.[201]

INVENTAR

Oversigt. Slotskirkens indre har et ganske homogent præg, idet langt den overvejende del af inventaret stammer fra opførelsestiden og udførtes i et samarbejde mellem C. F. Hansen og G. F. Hetsch.[22] Enkelte inventarstykker fra den gamle beholdning blev dog genanvendt. Det gælder dele af altersølvet, der 1826 suppleredes med ny alterkande og -stager, samt 1886-87 med et sæt, bestående af kalk, disk, oblatæske, kande og stager, alt skænket af Christian IX. Bortset fra de yngre stager er kirkesølvet i dag deponeret i Sølvkammeret.[202] Fra den gamle slotskirke stammer desuden en, måske endda to pengebøsser (s. 158). 1884-85 var inventaret genstand for en omfattende restaurering efter slotsbranden (jfr. s. 199).

Den nyere tid har sat sit præg på kirken gennem installering af elektricitet, der nødvendiggjorde en ændring af kandelabrene. Slotskirkens anvendelse som koncertlokale afspejler sig desuden i det system af mikrofoner med tilhørende ledninger, der er udspændt under kuplen. Fra gammel tid har kirken været anvendt som magasin for slotsforvaltningen og rummer endnu talrige deponerede møbler i de sekundære arealer på 1. og 2. pulpitur. Heriblandt findes også rekvisitter til de kongelige castra doloris, senest anvendt ved Frederik IX.s bisættelse. Til deponerede møbler i selve kirkerummet hører et antal løse stole, der sammen med andre mindre genstande, er Statsinventariekommissionens ejendom.

Altret (fig. 150) er opbygget på et tre trin højt podium, flankeret af to kolossalsøjler og anbragt med vestvæggens halvrunde niche som baggrund. *Alterbordet* er en enkel rammekonstruktion af træ, helt dækket af alterklæde og dug.

Alterklæder. 1) 1900'rne?, af rødt fløjl og smykket med kors af guldborter, samt guldfrynser.[203]

* *Alterklæder.* 1) af rødt fløjl med Christian VIII.s kronede monogram og årstallet 1845 i en krans, udført i guldbroderi og kantet med guldfrynser.[15] Opbevares på Porcelænskammeret. 2) Af rødt fløjl med guldkors, svarende til kirkens nuværende. Måske identisk med det, som hoftapetserer P. Holm betaltes for 1885.[62] På Porcelænskammeret. †*Alterklæder.* Af karmoisinrødt fløjl med Frederik VI.s kronede monogram, årstallet 1826 og krans, udført i guldbroderi. Forneden guldfrynser. 1845 erstattet med ovennævnte. 2) Af sort fløjl med sølvkors og galloner, nævnt 1931 på 1. pulpitur, men ses ikke i dag.[204]

Kors (fig. 150), o. 1825, af træ. Trepaslignende afslutninger af korsenderne og englehoveder i de fire hjørner mellem armene. Forgyldt. Opstillet på muret blok, beklædt med blågrå marmorfliser og anbragt bag alterbordets forside. På blokkens forside, der ses over alterbordet, er med bronzeversaler påsat følgende indskrift: »I.COR.XI.XXVI. SAA OFTE SOM I ÆDE DETTE BRØD OG DRIKKE DENNE KALK FORKYNDER (I) HERRENS DØD INDTIL HAN KOMMER.« I blokkens bagside er o. 1861 indmuret et jernskab.[205]

Korset blev opsat efter beslutning fra Slotsbygningskommissionen november 1825.[15] Her nævnes det udtrykkeligt, at det kun var midlertidigt. Der var på det tidspunkt andre planer for altrets udsmykning.

Ved et møde i kommissionen 24. nov. 1819 havde den netop hjemvendte Thorvaldsen meddelt, at han ville udføre en Kristusfigur i

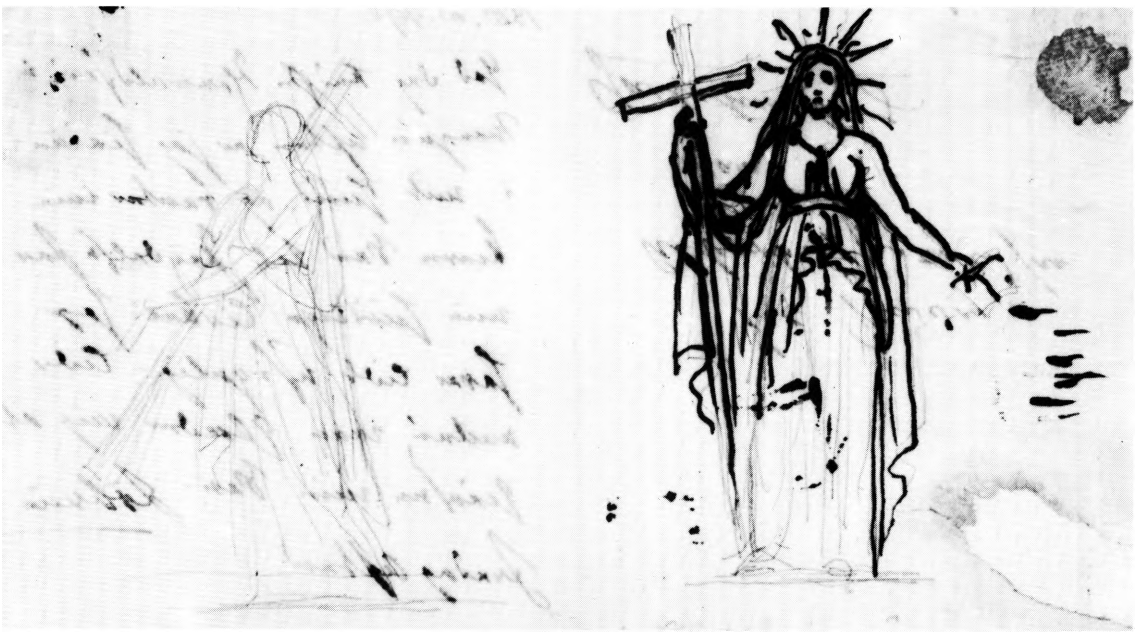

Fig. 186. Udkast til Religionen af Bertel Thorvaldsen 1820 (s. 251). Planlagt statue til alterpodium. Tegninger. Thorvaldsens Museum. — *Proposal for Religion by Bertel Thorvaldsen, 1820. Statue planned for the altar podium. Drawings.*

marmor til nichen bag altret i den nye slotskirke.[206] Figuren skulle opstilles i stedet for en planlagt altertavle, om hvilken der tilsyneladende ikke er bevaret andre konkrete oplysninger. 27. dec. 1819 kunne bestillingen officielt bekræftes.[51] Emnevalget har antagelig været Thorvaldsens eget.[206] Selv havde C. F. Hansen i sine projekttegninger fra o. 1815-19 (fig. 126-27) vist en siddende kvindefigur, »Religionens« personifikation på alterpodiet, og endnu o. 1825-27 gentog han denne fremstilling i de publicerede blade (fig. 136, 139, 185). En række omstændigheder skulle imidlertid bevirke, at statuen aldrig blev opsat på den bestemte plads.

Januar 1820 henvendte Kommissionen til Frue Kirkes genopbygning sig til Slotsbygningskommissionen med en forespørgsel, om der også i Frue kirke måtte opstilles en Kristusfigur i stedet for en malet altertavle, og det besluttende råd for Christiansborg, i hvilket jo også befandt sig C. F. Hansen – Frue kirkes arkitekt – gav beredvilligt sin tilladelse, »da en Kristusfigur af Thorvalden enten med nogen Forandring eller endog aldeles den Samme udmærket kan ses mere end eet Sted og vil være passende baade i Frue Kirke og i Slotskirken.«[207] 22. april fik forslaget den kongelige approbation.[208] Efter alt at dømme var det fra begyndelsen meningen, at Frue kirke skulle have en gipsversion af figuren, svarende til gipsstatuer af apostlene, mens marmorudgaven, som allerede fastlagt, var bestemt til Slotskirken (DK. Kbh.By, 1, s. 195f.). Thorvaldsens biograf, J. M. Thiele, nævner imidlertid, at billedhuggeren, der foretrak af få Kristus i marmor opsat i landets hovedkirke, Københavns domkirke, i tiden inden sin afrejse overvejede at udføre et andet passende arbejde til slotskapellet.[209] På bagsiden af et brev fra Jens Baggesen, dateret 29. okt. 1819 skitserede han således et krucifiks, mens han på en billet fra Frederike Brun tegnede to fremstillinger af »Religionen« (fig. 186), netop det motiv, C. F. Hansen selv havde angivet. Thorvaldsens draperede kvindefigur med korset og bogen er dog vist stående og gående, henholdsvis en face og i profil, ikke siddende som hos Hansen.[210]

Disse overvejelser om alternative løsninger

synes dog kun at have været midlertidige.

25. maj 1820 bekræftede Thorvaldsen i et brev Slotsbygningskommissionens bestilling fra 27. dec. 1819,[113] og dagen efter henvendte kommissionen sig til de deputerede for finanserne for at få økonomisk dækning til Thorvaldsens rejseudgifter og arbejdets begyndelse. Prisen på Kristus til slotskirkens alter var dog endnu ikke kendt. Det må derfor anses for givet, at Thorvaldsen og kommissionen i al fald fra dette tidspunkt mente, at bestillingen til slotskirken fortsat stod ved magt.

August 1820 indledte Thorvaldsen rejsen til Rom, hvor han efter at have udført forskellige udkast påbegyndte modelleringen juli 1821, og januar 1822 var modellen fuldført i originalstørrelse med bistand af Pietro Tenerani.[211] Kunstneren kunne med tilfredshed i et brev til hertugen af Augustenborg 13. feb. 1822 meddele, hvordan »den colossale Christusstatue, som vil blive udført i Marmor for Slotskirken i Kjøbenhavn (...) have haft den Lykke at behage alle herværende Kunstkiendere«.[212] 1825 begyndte man i København atter at rykke for de lovede arbejder, heriblandt »af Gipsafstøbninger Christusstatuen og Freunds Evangelist Lucas, begge med Hensyn til Slotskirkens Decoration«.[213] 52 kister blev da også afsendt samme år fra Livorno, men Kristus var ikke blandt de ting, der ankom til København september 1825. 7.juni 1826 meddelte Slotsbygningskommissionen, at man stadig ventede »Christus-Figuren til Alteret i Slotskirken«.[214] Også i Frue kirke, der af kongen var befalet færdig om et år, var man bekymret, og C. F. Hansen sendte 24. nov. 1826 en forespørgsel efter de lovede værker. Samtidig gav han udtryk for sin ønskedrøm, nemlig ved indvielsen at se kirken i »sin fulde Glands af Marmor«, dvs. med Christus og de 12 apostle udført i dette materiale.[215] Frue kirke måtte dog i første omgang nøjes med gipsafstøbningerne af Kristus og de 12 apostle, der kom til København maj 1828. I mellemtiden var modellen af Kristus blevet sendt til Carrara for at blive hugget i marmor. Af C. F. Hansens private og Kirkekommissionens officielle breve til Thorvaldsen fra 1827f. fremgår imidlertid, at man nu anså det for givet, at marmor-Kristus kom til Frue kirke – ikke til Slotskirken, som oprindelig bestemt.[216] Også Thorvaldsen synes at have delt denne opfattelse.[217] Først november 1832 var han dog så vidt, at han lovede Kristusfiguren »til Frue Kirke« hjemsendt det følgende forår.[218] September 1833 ankom figuren omsider til København, hvor den blev transporteret til Frue kirke. Den endelige opstilling og færdiggørelse skulle dog øjensynlig afvente Thorvaldsens ankomst, som efter hans eget udsagn var nært forestående.[219] Der gik imidlertid endnu en række år, før Thorvaldsen september 1838 vendte hjem til København, og Kristusfiguren af marmor pinsedag 1839 kunne ombyttes med den midlertidige gipsfigur.[220]

Den afgørende overføring af bestillingen på marmor-Kristus fra slotskirken til Frue kirke er således sket inden for de 18 år, hvor Thorvaldsen opholdt sig i Italien, tilsyneladende allerede o. 1827 (jfr. ovenfor). En officiel erklæring forelå dog først 17. nov. 1838.[221] Selv om beslutningen ganske har været efter Thorvaldsens hjerte, måtte han endnu 1834 tilstå: »ikke heller er det mig klart, hvorledes dette Arbeide (dvs. marmorfiguren) kommer til Frue Kirke, da det oprindelig var bestemt for Slotskirken.«[219] Det blev således Frue kirke, der kom til at udrede den endelige betaling på 16.000 rbd. for marmorstatuen efter allerede 1827 at have erlagt 300 specier for gipsafstøbningen af Kristus.[222] Disse penge skulle dog godtgøres af Slotsbygningskommissionen.[223]

Uanset statuens senere placering er det klart, at Thorvaldsens Kristus oprindelig blev udført både med henblik på en opstilling i slotskirken og i Frue kirke. I Frue kirke indsattes Kristus i den ca. 15 m brede alterniche i et søjlebårent tabernakel, en reminiscens fra den planlagte altertavles portallignende ramme (DK. Kbh.By, 1, s. 185f.). Figuren står på et lavt marmorpostament med indskriften »Kommer til mig Matth.XI.28« i messingbogstaver; på fodstykket herunder står yderligere »See jeg er med eder alle dage indtil verdens ende Mat. XXVIII. 20.« Begge indskrifter er dog sekundære i

Fig. 187. Fotografisk rekonstruktion af alterudsmykningen med Thorvaldsens Kristusstatue, oprindelig udført i marmor til slotskirken, men 1839 opstillet i Frue kirke (s. 254). LL fot. 1980 og HL fot 1982. — *Photographic reconstruction of the altar decoration with Thorvaldsen's Christ, originally made in marble for the Castle Chapel, but placed in Frue Kirke in 1839.*

Fig. 188-89. Altersølv af Anton Michelsen, skænket af Christian IX (s. 254f.). 188. Kalk 1886. 189. Kande 1886-89. Sølvkammeret. LL fot. 1981. — *Altar silver by Anton Michelsen, presented by Christian IX. 188. Chalice. 189. Wine jug 1886-89.*

forhold til figuren, til hvilken der oprindelig var knyttet et skriftsted fra Johs. 20, 21 med Kristi ord efter opstandelsen: »Jesus sagde da igen til dem: »Fred være med eder! Ligesom Faderen har udsendt mig, saaledes sender jeg ogsaa jer. «.[224] En skitse af Kristusfiguren, vist indsat i den valgte portalindramning, vidner om, at Thorvaldsen også har gjort sig konkrete tanker om figurens opstilling.[225] Det vides ikke, om billedhuggeren på samme måde gjorde sig overvejelser om statuens placering i slotskirken, men det må anses for det mest sandsynlige. Placeringen af Kristus i den i forhold til Frue kirke væsentlig smallere alterniche og tilsyneladende tænkt uden indramning forekommer både harmonisk og sammenlignet med domkirken, måske endda mere vellykket (fig. 187). Den fotografiske rekonstruktion viser, hvordan Kristusfiguren både i kraft af sin størrelse og frie placering naturligt dominerer over de flankerende evangelister i deres snævre nicher, en opstilling, der mere svarer til arkitektens egne visioner end den realiserede indretning i Frue kirke. Det kan næppe heller være tilfældigt, at figurens højde, målt fra det eksisterende marmorpostament netop svarer til underkanten af den palmetprydede båndgesims, der deler væggen.[226] Indskriften på soklen af det »midlertidige« forgyldte kors, bør da også knyttes sammen med Kristusfremstillingen, der således både viser hen til skriftstedets omtale af nadverelementerne, brødet og vinen – Kristi legeme og blod – og til Frelserens genkomst.[227]

Altersølv. Kort efter slotsbranden skænkede Christian IX et fornemt sæt altersølv til slots-

kirken, bestående af kalk, disk, oblatæske, alterkande og -stager, samt krucifiks.[228] De enkelte genstande er for ornamentikkens vedkommende tilpasset hinanden og bærer alle Christian IX.s monogram. Alle har mestermærke for Anton Michelsen og guardeinmærke for Simon Groth. Hertil kommer Københavnsmærke og særlige stempler med årstallene 1886, 1887 og 1889.[229] Til kalk, disk og oblatæske hører agatrød, lakeret kasse.

**Kalk* (fig. 188), 1886, 28,5 cm høj. Seksdelt tunget fod med kraftig profileret kant, hvorover perlestav. Foden har nedhængende perlesnore hvorimellem fligede bladduske i drevet arbejde på punslet baggrund. På et af fodens led påskruet våbenskjold med Christian IX.s kronede monogram på baggrund af taglagte skæl. Perlestav ved overgang til knoppen, der prydes af tre englehoveder. Herover halv godronneret knop. Bægerets nedre del er over et godronneret parti smykket med akantusblade og -stængler, mens den øvre del er glat. Stempler under fod og på bægerets glatte led.

**Disk,* 1886, 19,5 cm i tvm. Seksdelt tunget form, hvorimellem mindre led med firbladet blomst over perlesnor med bladduske. På de brede led er kors indrammet af bladkrans. På et af fanens led pånittet skjold med Christian IX.s kronede monogram. Stempler under bund.

* *Oblatæske,* 1886-87, 8,5 cm høj med fod, 15,5 cm i tvm. forneden. Den cylinderformede æske er indsat i et løst fodstykke, der med sin seksdelte tungede form og ornamentik følger kalken. På et af de brede tungede led det kronede kongelige monogram i våbenskjold som kalk og disk. Selve æsken har glatte sider og hvælvet låg med slyngbånd, hvorimellem rosetter, samt øverst kors i drevet arbejde på riflet baggrund. Stempler under bund, under fodstykke og låg.

* *Alterkande* (fig. 189), 1886-89, 39 cm høj. Seksdelt tunget fod med Christian IX.s kronede monogram i skjold, svarende til kalk og oblatæske. Det kugleformede korpus er forneden prydet med fligede blade og kviste på punslet baggrund. På korpus' øvre, glatte lodrette del er en buefrise med trekløverformet

Fig. 190. Alterkande 1826 af Hans Holm efter tegning af C. F. Hansen (s. 256). Sølvkammeret. LL fot. 1981. — *Wine jug, 1826, by Hans Holm after a drawing by C. F. Hansen.*

nedre afslutning. Herover bladbort. Kort næbtud, omsluttet af akantuslignende blade. Låget hertil er støbt i ét med kandens låg, der er hvælvet i to afsæt med rosetprydede fletbånd forneden og herover en opretstående, kronelignende bladkrans som ramme om den halvkugleformede midtdel, der prydes af et friplastisk kors på en fod. Kanden er forsynet med stempler talrige steder: På indadsvungen side af fod og under bund, under næb og på låget herover, under hank og under låg.

Alterstager, 1886-89, 70 cm høje. På trefod med kugleknopper, prydet med Christian IX.s kronede monogram i våbenskjold. Foroven balusterformede. Pånær monogrammet er stagerne nøje kopier efter Frederik Fabritius' alterstager fra 1726 i Fredensborg slotskirke (DK. Frborg, s. 828f.). Adskillige stempler på

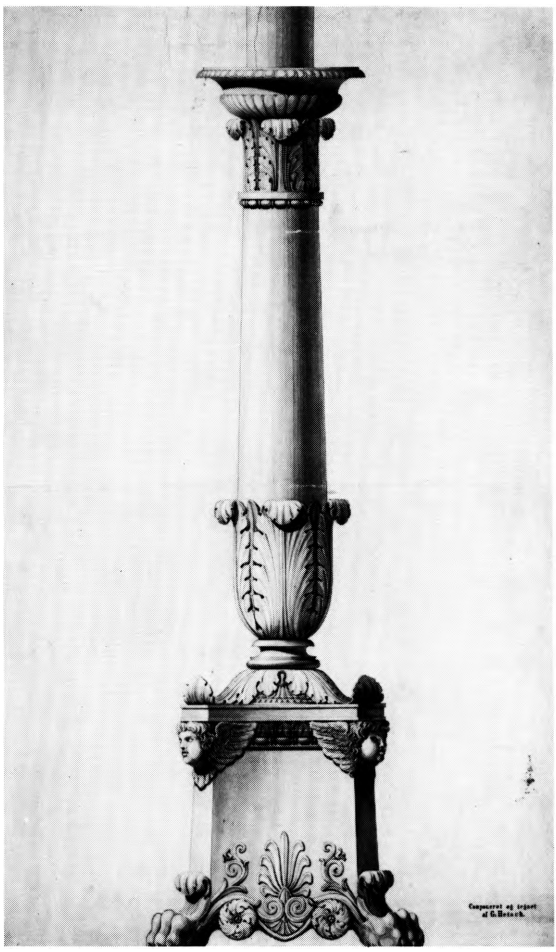

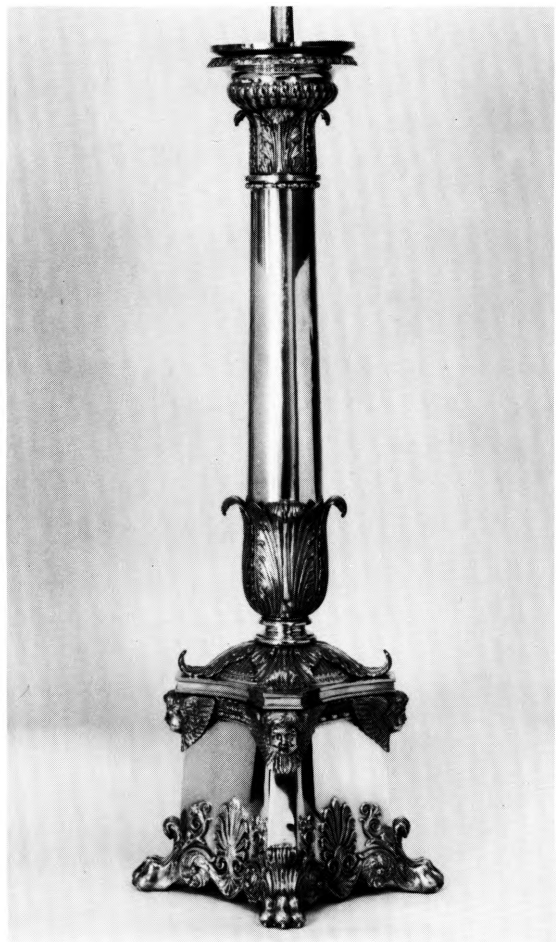

Fig. 191-92. Alterstage (s. 257). 191. Fortegning af G. F. Hetsch. Kunstindustrimuseet. 192. Alterstage 1826 af Nicolaj Christensen. Sølvkammeret. LL fot. 1980. — *Altar candlestick. 191. Model drawing by G. F. Hetsch. 192. Altar candlestick, 1826, by Nicolaj Christensen.*

fodstykke, skafternes øvre glatte led, indvendig i lysskål, på føddernes midtfelter, på fødder over kugler og på selve kugleføddernes nedre glatte dele.

* *Alterkrucifiks,* 1886, sølv, på fodstykke af poleret sort træ, 128 cm højt. Fodstykket bærer Christian IX.s kronede monogram i støbt arbejde. Bortset fra dette er krucifikset en nøje kopi efter alterkrucifikset 1726 i Fredensborg slotskirke (DK. Frborg, s. 829f.). På korstræets nedre del over dødningehovede, på bagsiden af vandret korsarm, samt bag skriftbånd med INRI, fire stempler.

* *Oblatæske,* 1926, 11 cm høj, 11 cm i tvm. Cylinderformet, glat med kors på låg. Under bund og i låg to stempler: Københavnsmærke 1926 og guardeinmærke for Christian F. Heise.

* *Alterkander.* 1) (Fig. 190), 1826, 35 cm høj, udført efter tegning af C. F. Hansen.[230] Udformningen af fod og ornamentik er kopieret efter Christian V.s kalk (fig. 20), der anvendtes sammen med kanden. Cirkulær fod i to afsæt med »godronnering«. Overgang mellem fod og skaft markeret med en ring; herover knop med slyngbånd, hvori firbladet blomst. Ægformet korpus, forneden prydet med buetunger. På glat, øvre del Frederik VI.s kronede monogram med palmegrene og blomsterkviste. Ved overgang til hals »godronnering« som ved fod. Glat låg, fastgjort til hank med engle-

hoved, hvorunder palmet. Svungen akantusprydet hank, forneden afsluttet med palmet. Under fod og hank fire stempler: mestermærke HH (Bøje 838) for Hans Holm, Københavnsmærke 1826, guardeinmærke for Christian Næboe og månedsmærke vædderen. 2) 1900'rne, 31 cm høj, sølvplet. Ægformet korpus med dobbeltrillet kors i strålekrans. Fire stempler under bund: ATLA, ENERET, skjold med hammer DE, to tårne.

* *Sygesæt,* 1900'rne?, bestående af kalk, 13 cm høj, med vinbeholder i glas, oblatæske, 3 cm høj, 5,9 cm i tvm., samt disk, 5,5 cm i tværmål. Tre stempler under kalkens bund: sammenskrevet WMF, 1/0, E. Nævnt 1932.[203]

†*Alterske.* 1932 nævnt sølvaltervinske.[203] Ses ikke.

* *Alterstager* (fig. 192), 1826, 104,5 cm høje, udført efter tegning (fig. 191) af G. F. Hetsch.[231] Trekantede fodstykker med indadsvungne sider, hvilende på løvefødder, hvorimellem palmetter forneden, englehoveder foroven. Bladsmykket fod med rillet skaftring og balusterformet glat skaft i bæger af fligede blade. Bladkapitæl, hvorover halv godronneret knop, hulkehl og perlestav under lysskål med spids. Under fod og på standkant fire stempler: mestermærke NC i ramme (Bøje, s. 108) for Nicolaj Christensen, Københavnsmærke 1826, guardeinmærke for Christian Næboe og månedsmærke vædderen. På standkant desuden indgraveret vægtangivelse: 601 1, 1 qt. På lysskålens kant indgraveret Frederik VI.s kronede monogram. Til stagerne er en egetræslakeret kasse med bronzerede beslag.

**Messehagler.* 1) 1826, af fløjl, med guldgaloner og -kors. Opbevaret på Porcelænskammeret. 2) Yngre, (1868?), svarende til nr. 1, deponeret i Slotsforvaltningen.[232] 3) Før 1932, af blåt silke med grønt kors og applikeret og broderet fremstilling af Kristus på jordkuglen.[203] I Slotsforvaltningen. 4) Før 1932, af mørkegrønt fløjl med brede gullighvide silkeborter, broderet med guldtråd og perler.[203] Omtalt som »prinsesse Helenes messehagel« (muligvis skænket af prinsesse Helena (1888-1902)). I Slotsforvaltningen.

Fig. 193. Bronzebaluster ved alterskranke (s. 257). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Bronze altar rail. Christiansborg Chapel.*

Alterskranke, 1826. Halvcirkulært mahognigelænder, båret af 10 spinkle forgyldte bronzebalustre (fig. 193). Over hver af disse seksbladet bronzeroset. En hylde til særkalke på rækværkets inderside blev opsat 1932. Knæfaldet havde oprindelig røde, klædesbetrukne puder, men blev 1904 forsynet med en fast stoppet kant, betrukket med rødt fløjl.

Døbefont (fig. 194), af mørkerød, poleret porfyr med bronzeornamenter, tvm. 65 cm, udført efter tegning af G. F. Hetsch. Fonten er hugget i tre stykker. Over en retkantet plint smykkes skaftet forneden med et attisk slyngbånd, foroven med palmetfrise. Den lave kumme er indsnøret af et bredt prydbånd med eng-

lehoveder og palmetter. En tuschtegning af fonten (fig. 195) er i nedre højre hjørne betegnet: »Componeret og tegnet af G. Hetsch« og i øvre venstre hjørne: »1831«.[233] Døbefonten stod til 1932 i et dåbskapel, indrettet i et rum i nordre sideskib ud for koret. Herefter flyttedes den til koret og placeredes ved korskrankens sydlige del.[234] Som dåbsfad har været benyttet Christian V.s fad fra 1698 (fig. 23).

**Dåbskande,* 1931, 29 cm høj. Ægformet korpus, kors på låg. Under bund: KCN, Københavnsmærke 1931, guardeinmærke for Christian F. Heise. I Sølvkammeret.

†*Dåbskande,* af tin, med Frederik VI.s monogram. Nævnt som tilkommet 1830, men figurerer ikke efter 1861.[235]

Korskranke, efter tegning af G. F. Hetsch? På overgangen mellem kor og skib er opsat otte piller af lys, grålig marmor. I det midterste fag er prædikestolen indsat, mens de øvrige indrammer i alt seks smedejernsgitre, prydede med forgyldte ornamenter (fig. 198). Hvert fag er inddelt i otte kvadratiske felter med diagonalt krydsende stave og fire rektangulære med palmetindrammede rosetter. De to gitre, der flankerer prædikestolen, har form af låger til at åbne. En tegning af G. F. Hetsch (fig. 196) viser prædikestolen og korgitteret med ornamentik i to forskellige versioner. Det udførte svarer til forslaget i venstre side.

Prædikestol (fig. 197), antagelig efter tegning af C. F. Hansen. Stolen er formet som en halv

Fig. 194-95. Døbefont (s. 257). 194. Døbefont 1826 af mørkerød porfyr med bronzeornamenter. LL fot. 1980. 195. Fortegning af G. F. Hetsch. Kunstindustrimuseet. — *Baptismal font. 194. Baptismal font, 1826, of dark red porphyry with bronze ornament. 195. Model drawing by G. F. Hetsch.*

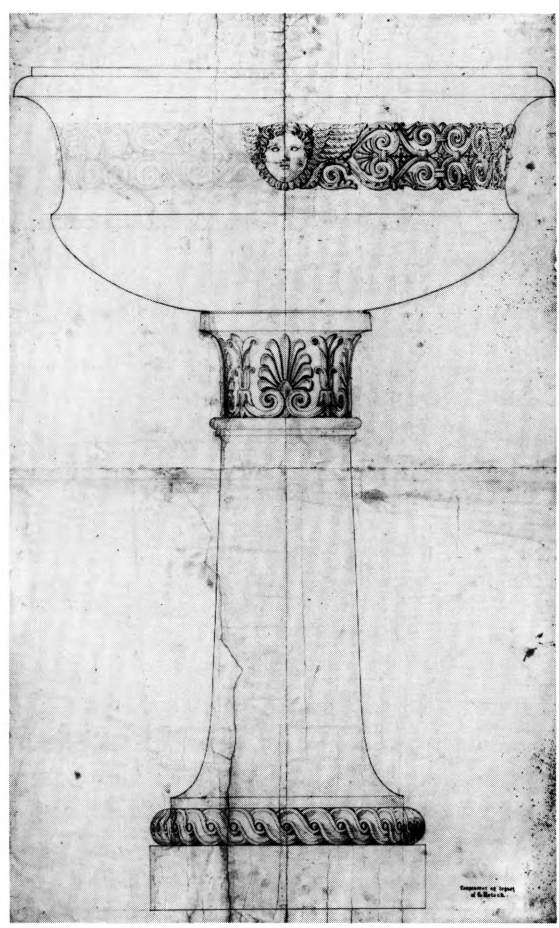

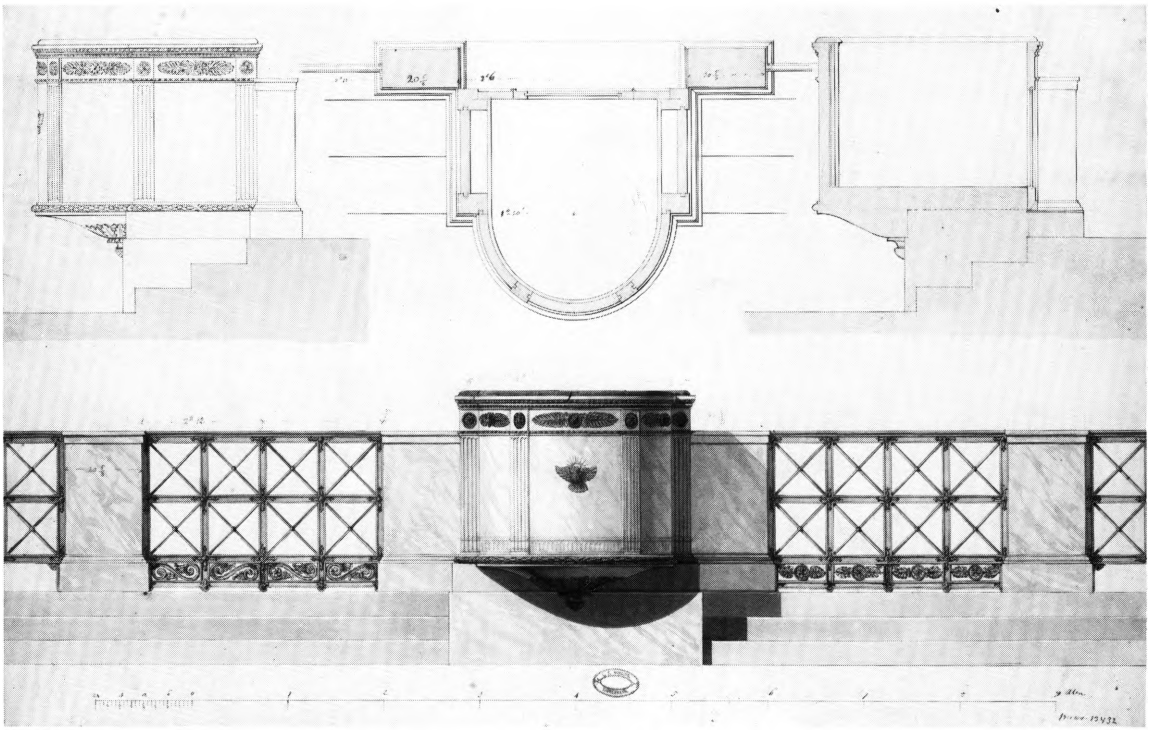

Fig. 196. Plan og opstalt af G. F. Hetsch til prædikestol og korskranke (s. 259). KglBibl. — *Plan and elevation by G. F. Hetsch for the pulpit and choir screen.*

cylinder, der bagtil slutter sig til en rektangulær opbygning. Et bredt prydbånd med englehoveder, hvorimellem palmetter løber omkring stolens øvre del, mens en smal bladbort pryder den nedre kant. Midt på forsiden korslagte palmegrene i tornekrans. Hjørner og døråbningen i det rektangulære bagparti er markeret med lisener, hvori blomsterstængler, der udspringer fra oprullede akantusblade. Under kurven hængeknop. Stolen er marmorstafferet i gullige og grå nuancer, harmonerende med korskranken, prydbånd og ornamenter forgyldte. Indvendig rødmalet. Håndliste og bogpult er polstrede med rødt fløjl, besat med en guldfrynse. Opstillet i korskrankens midterste fag på et rektangulært marmorfundament.

En tegning af Hetsch (fig. 196) viser prædikestolen i den endelige udformning og placering, men med en afvigende udsmykning. Antagelig har prædikestolens ydre form været fastlagt på forhånd af C. F. Hansen, der benyttede tilsvarende cylinderformede udgaver i andre af sine kirkeinteriører, mens Hetsch derefter har tilføjet et, ikke benyttet, forslag til udsmykningen.[236] Den centrale placering på overgangen mellem kor og skib har også paralleller blandt Hansens øvrige kirker (jfr. s. 248).

Stole. Slotskirken er indrettet med siddepladser i to niveauer, på gulvet og 1. pulpitur. På gulvet er i midtrummet et antal stolestader, hvoraf tre sekundært er indrettet til herskabsstole og aflukkede med døre. Hertil kommer et antal løse stole og bænke både i midtrummet og sidegangene. En tskriftestol var antagelig placeret i et rum i søndre sidegang, modsat det tidligere dåbskapel. På 1. pulpitur er kongestolen anbragt på samme plads som i den gamle slotskirke, dvs. på den østlige kortside. Et forværelse fører ind hertil. I nord og syd er på 1. pulpiturer afskærmet et antal loger, der er møblerede med ensartede bøgetræsstole. 2. pulpitur rummer først og fremmest pladser til musikken, men bliver også ved særlige lejligheder udnyttet af menigheden.

Stolestader (fig. 199), antagelig efter tegning af Hetsch,[237] bestående af faste bænke med pa-

nellerede rygge og gavle. Ved hver gavl er udsavede, svungne armlæn med palmetornament og volutter, der udspringer fra løvefod. Hvidmalede og forgyldte. Sæderne er betrukket med rødt klæde. De i alt 34 stole er opstillet i fire blokke, delt på langs af midtergangen og på tværs af en gang udfor skibets østligste fag. De tre forreste af den nordre rækkes stole blev senere indrettet til lukkede herskabsstole (s. 260). Stolestaderne fik en gennemgribende istandsættelse efter branden 1884, hvor de i forbindelse med redningsarbejdet havde været genstand for en ublid medfart.[61]

†*Skriftestole.* To af slotskirkens rum har været benyttet til skriftemål og indeholdt stole, beregnet hertil, nemlig »den store skriftestol« i kirkens nordvesthjørne ved vestibulen mod Thorvaldsens Museum og »den lille skriftestol« i søndre sidegang modsat dåbskapellet i nord.[238] Sidstnævnte fungerede efter alt at dømme som skriftestol allerede 1826 og indeholdt en bøgetræslænestol med hestehårsbetræk, placeret på en forhøjning.[239] Endvidere en rund kakkelovn, et lille mahognibord med skuffer, 16 løse bøgetræsstole med rørsæder, samt pengeblokken. Et tilsvarende møblement fandtes her 1841 og 1851. Derefter anbragtes skriftestolen med forhøjning i det tidligere »Præstens 2. Værelse«, nu omdøbt til »den store skriftestol«. 1873 erstattedes armstolen med en egetræsstol med brunt klædesbetræk.[240] Nævnt 1931, men ses ikke længere.[203] I den herefter betegnede »lille skriftestol« var nu kun et antal løse stole. Rummet benyttes i dag af Musikkonservatoriet.

Lukkede herskabsstole (fig. 150). I nordre stolerække er de tre forreste stole nærmest koret særligt indrettede til herskabsstole. Den første i rækken, betegnet »dronningestolen«, antagelig efter 1868, er højere end de øvrige og indrammet af vægge med fyldingspilastre, hvorimellem panelfelter.[241] I begge gavle samt midt i forreste langside er døre. Armlisten betrukket med rødt fløjl. Indvendig står otte hvidmalede stole med forgyldning og rødt brokadesbetræk, muligvis fra 1800'rnes anden fjerdedel (fig. 200).[242] »Hofdamestolen«, antagelig efter

1868, er som den næste i rækken sammenbygget med dronningestolen, men er lavere og alene smykket med paneler. Indvendig ni birketræsstole med rødt klædesbetræk, antagelig fra 1800'rnes anden fjerdedel.[243] Den sidste af de lukkede stole, »kavallerernes stol«, er ombygget af en af de eksisterende stolestader, der indvendig er beklædt med rødt fløjl og i begge kortsider lukket med metalgitter. Antagelig er denne identisk med den oprindelige dronningestol, der efter kongelig befaling indrettedes 1840.[15] De øvrige to synes tilkommet efter 1868.[244] Staffering som de øvrige stolestader.

Løse bænke og stole. Til gulvets stoleværk hører 12 bænke af fyrretræ, formentlig identiske med de 1851 omtalte 12 bænke med skindbetræk. Hvidmalede med rødt klædesbetræk. Synes oprindelig at have haft klapsæder.[62] I nordre og søndre sidegang.

I kirken findes et større antal løse stole, placeret både i gudstjenesterummet, samt i de sekundære rum mod vest og øst. Som genstande, fra 1867 ejet af Statsinventariekommissionen, har stolene efter behov kunnet flyttes rundt til andre af slottets gemakker, ligesom bestanden er blevet betydeligt udvidet i nyere tid, dels ved nyanskaffelser, dels ved opmagasinering af

Fig. 197. Prædikestol (s. 258). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Pulpit. Christiansborg Chapel.*

Fig. 198. Detalje af korskranke (s. 258). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Detail of the choir screen. Christiansborg Chapel.*

Fig. 199. Stolegavle (s. 259). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Bench-ends. Christiansborg Chapel.*

Fig. 200-202. Stole, formentlig senempire, fra 1800'rnes anden fjerdedel. 200. Hvidmalet og forgyldt stol, opstillet i »Dronningens stol« (s. 260). 201. Mahognibejdset birketræsstol (s. 262). 202. Mahognibejdset bøgetræsstol (s. 262). LL fot. 1980. — *Chairs, presumably late Empire, from the second quarter of the nineteenth century. 200. Chair, painted white and gilded. In the Queen's Gallery. 201. Chair of birch wood, stained as mahogany. 202. Chair of beech wood, stained as mahogany.*

møbler fra Statsforvaltningen. Af den oprindelige beholdning kunne stamme et antal mahognibejsede birketræsstole (fig. 201), senempire, 1800'rnes anden fjerdedel med snoede ben og svejet ryg med midtroset og rødt klædesbetræk.[245] Endvidere en række mahognibejsede bøgetræsstole (fig. 202), antagelig af samme dato, med snoede ben, svungen ryg med glat eller profileret midtsprosse og flettet rørsæde.[246] Endelig et antal bøgetræsstole med glat ryg eller ryg med lodrette stivere, samt rør- eller træsæde.[247]

Møbler i præsteværelse. Allerede fra 1826 omtales det tværrektangulære rum i nordvest bag altret som præsteværelse, og denne funktion er endnu bibeholdt.[239] Også det lille, rektangulære rum bagved har antagelig haft samme anvendelse. Af den oprindelige møblering her synes alene bevaret et ovalt spejl, i dag ophængt i vestibulen mod Thorvaldsens Museum, samt et firkantet spejl i mahogniramme, tidligere i »den store skriftestol«. Præsteværelsets nuværende møblement med mahognisofa, betrukket med rødt klæde og mahognibord med skuffe, begge dele antagelig fra 1800'rnes anden fjerdedel, hører ikke til det oprindelige udstyr. Ej heller en rødpolstret egetræsstol med armlæn.[235]

Kongestolen, (fig. 203), er anbragt i øst på 1. pulpitur, umiddelbart over hovedindgangen. Mod kirkerummet er den ikke markeret, og det balusterprydede rækværk, der tredeles af indgangspartiets to store korintiske søjler, svarer helt til nord- og sydsidens gallerier. Stolens indre domineres af rødt og guld. På væggene hænger røde silkedraperier med guldfrynser og -borter, mens balustraden mod kirken er betrukket med rødt fløjl. Kortsidernes kakkelovnsnicher er beklædt med gullig stukmarmor som kirkerummet. Oprindelige er antagelig de to palmet- og rosetprydede kakkelovne, der står her. Møbleringen i dag består af tre forgyldte, palmetsmykkede stole med rødt fløjlsbetræk, samt en skammel med tilsvarende betræk, alle antagelig fra 1800'rnes anden fjerdedel.[243] Endvidere står her 22 hvidmalede og forgyldte stole med rødt brokadesbetræk.[249] Det oprindelige møblement bestod dog af to forgyldte lænestole med rødt fløjlsbetræk, der 1885-89 overflyttedes til Amalienborg ligesom

to af i alt tre forgyldte stole med rødt atlaskbetræk.[235]

Gulvet var, i det mindste 1840, belagt med Brüsseltæpper, der dog gik til under slotsbranden 1884.[235] I dag ses et grønt, mønstret velourtæppe.

Lysekronen (fig. 203) er udformet som en kædeophængt skål besat med palmetter, plante- og dyreornamenter. Fra skålen udgår lysarme. Skålen er af metal med malakitgrøn staffering og påsatte bronzeornamenter. En tegning af en lysekrone meget lig denne, udførtes 1825 på Kunstakademiet, hvor den godkendtes af G. F. Hetsch.[250]

Forværelset til kongestolen (fig. 155). Øst for kongestolen er forværelset eller det kongelige aftrædelsesgemak (jfr. s. 223). Af rummets oprindelige udstyr, der talte to kakkelovne med gipsvaser og et grønstribet gulvtæppe, er intet bevaret, bortset fra *lysekronen,* der i materiale og udformning svarer til kongestolens, dog med sort skål, besat med relieffer af væddeløbskørere på biga. I dag opbevares her møbler fra hovedslottet.

1. *pulpitur.* På første pulpiturs nordre og søndre langsider er ved lave, buede panelvægge med døre afskildret et antal loger; udfor hvert midtfag en bred underdelt i tre mindre, flankeret af to smallere loger. I de i alt to gange fem loger er opstillet ensartede bøgetræsstole fra 1800'rne, med buet ryg og træsæde.

Pengeblok (fig. 204). Leveret 1826 af hofsnedker Nybølle. Højde over gulv 123 cm. Lem med tre svære jernbånd og hængelåse på forsiden. Hvidmalet. Oprindelig i skriftestolen. I dag i vestibule mod Thorvaldsens Museum.

Pengebøsser. l)-2) 1800'rne (?). Cylindriske, omend med svagt indadskrånende sider. Højde 20 cm, bundens diameter 19 cm. Overfald med nye hængelåse, sortmalet af blik med påskriften: »Indsamlingen« i hvidmalede versaler på fod. Bøsserne kan være identiske med to af de 1851 omtalte »tre Blikpengekasser«. I så fald må en †bøsse været gået tabt før 1932.[251] I »Brudeværelset« under trappe i nordøst. 3)-5) 1900'rne. Messing. Cirkulære med diameter på 20 cm, pengeskakt i overside, hængelås forneden. På forsiden græsk kors i lavt relief. To i »Brudeværelset« under trappe i nordøst, en i omgang bag alter.

†*Pengetavle,* nævnt i inventariet 1851. + Seks »kollekter«, vel †*kollektfade,* omtalt 1932 som deponerede.

Dørfløje (fig. 144-45). Hovedparten af kirkens døre er oprindelige, omend de er repareret på senere tidspunkter.[62] Betydeligst er de to par dobbeltdøre mod Slotspladsen og selve kirken. Den udvendige dør (fig. 144) har ovenlysvindue med skælformet sprosseværk. Dørfløjene har hver fire kvadratiske fyldinger og metalknopper. Den indvendige dør (fig. 145) er med et højdemål på ca. 4,5 m blevet betegnet som en af landets højeste døre.[252] Hver fløj har fem kvadratiske paneler. Samtidige bronzegreb på denne, samt på flere af kirkens øvrige døre. Vestdøren mod Thorvaldsens Museum (fig. 141, 148) har på de to fløje kvadratiske fyldinger over og under større højrektangulære ditto. Fyldingerne adskilles indbyrdes af en

Fig. 203. Kongestolen (s. 262). Hans Christensen fot. 1974. — *The King's Gallery.*

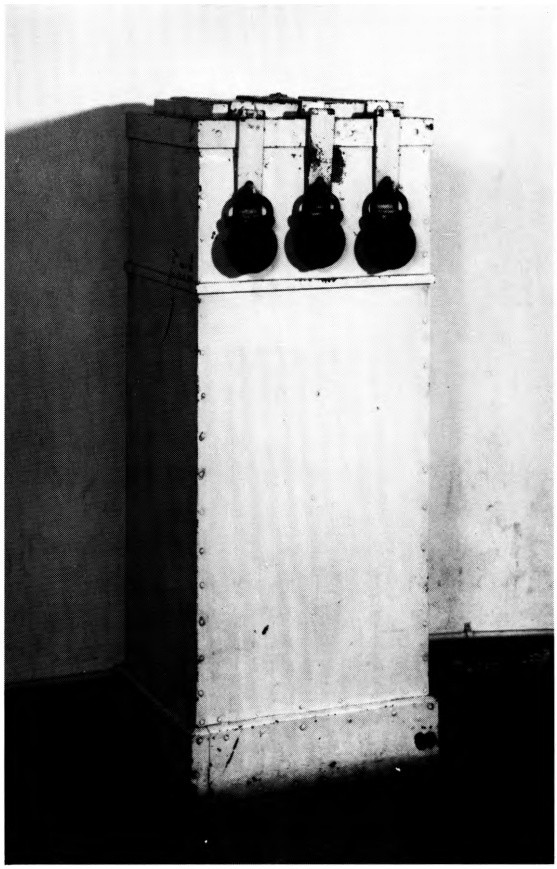

Fig. 204. Pengeblok 1826 af hofsnedker Nybølle (s. 263). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Alms post, 1826, by the Court cabinetmaker, Nybølle. Christiansborg Chapel.*

kannelurelignende frise. Over døren halvcirkulært vindue med stråleformet sprosseværk.

Orgel, bygget 1829 af Marcussen & Reuter, Vr. Sottrup, senere omdannet flere gange. 39 stemmer, tre manualer og pedal. Den oprindelige disposition lød ifølge orgelbyggernes overslag:[253]

Hauptwerk (mellemste manual):

1. Principal 8 Fuss von Zinn
2. Octave 4 Fuss von Zinn
3. Superoctave 2 Fuss von Zinn
4. Quintatön 16 Fuss von Metall
5. Quintatön 8 Fusston von Metall
6. Spitzflöte 4 Fuss von Metall
7. Quinte 5½ Fusston, gedackt von Metall
8. Sesquialtera 2⅔ u. $1^3/_5$ Fuss, im Basse gedackt von Metall
9. Rauschflöte 2 u. 1⅓ Fuss von Metall
10. Sifflöte 1 Fuss von Zinn
11. Trompete 8 Fuss von Zinn

Zweites Clavier (øverste manual):

12. Principal 8 Fuss von Zinn
13. Octave 4 Fuss von Zinn
14. Superoctave 2 Fuss von Zinn
15. Bordun 16 Fusston von Föhrenholz
16. Rohrflöte 8 Fusston von Metall
17. Rohrflöte 4 Fusston von Metall
18. Quinte 2⅔ Fuss von Metall
19. Terz $1^3/_5$ Fuss von Metall
20. Dulcian 8 Fuss von Zinn

Oberwerk[254] (i svellekasse, nederste manual):

21. Viola di Gamba 8 Fuss von Zinn
22. Gedackt 8 Fusston von Holz
23. Fugara 4 Fuss von Zinn
24. Flöte 4 Fusston, gedackt von Metall
25. Waldflöte 2 Fuss von Metall
26. Fagott u. Clarinette 8 Fuss von Zinn

(Udover kontrakten tilføjedes i Oberwerk en Cornet V fra c').[255]

Pedal:

27. Untersatz 32 Fusston, gedackt von Föhrenholz
28. Principal 16 Fuss von Zinn
29. Subbass 16 Fusston, gedackt von Föhrenholz
30. Octave 8 Fuss von Zinn
31. Quintatön 8 Fusston von Metall
32. Quinte 10⅔ Fusston, gedackt von Metall
33. Octave 4 Fuss von Zinn
34. Nachthorn 2 Fuss von Metall
35. Posaune 16 Fuss von Zinn
36. Fagott 16 Fuss von Metall
37. Trompete 8 Fuss von Zinn

Hertil kom en forberedt stemme i hovedværket.[256]

Kopier: Zweites Clavier-Hauptwerk, Oberwerk-Hauptwerk. 4 spærreventiler. 8 kassebælge.

Tonehøjde: kammertone.[257]

Overværket var muligvis det første svelleværk, der byggedes i Danmark. 1885 ønskede organist Emil Hartmann svelleanordningen moderniseret, så den virkelig dæmpede underværket(!) og med større nemhed kunne skydes op og ned.[258]

Afleveringsforretningen fand sted 17. aug. 1829, hvor instrumentet blev synet af organisterne C. E. F. Weyse, H. O. C. Zinck og J. P. E. Hartmann, instrumentmageren Andreas Marschall samt professor H. C. Ørsted. I godkendelseserklæringen fremhæves især værkets hensigtsmæssige og avancerede konstruktion og de fortrinlige materialer. Til adskillige af metalpiberne, der ifølge kontrakten blot skulle være af tin/bly-legering, havde orgelbyggeren på egen bekostning anvendt rent tin – hvilket dog et århundrede senere skulle vise sig at være en ulempe, da en del af tinpiberne blev angrebet af tinpest.[255]

Ved slotsbranden 1884 blev orglet beskadiget,[259] og året efter repareres det af Knud Olsen, København, der samtidig foretog et par ændringer ved dispositionen: i overværket udskiftedes Cornet V med en svag Principal 8' (fra c'), og i pedalet indsattes en Cello 8' i stedet for Quintatön 8'.[258] Ved en senere lejlighed ændredes pedalets Quinte 10⅔' til en Gedakt 8'.[260]

Efter Mogens Wöldike 1931 var tiltrådt som kirkens organist, blev instrumentet ved en omdisponering bragt i bedre overensstemmelse med Orgelbevægelsens af Nordtysk højbarok inspirerede klangidealer. Ændringerne blev foretaget af Marcussen & Søn 1935 og 1941 og medførte bl.a., at hvert af de fire manualværker fik udbygget det høje toneleje med en mixturstemme (i overværket kaldet Scharff og i pedalet Rauschquint). Nogle piber, der var angrebet af tinpest, blev samtidig udskiftet. Dispositionen var herefter:[261]

Hovedværk:
Quintatön 16'
Principal 8'
Quintatön 8'
Quint 5⅓'
Oktav 4'
Spidsfløjte 4'
Superoktav 2'
Sesquialter II
Rauschfløjte II
Siffløjte 1'
Mixtur III-V[262]
Trompet 8'

Overværk:[263]
Principal 8'
Rørfløjte 8'
Oktav 4'
Rørfløjte 4'
Quint 2⅔'
Superoktav 2'
Tertz $1^3/_5$
Scharff IV-VI[262]
Dulcian 8'

Svelleværk:[264]
Gedakt 8'
Principal 4'
Fløjte 4'
Waldfløjte 2'
Quint 1⅓'
Mixtur II-IV
Fagot & Clarinet 8'
Tremulant
Svelle

Pedal:
Principal 16'
Subbas 16'
Quint 10⅔'
Oktav 8'
Gedakt 8'
Superoktav 4'
Nachthorn 2'
Rauschquint IV
Fagot 16'
Trompet 8'
Zink 4'

I alt 39 stemmer.

Kopler: Overværk-Hovedværk, Svelleværk-Hovedværk. Manualomfang: C-f '', pedalomfang: C-d'.

1955 foretog Marcussen & Søn en gennemgribende restaurering af orglets mekaniske dele. Man gik radikalt til værks, byggede et helt nyt spillebord, fornyede trakturmekanikken og etablerede kopler fra hvert enkelt manualværk til pedalet. Samtidig blev facaden rykket ca. 40 cm tilbage, og manualværkerne omplaceredes, så hovedværket og brystværket (det hidtidige svelleværk) kunne klinge friere ud i kirkerummet. Bælgværk og vindkanaler var allerede blevet fornyet 1935 og 1941. Dispositionen bibeholdtes, men intonationen blev gennemarbejdet, og tonehøjden ændredes.[265] Det originale spillebord befinder sig nu i Det danske Orgelselskabs magasin i Roskilde.

Siden 1966 har Det kongelige danske Musikkonservatorium benyttet kirken til undervisningsformål; i denne forbindelse har man af hensyn til det repertoire, der spilles på orglet, fundet det ønskeligt at foretage forskellige indgreb, der yderligere har ændret klangbilledet i forhold til det oprindelige. Disse forandringer er foretaget etapevis af P.-G. Andersens orgelbyggeri, Bagsværd, i perioden 1975-80 og har resulteret i følgende disposition:

Hovedværk:
(Mellemste manual)
Gedakt 16'[266]
Principal 8' (A)
Gedakt 8' (B)
Quintatøn 8' (A)
Oktav 4' (A)
Spidsfløjte 4' (A)
Oktav 2' (B)
Quint 1⅓' (A)
Sivfløjte 1' (B)
Sesquialtera II (B)
Mixtur III-V
Trompet 8' (A)

Svelleværk:
(Øverste manual)
Principal 8' (A)
Rørfløjte 8' (A)
Oktav 4' (A)
Rørfløjte 4' (A)
Quint 2⅔' (A)
Oktav 2' (A)
Terz $1^{5}/_{5}$' (A)
Scharf IV
Dulcian 8' (A)
Tremulant
Svelle

Brystværk:
(Nederste manual)
Gedakt 8' (A)
Principal 4'
Fløjte 4' (A)
Waldfløjte 2'
Quint 1⅓'
Mixtur II-IV
Skalmeje 8' (A)
Tremulant
Svelle

Pedal:
Principal 16' (A)
Subbas 16'(A)
Quint 10⅔' (A)
Oktav 8' (A)
Gedakt 8' (A)
Oktav 4' (A)
It. fløjte 4'
Mixtur IV
Basun 16' (B)
Trompet 8' (A)
Trompet 4'

I alt 39 stemmer.[267]
(A): pibematerialet er fra 1829[268]
(B): en del af pibematerialet er fra 1829

Kopler: Svelleværk-Hovedværk, Brystværk-Hovedværk, Hovedværk-Pedal, Svelleværk-Pedal, Brystværk-Pedal. Manualomfang: C-f'", pedalomfang: C-d' (klaviaturet går til f', men de tre sidste taster fungerer kun ved tilkobling af manualerne).

Til brug ved konservatorieundervisningen er følgende instrumenter opstillet i kirkebygningen:

1) Orgel, bygget 1881 af A. H. Busch & Sønner til Det kongelige danske Musikkonservatorium i Vester Voldgade, hvorfra det 1906 flyttedes til konservatoriets nye bygning på Vestre Boulevard (nu H. C. Andersens Boulevard 36).[269] Ombygget o. 1950-60 af Marcussen & Søn, Åbenrå, og af Poul-Gerhard Andersen, Bagsværd, i forbindelse med flytningen til slotskirken 1966. Otte stemmer, to manualer, pedal. Mekaniske sløjfevindlader.

2) Orgel, bygget 1963 af I. Starup & Søn, København. Ni stemmer, to manualer og pedal. Svelledøre tilbygget 1976.

3) Orgel, bygget 1968 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Transportabelt instrument med fire stemmer, ét manual og anhangspedal.

**Orgler* 1) Bygget o. 1930 af Marcussen & Søn til brug ved Palestrina-Korets koncerter. Pneumatisk aktion. Bælgen skulle trædes af den spillende. Instrumentet var et udtryk for tidens usikre eksperimenter og var ikke egnet til sit formål. Bl.a. rummede det en mixturstemme, der var særdeles følsom over for uregelmæssigheder i bælgtrædningen. Ombyttedes o. 1935 med *orgel nr. 2), der var sendt fra Grønland til reparation i København og står muligvis stadig i en grønlandsk kirke.[270]

2) Bygget 1854 af Jens Gregersen, København, til en kirke på Grønland. Anskaffet til Slotskirken o. 1935[270] Ét manual med fire stemmer: Gedackt 8', Fugara 8', Principal 4', Octav 2'.[271] Anvendtes i forbindelse med Københavns Drengekors virksomhed ved gudstjenester og koncerter. Siden 1962 i Tømmerup kirke, Holbæk amt.[267]

†*Orgel.* 1826-29 anvendtes et kabinetsorgel, udlånt af købmand Blankensteiner & Søn,[272] senere købt for 800 rbd. rede sølv.[273] Dette husorgel, der var af engelsk oprindelse, nævnes i orgelbygger P. U. F. Demants (1802-68) ungdomserindringer som et eksempel på orgelbygningskunst i særklasse.[274] Kom senere til Vonsild kirke, Vejle amt.

Orgelfacade (jfr. fig. 205). Som anført i Marcussens og Reuters kontrakt af 23. sept. 1826 skulle den forreste beklædning og ydre dekoration af orglet besørges af C. F. Hansen selv.[255] Der kendes dog ingen tegninger til facaden, hverken af Hansen selv eller af hans nære medarbejder, G. F. Hetsch, der leverede udkast til den beslægtede orgelfacade i Frue kirke.[275]

Opbygningen er formet som en neutral skærmvæg, i to stokværk med indsatte gitterlåger mellem pilastre forneden, fyldingslisener foroven. Piberne camoufleres helt af lågerne, bag hvilke der har været opsat stof, antagelig oprindelig rødt klæde, sidenhen gråt shirting.[62]

Fig. 205. Indre set mod kongestol og orgel (s. 264). LL fot. 1981. — *Interior towards the King's Gallery and organ.*

Fig. 206. Salmenummertavle (s. 268). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Psalm and hymn board. Christiansborg Chapel.*

Hvidmalet med forgylding af ornamentlister.

Slotskirkens orgel repræsenterer det ældste danske eksempel på en pibeløs facade, hvor den egentlige struktur er skjult bag en skærm, der mere harmonerer med interiørets klassicistiske helhedspræg. Komponisten C. E. F. Weyse har spøgefuldt, omend i forbindelse med Frue kirkes ombyggede facade, karakteriseret denne type gitterfacade som et stort flueskab.[276]

Salmenummertavler (fig. 206). I alt otte tavler, nævnt allerede 1826.[239] Top- og hængestykke af svungen form med midtpalmet, hvorfra udgår oprullede bånd og plantestængler. Hvidmalede med forgyldte lister og ornamentik. To af tavlerne er opstillede på fod ved skibets vestligste piller, fire hænger på nord- og sydvæggen, mens to er deponerede på 1. pulpitur. Malet fyrretræskasse med løse brikker i skab bag alter.

Malerier 1) Portræt af C. F. Hansen (fig. 108), 1820, olie på lærred, udført af Friedrich Carl Gröger, 63×52,5 cm.[277] Signeret i nedre højre hjørne. Brystbillede uden hænder. Slotskirkens arkitekt er vist en face mod højre på ensartet grå baggrund. Det kortklippede, tilbagestrøgne hår er ligesom bakkenbarterne gråligt, næsten hvidt, øjnene blågrå og rettet direkte mod beskueren. Mørkeblå frakke, hvid opknappet vest, hvorunder en hvid skjorte med høje flipper og plisseret forstykke samt et halsbind. På venstre bryst bærer C. F. Hansen ridderkorset foran dannebrogsmændenes hæderstegn. Ifølge påskrift på bagsiden af maleriet skænket af C. F. Hetsch. I præsteværelset. 2) Kong Salomons dom, 1894, olie på lærred, udført af August Schiøtt, 108×132 cm. Fremstillingen er henlagt til en kvaderbygget sal med udkig til det fri gennem en arkade i venstre side. I billedets højre forgrund troner Salomon, iklædt orange kjortel med guldbroderet, purpurrødt slag og stav i venstre hånd. Højre hånd er udstrakt afværgende mod bødlen, der med løftet sværd er rede til at tvedele barnet. Dets moder knæler over for tronen med højre hånd udstrakt appellerende mod kongen. Det døde barn ligger ved højre side. Bag hende står den anden moder, iført rosa dragt. Belysningen er dæmpet, og farveholdningen tilsvarende nedstemt. Dramaet er i første række søgt illustreret gennem figurernes talende minespil og bevægelser. Maleriet blev 1895 skænket til kirken af August Schiøtts arvinger.[278] Ophængt i den store skriftestol.

Krucifiks, yngre, Kristusfigur af gips på trækors. Brun staffering. I præsteværelse.

Belysning. Først 1828, to år efter kirkens indvielse blev kirkens belysning indrettet.[279] Skibet oplystes af kandelabre med påsatte blus og »Arganske« lamper. I vestibulen mod slotspladsen var yderligere fire piedestaler, hver med otte blus. Først 1929 blev installeret elektricitet.

Kandelabre (fig. 207), af træ, udført af snedker Thielemann og stafferet af maler Fædderholt. Af oprindelig 12 store og to små kandelabre er i dag bevaret seks store og to små. De store står på kasseformede fodstykker med indadskrånende sider, smykket med cirkulære rosetter. Det balusterformede skaft er forneden omsluttet af et bæger af blade, hvorimellem skyder sig små fembladede blomster. Foroven afsluttes med et prydbånd og et forenklet bladkapitæl med oprullede, knoplignende spidser. Herpå den flade lyseskål med i alt 19 lysearme, efter 1929 forsynet med elektrisk lys. De to mindre kandelabre står på lave rektangulære fodstykker og har tilsvarende skafter, dog midtdelt af et prydbælte og hvilende på høje klokkeformede baser. Øverst ring og bladkrans. 13 lysearme på den flade lyseskål. Hvidmalede med forgyldning.

Med det balusterformede skaft, smykket med blade og blomster, er kandelabrene nært beslægtet med et eksempel, gengivet blandt Hetschs: »Fortegninger til Haandværkere«.[230] Men C. F. Hansen benyttede også tilsvarende typer i hovedslottets interiører[280] og i Frue kirke, udført af K. P. Dalhoff (DK. Kbh.By, 1, s. 186f.). De store kandelabre er placeret i skibet, tre på hver side, udfor stolestadernes endegavle i nord og syd. De mindre står på alterpodiets nedre trin og flankerer altret.

To små kandelabre (fig. 150), af træ med guldbronzering. Trekantede fodstykker med konkave sider danner fundamenter for kandelabrenes tre ben, hvorimellem er palmetter og plantestængler. Det bladsmykkede og kanellerede skaft bærer bladkapitæl med syv lysearme, i dag monteret med elektrisk lys. På korskrankens yderste piller i nord og syd.

Fire store †*piedestaler,* 1828, af træ, malede og forgyldte. Forsynede med otte blus. Oprindelig opstillede i vestibulen. Endnu nævnt 1851.[235]

Fig. 207. Kandelabre ved nordre stolerække (s. 269). Christiansborg slotskirke. LL fot. 1980. — *Pew candelabra, north. Christiansborg Chapel.*

20 †*lysekroner,* 1828, af blik, hver med 18 lys. Beregnet til at blive behængt med slebne glasperler. Nævnt 1851 på pulpituret (her: 2. pulpitur) .

300 »arganske« †*lamper,* 1828. Olielamper, udført efter Aimé Argands principper. Ophængt både i kirken og i korridorerne. Ikke nævnt 1851.

Klokke, 1739, tvm. 95 cm. Om halsen indskrift med 3 cm høje reliefversaler mellem rammelister: »Soli deo gloria anno 1739 Hafniae

me fecit Iohan Barthold Holtzmann.« Over og under indskriften bort med båndakantus.

Klokken hidrører fra Hørsholm slot, hvorfra den 1823 blev kørt til Christiansborg.[281] Ophængt i slyngebom, repareret 1957 af Thubalca, Vejle.[282] Klokken er stationær under ringningen, hvor kun knebelen bevæges.

Klokkestol, første halvdel af 1800'rne, med yngre forhøjning. Eg med støbejernsbånd.

NOTER

Mål angives i ***alen*** (= 0,627 m), når dimensionerne er opgivet i de skrevne kilder, mens der benyttes ***metermål,*** når den omtalte bygning eller genstand er bevaret eller alene kendes fra tegninger.

[1] Om branden, jfr. Seks Øjenvidner til Slotsbranden 1794, udg. Carl Dumreicher, 1952. Beskrivelse over Residence-Slottet Christiansborg (...) samt over den Onsdagen den 26. Febr. 1794 opkomne ulykkelige Ildebrand ..., 1794. Fortsættelse af Beskrivelsen (...), 1794. C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, s. 665 f. Kjøbenhavns Brandforsikring 1731-1911, 1913, s. 188-96. A. G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie, 1931, s. 191-95.

[2] Jfr. Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX.s palæ på Amalienborg 1750-1906, 1956, s. 56 f.

[3] Jfr. også Klaus Kjølsen i Christiansborg, II, 111 f.

[4] Jfr. Rtk. 424.1. Kongelig resolution af 4. maj 1803.

[5] Om kommissionen, jfr. note 4 og Frederik Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, i Fra Arkiv og Museum, 2. rk. II, 1935, s. 89f.

[6] Jfr. notat til forslaget i Forsvarets Bygningstjeneste, Historisk Tegningsarkiv, 1-11-9. Et eksemplar af tegningerne befinder sig også i RA (Statens civile Bygningsadministration. Tegningssamlingen).

[7] Rtk. 244.10, 1796, nr. 270, litr. j.

[8] Jfr. note 7, nr. 270, litr. g. Jfr. også Frederik Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger ved næstsidste Aarhundredskifte, i Architecten, V, Tillægshæfte, 1903, s. XXf.

[9] Jfr. note 7, nr. 270, litr. e.

[10] Jfr. Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger, s. XI, XXII.

[11] Harsdorffs projekt kendes ikke. Muligvis er det brændt sammen med slottet 1884, jfr. Lund, II, s. 2. Det er dog tænkeligt, at visse træk herfra er afspejlet i det alternative projekt, som Kirkerup på foranledning af general von Huth udarbejdede november 1800. Om projektet, jfr. Schiøtt, s. XXIIf. og Weilbach: Architecten C. F. Harsdorff, 1928, s. 280f.

[12] Jfr. Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger, s. XXVI f.

[13] Rtk. 424.122. Papirer vedrørende Christiansborg Slots genopførelse, 1794, 1800. En vedlagt grundplan viser alene hovedslottet med den foreslåede kolonnade i detaljer, mens det øvrige anlæg kun er summarisk angivet. Jfr. også Schiøtt, s. XXXI.

[14] Weilbach: Harsdorff, s. 250, note til s. 258. Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger, s. XXIf.

[15] Rtk. 424.8.

[16] Rtk. 424.1, forestilling udarbejdet 18. maj 1803.

[17] RA Statens civile Bygningsadministration. Tegningssamlingen, mappe 2, bl. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10. Hertil kommer en række supplerende tegninger af dameetagen (bl. 2) og kongeetagen (bl. 5, betegnet (udkast) nr. 2 og forsynet med tre dækblade og bl. 6, approberet og dateret 1804).

[18] I lighed med de øvrige rum er rotunden på dameetagens plan (bl. 1 (fig. 110)) betegnet med et bogstav, her »y«. Den tilhørende nøgle til denne fortegnelse synes dog ikke at være bevaret. Som det vil fremgå nedenfor, er det ikke rimeligt at identificere rotunden med det planlagte slotskapel, jfr. herfor dog Claus M. Smidt i Kirkens Huse (Danmarks arkitektur, 6, udg. Hakon Lund), 1981, s. 159 og note 53. En nært beslægtet pavillon, dog uden den indre søjlekrans, var anbragt mod haven i landstedet Perdöl i Slesvig-Holsten, opført 1798-1800.

[19] Om bygningshistorien, jfr. Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, s. 100 f. og Lund, II, 22f. En detaljeret redegørelse for slottets og herunder slotskirkens bygningshistorie vanskeliggøres dog på afgørende måde ved, at Slotsbygningskommissionens udførlige bygnings- og materialeregnskaber kun er bevaret i et begrænset omfang på RA. Af de i alt 41 protokoller og pakker med regnskaber og bilag, der afleveredes december 1845 til Rentekammeret, er kun spredte årgange bevaret (1803-4, 1824, 1835, 1837-45). Om afleveringen, jfr. Rtk. 11.36. Afleveringsdesignationer for Diverse Rentekammerkontorer samt Diverse Kommissioner og Direktioner 1749-1848 (1849), nr. 20.

[20] Jfr. Rtk. 424.10-14, 15. maj 1810 (vedrørende bly); 15. sept. og 4. nov. 1808 (kobber); 25. jan. 1812 (tømmer).

[21] Jfr. Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, s. 109f. Rtk. 424.17-20, 18. nov. 1820.

[22] Om samarbejdet mellem Hansen og hans svigersøn Hetsch, jfr. Lund, II, 88f.

[23] Kjølsen i Christiansborg, II, 115f.

BYGNINGSHISTORIE S. 183-213

[24] Beskrivelse over Residence-Slottet, jfr. note 1, s. 15. Ifølge den københavnske embedsmand Jacob Gude: En kjøbenhavnske Embedsmand Jacob Gudes

Optegnelser 1754-1810 (Memoirer og Breve, udg. J. Clausen, P. F. Rist, XXVII, 1918) s. 123, kunne og burde slotskirken efter de sagkyndiges mening have været reddet. Gude specificerer dog ikke hvordan.

[25] Christiansborgs Ruiner. Natten efter Branden, i For Sandhed, I, 1798, s. 15f.

[26] Rtk. rev. rgsk. Amalienborg, inventariergsk. 1794-96. Om disse genstande, hvoraf kun et fåtal synes bevaret i dag, jfr. s. 35 og note 84. Også kirkens altersølv, der opbevaredes i to kasser, kom i forvaring på Rosenborg.

[27] LA. Kbh. Politi. Udtagne Journalsager. Korrespondance vedrørende diverse forhold ved kongehuset og hoffet 1794-1859. Fortegnelse over de ved Christiansborg Slots Brand reddede sager 1794. Af kirkeligt inventar synes kun at have været en kirketavle og muligvis nogle sammensmeltede tinlysestager.

[28] Anonym: Har ikke Kongen og Kongehuset fortjent den Hengivenhed, Landet paa nærværende Tid viser for Samme? Og var det ikke rigtigt at lade Slotskirken uopbygget og istedet derfor tænke paa Friderichs-Kirke i nye Friederichsstad? 1794.

[29] Da Finanskollegiet januar 1799 debatterede finansieringen af Frederikskirken, foreslog man en byggesum, oprindelig beregnet til slotskirken, anvendt til dette formål, jfr. Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger, s. XX.

[30] Rtk. 244.9, 1795, 231 og Rtk. 2411.39, 1795, 115.

[31] Rtk. 244.23, 1794-97 og Rtk. 424.8, 12. febr. 1817.

[32] Jfr. herfor også Knud Millech i Statens civile Bygningsadministration, udg. Rigsarkivet, 1976, s. 68. Rummets betegnelse»m« på bl. 1 lader sig ikke identificere, jfr. note 18.

[33] Den lille, blå skitsebog, der findes på Kunstakademiet (C. F. Hansen, S. 1), hidrører fra G. F. Hetsch's bo, men stammer efter alt at dømme oprindelig fra Harsdorff, der sidenhen har overladt den til sin elev, C. F. Hansen. Om skitsebogen, jfr. Hakon Lund: Skizzenbücher und Zeichnungen aus der Zeit der Studienreise C. F. Hansen nach Rom, s. 4. Manuskript, venligst udlånt af H. Lund, til artikel i værk under trykning, med bidrag fra symposium holdt 1982 i anledning af C. F. Hansen-udstillingen i Slesvig (jfr. note 92). Lund er også selv tilbøjelig til at henføre skitsebogens indhold »zu den Planungen für Schloss Christiansborg«, jfr. s. 6, antagelig for en rækkes vedkommende til det planlagte slotskapel (jfr. mundtlig meddelelse 26. jan. 1983: Blandt skitsebogens blade synes i al fald tegningerne på s. 2 r, 7 v, 8 r, 8 v, 9 r, 9 v, 19 v og 20 r, at gengive kapellet. Mest detaljerede og præcise er de to planer på s. 2 r (fig. 208), hvis proportioner (6 cm i længden, 4,5 cm i bredden af rummet i kongetrappen) modsvarer det projekterede kapel (fig. 113-14). De samme enkle proportioner mellem længde og bredde – 4:3 – gen-

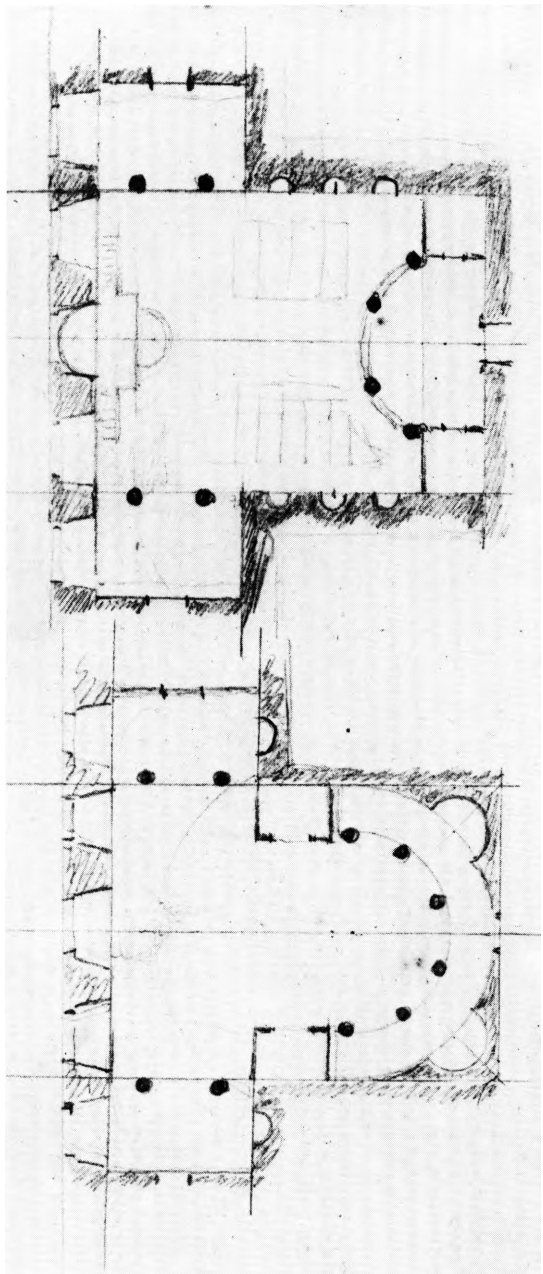

Fig. 208. Planer af C. F. Hansen, formentlig til det projekterede slotskapel i sydfløjen 1803 (s. 186, 271). 1:300. Kunstakademiet. — *Plans by C. F. Hansen, presumably for the projected Castle Chapel in the south wing 1803.*

findes i øvrigt på de øvrige nævnte tegninger, omend med få afvigelser i de præcise mål. Tegningerne viser en række variationer over temaet, det rektangulære kapel med modstilling af kor og herskabsstol på kortsiderne. Bortset fra planen på s. 8 v, inddra-

ger tegningerne dog også de to flankerende siderum til en T-formet enhed. Løsningerne spænder fra nære paralleller til det fremlagte, jfr. fig. 113, til mere fantasifulde eksperimenter med indskrivning af cirkelbuer/ovaler i den firkantede skal, markeret som fritstående søjlestillinger, enkelte muligvis beregnet til at bære en kuppel (s. 7 v, 8 r) eller som halvrunde indramninger af koret (s. 7 v, 8 v, 19 v og 20 r), vs. skibet (s. 8 r). Denne sidste plantype leder uvægerligt tankerne hen på Hansens projekt nr. 1 (1816-17) til Hørsholm kirke (DK. Frborg. s. 980f.). Den særlige udformning af koret som et forhøjet podium foran nordvæggens vinduesrække, med fremspringende halvrund prædikestol ses s. 2r (fig. 208) og 8 r.

I mere summarisk torm er den halvrunde prædikestol, således som denne del antagelig må tolkes, angivet s. 8 v og 9 r. To blokke af stolestader er yderligere indtegnet på s. 2 r (fig. 208).

[34] Jfr. note 17, bl. 2, hvor rummene på den projekterede slotskirkes placering er betegnet bl.a. »Justitiarius« og »Hofskriverens Stue«.

[35] Dog skulle friholdes et areal af prins Jørgens gård op mod staldene til passage med ekvipager fra remiserne og de øvrige sidebygninger, jfr. note 16.

[36] Jfr. Rtk. 424.8, 1810 og Rtk. 424.1-3, 1810, 74. De approberede tegninger, der er nummererede fra 1-5, er på RA, Statens civile Bygningsadministration, Tegningssamlingen, mappe 22, bl. 1-5. En snitlinje på grundplanen (fig. 118), betegnet CD og EF, markerer, at sættet har omfattet to tværsnit mod henholdsvis kongestol og alter. Disse er dog ikke bevaret. Målestok i fod på de eksisterende tegninger.

[37] En sammenlægning af Thurahs plan af dameetagen (fig. 85) og en plan af den opførte kirkes underetage (fig. 118, 132) synes at godtgøre, at C. F. Hansen i hovedtræk respekterede vinduernes placering (omend ikke deres højde, jfr. s. 215f.), ligesom pillefundamenterne fra den gamle slotskirke indgik i galleriets støtter. Forhallen og de to trapperum i øst synes også udformet på grundlag af de ældre gemakker i forbygningen; i et tidligt udkast til underetagens plan (fig. 121) udnyttes også placeringen af det gamle alter og korskranken.

[38] Det skrå tag er karakteristisk nok udeladt på en antagelig tidligere laveret tegning af østfacaden (fig. 120), jfr. s. 190.

[39] Kunstakademiet, K.S. 72a. Målestok i fod.

[40] Kunstakademiet, K.S. 72c. Målestok i fod.

[41] Kunstakademiet, K.S. 72d. Målestok i fod.

[42] Bymuseet, inv. nr. 1972:16A-B. Tegningerne har målestok i alen.

[43] Kunstakademiet, K.S. 72b. Målestok i fod.

[44] Afvigende fra de øvrige tegninger og den opførte kirke er, at galleriåbningen i kongeetagen på tværsnittet med den indtegnede kongestol er mindre end den underliggende åbning i dame- og mezzanineetage. På altervæggen er på det andet tværsnit angivet placeringen af vederlaget til åbningens kassetterede indramning på den nord-sydgående mur ved kuppelrummet og ikke på selve altervæggen, som det opførtes.

[45] En blyantskreven notits ud for søjlen lader sig vanskeligt tyde.

[46] RA, Statens civile Bygningsadministration, Tegningssamlingen, mappe 22, blad 6-9 (Forside mod slotsplads, Tværsnit mod indgang og alter, Længdesnit og Ionisk kapitæl). Alle med målestok i alen.

[47] På Salonen udstilledes som nr. 11-14: Facaden af Slotskirken imod Pladsen: Facade af Slotskirken imod Kanalen, samt i to tegninger Trende Profiler af Slotskirkens indvendige Decoration, vel identisk med eller svarende til de ovennævnte tværsnit mod alter og indgang, tegnet på et blad, og længdesnittet. Jfr. Fortegnelse over de Kunstarbeider som findes udstillede i den af det kongelige Academie for de skiønne Kunster (...) aabnede Salon. 1815. Det kan dog ikke udelukkes, at de udstillede tegninger er identiske med de approberede blade fra 1810-11 (fig. 115-19).

[48] Samlinger af forskjellige offentlige og private Bygninger, pl. XXVI-XXXIV. Plancherne til værket udsendtes i ialt 14 hefter inden for tidsrummet 1825-0. 40 og genudgaves 1847 samlet af Hetsch. De enkelte hefter bærer dog intet årstal. Plancherne til slotskirken hører til tidligst publicerede efter Råd- og Domhuset, som rummedes i de første fire hefter. 1825 udstilledes værkets gengivelse af slotskirkens indre på Charlottenborg og 1827 vistes yderligere fire blade til hefte 5 (Slotskirkens for- og bagfacade, samt plan, længdesnit, tværsnit og kirken, set i perspektiv). Også Hetsch udstillede 1825 en fremstilling af slotskirkens indre, set fra galleriet. Denne tegning kan være identisk med »Udsigt fra Orgelet i Slotskirken af Hetsch med sepia«, der er anført som nr. 542 i »Fortegnelse over endeel Effecter (...) tilhørende Boet efter afgangne (...) Chr. Fr. Hansen, 1846«. Som nr. 539 er yderligere nævnt en sepiategning af slotskirkens indre, dog uden angivelse af ophavsmand.

[49] Hovedkilden til belysning af arbejdets gang er de rapporter, der med et, to eller tre års mellemrum udarbejdedes af kommissionen over det udførte byggeri og planerne for de(t) kommende års arbejde, jfr. Rtk. 424. 1-3. På grund af mangelen på udførlige bygningsregnskaber, jfr. note 19, er det ikke muligt at angive, hvornår overslag og kontrakter fra de respektive håndværkere foreligger.

[50] Jfr. Rtk. 424.63-65, resolution af 24. okt. 1820.

[51] Rtk. 424.10-14.

[52] Tale ved Indvielsen af Christiansborg Slotskirke Jubeldagen den 14de Maj 1826.

[53] Rtk. 424.63-65.

54 Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Christiansborg slot, regning fra maler Andreas Fædderholt.

55 Rtk. rev. rgsk., regning fra kobbersmed N. O. Kemp 1835 og 1840.

56 Rtk. rev. rgsk. regning fra murermester G. Groosh (Groos) 20. nov. 1840.

57 Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager, Journalsager, Christiansborg, 1871, nr. 218-18, 1872, nr. 208-8, 224-24, 1874, nr. 491. Jfr. også LA. Kgl. Bygningsinspektorats arkiv, 8-10, Journalsager, 1874. Forandringen er under alle omstændigheder sket før 1884, jfr. ældre fotografier af slotspladsen før branden, bl.a. af Budtz-Müller og Fritz Bentzen i KglBibl. Den udvendige hovedtrappe repareredes påny o. 1920, 1942-43 og 1950-52, jfr. s. 202 og note 79-80, 89.

58 Jfr. brev af 8. dec. 1931 fra Thorvald Jørgensen til Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager, 1931, nr. 388.

59 Om branden, jfr. A. G. Hassø: Kristiansborgs Brand i Oktobernatten 1884, 1934. Vilhelm Birkedal: Kristiansborg-Slottets Brand, mer end en Begivenhed, 1884. Christiansborg Slots Brand d. 3. oct. 1884, Avisudklip, samlet af Høegh-Guldberg, KglBibl.

60 For Herman Bangs Indlæg i Dagstelegrafen, jfr. Hassø, s. 48 f.

61 Jfr. note 57, 1884, nr. 500.

62 Jfr. note 57, 1884, nr. 482.

63 Jfr. note 57, 1884, nr. 496.

64 LA, Kgl. Bygningsinspektorats arkiv, Christiansborg, Journaler, 1886, 4. jan.

65 Om projekteringen af det tredje Christiansborg, jfr. især Kristian Hvidt og Knud Millech i Christiansborg, II, 187 f. En række af projekterne er publicerede i Architecten, VI, 1904, s. I-CXIV og VII, 1905, s. I-LXVII.

66 Jfr. Architecten, VII, 1905, s. I.

67 Citeret efter Knud Millech og Kay Fisker: Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950, 1951, s. 209.

68 Jfr. Christiansborg, II, 216f. Et omfattende tegningsmateriale hertil er på Kunstakademiet.

69 Christiansborg, II, 236f.

70 Christiansborg, II, 237f.

71 Christiansborg, II, 249f.

72 Jfr. Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager, Journalsager, 1893, nr. 406. Samtidig med istandsættelserne udførte i øvrigt forstander Th. Køhl fra Odder det Foucault'ske pendulforsøg til påvisning af jordens rotation, i kirken, jfr. note 64, 1-7, 1892, nr. 119 og 1893, nr. 126, 141.

73 Jfr. note 72, 1893, nr. 412.

74 Jfr. note 72, 1897, nr. 409.

75 Jfr. note 72, 1905, nr. 415 og 1916, nr. 442.

76 Jfr. LA, Kgl. Bygningsinspektorats arkiv, C 113-4, 1916-17 med Thorvald Jørgensens tegninger af lanternen i den afvigende form.

77 Jfr. note 76, brev af 10. juli og 20. aug. 1920.

78 Jfr. note 72, 1922, nr. 388.

79 Jfr. note 76, 1918-20, og note 72, 1922, nr. 388.

80 Jfr. note 72, 1920, nr. 396 og 1921, nr. 442, samt note 76, 1920-21.

81 Jfr. note 76, 1920-22, med regning fra klejnsmeden for de to nye smedejernsstandere.

82 Jfr. note 72, 1927, nr. 365 og 1929, nr. 387.

83 Jfr. note 76, C 115-19, 1929-30.

84 Jfr. note 76, C 122, 1932-33 og note 76, 1932, nr. 388-89 med tegninger.

85 Jfr. note 72, 1932, nr. 369.

86 Jfr. note 72, 1933, nr. 375.

87 Jfr. note 76, C 122, 1938-39.

88 Jfr. note 83, 1949.

89 Jfr. note 83, 1966.

90 Venligst meddelt af arkitekt Simon Christiansen, Vilhelm Wohlerts tegnestue.

BYGNINGSBESKRIVELSE S. 214-50

91 Fr. Weilbach: Den kongelige Vogngaard ved Christiansborg i HistMeddKbh., 2. rk., V, 1932, s. 304-18.

92 Jfr. også Paul Zubek: Die Kirchenbauten C. F. Hansens in Schleswig-Holstein, i C. F. Hansen 1756-1845 und seine Bauten in Schleswig-Holstein, udg. Gerhard Wietek, Neumünster 1982, s. 50f.

93 Om løngangens ombygning, jfr. Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, kopibøger 1914-16, samt Journaler med registre 1914-16.

94 Se herom også Lund, II, 33.

95 Jfr. rapport af 15. dec. 1980 fra undersøgelse ved Jørgen Høj Madsen, Farvekonserveringen, Brede. NM2.

96 Jfr. ældre, farvelagte prospekter, således f.eks. H. G. F. Holms prospekt fra Højbro 1837 (fig. 130).

97 Jfr. Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journalsager, 1920, nr. 396. Ved restaureringen foresloges det at anvende det stærkere Obernkirchen-sandsten. Cotta-sandsten er ligeledes anvendt i hovedgesimsen, mens gotlandske sandsten blev anvendt til cordongesimsen på bygningens tre sider, dog sekundært visse steder repareret med puds. Bremersandsten er også benyttet ved reparationer af kirkens vinduer og døre, jfr. note 79.

98 Jfr. også muligt snit, udført 21. maj 1979 af Vilhelm Wohlerts tegnestue ved en sammenligning af tegninger til Häussers og C. F. Hansens slotskirke, i forbindelse med en prøvegravning i kirkens nordvestlige del. Venligst overladt DK. i kopi af arkitekt Simon Christiansen.

99 Jfr. herfor også Lund, II, 96.

100 At C. F. Hansen synes at have gjort sig overvejelser i denne retning, herpå tyder de bevarede længde-

og tværsnit fra o. 1815 og o. 1825 (fig. 126, 136), hvor tøndehvælvet i øst og vest ikke er angivet. I virkeligheden er det dog ikke muligt at etablere en så stor distance, at hvælvet optisk kan elimineres.

101 De ornamentale led i gips er formentlig udført af en eller flere af de italienske ornamentbilledhuggere, der vides at have arbejdet ved slottet, således Vincenzo Romanelli, Agostino Taddei, Bernardo Brilli og gipserer Antonietti, jfr. Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, s. 99f. En elev af Romanelli, Christian Thielemann, skal særligt have arbejdet i slotskirken, jfr. Weilbach: KunstLeks., III, 1952, s.364f. Mangelen på detaljerede bygningsregnskaber gør det imidlertid vanskeligt at præcisere håndværkernes indsats nærmere, jfr. note 49.

102 Vindfanget er medtaget på planen af underetagen, udarbejdet i forbindelse med istandsættelsen 1932-33, jfr. note 84, og hidrører sandsynligvis fra dette tidspunkt.

103 Jfr. slotskirkens inventarier 1826 og 1851, OHM I.F.1 (og 4) og OHM F. Diverse inventarier 1788-1864.

104 Jfr. Charles Christensen: Christiansborg, 1942, s. 12. Maskinskrevet manuskript. Eksemplarer i Slotskirken og NM2.

105 Figuren er nært beslægtet med Thorvaldsens fremstilling af Johannes Døberen, der prædiker i ørkenen, på frontonen til Frue kirke (DK. Kbh. By, 1, fig. 123, s. 214f.). Imidlertid er højre hånd her tydeligt løftet i talegestus, mens håndbevægelsen på slotskirkens figur snarere synes at angive en velsignelse. Bipersonerne på Frue kirkes fronton er tydeligt lyttende, mens de i slotskirken med foldede hænder i højere grad udtrykker tilbedelse.

106 Thorvaldsens Museum, inv.nr. A 561.

107 Jfr. Rtk. 424.35, brev af 2. febr. 1839, hvor C. F. Hansen bemærker, at der aldrig var blevet udarbejdet noget bestemt forslag til frontonen. Om relieffet, jfr. Just Matthias Thiele: Thorvaldsens Biografi, III, 1854, s. 165, 474, 548; IV, 1856, s. 63-65, 213, 216-20.

108 Thiele, III, s. 165. Bestillingen hos Thorvaldsen er antagelig aftalt i forbindelse med kunstnerens ophold i København 1819-20.

109 Thorvaldsens Museum, inv.nr. B3408, brev af 16. aug. 1832. På brevets højre side ses et udsnit af midtergruppen, desuden to af soldaterne. I modsætning til det udførte relief er gravens ramme her angivet som rundbuet.

110 Thorvaldsens Museum, inv. nr. A128. Over Opstandelsen ses en skitse af Alexander og Diogenes, hvortil Thorvaldsen allerede gav udkast o. 1813, jfr. Dyveke Helsted i Thorvaldsen. Drawings and Bozzetti, Exhibition Catalogue, Heim Gallery, London 1973, cat. nr. 36. Til venstre er skitseret apostlen Andreas, vel et forarbejde til den anden udgave af figuren, modelleret i Rom 1842 (DK. Kbh. By, 1, s. 217). Til højre er et udkast, formentlig til Hymen i relieffet Amor og Hymen, udført 1840, jfr. Thiele, IV, s. 112. En præcis datering af skitsen til Opstandelsen er næppe mulig, idet Thorvaldsen ofte genanvendte ældre skitseblade, ligesom han arbejdede med samme motiv i forskellige faser af sin virksomhed. At dømme efter de to sidstnævnte figurers sene datering kunne Thorvaldsen have genoptaget arbejdet med Opstandelsen efter sin hjemkomst 1839.

111 Rtk. 424.17-20, 28. jan. 1839; Rtk. 424.35, 2. febr. 1839; Rtk. 424.8, 22. febr. 1839.

112 Rtk. 424.35, 5. febr. 1843.

113 Rtk. 424.10-14.

114 Ny Carlsberg Glyptotek, inv. nr. 213.

115 Jfr. Haavard Rostrup: H. W. Bissen, I—II, 1941, nr. 341. Vedrørende Råd- og Domhusets fronton, jfr. I, s. 287f.

116 Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journalsager, Christiansborg, 1874, nr. 503.

117 Jfr. note 116, 1875, nr. 502.

118 Kongehusets arkiv, Christian VIII, Breve fra forskellige (C. F. Hansen). Brevet meddelt i uddrag til Thorvaldsen 2. marts 1821 (Thorvaldsens Museum, mp. 7, nr. 14) og til Freund 3. marts (KglBibl. Add. 257, fol.).

119 Om den formodede bestilling af apostlene hos Freund, jfr. Victor Freund: Billedhuggeren Herman Ernst Freund og Slotsbygnings-Commissionen, Da-Saml. 2, V, 1876-77, s. 200f. Desuden DK. Kbh. By, 1, s. 202f. Af C. F. Hansens ovennævnte brev fremgår det, at opgaverne på slottet skulle udgøre en art erstatning for apostlene. Det lå Thorvaldsen stærkt på sinde, at Freund fik denne kompensation, jfr. DK. Kbh. By, 1, s. 203, og Hansen skriver således: »Naar blot Freund staar i Veien, da skal denne hans Følsomhed for sin Elev let blive hævet.« Videre understreges det, at Thorvaldsen skal have opsyn med Freunds arbejde og bestemme, hvad denne skal begynde på.

120 KglBibl, Add. 257, fol.

121 Brev til broderen Frederik 1. maj 1822, KglBibl. Ny kgl. Saml. 1701, 2°.

122 Kobberstiksamlingen (deponeret fra Kunstakademiets Bibliotek), skitsebog inv. nr. c 38h, s. 4 recto, 88 verso (fig. 163), 89 recto. Skitserne på s. 88 verso er tegnet hen over rammen til provst Estrups mindesten i S. Morten, som Freund udførte 1821. Om skitserne til evangelisterne, jfr. også Th. Oppermann: Hermann Ernst Freund, 1916, s. 68f.

123 Brev til Jonas Collin 23. nov. 1822, KglBibl. Add. 257, fol.

124 Allerede 3. april 1822 havde Freund via Jonas Collin anmodet om 400 speciedaler til evangelisternes udførelse, men intet modtaget, jfr. KglBibl. Ny kgl. Saml. 1701, 2°.

125 Jfr. Freund: Billedhuggeren Hermann Ernst Freund, s. 218f. og Rtk. 424.17-20 med Collins referat til Slotsbygningskommissionen af brevet.

126 Rtk. 424.10-14, brev af 5. juni 1824 til Collin.

127 Brev af 26. febr. 1825, KglBibl. Add. 257, fol.

128 Prins Christian Frederiks sekretær J. G. Adler så 25. okt. figuren, der på det tidspunkt ikke var sat sammen, KglBibl. Add. 257, fol.

129 Jfr. Freund: Billedhuggeren Herman Ernst Freund, s. 249.

130 Brev til J. M. Thiele, 20. nov. 1825, KglBibl. Ny kgl. Saml. 1540, 2°.

131 Jfr. C. F. Hansen i Dagen, 21. aug. 1841 og J. M. Thiele: Thorvaldsens Biografi, III, s. 314.

132 Jfr. Rtk. 424.79-83.

133 Rtk. 424.8, 24. nov. 1840.

134 Høyen til Collin 29. maj og 2. juni 1841, KglBibl. Collinske Brevsamling, XXIIb.

135 Rtk. 424.1-3, 29. juli 1841.

136 Udateret brev, KglBibl. Nyere Brevsaml. DII.

137 Rtk. 424.1-3, 30. aug. 1841. Den kategoriske afvisning af bestillingen er dog modificeret i et få dage tidligere reskript: »... ingen directe Bestilling paa Evangelisten (findes at være givet) hos Freund.« Jfr. Rtk. 424.17-20, 13. aug. 1841. Se desuden Dagen, 13. og 21. aug. 1841.

138 Rtk. 424.8, 16. dec. 1841.

139 Freund: Billedhuggeren Hermann Ernst Freund, s. 255f.

140 Ny Carlsberg Glyptotek, inv. nr. 207-211 (kat. nr. 194-198), jfr. Rostrup: Bissen, I, s. 197f. og II, nr. 249-253. Statuetten af Johannes (fig. 165 b), inv. nr. 211 bærer dateringen 29. sept. 1842. Også Markus (inv. nr. 209) er dateret 29. sept.

141 Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler, 1869, nr. 232-22.

142 LA. Kgl. Bygningsinspektoratsarkiv, Journaler 1-7, 24. febr. 1849. Kolberg udstillede dog samme år på Charlottenborg en skitse til evangelisten Mattæus.

143 KglBibl. Ny kgl. Saml. 1701, 2°.

144 Oppermann: Freund, s. 70f. og Victor Freund: Hermann Ernst Freunds Levned, 1883, s. 101 f. fremhæver også Michelangelos betydning og her især Moses fra pave Julius II.s gravmæle, hvor især draperibehandlingen og højre bens beklædning synes at have påvirket fremstillingen af Lukas.

145 Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, 1871, nr. 209-9. Først 1872 er figuren på plads, jfr. ibidem, 1872, nr. 211.

146 Jfr. note 145, desuden 1874, nr. 506 og 1875, nr. 490.

147 Indenrigsministeriet, Bygnings- og havesager, 1872, nr. 211.

148 Kobberstiksamlingen, inv. nr. 3247.

149 Jfr. note 145, 1873, nr. 287.

150 Bymuseet, inv. nr. 1939:89, (fig. 162). S. Sterm: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn, I, 1841, s. 483.

151 Jfr. Charles Christensen: Christiansborg, 1942, s. 11. På afbildningen, fig. 129, ses Johannes dog mod syd, Mattæus mod nord. Spejlvendingen kan have været bevidst, hvis tegningen var tænkt udnyttet som stikforlæg.

152 Overførslen til Søkvæsthuset er venligst meddelt gennem slotsbetjent Arne Jørgensen.

153 C. Richard: Promenades dans Copenhague et aux Environs, Paris-Le Havre 1847, s. 30 og C. Rothe: Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie, 1854, s. 4. Skulpturerne karakteriseres her: »endnu ikke i ordentlige Gipsafstøbninger, men kun som foreløbige Modeller.«

154 Rostrup: Bissen, I, s. 34-36, II, nr. 29.

155 Rtk. 424.55-60. Regnskab for den ny Kongeboligs opførelse 1822-23.

156 KglBibl. Ny kgl. Saml. 3341, 4°.

157 Rostrup: Bissen, I, s. 31f., II, nr. 24. Figurerne betegnes her som serafer, omend de kun er vist som almindelige engle med to vinger, ikke med de seks vinger, undertiden besat med øjne og det brændende hjerte som attribut, den sædvanlige gengivelse af serafer, jfr. Karl-August Wieth i Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, V, Stuttgart 1967, sp. 591. Også i samtiden betegnes de engle, jfr. J. L. Lunds brev til Rauch 1822, citeret hos Rostrup, I, s. 31 og i Dagen, 3. april 1829. Malling omtaler dem dog 1822 som »genier«, jfr. note 109, mens betegnelsen »serafer« først synes anvendt i Dansk Folkekalender for 1842, s. 30f.

158 Kobberstiksamlingen, Td. 641.62, bl. 82.

159 Ny Carlsberg Glyptotek, skitsebog II, ca. 1819-23 (inv. nr. 2003), s. 30, 44; skitsebog II, ca. 1819-24 (inv. nr. 1991), s. 20, 22; skitsebog IV, 1821-22 (1820-22) (inv. nr. 1977), s. 101, 107, 109, 140, 150, 154, 158, 160; skitsebog V, 1821 (inv. nr. 1976), s. 1. Jfr. også H. Rostrup: Der Bildhauer H. W. Bissen als Zeichner, i From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptotek, III, 1942, s. 317-400.

160 Kobberstiksamlingen, Td. 568, bl. 35.

161 Jfr. også Rostrup, s. 32f. og Lund, II, 98.

162 Rostrup, s. 35.

163 Thiele: Thorvaldsens Biografi, III, 1854, s. 52, 165, 458, 490.

164 Thorvaldsens Museum, tegninger, inv. nr. A9 221-222.

165 Motivet anvendtes i kirkens kor over indgangsdørene til de to sakristier (DK. Kbh. By, 1, s. 218), samt på højaltret i Novarras domkirke ifølge Thiele, s. 490. Endvidere på sokkel under statuetten af de tre gratier på Rosenborg, samt som fortløbende bånd under kuplen i spisesalen i grosserer Hans Puggaards villa Skovgaard i Ordrup.

Fig. 209. Englefrise i kuppeltambur. Udsnit. Udført af Bertel Thorvaldsen 1819-20 (s. 237). LL fot. 1981. — *Putti frieze in the tambour. Detail. Executed by Bertel Thorvaldsen, 1819-20.*

166 Om motivet og dets forhistorie, jfr. Jørgen B. Hartmann: Antike Motive bei Thorvaldsen, Tübingen 1979, s. 183f.

167 Rostrup: Bissen, I, s. 34-36, II, nr. 25-29.

168 Jfr. anmeldelser i Dagen, 19. april 1823 og 13. april 1824.

169 Ny Carlsberg Glyptotek, skitsebog III, ca. 1819-23 (inv. nr. 1991), s. 79; skitsebog VII, 1822 (inv. nr. 1978), s. 40, 45-46; enkeltblade inv. nr. 1106 og 2132 (fig. 175).

170 Ny Carlsberg Glyptotek, skitsebog VII, 1822 (inv. nr. 1978), s. 56; skitsebog VIII, 1823 (1823-24) (inv. nr. 1980), s. 78; skitseblad inv. nr. 1114 (fig. 177), samt Kobberstiksamlingen, Td. 610, bl. 15 (fig. 178).

171 Ny Carlsberg Glyptotek, inv. nr. 2132.

172 Ny Carlsberg Glyptotek, inv. nr. 2131 (fig. 181).

173 Rostrup: Bissen, I, s. 34f. hævder, at Bissen selv havde valgt emnerne til sine relieffer.

174 Det er bemærkelsesværdigt, at C. F. Harsdorffs model til Frederikskirken, der er formet som arkitektens personlige version af Pantheon, også bærer Opstandelsen som portalrelief, jfr. N. L. Høyen: C. F. Harsdorff's Værker, udgivne af Selskabet for Nordisk Kunst, 1871.

175 At der dog også var grænser, når resultatet skulle blive kunstnerisk forsvarligt, herom vidner C. F. Hansens betænkning af 21. jan. 1808 vedrørende Frue kirkes genopførelse: »da Efterslægten ikke kunne agte paa Besparelsesgrunde, men alene vilde bedømme Bygningen, som den stod for Øjnene, saa syntes der ikke at burde sees paa nogen meere Bekostning, naar et saa vigtigt Arbejde kunde blive bedre udført«, jfr. DK. Kbh.By, 1, s. 152f.

176 Om C. F. Hansen, jfr. generelt C. M. Smidt og Carl Petersen: Arkitekten C. F. Hansen, i Tidsskrift for Industri 1911, s. 19f.; Jørn Rubow i Rom og Danmark gennem Tiderne, udg. Louis Bobé, I, 1935, s. 213-22; samme: C. F. Hansens Arkitektur, 1936; Werner Jakstein: Landesbaumeister Christian Friedrich Hansen (Studien zur Schleswig-Holsteinischen Kunstgeschichte, Bd. 2), Neumünster 1937; Harald Langberg: Omkring C. F. Hansen (Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 6. rk. 3), 1950; Hakon Lund i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. ved Sv. Cedergreen Bech, 5, 1980 s. 567-69; C. F. Hansen 1756-1845 und seine Bauten in Schleswig-Holstein, udg. Gerhard Wietek, (Kunst in Schleswig-Holstein, bd. 23), Neumünster 1982.

177 Om Harsdorffs betragtninger over kirkebygningskunsten, jfr. Frederik Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff, 1928, s. 18 f.

178 Opmålingerne af S. Andrea in via Flaminia har tidligere været tilskrevet Harsdorff, jfr. Weilbach: C. F. Harsdorff, s. 17f., men er med større rimelighed blevet henført til C. F. Hansen, jfr. Lund II, 31.

179 Jfr. Carrol L. V. Meeks: Pantheon Paradigm, i Journal of the Society of Architectural Historians, 19, Philadelphia 1960, s. 135-44.

180 Jfr. Weilbach: C. F. Harsdorff, s. 249f.

181 Om Pantheons bestemmelse, jfr. Kjeld de Fine Licht: The Rotunda in Rome (Jutland Archaeological Society Publications VIII), 1966, s. 191f.

182 Jfr. de Lannoys forslag til et museum 1779 med fire identiske sidepavilloner, udformet efter dette skema, gengivet i Helen Rosenau: The Engravings of the Grands Prix of the French Academy of Architecture, in Journal of the Society of Architectural Historians of Great Britain, 3, 1960, s. 52-53; endvidere L.-A. Trouards projekt til et kollegium 1780 med et centralt placeret kapel, jfr. ibidem, s. 54-55: Crucy's badeanlæg 1774, jfr. ibidem, s. 92-93; Trouards landsted 1779, jfr. ibidem, s. 160. C. F. Hansen ejede selv et eksemplar af de publicerede akademiprojekter Collection des prix, que la cidevant Academie d'Architecture proposoit et couronnoit tous les

ans, Paris 1787-ca. 96, jfr. Foretegnelse over endeel Effecter, (jfr. note 48). Desuden Marie-Joseph Peyres Petite eglise ou Rotonde, i Oeuvres d'architecture, Paris 1765, pl. 11-12, s. 17. J. N. L. Durand: Précis des Legons d'architecture, II, Paris 1805, pl. 10. Om Peter Joseph Krahe, med hvem C. F. Hansen sluttede et nært venskab under Romeropholdet, jfr. Reinhold Dorn: Peter Joseph Krahe. Leben und Werk, I, Braunschweig, 1969, spec. s. 63f. Blandt Kunstakademiets samlinger af arkitekturtegninger findes en række skitser fra o. 1800 af kubiske bygninger med søjleportaler, og kronede af Pantheonlignende kupler på lave tamburer, jfr. A 1777, 1784, 1821, 1822, 1823 og 1824. Tegningerne hidrører fra overretssagfører Stephan Hetsch, et barnebarn af G. F. Hetsch, C. F. Hansens svigersøn. En tilskrivning til C. F. Hansen er derfor nærliggende.

183 Jfr. Maria Walcher: L'architettura a Trieste dal la fine del Settecento agli inizi del Novecento, Trieste 1967, s. 22f.

184 Kunstakademiet, inv.nr. K. S. 897 a-f.

185 Jakstein: C. F. Hansen, s. 44f., nævner også sammenhængen mellem landvillaens og slotskirkens facade.

186 Kunstakademiet, inv.nr. A 11975 a-b.

187 Jfr. Rubow i Rom og Danmark, s.218f. og C. F. Hansens Arkitektur, s. 25f. Langberg: Omkring C. F. Hansen, s. 29; Lund II, 31, og i Dansk Biografisk Leksikon, s. 568.

188 Jfr. note 178. S. Andrea var et uhyre yndet studieobjekt i samtiden, jfr. Piranèse et les Français 1740-1790. Académie de France a Rome, Dijon, Paris, 1976, s. 226, Anna-Greta Wahlberg: Svenska konstnärers väg till antiken 1755-93, Stockholm 1977, s. 126f.

189 I de talrige romerske kirker, som følger Vignolas Il Gesù (1569f.) var der kuppeldækket korsskæring, tøndehvælvede korsarme og gennembrudte »hjørnepiller«. Skemaet har aner, der går tilbage til L. B. Albertis S. Andrea i Mantova (1470f.), men afskærmningen af de tværgående korsarme har Hansen ikke fundet her. Her har forbillederne kunnet hentes i antikkens termearkitektur og i nyere, herfra afledte værker.

190 Kunstakademiet, inv.nr. A 1744 a-b. Om tilskrivningen, jfr. Lund, II, 31.

191 Det er karakteristisk, at C. F. Hansen i de tidlige projekttegninger gentager flere af detaljerne herfra, således kassetteringen omkring sidernes lunetter, gjordbuernes prydborter med skællagte egeblade, tøndehvælvenes mere langstrakte, ottekantede kassetter; guirlanden med festoner mellem englehoveder, der i tegningerne fra o. 1815-19 (fig. 125-27) smykker kuppelfoden, er nært beslægtede med Harsdorffs tegninger til Frederik V.s kapel 1777.

192 Om to-søjle-motivet, jfr. Christian Elling: Om Harsdorffs Kunst, i Arkitekten, Månedshefte 1940, s. 136f. og Villads Villadsen: Omkring et søjlemotiv, i En bog om kunst til Else Kai Sass, 1978, s. 257-66.

193 Detaljer fra »Temple de la Paix« publiceredes bl.a. af Antoine Desgodetz: Les edifices antiques de Rome, Paris, 1682, s. 105 f.

194 Jfr. F. Piranesi: Raccolta de'tempj antichi, II, 1790, pl. 12.

195 Kunstakademiet, inv.nr. A 11230-32 a-e.

196 Beslægtede, men ikke identiske kapitæler fandtes på Athene Polias' tempel og Erechteion i Athen, publicerede bl.a. i J. N. L. Durand: Receuil et Parallèle des édifices de tout genre, anciens et modernes, Paris 1800-01, pl. 67, som C. F. Hansen ejede, jfr. note 48, og Le Roy: Les ruines de plus Beaux Monuments de la Grece, II, Paris 1758, pl. XVIf. Et eksempel, både med palmetter ved volutter og palmetbånd under perlestav fandtes i Rom ifølge Sebastiano Serlio: Tutte l'opere d'architettura, IV, Venezia 1619 (1537), s. 160. Jfr. også Kjeld de Fine Licht: Et par C. F. Hansen detaljer, i Arkitekten, 1962, s. 298.

197 Om sammenhængen med Vincenzo Scamozzi's Palazzo Verlato i Villaverla, jfr. Rubow: C. F. Hansens Arkitektur, s. 22 og Langberg: Omkring C. F. Hansen, s. 26f. Facadens system med tempelgavl over rusticeret sokkel er dog så almindeligt forekommende, at der ikke behøver at være tale om en direkte efterligning, jfr. også Lund II, 20f.

198 Jfr. eksempler, nævnt i Hartmut Mai: Der evangelische Kanzelaltar, Halle 1969, s. 22f.

199 Harsdorffs tegninger og model til Frederikskirken findes på Kunstakademiet. Opmålinger af modellen er publiceret i Høyens værk om arkitekten, jfr. note 174. Det er bemærkelsesværdigt, at prædikestolen på opmålinger synes tøndeformet, mens den på træmodellen er formet som en enkel, tresidet struktur. En beskrivelse af Frederikskirken (Marmorkirken) og projekterne hertil vil følge i hefte 27 af København By.

200 Jfr. J. C. Løsers guldmedaljeopgave til en landsbykirke fra 1805 (Kunstakademiet, K.S. 291 a-d) og Jørgen Hansen Kochs kirke i militærhospitalet fra 1816 (jfr. note 184). Jfr. Schinkels udkast til fornyelse af Klosterkirche, Berlin (1813), til genopførelsen af Petrikirche, Berlin (1814), Mariekirken i Küstrin (1815-17), ombygning af Berlins domkirke (1816f.) og udkast til kirken på Gendarmenmarkt (1818), jfr. Mai, s. 23. Desuden Paul Ortwin Rave: Berlin, I, Bauten für die Kunst, Kirchen, Denkmalpflege (Karl Friedrich Schinkel. Werk. Hrsg. Akademie des Bauwesens), Berlin 1941, s. 177f., 202f., 232f. og 345f. Jfr. også Eva Börsch-Supan: Zur stilistischen Entwicklung in Schinckels Kirchenbau, i Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, XXXV, 1981, s. 5-17. Arkitekten Louis Catel frem-

lagde samtidig med Schinkel et projekt til Petrikirche, ligeledes med adskilt prædikestolsalter, omend i klassicerende udformning, jfr. L. Catel: Grundzüge einer Theorie der Bauart protestantischer Kirchen, Berlin 1815.

201 Prospektet af Pantheons kuppelrum, set gennem to søjler, var yndet blandt samtidige kunstnere, jfr. således G. B. Piranesis stik i Le antichità romane, I, Rom 1766 og G. P. Pannini: Pantheons indre (Statens museum for Kunst). Karakteristisk nok har også Schinkel valgt denne synsvinkel (og hermed understreget de samme associationer) i publiceringen af museet i Lustgarten, Berlin 1823-30, jfr. Sammlung Architectonischer Entwürfe, 1831, Tafel 44.

INVENTAR S. 250-70

202 I tiden mellem den gamle slotskirkes brand 1794 og indvielsen af den ny 1826 tilkom en række kirkesager i Sølvkammeret (to sølvalterstager, et krucifiks af træ med sølvbeslag (1800, fra Husum kirke), oblatæske, 1806-17 (kopi af Christian VI.s oblatæske (s. 152), en kalk og disk med Christian V.s monogram, samt kalkklæde (1821-24, fra Koldinghus). Disse kan dog ikke med sikkerhed henføres til slotskirkens beholdning.

203 En liste over bygningsinventarier i slotskirken 1931-32 nævner på altret et alterklæde af rødt fløjl med besætninger som det omtalte, samt på 1. pulpitur i depot Christian VIII.s alterklæde, endnu et rødt klæde som ovennævnte, samt et sort alterklæde. Jfr. Christiansborg slotsforvaltning, Journalsager 1923-43, og inventarium, indlagt i synsprotokol 1933-65.

204 Jfr. note 203. En kasse, deponeret på 2. pulpitur, skulle ifølge påskrift have indeholdt et fløjlsalterklæde med sølvkors (det omtalte?) og et med guldkors (et af de ovennævnte), begge dele manglede ved eftersynjanuar 1982.

205 Efter et indbrud 1861, hvor en af alterstagerne midlertidigt blev fjernet, indrettedes et skab med jerndør og dirkefri lås, jfr. LA., Kgl. Bygningsinspektoratsarkiv, 8-10, Journaler.

206 Jfr. note 51 og Thiele: Thorvaldsens Biografi, III, 1851, s. 37f.

207 Jfr. Rtk. 424.10-14, 12. febr. 1820.

208 Jfr. Thiele, III, 53.

209 Jfr. Thiele, III, 52f.

210 Thorvaldsens Museum, Brevarkiv, mappe 6, 1819, nr. 48 og A9, 219. Om »Religionen«, jfr. også Jørgen B. Hartmann: Appunti su alcune opere minoni di Canova e Thorvaldsen, i Arte Neoclassica, 1964, s. 169.

211 Jfr. Thiele, III, 127, 129f.

212 Jfr. Thiele, III, 132.

213 Brev fra prins Christian Frederik til Thorvaldsen 26. febr. 1825, jfr. Thiele, III, 251.

214 Jfr. Thiele, III, 290.

215 Jfr. Thiele, III, 291.

216 Jfr. Thiele, III, 311, 312, 333.

217 Jfr. brev af 5. febr. 1829 til Ove Malling vedrørende de to bestilte kandelabre til Frue kirke, som Thorvaldsen troede skulle »staae ved Christusfiguren i Marmor,« Thiele, III, 359.

218 Jfr. Rtk. 424.17-20.

219 Jfr. Thiele, III, 528, brev af 28. aug. 1834 til Jonas Collin.

220 Statuen blev under ledelse af Freund transporteret fra slæbestedet ved Frederiksholm Kanal, hvor den åbenbart har været opmaganiseret en tid, til Frue kirke, jfr. Thiele, IV, 66. Gipsfiguren er sandsynligvis identisk med den, der i dag er deponeret på Thorvaldsens Museum, inv.nr. A 82.

221 Thiele, IV, 42.

222 Jfr. Thiele, III, 302, og Rtk. 424.17-20, 3. jan. 1839.

223 Rtk. 424.8, 18. juli 1839.

224 Jfr. Warnstedt: Thorvaldsens Arbeiten für die Frauen Kirche in Kopenhagen. Erster Briefe, 1820, s. 13.

225 Thorvaldsens Museum, inv.nr. A 230, o. 1821.

226 Soklens mål viser også, at den var tilpasset efter den forventede figur, nemlig 119,7 cm bred og 149,7 cm dyb, mens Kristusfigurens egen sokkel målte 106,5 cm i bredden, 114 cm i dybden. Soklen i Frue kirke er 120,5 cm bred og 114 cm dyb, altså omtrent samme dimensioner som Kristus, mens der var mere »luft« omkring statuen i den projekterede opstilling i slotskirken.

227 Indskriften blev sandsynligvis påsat i forbindelse med korsets opsætning o. 1825, på et tidspunkt, hvor Slotsbygningskommissionen endnu antog det for givet, at Kristusfiguren kom i slotskirken. I det mindste ses den på Martens interiør fra o. 1830 (fig. 162). Det er dog uvist, om dette skriftsted har været fastlagt så tidligt, at det har kunnet præge Thorvaldsens fremstilling.

228 Altersølvet er indført som tilgået i Sølvkammerets inventarieprotokol 1887-88, jfr. Fortegnelse over det i det kongelige Sølvkammer værende Staten tilhørende Guld- og Sølvtøj, Slotsforvaltningen. Jfr. desuden LA, Kgl. Bygningsinspektoratsarkiv, 1-7, Journaler, nr. 54, 94-95 (1887-1888).

229 En del af altersølvet udstilledes af Anton Michelsens firma ved Den store nordiske Kunst- og Industriudstilling i København 1888, jfr. note 228. Stemplerne fra 1889 kunne have sammenhæng med en forsølving efter den begivenhed.

230 OHM. I.O. 38-39, forestilling af 13. marts 1826. Til materiale foreslog man anvendt sølvet fra den gamle alterkande, muligvis Frederik IV.s kande (s. 83), der var »for lille og upassende af form«. Forslaget blev dog ikke taget til følge. En beslægtet kan-

de er gengivet i G. F. Hetsch: Fortegninger for Haandværkere, 1839-43.

231 Kunstindustrimuseet, Hetschs tegninger, F nr. 11 og 12.

232 Både 1868 og 1892 anskaffedes nye messehagler, jfr. Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler, 1868, nr. 164 og 1892, nr. 125. Det er dog uvist, hvilke af disse, der er identiske med den bevarede.

233 Kunstindustrimuseet, Hetschs tegninger, G nr. 4. Tegningen kan være udført til Hetschs værk »Fortegninger«, jfr. note 230.

234 Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler, 1932, nr. 369.

235 Jfr. slotskirkens inv. 1851, OHM. I.F. 1, 4a.: Diverse inventariefortegnelser 1788-1864, og 1861, Christiansborg slotsforvaltning, Fortegnelse over inventarier (protokol 3). Kanden ses ikke i det følgende inv., nedskrevet ca. 1870-1889, Christiansborg slotsforvaltning (protokol 4).

236 Jfr. prædikestolene i Arresthusets Kapel (1803-15), Frue kirke (1827, DK. Kbh.By, 1, s. 187), Hørsholm slotskirke (1823, DK. Frborg, s. 987), Vonsild (1824-25), Husum (1828-33), Neumünster (1828—34).

237 Jfr. »Fortegninger«, note 230. De gengivne stolegavle har dog også valmuekapsler. Desuden er slyngtrådene i højere grad sammenbundet.

238 Betegnelsen »den store skriftestol« og »den lille skriftestol« optræder i inventariet ca. 1870-1889, jfr. note 235, og benyttes endnu 1931,jfr. note 203.

239 Jfr. inv. 1826, OHM. I.F. 1 (og 4).

240 Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler, 1872, nr. 355 og 1873, nr. 285-87.

241 For betegnelserne »dronningestol«, »hofdamestol« og »kavallerstol«, jfr. note 62.

242 Stolene er mærkede med Statsinventariekommissionens numre C554 ogC924, og hidrører ikke fra kirkens oprindelige inventar.

243 Stolene er mærkede med Statsinventariekommissionens numre: C2248, C2281, C2315 og C2348 og stammer antagelig fra den gamle beholdning, jfr. inventariet 1870-1889 og de tidligere fortegnelser 1851 og 1826, jfr. note 235, 239.

244 Jfr. Indenrigsministeriet, Bygnings- og Havesager, Journaler, 1868.

245 Eksempler, mærket Statsinventariekommissionens numre 2248, 2253 og 2315, fandtes således ved en stikprøve i slotskirken efteråret 1981. Jfr. for disse numre inventariet o. 1870-1889, og videre tilbage 1851 (note 235) og 1826 (note 239). For typen, jfr. Christian Waagepetersen: Danske Møbler før 1848, 1980, nr. 178f., 185.

246 Eksempler, mærket Statsinventariekommissionens numre 2252, 2275 og 2324, fandtes ved stikprøve i slotskirken efteråret 1981. Jfr. for disse numre inventariet o. 1870-89, samt inventarierne 1851 og 1826. For typen, jfr. Waagepetersen: Danske Møbler, nr. 181.

247 Eksempler, mærket Statsinventariekommissionens numre 2318, fandtes ved stikprøve i slotskirken efteråret 1981, jfr. for disse numre inventariet o. 1870-89, samt inventarierne 1851 og 1826.

248 Lænestolene og skammelen er mærkede C635 og C636.

249 De hvidmalede stole bærer mærket C924, jfr. note 242.

250 Jfr. Lund, II, s. 99, fig. 108.

251 Jfr. synsprotokol 1932, hvor der kun nævnes 2 lakerede metalkirkebøsser.

252 Jfr. Charles Christensen: Christiansborg, s. 7.

253 Marcussen & Reuter: Prisoverslag af 12. juli 1825; bilag til kontrakten med slotsbygningskommissionen 23. sept. 1826. Marcussen & Søns arkiv, Åbenrå.

254 Betegnelsen »Oberwerk« er misvisende, eftersom værket var placeret lavere end de to andre manualværker, i en niche i orgelpulpiturets bagvæg. Denne afsides placering er af eftertiden blevet betragtet som en fejl, men var fra orgelbyggernes side et bevidst kunstnerisk virkemiddel, der tjente til at skabe perspektiv og kontrast i den klanglige opbygning. Adgangen til »Oberwerk« skete bagfra, gennem den højtsiddende dobbeltdør i korprøvesalen.

255 Rtk. 424.22-34, 1831, C916.

256 Andreas Reuter, den ene af orglets bygmestre, fortrød senere (o. 1840) nogle enkeltheder i hovedværkets disposition: i stedet for Quintatön 16' burde der have været en Principal 16', og så længe der fandtes en Quintatön 16' var Quinte 5⅓' overflødig, hvorimod en vid Quinte 2⅔' savnedes; hvis en sådan stemme fandtes, kunne Sesquialtera II med fordel erstattes af en Terz $1^3/_5$'. I stedet for Quintatön 8' ville Reuter foreslå en Gedackt 8' eller Spitzflöte 8', og en god Mixtur ville have været at foretrække for Rauschflöte og Sifflöte. (Ifølge Niels Friis: Christiansborg-Orglet og dets Forgængere i 400 Aar, Kolding 1956. Særtryk af Dansk Kirkemusiker Tidende 1956-57, s. 17).

257 Rtk. 424.22-34; 1825-26, 647; 1828-30, 822. Marcussen & Reuter byggede orgler i såvel kortone (høj stemning) som kammertone (dyb stemning).

258 Emil Hartmann: Erklæring af 15. marts 1885. Ved kirken.

259 Jfr. note 61, nr. 512.

260 Udskiftningen fremgår af dispositionen i Organist- og Kantorembederne, 1. udg., 1906. Da den ikke nævnes i I. Starups fortegnelse over reparationer og ombygninger, er denne antagelig foretaget af Knud Olsen, inden dennes virksomhed 1. juli 1898 overtoges af Immanuel Starup. Sidstnævnte forestod 1922 en reparation af de udtørrede vindlader.

261 Dispositionen efter Niels Friis: Christiansborg-

Orglet ... s. 22. Oplysninger om tremulant og kopier ifølge Organist- og Kantorembederne, 4. udg. 1944.

262 Ifølge Organist- og Kantorembederne 4. udg., 1944, havde hovedværkets Mixtur 4-5 kor og o verværkets Scharff 3-4 kor.

263 Dette værk havde i den oprindelige disposition betegnelsen »Zweites Clavier«.

264 Dette værk havde i den oprindelige disposition betegnelsen »Oberwerk«.

265 Kgl. Bygningsinspektorats arkiv, Journaler 115-19, 17. april 1952. Vindladerne bibeholdtes, men blev delvis fornyet og omdannet. Hovedværket og overværket byttede plads, således at hovedværket kom til at stå forrest, og det tidligere svelleværk i murnichen flyttedes frem til facaden, hvor det fik status som brystværk uden svelle. Tonehøjden er nu a' = 441 hz v/20°C.

266 Indsat 1980 i stedet for Marcussen & Reuters Quintatön 16 Fuss, der overdroges til Det danske Orgelselskabs magasiner.

267 Yderligere oplysninger om orglet findes i Orgelreg.

268 Herudover findes i hovedværket en afblændet piberække: 2'-koret fra Marcussen & Reuters Rauschflöte.

269 Sigurd Berg: Det kongelige danske Musikkonservatorium. 1959, s. 59.

270 Meddelelse fra Mogens Wöldike.

271 Jens Gregersen byggede flere orgler af denne størrelse til brug i grønlandske kirker. De leveredes som samlesæt med omhyggelig nummerering af hver enkelt pibe, således at de kunne monteres uden sagkyndig bistand, jfr. Orglet 2, 1972 s. 20f.

272 Københavnsk kunst-, galanteri- og korthandler med butik St. Købmagergade 68.

273 Rtk. 424. 1-3. Ifølge res. af 12. august 1826 skulle orglet benyttes i slotskirken, indtil det ny var fuldkommen færdigt, og herefter skænkes til Vonsild kirke. Sognepræsten i Vonsild, Søren Salling, var ven af såvel Jürgen Marcussen som C. F. Hansen, der 1824-25 byggede den ny kirke i Vonsild, og det menes, at det afgørende møde mellem arkitekt og orgelbygger vedr. leverancen af slotskirkens orgel fandt sted i Vonsild præstegård. (Friis: Christiansborg-Orglet ... s. 15. Samme: Marcussen & Søn 1806-1956, Åbenrå 1956, s. 17). S. A. Olsen anfører i Vonsild Kirke, Kolding 1974, s. 9, at orglet fra slotskirken var en gave til Vonsild kirke fra kongen, samt at det allerede var til stede ved kirkeindvielsen 5. dec. 1824, hvilket dog ikke kan have været tilfældet, jfr. ovenstående.

274 P. U. F. Demants ungdomserindringer, udg. Ole Olesen i Orglet 1, 1971 s. 25.

275 Jfr. Niels Friis: Vor Frue Kirkes Orgel, 1965, s. 33.

276 Jfr. brev af 15. nov. 1835 til domprovst Hans Hertz, i C. E. F. Weyses Breve, I, udg. Sv. Lunn og Erik Reitzel-Nielsen, I, 1964, s. 105.

277 Jfr. P. Vignau-Wilberg: Der Maler Friedrich Carl Gröger, Neumünster 1971, kat. nr. 249.

278 LA., Slotsforvaltningens Journaler, 1-7, 1895, nr. 216.

279 Rtk. Rev. rgsk. Møbelrgsk. 1828-29.

280 Jfr. Lund, II, 58 f.

281 Jfr. Rtk. Rev. rgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk., 23. sept. 1823. En mindre, samtidig klokke af Holtzmann er endnu i kirketårnet i Hørsholm (DK. Frborg., s. 990). Beslægtede klokker af Holtzmann findes i Stenløse (1739, DK. Frborg., s. 2399ff.) og Enderslev (DK. Præstø, s. 1747). Klokken i Stenløse, der er betegnet »L« for Lovise (Christian VI.s datter) kom i øvrigt til kirken fra Christiansborg slot, hvor Holtzmann udførte fire (foruden den defekte, der 1741 kom til Stenløse) klokker, beregnet til slotstårnet.

282 Jfr. LA. Kgl. Bygningsinspektorats arkiv, journaler, 115-19.

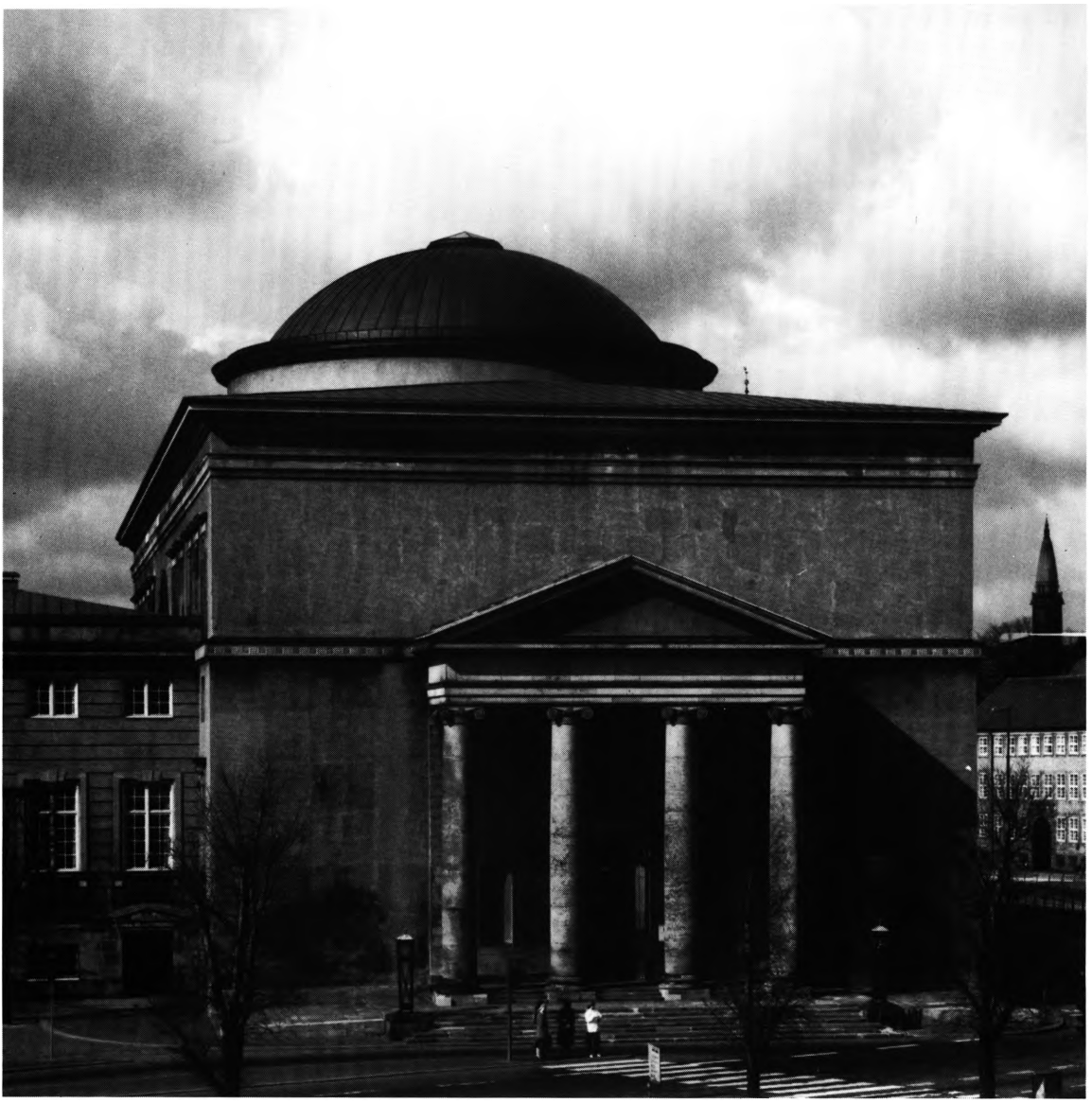

Fig. 210. Christiansborg slotskirke, set fra Ved Stranden. LL fot. 1982. — *Christiansborg Chapel seen from Ved Stranden.*

THE CHAPEL OF CHRISTIANSBORG AND ITS PREDECESSORS IN COPENHAGEN CASTLE

Introduction. The present Chapel of Christiansborg, built in the first decades of the nineteenth century, is the last of a series of chapels or churches which have succeeded each other, through the course of time, within the walls of the medieval Copenhagen Castle and Christiansborg on Slotsholmen. As a private Chapel, first for the bishops of Roskilde, and

later for the king, it was primarily intended as a place of worship for those living at the Castle and for the royal household. No priest appears to have been a permanent incumbent until after the Reformation, prior to this the Chapel was served by successive chaplains to the court. The latter continued to preach there in the post-Reformation period, but they alternated with the incumbent priests who were mostly of Danish nationality. All forms of church service with the exception of funeral services seem to have taken place in the Chapel. In 1926, however, it ceased to be a Chapel Royal, and in 1930 it received the status of a parish church, serving a newly formed castle parish. This parish was dissolved in 1965, and since then the church has provided a temporary place of worship for other Copenhagen congregations. It is used, too, for rehearsals and concerts by the Royal Danish Academy of Music. In addition, a service is held here annually upon the opening of Folketinget, the Danish parliament, in October.

As part of one of the most prominent castles in the kingdom – since the absolute monarchy the most important by virtue of its position in the royal capital – the Castle Chapel has served as the setting of many ceremonial occasions connected with the sovereigns of Denmark. For example, in the period between 1765 and 1887 all heirs apparent to the throne were confirmed here. Moreover, the lying in state of kings has taken place here on a number of occasions (and of queens consort occasionally), prior to the royal funerals in Roskilde Cathedral (figs. 2, 5, 91). The only coronation held in the Chapel was that of King Christian VII and his consort, Queen Caroline Mathilda in 1767 (figs. 3-4).

The successive Chapels of Copenhagen Castle and Christiansborg have a long history as the scene of richly varied musical activity, not least during the reigns of Christian IV and Christian VI. The latter monarch established the over two hundred year-old tradition of public concerts of church music in the Chapel. From the mid-1800s choral music occupied a major place in the musical life centred on this church. The trend continued in the present century, largely due to Mogens Wöldike, conductor and organist, leader of the Palestrina Choir and the Copenhagen Boys' Choir.

THE CHAPEL OF BISHOP ABSALON'S CASTLE 1167-1369

In 1167, according to Saxo Grammaticus, Bishop Absalon built a new castle on Strandholmen, an islet between Zealand and Amager. In 1368 the armies of the Hanseatic League conquered both the Castle and the town of Copenhagen which had grown up around it. The Castle was levelled to the ground the following year, and extremely little is known about it or the chapel, which it is unlikely to have been without. The earliest firm evidence of the Chapel dates from 1361 when Valdemar Atterdag sought papal affirmation for the Chapel in Copenhagen, at the time either newly built or newly founded. Among the considerably amount of booty seized by the invaders in 1369 were costly silken pontificals from the Chapel.

Part of Absalon's Castle was excavated in the first decades of the present century. Among the remains there was to the east a brick wall from what must have been a large building, probably the Palatium of the Lord of the Castle; this may either have contained the Chapel, or have stood in close proximity to it, as in the case of Bishop Eskil's castle at Søborg. No conclusive evidence has been found, although among fragments of masonry from the Castle there is a piece of sandstone which can be reasonably identified as a stoup, presumably from the Chapel (fig. 7).

THE FIRST CHAPEL AT COPENHAGEN CASTLE 1369-1721

ARCHITECTURAL HISTORY

The Castle of Copenhagen appears to have been built again at the close of the fourteenth century. The accounts of the royal household 1447 mention chaplains, and in 1487 an officiating clerk and a bell-ringer are listed. This would seem to indicate that regular church services were held at the Castle – which had been taken over by the king in 1417. The Chapel is not known in greater detail until the reign of Christian II (1513-1523), when the Castle and possibly the Chapel underwent alterations. The five-leaved, richly carved, painted and gilded altar-piece from Antwerp, executed in the first decades of the sixteenth century, may have been acquired for the Chapel at this period. In 1727 the altar-piece was presented to Viborg Søndre's parish church in Jutland after the rebuilding of the Castle Chapel by Frederik IV (fig. 17).

Between 1552 and 1558 the Castle was radically modernised by Christian III. On this occasion, the Chapel Wing was heightened by the addition of a half-timbered storey to the existing walls, and given a new, keel-arched roof. However, the outward size and position of the Chapel seem to have remained unchanged. The sixteenth-century Castle and Chapel can be deduced from a series of surveys carried out c. 1707 (figs. 10-15, 29). The Chapel Wing made up the south-west end of the Castle. The Chapel occupied the first two storeys over the cellar, two-thirds of the wing's length, and more or less the full width of the wing. The Lutheran Chapel was furnished with new pews, and galleries for the king and queen embellished with coats of arms. There was also a new organ, and presumably a pulpit but hardly identical to that shown in the cross-section of 1707 (fig. 15).

Only minor changes were made to the Chapel during the reigns which followed. The most important of these were alterations to the galleries for the wedding of the heir apparent in 1634. After this occasion the king's gallery appears to have been on the west wall opposite the altar to the east, while a gallery for other royal persons was made above the altar. In the reign of Christian IV the number of musicians attached to the court increased significantly, and a gallery was added in the chancel possibly opposite the former organ-loft. The organ had been removed from the latter at an earlier date. It is unclear whether the organ was set up elsewhere in the Chapel, scrapped, or moved to another church, perhaps to the Chapel at Sønderborg Castle, where an organ repainted in 1626 is recorded, evidently made by Hermann Raphäélis, the same organ-builder who built the Copenhagen organ. In 1636 a smaller organ by Johann Lorentz was set up in the Chapel, at the same time as its stair turret received a new spire.

From 1666 onwards extant inventory records yield detailed information about the furniture and fittings of the Chapel. Apart from the large pieces already mentioned, there are records of altar hangings, including the antependium acquired in 1717 in connection with the jubilee commemorating the Reformation; it is still preserved (fig. 16).

FITTINGS

The inventories relating to the Chapel of Copenhagen Castle also enable several items of altar plate to be identified: a chalice 1533, originally from Antvorskov Abbey, a Communion set for sick-visiting donated by Frederik III, a chalice and paten donated by Christian V in 1696, as well as a baptismal dish from 1698

(figs. 18-21, 23-25). Finally, two identical Communion sets for sick-visiting presented by Frederick IV in 1705 (fig. 26). The seating arrangement in the Chapel can only be partly reconstructed. On the floor of the nave were chairs for persons of rank and court officials, whereas members of the royal family, notably after c. 1634, were seated in the galleries to the north, east and west. The king's gallery was presumably to the west, and partitioned into three rooms (fig. 29). Access to it was by a covered walk along the south wall of the Chapel. The royal princes and princesses presumably sat in the gallery on the north wall, while other royal persons were seated in the gallery above the altar on the east wall. A vaulted cellar beneath the Chapel appears to have been used as a crypt in which members of the royal family were temporarily laid to rest before their burial in Roskilde Cathedral. From the time of Christian IV onwards, the dead king and (but rarely) the queen consort lay in state on a catafalque in the Chapel.

THE REFORMED CHAPEL 1667-1699

A Reformed Chapel was made for Christian V's consort, Queen Charlotte Amalie, in the period 1667-99. Originally in a small chamber, it was moved to the floor above the Chapel in 1674. It seems to have been austerely furnished in compliance with the Calvinist principles of the Reformed Church.

THE CHAPEL IN LAMBERT VAN HAVEN'S CASTLE PROJECT FOR SLOTSHOLMEN C. 1680-1687

Several projects for a new royal residence in Copenhagen are known from the second half of the seventeenth century. The most prominent among these is Lambert van Haven's proposal for a four-winged castle with adjoining stables on Slotsholmen. It was modelled by Hans van Steenwinckel III between c. 1680-87. On the basis of surviving plans and drawings, as well as an eye-witness description from 1687 by Nicodemus Tessin, the Younger, architect to the Swedish court, the main outlines of Lambert van Haven's project are known (figs. 31-37). The Chapel, centrally situated in the west wing opposite the Castle's main gateway, was given extra prominence through its large tower topped by a spire. The Chapel occupied three storeys above a vaulted cellar beneath the wing, and its status was revealed by a number of tall, round-arched windows. The interior had a gallery supported by columns around all four walls; on the short wall to the south the gallery was connected to a composite rectangular structure, perhaps a pulpit and altar (figs. 35-36).

THE SECOND CHAPEL AT COPENHAGEN CASTLE 1722-1730

ARCHITECTURAL HISTORY

In the reign of Frederik IV the entire Slotsholm site was regulated, and this included extensive changes to the fabric of the old Castle. Four wings, including that with the Chapel, were entirely rebuilt, while the height of the five remaining wings was increased to five storeys. Efforts were made in the interior to bring each of the Castle's floors into harmony with the King's Wing. To uphold the strived for conformity, the exterior of the Castle complex was

harmonised by means of series of matching windows (figs. 39-43).

The rebuilding of and alterations to the Castle were undertaken in several stages, but particularly intensively between 1722-28. J. C. Krieger, inspector of works, completed in 1721 certain alterations to the King's Floor for the king and the new queen consort, Anna Sophie. After this, in 1722, building activities entered into a decisive phase when the foundations of the Chapel and Kitchen Wings were laid. J. C. Ernst was the superintendent of works responsible for the building of the four new wings accommodating the church, kitchens, guard room and gatehouse. However, Krieger collaborated in the preparation of costing estimates and the supply of materials. He was also responsible for making the remaining five wings higher and modernising them inside.

The old Chapel Wing was demolished and the new one begun during the summer of 1722, and building operations were already completed by October 1725. The interior of the Chapel was not fitted or furnished for another two years. And in 1726 the architecture of its interior was altered by the removal of the vaulted ceiling and six supporting pillars. A three-tiered gallery corresponding to three storeys was added instead, partly to give the congregation more room, and partly to act as the royal family's means of access to the Supreme Court (incorporated at this time in the Kitchen Wing north-west of the Chapel). In 1727-28 the Chapel was furnished with an altar-piece, a pulpit, font and pews. In addition, the ceiling – now flat – was enriched by a stucco cornice framing a great ceiling painting that depicted the Last Judgement.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

The Chapel Wing was at the south-west corner of the Castle complex. A regular rectangle in plan, whose length was precisely double its breadth. The Chapel occupied the first three storeys over the cellar (figs. 42-43, 45-46). Towards the moat the status of the Chapel was emphasised by tall, narrow windows, *»Kirchen fenster«,* probably round-arched. The windows in the facade overlooking the courtyard harmonised with those of the other wings. A door in the most westerly bay of the Guard Room Wing also served as the entrance to the Chapel from the courtyard.

No detailed description or pictorial representation has survived of the interior at the time it was virtually completed, when the Chapel was consecrated on 30th November 1727. Yet due to building accounts, supplemented by plans of the Chapel (from c. 1726 before the alteration), a fairly reliable impression of the interior can be gained (figs. 45-46). In addition, a number of furniture and fittings are known, some still preserved, others through drawings. On the basis of this evidence it is possible to attempt a reconstruction of the Chapel inside. It may be surmised that the chancel filled one-third of the interior at the west end, and the nave occupied the remaining space with a gallery, carried by columns, along the two longitudinal walls, linked on the east transverse wall with an organ-loft (fig. 46). The focal point of the chancel was the altar-piece at the west end flanked by two confessionals. At the entry to the chancel and above the chancel screen, a rood-loft with pulpit served to divide the chancel from the nave. The king's pew and the crown prince's pew were arranged in the first tier of the gallery closest to the chancel, presumably to the right and left of the altar.

The gallery's three tiers were borne by columns of various orders, from below and upwards viz. Ionic, Corinthian and Composite respectively. In the first and second tiers there were balustrades with turned balusters, which seem to correspond very closely with those in the contemporary Chapel at Fredensborg Castle. The organ-loft on the east wall probably had a broken cornice, to judge from its appearance after being transferred together with the gallery to the Chapel of Frederik IV's Orphanage in 1731 after the king's death in 1730 (fig. 55). The rectangular ceiling space framed

by the upper tier of the gallery was filled by Henrik Krock's great illusionistic painting of the Last Judgement, executed in 1726-27. The painting was re-used in the new Christiansborg Chapel I but cut and partly over-painted (fig. 91).

With the exception of the altar-piece, all furniture and fittings in the Chapel, including the tiered gallery, were of wood, and painted in imitation of marble, most likely in many shades of colour much as at Fredensborg. The ornamental details were picked out by gilding. Exposed wall surfaces as well as the ceilings of the organ-loft and galleries were white, the stairs pale grey. The floor was laid with black, grey and white marble slabs. In type the interior of the Chapel at this period was closely related to the Chapel at Fredensborg, the architect of which was J. C. Krieger. The interior here was completed in 1725-26, but the plans for it seem to have been agreed upon in 1724. It would be feasible to suppose, therefore, that these plans had a decisive bearing on the alteration made to the Chapel in Copenhagen Castle. The Chapel of Gråsten Castle (c. 1698) in South Jutland had a tiered gallery on columns along its walls, and so did the Garrison Chapel (1703-06) in Copenhagen. Furthermore, numbered among the earlier examples are some Dutch churches from the first half of the seventeenth century, as well as a couple of castle chapels in Germany from the close of the seventeenth and beginning of the eighteenth centuries (Eisenberg and Saalfeld in Thüringen).

The distinctive position of the pulpit, raised on a gallery over the chancel screen, has no parallel among contemporary Danish, ecclesiastical architecture, although an earlier tradition of a rood-loft with a pulpit has its roots in the Late Middle Ages, and there are indeed examples of this kind in the century following the Reformation. The arrangement in the Chapel of Copenhagen Castle should sooner be considered a companion-piece to the pulpit-altar which became widespread in Germany during the late seventeenth century. In both types the preacher faced the congregation squarely, so to speak, but the rood-loft construction could have the disadvantage that the pulpit blocked the view to the altar. The pulpit in the Castle Chapel was not copied elsewhere in Denmark, it may well have been inspired by the prominent, architectural theoretician in North Germany, namely Leonhard Christoph Sturm's proposal for the same kind of pulpit in S. Nikolaj's Church in Schwerin published in 1712.

FITTINGS

Once completed, the interior of the Chapel presented an homogeneous appearance which was best compared with its contemporary, the Chapel at Fredensborg Castle, the interior of which is still intact. Several craftsmen who had worked on the latter were also employed for the Castle Chapel in Copenhagen.

After Christian VI demolished the Chapel, large items among the fittings were transferred to other churches in Copenhagen. For example, the altar-piece executed in 1726-28 by Diderik Gercken and Just Wiedewelt with a painting by Henrik Krock, arrived at the Church of the Holy Ghost where it has remained to this day (fig. 47). The allegorical figures depicted are easily identifiable through details in the sculptors' contract. The pulpit made in 1727 by Frederik Ehbisch was likewise given to this church, but it was later taken down, and today only fragmentarily preserved (figs. 44, 50-51). It is interesting to note that before designing the pulpitum, Ehbisch submitted a proposal for a traditionally placed pulpit along one longitudinal wall (figs. 52-53). Ehbisch is also the master responsible for the baptismal font, created originally for the Chapel at Fredensborg in 1726, but moved to the Chapel in Copenhagen in 1728 (fig. 49). In this case, too, another proposal for the font was submitted in 1727 but not adopted (fig. 48). After the removal of the font from Fredensborg an identical font was commissioned to replace the one moved to Copenhagen. The font in Copenhagen was re-

used in Christiansborg's new Chapel, and it presumably went up in flames in the fire of 1794.

Apart from the seating arrangements in the gallery tiers, there were a number of pews made by Christian Kutsch, in 1727-28, with bench-ends decorated with carved scallop shells, similar to those in Fredensborg Chapel, as well as in a number of later bench-ends in some Copenhagen churches. The paintwork was likewise *»wie auf Fredensburg«.* On the first floor, or tier, of the gallery were the king's pew and the crown prince's pew, both enclosed, and with glass-paned fronts; the two neighbouring pews also had glass windows like this. There were, in addition, eight compartments for persons of high rank and special court officials. The organ was built in 1728 by Lambert Daniel Kastens, but after only three years it was moved to the Reformed Church. Its organ-case in a slightly altered form is still to be seen there (fig. 54).

THE FIRST CHAPEL AT CHRISTIANSBORG CASTLE 1731-1794

ARCHITECTURAL HISTORY

Only a few years after Frederick IV's extensive modernisation the entire Castle was pulled down by Christian VI, in order to launch upon a far bigger project that was to be more in keeping with the times. And in the course of the ensuing decades the magnificent Christiansborg was built: a stately monument to the accomplishment of the absolute monarchy. But its lifetime was short, a disastrous fire swept through the Castle in 1794 which left only the outside walls standing.

The story of the origins of Christian VI's Castle is a complicated one. The plans of the Castle were changed several times during the building process, and the Chapel was understandably affected. Elias David Häusser was the architect in charge of works from 1731 until December 1741. As from 1735 he was assisted by the French sculptor, Louis-Augustin Le Clerc, and from 1736 by the architects Lauritz de Thurah and Niels Eigtved. The latter became the chief architect of the project as from 1742. A board of specially elected officials sat on the Castle Works Commission set up in 1738, to function as the co-ordinating organ between the sovereign and his architects.

Häusser was presumably the progenitor of the first project (*project I*) for the new Castle (fig. 57). The design gives the impression of being a compromise in which part of the existing buildings on Slotsholmen would be incorporated. In May 1732 the plans and drawings were sanctioned of what was a far more integral and architecturally convincing project *(project II)* (fig. 58). At this date, too, Häusser attested a series of copies of the original drawings, yet they are unlikely to have been his work, because both stylistically and technically they reflect a connection with Franconian-Austrian architecture. On the preserved site plan the complex with the riding-ground lying west of the main Castle, is shown in outline, whereas the area to the north of the Castle where the Chapel was ultimately to be built, is not yet fully drawn in.

By and large the Castle was built in the timespan between the laying of the foundation stone in 1733 and the death of the king in 1746. The royal family in fact moved into the Castle already in 1740. Numerous details were altered during the building process, and the completed Castle complex published in Thurah's »Den Danske Vitruvius« (figs. 56, 59) in 1746, represents a revised version of *project II.*

The plans for the Chapel likewise passed through several phases. The location of the Chapel is not shown in *project I.* Plans of the Castle's foundations and cellars from 1734 (figs. 60-61) reveal, however, that the Chapel in *project II* was originally intended for the north wing, west of the through-going main staircase of the Castle. This is confirmed by written sources, which record that the Chapel was to have a gallery in three tiers (including the one level with the King's Floor) along all four walls, and presumably, too, a combination of altar, pulpit and organ along one transverse wall facing the King's Gallery or Pew on the opposite wall.

In 1735 plans for the position of the Chapel were changed. The court cabinet-maker, Dietrich Schäffer was asked to make a model of the great north Communication Gallery, *»worinnen die Kirche wird angeleget werden.«* The model was to be enriched by the addition of a dome, gallery, and *»architectonische ornamenten«,* in the form of cornices and capitals for »the great architecture«, as well as a number of statues. These elements were presumably to be part of the Chapel interior, although the Chapel could hardly be envisaged in the narrow Communication Gallery itself, but sooner connected with it, as was the Chapel when built. Not until September 1736 were the plans of the Chapel in its new position approved (*project 1,* figs. 62-64, 93). In the meantime, orders to cease work on the model were given in September 1735 – the sovereign seems for a time to have abandoned plans for a separate Chapel, wishing instead to have it in the main building of the Castle once more. This decision was soon changed again, and as from 23rd March 1736 the Chapel is once more recorded as being situated outside the main building and (now clearly described) *by* the Communication Gallery.

Existing drawings belonging to *project 1* are simply a series of floor plans (figs. 62-64, 93), and although unsigned they are probably by Häusser, like the two successive proposals for the Chapel *(projects 2 and 3).* The dimensions and exterior of the Chapel correspond in the main to the architecture of the completed building. On the other hand, the interior is very different; it has a domed central bay, a gallery supported by columns follows the outer walls of the rectangular building, and the gallery is enlarged on the transverse and longitudinal axes by rounded niches. The arrangement is dominated by the longitudinal axis, the altar opposite the projecting pew for the king at the transverse walls. The position of the pews parallel to the longitudinal axis, with bench-ends towards the altar, indicates that the pulpit was to be given a projecting, central position. However, details of the elevation are not known.

On the 8th June 1737, a new set of plans and drawings *(project 2)* was approved for the Chapel. Of these the floor plans as well as a cross-section and a longitudinal section are known (figs. 65-69, 94). The interior of the Chapel now has the appearance of a large hall with pilasters in the colossal order along its longitudinal walls. A gallery arrangement seems to have been intended solely for the altar wall to the west, and the King's Gallery to the east. The interior is crowned by a coved ceiling above a cornice embellished with sculpture. The monarch still wished to alter certain details, first and foremost the architrave above the capitals of the colossal order, and on the 18th September 1737 a series of new drawings was approved *(the revised project 2,* fig. 70).

This version, however, was also abandoned. On the 30th April 1738, Häusser submitted a new set of plans and drawings *(project 3,* figs. 71-75, 95) which appears to be a reduced and simplified version of *project 2.* The height of the interior has been cut by about a quarter. The ceiling is now immediately beneath the roof zone, and the windows of the King's Floor are set in groined reveals – a detail that adversely affected the design of the King's Gallery.

The Chapel was begun in the spring of 1738 with the laying of its foundations underpinned by piles. The walls of the Chapel had reached their full height by June 1739, and the roof structure was prepared with the exception of

three roof trusses (fig. 76).

Christian VI then began to press for the completion of the interior. Häusser prepared drawings for a pulpit-altar which the sculptor, Le Clerc, was to furnish with sculptures. Lambert Daniel Kastens, the organ builder, had already submitted his proposal for the organ. On the 20th May 1739 Le Clerc sent his contribution, it far exceeded the task he had been set by being a complete project for the interior (*project 4)*. The ceiling here was set in the roof zone in order fully to light the King's Floor, and the floor level was raised to the level of the Ladies' Floor, so as to avoid the high proportions of the interior proposed in *project 2*. Le Clerc's interior seems to have had a gallery supported by columns. His project, though, had to be altered because the roof construction was already completed, and this prevented his vault proposal from being acceptable. Le Clerc's alterations were submitted on the 17th June, but revised yet again because the Commission suggested using a number of white Italian marble columns in the church. The new drawings were approved on the 6th August, but only for a short duration. On the 4th November 1739 it was decided to start afresh by allowing the implicated architects to submit their plans for a new project, the best of which would be chosen.

The only contestants in this closed competition were Thurah and Eigtved. Häusser did not wish to submit a project other than that he had already prepared. Eigtved's proposal was chosen in February 1740. Thurah's project included a gallery structure two storeys high with double columns and pilasters. The Commission considered the proposal »too motley«. Eigtved's project for the Chapel was cheaper, simpler, *»und doch (aus) einer zierlichen idée geflossen«*. A revised version of the project (submitted on 20th April) has survived (figs. 77-79, 81). It corresponds by and large to the complete interior (cf. figs. 85-89), although with the important modification that the gallery was only level with the King's Floor, and the longitudinal walls lacked the later gallery level with the Mezzanine; likewise, the space between the gallery's supports along the longitudinal walls was originally open (fig. 80) and not, as later, enclosed by windows, added in 1742 (fig. 87). A proposed double staircase onto Gammel Strand was omitted the following year. The seating arrangement was also changed upon the request of the king and the officiating clergy.

The Chapel was consecrated on the 27th November 1740, the day after the royal couple had taken up residence at Christiansborg. Work on the Chapel continued for several years. A temporary pulpit was built in a prominent position in 1741 for acoustic reasons, but taken down a year later. In 1742 building activities intensified. The gallery along the longitudinal walls was fitted with windows, and the extra tier was added. What had been a light, open-galleried church was now transformed into an interior lit indirectly by the light which filtered through the new windows closing off the gallery. Finally, the interior and fittings were painted and decorated. In 1743-44 Christian Leinberger's paintings were hung on the altar wall, and Le Clerc's sculptures added to the pulpit-altar.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

The Chapel Wing, a rectangular building at the north-east corner of the Castle complex, stood in front of a number of buildings with stables as well as coach-houses, which together formed a supplementary complex to the Castle, parallel with the main axis orientated east-west (figs. 59, 84). A Communication Gallery connected the Chapel Wing with the Castle proper. The Chapel occupied only the nine most westerly bays of the Wing's total thirteen bays. Between the Chapel and the Communication Gallery was an intermediary section of four bays, which contained apartments for the queen. The facades of the Chapel Wing were designed in analogy with the Communication Gallery and the main Castle, and the Chapel

was not evident from the outside. Yet from the ideal of perfect symmetry the Chapel Wing struck a dissonant note to the facade of the Castle overlooking the square. At the time, a remedy was contemplated viz. by adding some kind of companion-piece to the south-east, for example as in Le Clerc's ideal view of the Castle (fig. 92).

Beneath the Chapel Wing there was a vaulted basement with offices and storerooms. The Chapel occupied the wing's three principal floors, and these were coordinated with the floor levels of the four front bays with the queen's apartments, and the main Castle. The interior of the Chapel followed the east-west longitudinal axis, with the altar, pulpit and organ to the west opposite the king's pew or gallery to the east. On the longitudinal walls the gallery framed the central space (figs. 85-89). The entire gallery was supported by double bearing members: the longitudinal walls and the east end with the King's Gallery by columns, at the altar wall by pilasters on engaged pillars. The bearing members followed a classical hierarchy with the composite (Roman) order below, and the Corinthian order above. In all there were forty-eight bearing members, twice times twelve on each floor, in accordance with general religious symbolism. The facade of windows fitted to the gallery in 1742 shut the outer walls from view, and at the same time concealed certain discrepancies between the gallery construction, the height of the outside windows, and the floor levels at the east and west ends of the Chapel Wing. The floor was laid with marble slabs of various shape and colour. The longitudinal walls were originally embellished by double pilasters, but these were moved in 1742.

Four paintings, executed in 1742-44 by Leinberger, decorated the altar wall (figs. 90, 96). The paintings were thematically arranged with scenes from the Old Testament to the right, and from the New Testament to the left. Closest to the altar was the representation of Moses and the Brazen Serpent (fig. 90). Opposite this, presumably the Raising of the Cross. To the extreme left, presumably the Resurrection, and opposite this possibly Job in misery. The ceiling was enriched with stucco ornament by Carlo Enrico Brenno and Giulio Gujone framing Henrik Krock's painting of the Last Judgement, re-used from the earlier Chapel but with additions in grisaille by Leinberger (fig. 91).

A system of staircases served partly the inner means of circulation within the Chapel, and partly as the means of access between the Chapel and the adjoining buildings. Various stairs likewise compensated for the differences between the floor levels in the Chapel and those in the front section. The twenty-four columns of white Italian marble on the lower tier of the gallery were the Chapel's finest adornment from the point of view of materials. Wall facing and pedestals in the gallery were of Norwegian marble. Wood was otherwise the predominant material, and conspicuous elements of the gallery were painted in imitation of white marble. The interior was wholly dominated by white and gold, with richly gilded capitals, cornices, and ornament, culminating with the pulpit-altar and organ-case which simply shone with gold.

Christian VI was engaged in several other church projects apart from the Chapel of Christiansborg Castle, but as the chapel royal of the residence of state it was presumably the most demanding and important. The many amended proposals are eloquent evidence of this. Examples of great architecture abroad undoubtedly influenced the project, particularly examples in Germany – with which the Danish court had close family and religious bonds. The position of the first Chapel project in a wing of the Castle with close proximity to the central staircase, and obliquely opposite the Great Hall, has a parallel in the plan of a four-winged castle by the theoretician, Leonhard Christoph Sturm. Moreover, the separation of the Chapel from the main body of the Castle is not without parallels. Among contemporary examples Versailles must be mentioned, but here the architecture of the chapel is wholly distinctive and not in accord with the rest of the complex.

More closely related are Ludwigsburg, seat of the dukes of Württemberg, the castle at Erlangen (in the queen's native Bayreuth), and at Ansbach. In addition, the various proposals for the rebuilding of the King of Saxony's residences in Dresden and Warsaw should be mentioned.

In Christiansborg the galleried interior of the completed Chapel and of two of the earlier proposals, have wooden galleries supported by columns, which correspond to the demolished Chapel of Copenhagen Castle. However, the characteristic position in the Chapel of Christiansborg of the pulpit-altar and the king's pew opposite each other on the longitudinal axis, as well as the centralising tendency of the plan through the rounded transverse short sides, are all elements of Protestant ecclesiastical architecture in North and Central Germany (Saxony, Braunschweig, Bayreuth, Ansbach and Culmbach), by architects such as George Bähr, Hermann Korb, Johann David Steingruber and L. C. Sturm. *Project 1's* special variation with a central dome and niche-shaped extensions on the transverse axis occur in Gråsten Castle, South Jutland. Johann Fischer von Erlach's Kollegienkirche in Salzburg has been mentioned as a more distantly related example of the compromise between the galleried church and »the baroque Roman long-house type with central dome«. In *projects 2 and 3* a simpler form is adopted, viz. a large hall with longitudinal walls punctuated by pilasters. It is a type adopted, for example, by Nicodemus Tessin, the Younger, for proposed chapels at Amalienborg and the royal palace in Stockholm. Sturm likewise recommended this version. The motive of arcades breaking architraves is found in Francesco Borromini's oeuvre, but the broken architrave also occurs in *project II's* proposal for the principal facade of Christiansborg Castle.

The conjunction of altar, pulpit and organ at the chancel wall is the decisive factor of the interior arrangement, and a solution which seems to have been planned for the Chapel project in the north wing of the Castle. To judge from Häusser's account concerning the latter, it was Christian VI's own idea and adopted subsequently for a number of churches built either under royal patronage, or personally commissioned by the king (the Chapel of Frederik IV's Orphanage, Frederiksberg Church, Hørsholm Church, Damsholte Church). Undoubtedly inspired from Germany where the arrangement is found in churches by Sturm, Bähr, Korb and Steingruber, as well as in published works by Johann Rudolph Fäsch and Johan Jacob Schübler.

FITTINGS

A major part of the fittings were executed in 1740-44 after Eigtved's designs from 1740-42. Only smaller items such as the font, hangings, vestments, and the altar plate came from the earlier Chapel. Some of these survived the fire of 1794, whereas all the large fittings were lost, including the pulpit-altar and organ enriched with Le Clerc's sculpture, and the organ built by Lambert Daniel Kastens (fig. 96). The preserved altar plate comprises the priceless Communion set of silver: chalice, paten, wafer box and wine jug (figs. 97-99). The pews in the nave had bench-ends decorated at the top with carved scallop shells. The two upper tiers of the gallery were fitted with compartments sequestered from the nave by glass windows. The king's pew or gallery was in a prominent position on the east wall, flanked by enclosed pews for the crown prince and the princesses (fig. 89). Beneath was the princely gallery flanked by compartments for the ladies-in-waiting to the queen and princesses. Below this there was a special gallery for ladies of the city, flanked by the queen's and princesses' lady's maids. Of the Chapel's alms-boxes in aid of the general hospital, orphanage, poor-house, and Søkvæsthus, the seamen's hospital, all that has survived is the copper collecting box for the orphanage (fig. 103a-b). And possibly a brass collecting-box which, like the former, is in the present Chapel.

Fig. 211. Højbro og slotskirkens to østligste fag set fra Gammel Strand (s. 184). Akvarel af C. W. Eckersberg 1809. Dronningens Håndbibliotek. — ***The bridge Højbro and the two most easterly bays of the Castle Chapel seen from Gammel Strand. Watercolour by C. W. Eckersberg, 1809.***

THE SECOND CHAPEL AT CHRISTIANSBORG CASTLE CONSECRATED IN 1826

ARCHITECTURAL HISTORY

On the 26th-27th February 1794 Christiansborg Castle was devastated by a fire which swept through the Castle and Chapel, leaving only the outer walls standing (fig. 111). In the Chapel all large fittings had been lost in the fire and only smaller pieces were saved. Immediately after the disaster the general wish was to rebuild the Castle, yet more than thirty years elapsed before the plans were realised. It was a delay largely due to difficult financial and political conditions. After the fire of Copenhagen in 1795 several public institutions were without premises, and the idea at first considered was to move these to the Castle, together with the Supreme Court and the Academy of Fine Arts, as if Christiansborg were no longer to be the royal residence. C. F. Harsdorff, the chief architect to the Court, prepared a project (no longer extant) on these lines. An earlier proposal by Harsdorff for establishing the City Hall and Lawcourt in the Chapel, however, was rejected. When, in 1799, a scheme for incorporating a major part of these public institutions in a special building away from Slotsholmen, gained favour, the idea of rebuilding the Castle as the royal residence once more won support.

A preliminary proposal prepared by Peter

Meyn, Boye Magens and C. F. Hansen (fig. 108) was submitted in September 1800. In this the three architects suggested that part of the Chapel Wing should be demolished, and a small Chapel arranged instead in the front section. The royal approbation of this project simply recorded that the burnt-out Chapel was to be demolished. In 1803 a detailed version of this proposal for the Castle was made by C. F. Hansen, who thereafter became superintendent of works, under the auspices of a newly established Castle Works Commission.

The project of 1803 is known from four elevations, as well as from plans of the Ladies' Floor, the lower Mezzanine and the King's Floor (figs. 109-10). Although all the plans are furnished with an extra leaf giving alternative solutions for the south and east wings, and the north Communication Gallery. The point of departure for the rebuilding of the Castle were the walls of the burnt-out ruin, with the exception of the west wing with the Great Hall which was to be demolished; the main gateway was to be moved to the east facade on the Castle square. A colonnade substituted the west wing, while a garden was suggested for Prince Jørgen's Courtyard with access from a circular building incorporated in the north Communication Gallery. Both the Chapel and the front building were eliminated, but a little Chapel was planned in the south wing on the site of the old royal staircase (figs. 112-14, 208). The chancel, in the shape of a semi-circular podium with a pulpit in front of the altar, was situated at one short end wall opposite the king's pew, likewise on a podium. Above this was an organ-loft, supported by columns. A number of drawings for this Chapel are to be found in a sketch-book, formerly the property of Harsdorff, but at a later date taken over by his pupil, C. F. Hansen (fig. 208). This proposal, however, was rejected. The old front section was then declared suitable as the site of the Chapel. Part of the wing, formerly containing the Chapel, was to be demolished and a garden laid out on the site.

Building operations in the Castle commenced soon afterwards, but a shortage of materials due to the Napoleonic wars coupled with the country's financial difficulties delayed progress.

As for the Chapel, a complete proposal was not submitted until 1810. It contained the important modification that the entire shell of the Chapel Wing should provide the basis for the new Chapel (figs. 115-19). The outside walls and several partition walls were C. F. Hansen's point of departure (fig. 132), and in spite of these limitations, his project was very original. The building's status was emphasised by a portico and low tambour carrying a dome. The interior focused on the central domed bay, with surrounding galleries ornamented with Corinthian pilasters of the giant order. The King's Gallery was at the east end, as before, opposite the altar and the pulpit to the west. A number of details had not yet been ultimately clarified. This applied particularly to the longitudinal arcaded walls of the nave, and to the altar end, as well as the rooms to the east and west of the central space, also to ornament and figurative detail. A series of drawings, largely undated, show how the final solution was reached (figs. 125-27). A plan and a drawing of the east facade (figs. 120-21), however, preceded the 1810 project which was approved in 1811. In the years up to and after the consecration of the Chapel in 1826, C. F. Hansen published a succession of prints which resembled (curiously enough) his earlier architectural drawings for the project rather than the completed Chapel (figs. 136-45, 185).

The Chapel was built in 1813-26. Very slow progress had been made in the first few years, not until 1820 was the exterior more or less finished. The dome, supported by four arches, was erected the same year, and c. 1821 the sculptural enrichment of the Chapel was provided by Bertel Thorvaldsen, H. W. Bissen and H. E. Freund. Several details of the programme for these sculptures were never realised, including the relief on the pediment above the portico.

In the following decades, repairs were car-

ried out to the sandstone cornices and architraves. Christiansborg was once again ravaged by a great fire in 1884 but the Chapel was spared. The damage to its fittings was considerable because they were brought out into the open during rescue operations. The architects concerned with the third project for Christiansborg Castle had to take the neo-classical Chapel into consideration, it obviously had to be preserved. An extreme proposal was the total transformation of the entire complex, including the Chapel as drawn up by Theophilus Hansen in 1884-87 (fig. 131).

The Chapel has undergone a number of restorations. A major one was carried out after the fire in 1884; another in 1917-22 when the lantern above the dome was renewed. In 1928-33 electricity was laid on, the loft and roof were repaired, cornices were restored, and the font was moved. The portico steps underwent major repairs in 1950-52. Work on the copper roof, sandstone cornices and portico was resumed in 1980, when an extensive restoration began under Vilhelm Wohlert which is still underway. The lantern has again been changed out and replaced by one according to C. F. Hansen's original design.

ARCHITECTURAL DESCRIPTION

When the Castle complex was rebuilt after the 1794 fire, the same site was chosen for the Chapel as before, but its setting had altered. The Communication Gallery had been lowered, and the old coach-house west of the Chapel was reduced by two bays, and in 1839-48 succeeded by the Thorvaldsen Museum. The exterior of the Chapel harmonised with the neo-classical architecture of the Castle, both in regard to the treatment of facades and windows (figs. 107,182). However, extra emphasis was laid on the Chapel through its dome and the prostyle portico.

The architecture of the Chapel's facades, particularly the north facade, reflects the dimensions and composition of the interior (fig. 146). The facades of the two short sides differ from each other: the main front to the east is dominated by the portico with Ionic columns, while the west facade is more simple with a porch supported by two Doric pilasters (fig. 148). Above the hipped roof the shallow dome rises from a stepped base above the wide tambour (fig. 149).

The interior of the present Chapel fills the entire rectangular building. The old basement has been demolished and the floor level lowered c. 2.5 metres. The domed quadratic nave is the central element of the interior, which is abutted by four barrel-vaulted bays. The Greek cross revealed in the ground-plan is not evident from the elevation, where the bays to the north and south conceal the architecture of the gallery. Thereby the emphasis is on the dominantly liturgical, longitudinal axis with altar and pulpit opposite the King's Gallery at the end walls (figs. 150, 205). A variety of architectural elements is contrasted in the walls framing the central nave: openings and blind surfaces, vertical and horizontal lines. Daylight is concentrated in the upper zone of the dome, whereas a gentle side-light fills the central space. On the other hand, the Mezzanine Gallery and the King's Gallery are in semi-darkness, lit solely by the indirect light of the interior.

The choice of materials for the Chapel's interior was restricted by a shortage of funds. Both columns and pilasters were to be of marble, like the altar and pulpit, and the capitals were to be of bronze. In the end, though, the architectural elements and wall surfaces had to be faced with marbled plaster in a yellow shade. Decorative elements, including capitals and cornices are thus of gypsum. Only the paving is of marble. Bases are of sandstone. The colour scheme seems ascetically stringent with a predominance of yellowish and whitish shades, with only a minimum of gilding on fittings. All ornament is executed with almost filigree-like delicacy and precision (fig. 151).

To the east and west of the central nave there are vestibules, staircases and a number of secondary rooms (figs. 134-35). The secondary

rooms on the two upper floors are mainly used as storerooms by the stewardship of Christiansborg. An antechamber leads into the King's Gallery at the east end (fig. 155), the organ is in the gallery above. In a window recess overlooking the Thorvaldsen Museum hangs the church bell. The roof construction is of pine; the dome is constructed as two shells, the inner one is faced with stucco (fig. 152). The staircases to the north-east (fig. 154) and south-east give access to the galleries, but the loft is reached by a staircase in the south-west.

The sculptural enrichment of the Chapel was never realised to the extent envisaged by the architect. Nor did the choice of subjects correspond with the earlier proposals, the themes of which were more abstract and allegorical than the completed, more traditional and narrative programme. The frieze with putti on the tambour (fig. 209) is the only example of Thorvaldsen's proposals to be executed. His relief of the Resurrection for the pediment was never completed in full-scale (figs. 159-60), nor did the figure for the altar at one time contemplated, come to anything (see below). H. E. Freund only executed the statue of St. Luke for one of the niches in the nave and not, as proposed, all four evangelists (figs. 163-64). Due to a series of misunderstandings and complications the figure of St. Luke was not set in its niche until after the death of the sculptor. The other niches received later statues: St. Matthew by Theobald Stein in 1871-72, St. Mark by Harald Conradsen 1871-74, and St.John by Christian Carl Peters 1872-73 (figs. 167a-c). H. W. Bissen's contributions to the Chapel comprise the reliefs on the pendentives depicting angels holding the symbols of Christ, and the evangelist emblems above the statues in the niches, as well as four reliefs with scenes from the life of Christ on the over-doors in the side aisles (figs. 168, 170-72, 174-81).

The Chapel is the most important part of C. F. Hansen's neo-classical Christiansborg to have survived the fire, and it represents one of the major examples of his oeuvre as architect. Christiansborg had been built by him at the same time as two more of his notable public buildings, the City Hall-and Lawcourt, and Frue Church, the cathedral. These buildings naturally have many features in common. Moreover, the Chapel with its portico, and shallow dome on a stepped base, as well as the stringent architecture of its interior, clearly reveals that classical building art was his primary source of inspiration. First and foremost the Pantheon in Rome which, with the perfect geometry of its design, the plain, unbroken wall surfaces, and the consummate detail of its interior, had become the paradigm of neo-classical architects. Another possible influence in regard to the Chapel's combination of dome raised on a tambour, as well as the cubic dimensions of the building, may stem from Vignolas S. Andrea in Via Flaminia which Hansen appears to have personally measured and surveyed. The division of the interior with the central domed bay flanked by four barrel-vaulted arms in the plan of a Greek cross, is a well known solution. But C. F. Hansen has perhaps been particularly influenced by the sepulchral chapel for Frederik V in Roskilde Cathedral designed by his teacher, C. F. Harsdorff, and for which he was not only clerk of works but which he also completed. The details of the Castle Chapel are closely related to this monument, and also to an academic church project earlier thought to be by Harsdorff, but now attributed to C. F. Hansen. Nevertheless, the detail reveals that classical architecture is their common point of departure, not only the Pantheon but for example the Temple of Venus and Roma (the coffered apse), and the Basilica of Maxentius (the coffers of the barrel vaults). The liturgical arrangement of the Chapel's interior with the King's Gallery opposite the altar and pulpit is presumably bound by tradition. The choice of a centrally situated pulpit by the chancel screen is characteristic of a number of Hansen's churches (Frue Church, the chapel in the court-house detention, and Hørsholm Church). The type is known from the 1700s although it does not appear to have been as widespread as the pulpit-altar. Characteristical-

ly enough it was the form adopted by C. F. Harsdorff 1797 in the proposal for Frederikskirken (the Marble Church) – the architect's personal version of the Roman Pantheon. In Germany the centrally placed pulpit was also used by Karl Friedrich Schinkel and Louis Catel, but some years after Hansen's earliest example. However, no fittings, not even the pulpit, are depicted in the prints of the Chapel published by the architect. The parallel to the interior of the Pantheon is accentuated in C. F. Hansen's view of the Chapel, seen through the double columns of the portico (fig. 185).

FITTINGS

Apart from a few small items, the fittings date exclusively from C. F. Hansen's time. They were designed by the architect in collaboration with his son-in-law, G. F. Hetsch. To the latter may presumably be attributed the altar candlesticks, font, probably the chancel screen, pews and possibly the candelabra (figs. 191-92, 194-95, 198-99, 207). The altar is adorned with a gilded cross. Originally Thorvaldsen's marble statue of Christ had been planned for this position. And a plaster cast of it was intended for Frue Church, the cathedral (fig. 187). In the end, however, the marble figure was put up in the cathedral, apparently according to the wishes of both Thorvaldsen and C. F. Hansen. The altar plate was augmented c. 1887 by a chalice, paten, wafer box, candlesticks and crucifix, all presented by Christian IX (figs. 188-89). The organ, built in 1829 by Marcussen and Reuter, is possibly the first swell organ to have been made in Denmark. The organ-case, presumably by Hansen, is designed as a neutral screen, and it is the oldest Danish example of a pipeless facade (fig. 205). The bell, cast in 1739 by Johan Barthold Holtzmann, comes from †Hørsholm Castle.

INDHOLDSFORTEGNELSE

CHRISTIANSBORG SLOTSKIRKE

OG KIRKERNE PÅ KØBENHAVNS SLOT

Kilder s. 14-18. Noter under de enkelte afsnit.

Historisk indledning..... 7-13

BYGNING

Kapellet på Absalons borg 1167-1369
s. 19-21

Historisk indledning..... 19
Borgen og kapellet 20

Københavns slotskirke I 1369-1721
s. 22-66

Bygningshistorie 22-29
Kirken i det genrejste slot 1369-1536 22
Kirkefløjen 24
Kirken på Københavns slot 1536-59. Christian III.s ombygning..... 25
Slotskirkens indretning 25
Slotskirken under Frederik II og Christian IV 1559-1648 26
Slotskirken i tiden 1648-1721 28

Bygningsbeskrivelse 30-35
Oversigt 30
Ydre 30
Indre..... 32
Sammenfatning..... 33

Det reformerte kapel 1667-99 51

Kirken i Lambert van Havens projekterede residensslot på Slotsholmen o. 1680-87 . . 52-57

Københavns slotskirke II 1722-30
s. 67-98

Indledning..... 67-69

Bygningshistorie 70-72
Kirkens ændring og indretning..... 71

Bygningsbeskrivelse 72-81
Oversigt 72
Ydre 72
Indre..... 74
Sammenfatning..... 79

Christiansborg slotskirke I 1731-94
s. 99-175

Indledning..... 99-104

Bygningshistorie 104-31
Slotskirkens placering i hovedslottet 104
Kirkens placering uden for slotskarreen. Første projekter 1735-36 106
Projekt 2. Den oprindelige og den reviderede udgave 1737-38..... 111
Projekt 3 1738-39 116
Slotskirkens opførelse 1738-39 117
Projektering af prædikestolsaltret. Projekt 4 1739 120
Thurahs og Eigtveds projekter til slotskirken 1740 122
Slotskirkens indretning og indvielse 1740 126
Fortsatte byggearbejder og ændringer 1741 129

Eigtveds projekt revideres 1742 129
Afsluttende arbejder 1743-45 og senere reparationer til 1794 130
Interimskirken i riddersalen 1742 130

Bygningsbeskrivelse 132-48
Oversigt 132
Ydre 132
Indre 134
Sammenfatning 142

Christiansborg slotskirke II
s. 177-280

Indledning 177-83

Bygningshistorie 183-207
Slotskirkens brand 1794 183
Planerne for slotskirken 1794-1800 184
Slotskirken i projektet fra 1803 184
Projektet til slotskirken 1810 186
Andre projekttegninger o. 1810-o. 1825 . . 190
Kirkens opførelse 1813-26 193
Indvielsen 1826 197
Slotskirken i tiden 1826-1884 198
Branden 1884 198
Slotskirken og det tredje Christiansborg . 200
Bygningsarbejder i nyere tid 201

Bygningsbeskrivelse 203-50
Planer, snit og facader 203-13
Oversigt 214
Ydre 214
Indre 217
Slotskirkens skulpturelle udsmykning ... 224
Sammenfatning 244

INVENTAR

s. 21, 35-50, 51, 81-92, 148-161, 250-270

Alter 250
Alterbord 51, 250
†Alterbord 35, 51, 81
* Alterbøger [graduale] 38
†Alterdug 35, 51
*Alterkande(r) 255, 256
†Alterkande 36, 83, 152
Alterklæder 250
* Alterklæder 35, 250
†Alterklæder 35, 51, 81, 151, 250
†Alterske 257
Alterskranke 257
†Alterskranke 38, 83, 153
Alterstager 255
* Alterstager 257
†Alterstager 38
Altersølv 254
* Altersølv 36, 83, 151, 255
†Altersølv 36, 151
* Altertavle 35, 81
†Altertavleprojekt 82

Belysning 269
†Belysning 92, 161
†Billedtæppe 50

*Disk 36, 152, 255
†Disk 36
†Dronningestol 44, 51
Døbefont 257
†Døbefont 83, 153
Dørfløje 263
*Dåbsfad 39, 153
†Dåbsfade 41
*Dåbskander 258
†Dåbskander 41, 153, 258

Forværelse [til kongestol] 263

†Herskabsstol(e) 46, 89, 156

*Kalk 36, 152, 255
†Kalk 36
*Kalkklæder 36, 83
Kandelabre 269
†Klingpunge 50, 90, 158
Klokke 269
†Klokker 50
Klokkestol 270
†Knæfald 153
†Knæleskammel 41

†Kollektfade 263
Kongestol 262
†Kongestol 44, 88, 156
†Korgitter 153
Kors..... 250
Korskranke 258
†Korskranke 84
Krucifiks 256, 268

†Lamper..... 269
†Lysarm..... 41, 85, 161
Lysekrone 263
†Lysekroner..... 161, 269
†Lysestage 37, 161

Malerier..... 268
*Messehagler 257
†Messehagler..... 38
†Musikanterpulpitur 48
Møbler..... 262
†Møbler..... 90, 158

*Oblatæske..... 255, 256
†Oblatæske 36, 83, 152
Orgel 264, 266
*Orgler 266
†Orgler 48, 90, 158, 266
Orgelfacade..... 266
*Orgelfacade..... 91
†Orgelfacade..... 161
†Orgelpulpitur 90

Pengeblok 263
†Pengeblok(ke) 49, 158
Pengebøsser 158, 263
†Pengeskrin..... 49
†Pengetavler 49, 90, 263
†Piedestaler 269
Prædikestol 258
(†)Prædikestol..... 84
†Prædikestol 41
†Prædikestolsalter med orgel..... 148
†Prædikestolsomhæng 41
†Præstestol..... 42, 51
Pulpitur 263
†Pulpiturer..... 43, 88, 90

Salmenummertavler..... 268
†Salmenummertavler..... 50, 92, 161
†Skriftestol 43, 88, 154, 260
†Småorgler, transportable..... 49
Stole..... 259
†Stole..... 41, 51, 86, 153
Stole, lukkede..... 260
†Stole, lukkede 43, 154
Stole og bænke, løse..... 260
Stolestader..... 259
†Stolestader..... 42, 86, 154
*Sygesæt 36, 257

†Timeglas 41, 85

†Ur..... 90

Vievandskar (?)..... 21

†Begravelser 50

ENGLISH SUMMARY

Introduction 281
The Chapel of Bishop Absalon's Castle 1167-1369 282
The first Chapel at Copenhagen Castle 1369-1721 283
The second Chapel at Copenhagen Castle 1722-30 284
The first Chapel at Christiansborg Castle 1731-94 287
The second Chapel at Christiansborg Castle consecrated in 1826 292